

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belağatı

Doktora Tezi

**İBN ‘ATİYYE’NİN “el-MUHARRARU’L-VECİZ FÎ TEFSİRİ’L-
KİTÂBİ’L-‘AZİZ” ADLI ESERİNİN DİL ÖZELLİKLERİ**

İdris ERDEM

Diyarbakır 2014

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı
Arap Dili ve Belağatı Programı

Doktora Tezi

**İBN ‘ATİYYE’NİN “el-MUHARRARU’L-VECİZ FÎ TEFSİRİ’L-
KİTÂBİ’L-‘AZİZ” ADLI ESERİNİN DİL ÖZELLİKLERİ**

İdris ERDEM

Danışman
Prof. Dr. Hüseyin ELMALI

Diyarbakır 2014

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “**İbn ‘Atiyye’nin “el-Muharraru’l-Vecîz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz” Adlı Eserinin Dil Özellikleri**” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin ... yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

25/04/2014

İdris Erdem

KABUL VE ONAY

İdris ERDEM tarafından hazırlanan **İbn ‘Atiyye’nin “el-Muharraru’l-Vecîz fi Tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz” Adlı Eserinin Dil Özellikleri** adındaki çalışma, 25.04.2014 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Arap Dili ve Belağatı Bilim Dalında **DOKTORA TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. M. Edip ÇAĞMAR (**Başkan**)

Prof. Dr. Abdurrahman ACAR

Doç. Dr. Eyüp TANRIVERDİ

Doç. Dr. M. Vecih UZUNOĞLU

Prof. Dr. Hüseyin ELMALI (**Danışman**)

Enstitü Müdürü

..../..../20..

ÖNSÖZ

Yaklaşık sekiz yüz yıllık bir geçmişi olan ve dünyanın sayılı medeniyetleri arasında yerini alan Endülüs medeniyetinde büyük âlimler yetişmiştir. Özellikle Hicrî V. ve VI. asırda Endülüs'te tefsîre ve Kur'ân ilimlerine çok önem verilmesinin neticesinde bu alanda önemli eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan en fazla dikkat çekenlerden birisi de İbn 'Atiyye (ö. 541/1147) nin *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* isimli filolojik tefsîridir. Bu eser hakkında gerek Arap ülkelerinde gerekse ülkemizde birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan ülkemizde yapılan çalışmalar daha çok Ulûmu'l-Kur'ân bağlamında tefsîr ilmi çerçevesinde yapılmıştır. *el-Muharraru'l-vecîz* hakkında yapılan çalışmalar değerlendirildiğinde bu eserin özellikle filolojik açıdan bütüncül olarak ele alınmadığı görülecektir.

Bu düşünceden hareketle yapmış olduğumuz *İbn 'Atiyye'nin "el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz" adlı eserinin dil özellikleri* isimli bu çalışmamız bir **Giriş** ve üç **Bölüm**'den oluşmaktadır. Giriş kısmında İbn 'Atiyye'nin yetiştiği Endülüs siyasi, sosyal ve ilmî açılardan ele alınmıştır. **Birinci Bölüm**'de İbn 'Atiyye'nin hayatı ile ilmî ve edebî kişiliği hakkında bilgi verilmiştir. Hayatı başlığı altında, ismi, nesebi ve künyesi açıklandıktan sonra doğumu, gençliği ve tahsîli ile ailesi ele alınmıştır. Resmi görevlerine yer verilerek, ölümü hakkında bilgi verilmiştir. İlmî ve edebî kişiliği ile birinci bölüm tamamlanmıştır. **İkinci Bölüm**'de *el-Muharraru'l-vecîz*, kaynakları, metodu, muhtevâsı, istişhâd yöntemi, gramer ekollerine karşı tutumu, önemi ve etkisi gibi başlıklar altında incelenmiştir. Kaynakları kısmında İbn 'Atiyye'nin yararlandığı eserler dilbilimi, tefsîr, hadis, fıkıh, kıraat, kelam gibi başlıklar altında müellif ve eser isimleri zikredilerek ele alınmıştır. Kaynaklardan yararlanma şeklinde ise müellifimizin en çok nakilde bulunduğu eser ya da âlim hakkında açıklama yapılmıştır. Metodunda ise İbn 'Atiyye'nin *el-Muharraru'l-vecîz*'de takip ettiği tefsîr metoduna kısmen değinilmiş, daha çok nahiv, sarf ve belâgat konularını ele alış tarzı örneklendirilmiştir. Muhtevâsı kısmında ise filolojik konularda eserin muhtevâsı ayrıntılı olarak incelenmiştir. Müellifin istişhâd yöntemi, Kur'ân ve Kıraatleri ile istişhâd, Hadisler ile istişhâd ve şiir ile istişhâd başlıkları altında açıklanmıştır. Gramer ekollerine karşı tutumu ele alınırken,

onun nahivdeki mezhebi ve diğ er nahiv ekollerine karşı tutumu tesbit edilmeye çalışılmıştır. Bu bölüm eserin önemi ve etkisi ile tamamlanmıştır. Araştırmanın son bölümü olan **Üçüncü Bölüm**'de ise *el-Muharraru'l-vecîz* nahiv, sarf ve belâgat ilimleri açısından ele alınmıştır. Nahiv kısmı merfûât, mansûbât, mecrûrât ile isim ve fiillere müteallik meseleler olarak tasnife tâbi tutulmuştur. Sarf kısmı ise isimler, fiiller, ibdâl, idgâm ve i'lâl başlıkları altında incelenmiştir. Belâgat kısmında da klasik tasnifin dışına çıkılmayarak me'ânî, beyân ve bedî ana başlıkları altında belâgat ile ilgili mevzûlara temas edilmiştir. Sonuç ile çalışma tamamlanmıştır.

Çalışmamızda, (DİA) İslâm Ansiklopedisi'nde uygulanan transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. Bu sistemden farklı olarak terkip halindeki eser isimlerinin ilk harfleri büyük yazılmıştır. Tezde geçen şahısların ölüm tarihleri ilk geçtiği yerde parantez içinde hicrî ve milâdi olarak verilmiş ve birçok şahıs hakkında dipnotta tanıtıcı bilgiler sunulmuştur. Dipnotlarda kaynakların kronolojik olarak sıralanmasına özen gösterilmiştir. Âyetlerin metinleri mümkün oldukça konu ile ilgili kısmı ya da ilgili kelime yazılarak verilmiştir. Âyetlerin meâlleri Hüseyin Elmalı ve Ömer Dumlu'nun beraber hazırladıkları meâl ile Türkiye Diyânet Vakfı tarafından yayınlanan meâlden istifade edilerek âyet metninin hemen yanında parantez içinde italik olarak verilmiştir. Âyetler "sûre ismi (sûre numarası), âyet numarası" şeklinde gösterilmiştir. Hadisler tercüme edilerek temel kaynaklarından tahrir edilmiş, istifâdeyi kolaylaştırmak için kitap ismi ve bâb numaralarına ilave olarak cilt ve sayfa numaraları ile hadis numaraları da verilmiştir. Şiirler de tercüme edilerek mümkün olabildiğince, dîvânlarından, yoksa klasik eserlerden kaynakları gösterilmeye çalışılmıştır.

Çalışmam esnâsında tercih ve yönlendirmeleriyle ufkumu açan danışmanım Prof. Dr. Hüseyin ELMALI Bey'e, fikirlerini ve elindeki kaynaklarını benimle paylaşan, tezin okunması ve tashihi hususunda bana yardımcı olan tez izleme komitesi üyeleri Doç. Dr. Eyüp Tanrıverdi ve Doç. Dr. M. Vecih Uzunoğlu'na ve diğ er hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bana sürekli destek olan eşime de teşekkür ederim.

İdris ERDEM

25.04.2014

ÖZET

Hicrî V. ve VI. asırda Endülüs'te tefsîre ve Kur'ân ilimlerine çok önem verilmesinin neticesinde bu alanda önemli eserler kaleme alınmıştır. Bunların en fazla dikkat çekenlerinden birisi de İbn 'Atiyye'nin *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* isimli filolojik tefsîridir. Çalışmamızda bu eserin dil özelliklerini inceledik.

İbn 'Atiyye bu eserinde kendinden önceki birçok dilcinin, âyetlerin i'râbı ile ilgili görüşlerini toplamıştır. Ayrıca o, kelimelerin morfolojik tahlillerine yer vermiş, kelimelerin iştikâkı ile ilgili uzun açıklamalar yapmış, şiir beyitleri ile istişhâdda bulunmuş, geniş lügavî açıklamalar yapmıştır. O, bu eserinde sarf, nahiv, lügat, belâgat, lehçeler, kıraatler vb. meselelere genişçe yer vermiştir. Eserinde semâ' ve kıyâsa önem veren İbn 'Atiyye, meşhur olan kullanımı dikkate almıştır.

Hiçbir nahiv ekolüne taassup derecesinde bağlanmayan İbn 'Atiyye tercihlerinde daha çok Basra ekolünün görüşlerini benimsemiştir. Bununla beraber bazı konularda Basralı dilcileri eleştirmiş ve diğer dilcilerin görüşlerine meyletmiştir.

İbn 'Atiyye âyetlerde geçen edebî sanatları bazen kâideler zikrederek bazen de örnek cümleler vererek açıklamıştır.

Bu çalışmamız *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* isimli eseri filolojik yönleri ile ele alarak dilbilimsel olarak değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler

İbn 'Atiyye, filoloji, nahiv, sarf, belâgat.

ABSTRACT

As a result of the high importance given to the interpretation of the Qur'an and other Qur'anic sciences in the 5th and 6th centuries, significant works were authored in these disciplines. One of the most prominent of these works is the philological interpretation of Ibn 'Atiyye called *al-Muharraru'l-wajîz fî tafsîr al-kitâb al-'azîz*.

Ibn 'Atiyye brought together the views of predecessor language scholars about the i'râb (inflections and last vowels) of the Qur'an verses. Besides, he handled with the morphological analyses of those words, made long explanations about the derivation of the words, brought evidences from poetic verses and made comprehensive linguistic descriptions. Briefly, in this work, he gave place to the issues such as grammar, syntax, language, rhetoric, dialects, recitations etc. Giving importance to hearing / sam' and comparison / qiyaas, ibn 'Atiyye took the common usage into account.

Not being a follower of any syntax schools bigotedly, ibn 'Atiyye mostly adopted the views of the Basra school in his choices. Nevertheless, he criticized the linguists of Basra in some issues and inclined to the views of other linguists.

Sometimes reciting principles and sometimes giving sample sentences, ibn 'Atiyye explained the literary arts seen in the Qur'an verses.

This study aims at evaluating the work of *al-Muharraru'l-wajîz fî tafsîr al-kitâb al-'azîz*, tackling its philological aspects with a linguistic approach.

Key Words

Ibn 'Atiyye, philologic, grammar, syntax, rhetoric.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
KISALTMALAR.....	XI
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	XII
GİRİŞ.....	1
İBN ‘ATİYYE’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE ENDÜLÜS.....	1
1. SİYASÎ DURUM	1
1.1. Mülûkû't-tavâif Dönemi (1031-1090).....	4
1.2. Murâbitlar Dönemi (1090-1147).....	5
2. SOSYAL DURUM.....	8
2.1. Etnik ve Dini Yapı.....	9
2.2. İdârî ve Ekonomik Yapı	12
3. İLMÎ DURUM	14
3.1. Endülüs'te Dil Çalışmalarının Doğuşu ve Gelişimi	17
3.2. Hicrî V. ve VI. Asırda Endülüste Dil Çalışmaları.....	18

BİRİNCİ BÖLÜM	24
İBN ‘ATİYYE el-ENDELUSÎ	24
1. HAYATI	24
1.1. İsmi, Nesebi ve Künyesi.....	24
1.2. Doğumu, Gençliği ve Tahsîli	25
1.3. Ailesi	28
1.4. Resmî Görevleri	30
1.5. Ölümü.....	33
2. İLMÎ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ	34
2.1. İlmî Kişiliği ve Hakkında Söylenenler	34
2.2. Hocaları	37
2.3. Öğrencileri.....	48
2.4. Eserleri	50
2.4.1. el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-‘azîz.....	51
2.4.2. el-Fihrist	54
2.5. İbn ‘Atiyye Hakkında Yapılmış Akademik Çalışmalar	54
2.5.1. Kitaplar	54
2.5.2. Ülkemizde Yapılan Akademik Çalışmalar.....	55
2.5.3. Ülkemiz Dışında Yapılan Akademik Çalışmalar	56
İKİNCİ BÖLÜM	59
el-MUHARRARU’L-VECÎZ FÎ TEFSÎRİ’L-KİTÂBİ’L-‘AZÎZ	59
1. KAYNAKLARI	59
1.1. Dilbilimi İle İlgili Kaynaklar.....	60
1.2. Tefsîr ile İlgili Kaynaklar	64
1.3. Hadis ile İlgili Kaynaklar	65
1.4. Fıkıh ile İlgili Kaynaklar	67
1.5. Kıraat ile İlgili Kaynaklar	68
1.6. Kelâm ile İlgili Kaynaklar.....	69

1.7. Diğer Kaynakları	70
2. KAYNAKLARDAN YARARLANMA ŞEKLİ	71
3. METODU	76
4. MUHTEVASI	84
5. KIRAATLERE YAKLAŞIMI	91
6. İSTİŞHÂD YÖNTEMİ	99
6.1. Kur'ân ve Kıraatleri ile İstişhâd.....	101
6.2. Hadislerle İstişhâd	105
6.3. Şiirle İstişhâd.....	109
7. GRAMER EKOLLERİNE KARŞI TUTUMU	113
7.1. Basralı Dilcilere Karşı Tutumu	114
7.1.1. Sîbeveyh	116
7.1.2. el-Halîl b. Ahmed	119
7.1.3. Ebû 'Ubeyde.....	121
7.1.4. el-Ahfeş el-Evsât	123
7.1.5. el-Müberred	124
7.2. Kûfeli Dilcilere Karşı Tutumu	125
7.2.1. el-Kisâî	127
7.2.2. el-Ferrâ	128
7.3. Bağdatlı Dilcilere Karşı Tutumu	129
7.3.1. ez-Zeccâc.....	130
7.3.2. Ebû Alî el-Fârisî	131
7.4. Diğer Dilcilere Karşı Tutumu	132
7.4.1. Ebû Ca'fer en-Nehhâs	132
7.4.2. er-Rummânî.....	133
8. ÖNEMİ.....	134
9. ALANINA ETKİSİ	139

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	142
eL-MUHARRARU'L-VECİZ'İN DİL ÖZELLİKLERİ.....	142
1. eL-MUHARRARU'L-VECİZ'DE NAHİV	143
1.1. Merfûât (Merfûlar)	144
1.1.1. Mübtedâ.....	144
1.1.2. Haber	149
1.1.3. Fâ'îl	153
1.1.4. Nâibu'l-fâ'îl.....	154
1.1.5. ك ve Benzerlerinin İsmi	155
1.1.6. ى ve Benzerlerinin Haberi	157
1.2. Mansûbât (Mansûblar)	160
1.2.1. Mef'ûlün Bih	160
1.2.2. Mef'ûlün Mutlak	163
1.2.3. Mef'ûlün Leh.....	166
1.2.4. Mef'ûlün Fîh	168
1.2.5. Mef'ûlün Me'ah	171
1.2.6. Hal	172
1.2.7. Temyîz.....	176
1.2.8. İstisnâ	178
1.2.9. Münâdâ.....	180
1.2.10. ك ve Benzerlerinin Haberi	183
1.2.11. ى ve Benzerlerinin İsmi.....	185
1.3. Mecerûrât (Mecerûrlar).....	187
1.3.1. Harf-i Cerler	187
1.3.2. Muzâfun İleyh	191
1.4. Nahivle İlgili Diğer Meseleler.....	193
1.4.1. ى Munfasıl Zamirinin Zâhir İsim Yerinde Kullanılması	193
1.4.2. Şân Zamirinin Nekra Bir İsmine Yerine Geçmesi	194
1.4.3. Kasem Kalıbında Bazen ى Edatının Hazfedilmesi.....	194

1.4.4. İşaret İsimlerinin Birbirinin Yerine Kullanılması	195
1.4.5. İsmu't-tafdîlin Muzâfun İleyhin Bir Kısmını İfade Etmesi	195
1.4.6. Fiilin Müzekker ya da Müennes Kullanımının Câiz Olması.....	195
1.4.7. İsmu'l-fâ'il'in Geniş/Gelecek Zaman İfade Etmesi	196
1.4.8. İsmu'l-fâ'il'in Türediği Fiil Gibi Amel Etmesi.....	196
1.4.9. İsmu'l-fâ'il İle Sıfatı Müşebbehe Arasındaki Fark	197
1.4.10. Mübalağa Maksadıyla Masdarın Sıfat Olması	197
2. el-MUHARRARU'L-VECİZ'DE SARF.....	199
2.1. İsimler ve Özellikleri.....	201
2.1.1. Ma'rifî-Nekra ve Harf-i Ta'rif Çeşitleri	201
2.1.2. Müzekkerlik-Müenneslik	203
2.1.3. Müfred-Müsennâ-Cem'	204
2.1.4. İsimler İle İlgili Diğer Meseleler.....	207
2.2. Fiiller ve Özellikleri	212
2.2.1. Mezid Fiiller	213
2.3. İdgam, İbdâl ve İ'lâl	219
2.3.1. İdgam.....	219
2.3.2. İbdâl.....	224
2.3.3. İ'lâl	232
3. el-MUHARRARU'L-VECİZ'DE BELÂGAT	234
3.1. Meânî İlmi	239
3.1.1. Haber Cümlesi.....	240
3.1.2. İnşâ Cümlesi	244
3.1.3. Kasr	257
3.1.4. Takdîm-Te'hîr	259
3.1.5. Âcâz-İtnâb ve Müsâvât	261
3.2. Beyân İlmi	264
3.2.1. Teşbih	264
3.2.2. Mecâz	268
3.2.3. İstiâre	270
3.2.4. Kinâye	272

3.3. Bedî‘ İlmi	274
3.3.1. el-Muhassinâtu’l-lafziyye (Lafzı Güzelleştiren Sanatlar)	275
3.3.2. el-Muhassinâtu’l-ma‘neviyye (Manayı Güzelleştiren Sanatlar)	277
SONUÇ	284
KAYNAKÇA	289

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser.
<i>a.g.mad.</i>	: Adı geçen madde
<i>a.g.mak.</i>	: Adı geçen makale
<i>a.e.</i>	: Aynı eser
<i>a.s</i>	: Aleyhisselâm
<i>a.y.</i>	: Aynı yer
<i>b.</i>	: Baskı
<i>bkz.</i>	: Bakınız
<i>c.c.</i>	: Celle Celâluhu
<i>çev.</i>	: Çeviren
DGBİT	: Doğuştan Günümüze büyük İslâm Tarihi
<i>dnş.</i>	: Danışman
<i>fak.</i>	: Fakülte
<i>haz.</i>	: Hazırlayan
<i>h.</i>	: Hicrî
<i>h. no</i>	: Hadis no
<i>m.</i>	: Milâdî
<i>mad.</i>	: Madde
MEB.	: Milli Eğitim Bakanlığı
<i>nşr.</i>	: Neşir
<i>ö.</i>	: Ölümü
<i>red.</i>	: Redaktör
<i>s.</i>	: Sayfa
<i>s.a.v</i>	: Sallallahu Aleyhi Ve Sellem
<i>şrh.</i>	: Şerh eden
TDV/DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi
<i>thk.</i>	: Tahkik
<i>trc.</i>	: Tercüme
<i>tsh.</i>	: Tashih
<i>tsz.</i>	: Tarihsiz
<i>Ü.</i>	: Üniversite
<i>vb.</i>	: Ve benzeri
<i>vd.</i>	: Ve diğerleri
<i>yay.</i>	: Yayımlayan
<i>yrs.</i>	: Yersiz

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Çalışmamızda (DİA) İslâm Ansiklopedisi'nde kullanılan aşağıdaki transkripsiyon sistemi uygulanmıştır:

Sesliler:

آ : â ا : â ا : â ا : â ا : â ا : â ا : â ا : â ا : â ا : â

ا : a, e ا : i ا : u

Sessizler:

ب : b , ت : t , ث : s , ج : c , ح : h , خ : h , د : d , ذ : z , ر : r , ز : z , س : s , ش : ş , ص : s , ض : d , ط : t , ظ : z , ع : ' , غ : ğ , ف : f , ق : k , ك : k , ل : l , م : m , ن : n , و : v , ه : h , ي : y

Yukarıda zikredilenlere ek olarak:

1. Harf-i ta'rîf ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir. el-Kâmil, eş-Şî'r ve ş-Şu'arâ gibi.
2. Terkip halindeki ad ve lakapların cüzleri ayrı değil bitişik yazılmıştır. "Abdullah" gibi. Ayrıca ilk cüzün bulunduğu yere göre i'râbı yazıda gösterilmiştir. Nûruddîn b. Abdirrahmân gibi.
3. Türk Dil Kurumu imlâ kurallarına uyulmuştur.

GİRİŞ

İBN ‘ATIYYE’NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE ENDÜLÜS

İbn ‘Atiyye el-Endelusî’nin hayatını ele almadan önce yaşadığı dönemde Endülüs’ün siyasî, sosyal ve ilmî durumunu tespit etmek gerekir. Bu durum, onun hayatını ve eserlerini daha iyi anlamaya yardımcı olacaktır. Çünkü sosyal, siyasî ve ilmî hayat birbiriyle son derece irtibatlıdır. Hayatın bu üç alanından birinde meydana gelen bir gelişmeden diğerlerinin etkilenmemesi mümkün değildir. Bu sebeple İbn ‘Atiyye’yi ve eserlerini iyi anlamak için yaşadığı dönemi siyasî, sosyal ve ilmî açıdan ele alacağız.

1. SİYASÎ DURUM

Endülüs tarihi, İslâm tarihi içinde önemli bir yer işgal etmektedir. Müslümanlar, hicrî 90/710 yılından itibaren yaklaşık sekiz yüz yıl bu bölgede kalmışlardır¹. Orada hem siyasî açıdan, hem de ilim, kültür ve sanat açısından önemli işler yapmışlardır. Hatta Orta Çağ Avrupa’sının yeniden dirilişinde etkili olan önemli gelişmelerin nüveleri Endülüs’te oluşmuştur². Özellikle Endülüs Emevileri ile Muvahhidler döneminin etkileri, bu devletlerin ömürlerinden uzun olmuş, bu devletler yıkıldıktan sonra da yüzyıllar boyunca yerlerinde kurulan diğer devletlerde, onların kültürel mirâsı sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu devletlerin siyasî, askerî, ilmî, kültürel ve diğer alanlarda ortaya koyduğu yenilik ve canlılık, Endülüs İslâm tarihi için çok büyük önem taşımaktadır³. Bu hususu Batılı araştırmacılardan Tourneau da şu şekilde ifade

¹ el-Haccî, Abdurrahmân Alî, **et-Târihu’l-Endelusî mine’l-fethi’l-İslâmî hattâ sukûti Gırnâta, Dâru’l-i’tisâm**, Kahire 1403/1983, s. 39; Atçeken, İsmail Hakkı, **Endülüs’ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr**, Araştırma Yayınları, Ankara 2002, s. 24-32.

² el-Haccî, **a.g.e.**, s. 20.

³ Adıgüzel, Adnan, **Abdümümin b. Alî Döneminde Muvahhidler Devleti**, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 236.

etmektedir; “*Muvahhidler dönemi Mağrib medeniyetinin altın çağıdır. Mağrib, tarih boyunca en parlak dönemini Muvahhidler sayesinde yaşamıştır*”⁴.

Endülüs, tarih içinde birçok devletin hâkim olmak, eğer hâkim olamıyorsa nüfuz etmek istediği bir yer olmuştur. Bu bölgede zaman içinde Bizanslılar, Romalılar ve Kuzey Afrika merkezli güçler etkin olmanın çabasını vermişlerdir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi bölgenin stratejik açıdan önemli bir yere sahip olmasıdır⁵.

İslâm fetihlerinin son halkası sayılan Endülüs'teki ilk fetih hareketinin başlangıç tarihi hakkında ise farklı iki rivayet vardır. Birinci rivayete göre bu tarih Hz. Osman'ın emriyle Abdullâh b. Nâfi' b. Hüseyin ve Abdullâh b. Nâfi' b. 'Abdulkays'ın sevk ve idare ettikleri bir donanma ile karaya çıkılan 27/647 yılı, ikinci rivayete göre –ki bu meşhur olan rivayettir- Târik b. Ziyâd'ın emrindeki kuvvetlerin karaya çıktığı 92/711 yılıdır⁶. İkinci rivâyeti destekleyen şu bilgiler aynı zamanda bize fethin keyfiyeti ile ilgili de bilgi vermektedir. İspanya'daki baskıcı Vizigot idaresinden ötürü, Târik b. Ziyâd buradaki bütün dinî gruplarca hoş karşılanmış ve onlardan destek almıştır⁷. Nitekim Learsi şöyle der: “*Şüphesiz Yahudiler, kendilerinin kurtarıcısı olarak Târik b. Ziyâd'ı güzel karşılamışlardır. O, Hristiyanlarca da hoş karşılanmış ve maddi destek almıştır. Roderic'i bir zorba olarak gören Hristiyanlar, Târik'a gemilerini verirken, birçoğu da onun yanında savaşmıştır. Ayrıca, Müslümanlar fethettikleri bölgelerde adaletle davranıyorlar, zulüm yapmıyorlardı. Hristiyanlar ve Yahudiler vergi vermek zorundaydılar. Fakat istedikleri gibi ibadet etme özgürlüğüne sahiptiler. Bütün bunlardan dolayı birçok Hristiyan gönül rızalarıyla fâtiplerin dinine girmişti*”⁸.

⁴ Toureau, Roger, **Afrika ve Batı İslâmı- İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, (trc. Hürrem Yılmaz), I-IV, İstanbul 1977, III, 99-124.

⁵ Endülüs'ün coğrafi konumu ve önemi için bkz. el-'Abbâdî, Ahmed Muhtâr, **fi't-Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelusî**, Dâru'n-nehdati'l-'Arabiyye, Beyrut tsz., s. 228-229; 'Inân, Muhammed Abdullah, **Devletu'l-İslâm fi'l-Endelus**, 3. Baskı, Beyrut 1408/1988, s. 27.

⁶ Ziya Paşa, Abdulhamid, **Endülüs Tarihi**, I-IV, Tercümân-ı Ahvâl Matba'ası, İstanbul 1863, I, 8-15; Özdemir, Mehmet, “Endülüs” mad., **DİA**, İstanbul 1995, XI, 211.

⁷ İlhan, Sinan, **Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 66.

⁸ Learsi, Rufus Israel, **A History of the Jewish People**, The World Publishing, Cleveland – New York 1949, s. 246.

Bu ilk dönem İslâm fetihlerinin bir uzantısı olarak 711 ile 714 yılları arasında Müslümanların hâkimiyetine geçen Endülüs, coğrafi sınırları zamanla daralmakla beraber sekiz asır boyunca İslâm ülkesi olarak kalmıştır⁹.

Bugünkü İspanya ve Portekiz'i içine alan İberya Yarımadası'ndaki (Endülüs) Müslümanların siyasî varlığı, 92/711 yılından 897/1492 yılına kadar, 781 yıl sürmüştür¹⁰.

Yukarıda zikri geçen sekiz asır boyunca Müslümanlar ile Hristiyanlar arasındaki ilişki ağırlıklı olarak askerî idi. Her iki taraf uygun fırsatı yakaladığında birbirleriyle savaşmıştı¹¹. Endülüs'teki Müslüman hâkimiyet bu sekiz asır boyunca bazen güçlü bazen zayıf olmuş, bazen zafer kazanmış bazen de hezimete uğramıştır. Bu sebeple inişli-çıkışlı bir siyasî tarihe sahip olmuştur¹². Endülüs'ün hareketli siyasî tarihini başlıca yedi ayrı döneme ayırmak mümkündür. Bunlar;

1-Fetih ve Vâliler Dönemi (711-755), 2- Endülüs Emevileri Dönemi (756-1031): a) Emirlik Dönemi (756-929), b) Halifelik Dönemi (929-1031), 3- Mülûkü't-tavâif Dönemi (1031-1090), 4- Murâbitlar Dönemi (1090-1147), 5- Muvahhidler Dönemi (1147-1229), 6- Gırnâta Benî Ahmer Emirliği (Nasrîler) ve Endülüs'te İslâm Hâkimiyetinin Sonu¹³.

İbn 'Atiyye'nin doğduğu yıllarda Kuzey Afrika ve Balear adaları da dâhil olmak üzere Endülüs coğrafyasında, kurucusu Berberî olan Murâbitlar Devleti hüküm sürmekte idi. Hicrî beşinci ve altıncı asırlara karşılık gelen bu dönemde Endülüs'te Mülûkü't-tavâif döneminin son zamanları ile Murâbitlar Dönemi yaşanmakta idi¹⁴.

⁹ Özdemir, “Endülüs” mad.; Ziya Paşa, a.g.e., I, 6.

¹⁰ Özdemir, “Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (1997) XXXVI (233-254), s. 233.

¹¹ Şeyban, Lütfi, Reconquista-Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 73-75.

¹² el-Haccî, a.g.e., s. 39-40.

¹³ Özdemir, “Endülüs” mad.; el-Haccî, a.g.e., s. 39-40.

¹⁴ Yiğit, İsmail, “Murâbitlar” mad., DİA, İstanbul 2006, XXXI, 152-155.

1.1. Mülûkü't-tavâif Dönemi (1031-1090)

Endülüs Emevi Devleti'nin yıkılışının ardından bu devletin enkazı üzerine kurulan ve adına Mülûkü't-tavâif denilen, sultanların bağımsızlıklarını ilan etmeleri ile ortaya çıkan siyasî otoriteler dönemidir¹⁵. Bu dönemde görülen küçük devletler için kesin bir sayı vermek güçtür. Ancak ülke genelinde, yaklaşık olarak yirmi¹⁶ ayrı bağımsız emirliğin oluştuğu da kaynaklarda zikredilmektedir. Zira Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılışının ardından Kurtuba dışındaki şehirlerde yaşayan pek çok nüfuz sahibi aile bağımsızlığını ilân etti¹⁷. Bunların bazıları şöyle sıralanabilir: Abbâdîler¹⁸ İşbîliye'de, Eftâsîler¹⁹ Batalyevs ve çevresinde, Cehverîler²⁰ Endülüs Emevi Devleti'nin dolayısıyla hilafetin kaldırılmasından sonra Kurtuba'da, Zîrîler²¹ Gırnâta'da, Zünnîler²² Tuleytula ve çevresinde, Âmirîler Meriyye'de, Hûdîler Sarakusta'da hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir²³. Bu emirliklerin²⁴ kurulması aynı zamanda Endülüste'ki siyasi

¹⁵ Ziya Paşa, **a.g.e.**, I, 130-134; Bertrand, Louis, **İspanya Tarihi**, (çev. Galip Kemali Söylemezoğlu-Nurullah Ataç), Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940, s. 90-100; 'Imâmuddîn, S. Muhammed, **Endülüs Siyasi Tarihi**, (trc. Yûsuf Yazâr), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990, s. 267-268; Çınar, Mustafa, "Endülüs'te Mülûkü't-tavâif Döneminde Gelişme Gösteren Zühd Şiiri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme", **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl:2., Sayı: 36 (Yaz 2008), s. 113.

¹⁶ 'Abbâs, İhsan, **Târîhu'l-edebî'l-Endelusî**, 5. Baskı, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1978, I, 12; Özdemir, "Mülûkü't-Tavâif" mad., **DİA**, İstanbul 2006, XIII, 553.

¹⁷ Endülüs'te ortaya çıkan emirlikler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ziya Paşa, **a.g.e.**, I, 130-134; el-Haccî, **a.g.e.**, s. 354.

¹⁸ Abbâdîler hakkında bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâdîler" mad., **DİA**, İstanbul 1988, I, 15-16; İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed el-Magribî, **Târîhu İbn Haldûn**, (nşr. Halîl Şehâde), 2. Baskı, Beyrut 1988, II, 187-190; Hâlis Salah, **el-İbnü'l-Harrâtiyye fi'l-karnî'l-hâmis**, Beyrut tsz., s. 114-120; Yûsuf Aşbâh, **Târîhu'l-Endelus fî 'ahdi'l-Murâbiîn ve'l-Muvahhidîn**, (trc. Muhammed Abdullah 'Inân), 2. Baskı, Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1958, s. 33-34; Özdemir, **Endülüs Müslümanları-I**, TDV Yayınları, Ankara 2012, s. 162.

¹⁹ Eftâsîler hakkında bkz. Özdemir, "Eftâsîler" mad., **DİA**, İstanbul 1994, X, 479; İbnu'l-Esîr, Alî b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed, **el-Kâmil fi't-târih**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1987, IV, 169; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn**, IV, 191-192; Özdemir, **Endülüs Müslümanları-I**, s. 163.

²⁰ Cehverîler hakkında bkz. Özdemir, "Cehverîler" mad., **DİA**, İstanbul 1995, VII, 237; İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, IV, 168-169; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn**, IV, 190-191; el-Merrâkuşî, Abdulvâhid, **el-Mu'cib fî telhîsi ahhârî'l-Magrib**, (nşr. Muhammed Saîd el-'Uryân), İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, Kahire 1383/1963, s. 126; Aşbâh, **a.g.e.**, s. 34-36; Özdemir, **Endülüs Müslümanları-I**, s. 145-146-162.

²¹ Zîrîler hakkında bkz. İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, IV, 171; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn**, IV, 192-193; Özdemir, **Endülüs Müslümanları-I**, s. 163.

²² Zünnîler hakkında bkz. İbnu'l-Esîr, **a.g.e.**, IV, 169-170; İbn Haldûn, **Târîhu İbn Haldûn**, IV, 193; Özdemir, **Endülüs Müslümanları-I**, s. 162.

²³ Aşbâh, **a.g.e.**, s. 41-44.

²⁴ Endülüs'te ortaya çıkan bu emirliklerden özellikle Batalyevs, Tuleytula ve İşbîliyye'de bulunan emirlikler hakkında (Berberî ya da İspanya'nın yerlilerinden olsun) zamanla Araplaştıklarını söylemek mümkündür. Bu hususta daha geniş bilgi için bkz. Sâlim, Abdulazîz, **Târîhu medîneti'l-Meriyyeti'l-İslâmiyye**, Müessesetu şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1984, s. 57.

birliğin de dağılmasına yol açmıştır²⁵.

Bu dönemde Endülüs'te yaşanan siyasî olayların en önemlilerinden biri Mülûkü't-tavâif arasında başlayan ve kıyasıya devam eden savaşlardır²⁶. Bunun tabîî bir sonucu da halk arasında emniyet, huzur ve düzenin ortadan kalkması olmuştur²⁷. Bu durum, Yarımada'da Müslümanların iyice zayıf düşmesine ve Endülüs'ün elden çıkmasına sebep olmuştur. İlk olarak 1057'de Kastilya Kralı I. Fernando Batelyevs'e saldırarak Eftâsiler'i, 1062'de de Tuleytula'da hüküm süren Zünnîler ile İşbîliye'de ki Abbâdiler'i ağır haraca bağladı. Farklı cephelerde birbirleriyle çarpışan ve kendileri dışındakilerin ne yapmak istediğini pek iyi anlayamayan Endülüs müslümanları, 1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun Endülüs'ün Kurtuba'dan sonra ikinci büyük şehri olan Tuleytula'yı zaptetmesi karşısında büyük kayıp yaşadılar²⁸. Bu hadise duyulunca Endülüs'te ve diğer İslâm âleminde yer yerinden oynamış, halk paniğe kapılmış ve Müslümanlar artık Endülüs'ün geleceğinden ümitlerini kesmeye başlamışlardır²⁹. Zira Tuleytula'nın düşmesi, Endülüs'ün Hristiyanlar karşısındaki en önemli savunma merkezlerinden birinin yok olması demektir ve benzeri bir tehlike Batalyevs, İşbîliye veya Kurtuba'yı da tehdit edebilirdi. Yaklaşmakta olan bu tehlikeyi hisseden bazı emirler ve ulemâ, halkın da teşvikiyle Kuzey Afrika'da hüküm süren Murâbıtlar'dan yardım istemek zorunda kaldılar³⁰.

1.2. Murâbıtlar Dönemi (1090-1147)

1031 yılındaki iç karışıklıklar sebebiyle Emevi Devleti yıkılınca, Endülüs siyasî olarak bir bölünme sürecine girdi. Bu süreçte siyasî ve sosyal hayat iyice kötüleşti ve hemen her şehir, bağımsız devletçiklere dönüştü. Böylece Hristiyanların işgâli için kolay birer hedef haline geldiler. Zira Hristiyanlar onları ilk fırsatta beldelerinden sürmeyi hedefliyordu³¹. Mülûkü't-tavâif arasında başlayan ve kıyasıya devam eden savaşlar ve siyasî bölünmüşlük, İspanya'nın ikinci büyük şehri olan Tuleytula'nın

²⁵ Sâlim, **a.g.e.**, s. 57.

²⁶ Özdemir, “**Endülüs**” **mad.**

²⁷ Sâlim, **a.g.e.**, s. 58.

²⁸ Özdemir, “**Endülüs**” **mad.**

²⁹ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 350.

³⁰ Özdemir, “**Endülüs**” **mad.**

³¹ ‘İmâmuddîn, **a.g.e.**, s. 289-290, 301-302; Kunûn, Abdullah, **en-Nubûgu'l-Magribî fi'l-edebi'l-Arabî**, 3. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut 1975, s. 66; Ziya Paşa, **a.g.e.**, I, 130-135.

(Toledo) 1085 yılında düşmesine sebep olmuştur. Tuleytula'nın (Toledo) işgalinden sonra Kastilya (Castilla) ve Aragon krallıkları karşısında zor duruma düşen Endülüs'teki müslüman emirlikler Yûsuf b. Tâşfîn'den yardım istediler. On üç Endülüs emirinin imzaladığı davet mektubunu alan Yûsuf b. Tâşfîn, el-Cezîretü'l-hadrâ'nın (Algeciras) kendisine verilmesi şartıyla Endülüs'e geçti (479/1086)³². İşbîliye (Sevilla), Gırnâta, Mâleka (Malağa) ve Batalyevs'ten (Badajoz) gelen Endülüs kuvvetlerinin katıldığı ordusuyla Zellâka'da (Saclarias) Kastilya kralına karşı kesin bir zafer kazandı³³. Zellâka zaferi Tuleytula zaptının intikamı olarak kabul edilir³⁴. Yaklaşık bir asırdır zaferi unutan Endülüs müslümanlarını yok olmaktan kurtaran Yûsuf b. Tâşfîn, Hristiyan yayılmasını durduran bu zaferin ardından Abbâsî halifesi Muktedî Biemrillâh'tan "Emîrül-Müslimîn" ve "Nâsıru'd-dîn" unvanlarını aldı³⁵.

Yûsuf b. Tâşfîn, Endülüslü emirlere düşman karşısında birleşmelerini tavsiye ederek Mağrib'e geri döndü. Devletin merkezini Fas'tan Merrâkeş'e taşıdı ve Mağrib'te Emîrül-Müslimîn unvanıyla siyasî birliği sağlayarak uzun yıllardır savaşların sebep olduğu siyasî ve mezhebî farklılıkları ortadan kaldırdı ve Mağrib'i fesad ve zulümden temizledi³⁶. Fakat diğer taraftan Mülûküt-tavâifin tekrar birbirleriyle mücadeleye girmesi üzerine Hristiyanlar hücumlarını yeniden başlattılar ve müslüman emirler üzerindeki baskılarını arttırdılar. Bu sebeple Yûsuf b. Tâşfîn ikinci defa Endülüs'e geçti. Ancak bu gelişinde sırf cihadla yetinmeyip bazı emirlerin ve özellikle de fukahânın teşvikiyle bütün Endülüs'e hâkim oldu³⁷.

Yûsuf b. Tâşfîn tam bir önder ve iyi bir devlet adamıydı. Öldüğünde Endülüs barış içinde idi. Bütün Müslüman İspanya ve Mağrib sınırları içinde halk mutlu ve güzel bir şekilde yaşadı³⁸. Batı İslâm toprakları tekrar aynı ellerde toplanmıştı³⁹. 499-500/1106'da Yûsuf b. Tâşfîn'in ölümünün ardından yerine küçük yaştaki oğlu Ebû İshâk İbrâhîm geçtiğinde biraz Hristiyanların biraz da Berberî topraklarındaki

³² Özdemir, "Endülüs" mad.

³³ el-Haccî, a.g.e., s. 352.

³⁴ Komisyon, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)**, (red. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, İstanbul 1988, V, 335.

³⁵ Abdulazîz b. Abdillâh, **Tetavvuru'l-fikri ve'l-lugati fi'l-Magribi'l-hadis**, Dâru'l-lisâni'l-'Arab, Beyrut tsz., s. 21; **DGBİT**, V, 335.

³⁶ Kunûn, a.g.e., s. 115.

³⁷ Özdemir, "Endülüs" mad.

³⁸ İbn Haldûn, **Mukaddime**, (thk. Alî Abdolvâhid Vâfi), Kahire 1965, II, 752.

³⁹ Komisyon, **DGBİT**, V, 335.

Muvahhidlerin müdahalelerinden kaynaklanan zorluklar yavaş yavaş kendini göstermeye başladı⁴⁰. Otuz yedi yıl hükümdarlıktan sonra 537/1143 de ölen Alî b. Yûsuf babası gibi zühd sahibi ve takva ehli birisi idi. Verdiği kararlarda fukahânın etkisi açıkça görülmektedir. Devlet işlerinde ulemâ ile meşveret içerisinde bulunmuştur⁴¹. Alî b. Yûsuf'un yerine tahta çıkan oğlu Tâşfîn ise iki yıl kadar süren hükümdarlık dönemini Muvahhidler'le savaşıyor geçirdi. Bu savaşlarda Hristiyan birliklerinin kumandanı Reverter'den büyük yardım gördü. Ancak bu kumandanın gayretleri devleti yıkılmaktan kurtarmaya yetmedi. Merrâkeş'in güneyindeki dağlık bölgeyi ele geçiren Abdülmümin el-Kûmî liderliğindeki Muvahhidler 538/1144 yılında kazandıkları zaferle Murâbıtlar'a ağır bir darbe vurdular⁴². Bu nedenle Murâbıtlar Devleti Alî b. Yûsuf ve babası tarafından yönetilmiş ve sonra tarihe karışmış bir devlet olarak kabul edilebilir. Bu devletin zayıflama ve hattâ yıkılma sebeplerinin en önemlileri arasında ise Endülüs'teki Müslüman kardeşlerine yardım etme (cihad) düşüncesi ile devletin bütün maddi imkânlarını seferber etmeleri ile devletin zorunlu görevlerini yapamaz hâle gelmesi gösterilmektedir⁴³. Ayrıca şu hususlar da bu devletin yıkılma sebepleri arasında zikredilmektedir⁴⁴:

- a) Alî b. Yûsuf'un vefatının ardından idarenin zayıflaması.
- b) Bazı Murâbıt kabilelerinin bir kısım kadı ve fukahânın kararlarına muhalefet etmeleri.
- c) Fitneler baş göstermeye başladığında önlem alınmayıp, çok hoşgörülü olunması.
- d) Devletin son zamanlarında yüksek vergilerin konulması ve bu vergilerin tahsilinde halka despotça davranılması.
- e) Zirâi faaliyetlerin kıtlık, kuraklık gibi sebeplerle gerilemesi.

⁴⁰ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 444.

⁴¹ 'Inân, Muhammed Abdullâh, '**Asru'l-Murâbıtîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magribi ve'l-Endelus**, Matba'atu lecneti't-te'lif ve't-terceme, Kahire 1964, I, 78.

⁴² Yiğit, "**Murabıtlar**" mad.

⁴³ Sâlim, **a.g.e.**, s. 90.

⁴⁴ el-Merrâkuşî, **a.g.e.**, s. 177; Dendeş, İsmet Abdullatif, **el-Endelus fi nihâyeti'l-Murâbıtîn ve mustehalli'l-Muvahhidîn 'asru't-tavâifi's-sânî**, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988, s. 23.

f) Kadınların devlet işlerine karışmış olmaları.

Muvahhidler, Alî b. Yûsuf'un ölümünden dört yıl sonra Abdülmümin b. Alî komutanlığında, Murâbitlar Devleti'nin başkenti Merrâkeş'i işgal ederek bu devleti ortadan kaldırmışlardır.

2. SOSYAL DURUM

İbn 'Atiyye'nin yaşadığı dönemde Endülüs'te sosyal yapı, kendisinden önceki zamanlardan bazı yönleriyle farklılık arz etmektedir. Bu farklılıkların başında ülkedeki yönetimin tek elde olmaması gelmektedir⁴⁵. Şehirlerin yönetimi, artık Emeviler'den ziyade yerel güçlerin (Mülûkü't-tavâif) eline geçmiştir. Bu yerel güçler, buldukları bölgede etkili olan, daha çok bölgede çoğunluğu elinde bulunduran gruplardır. Bu gruplar, Emeviler döneminde kendilerini ön plana çıkaramamış yerli İspanyollar, Sakâlibe⁴⁶, Araplar, Berberîler ve Hristiyan yerlilerden oluşmaktadır. Endülüs Emevi Devleti zamanında özellikle III. Abdurrahman (300-350/912-961) ve II. Hişam (350-365/961-976) dönemlerinde güçlü idare, güçlü ordu ve kaynaşmış toplum anlayışıyla toplum huzur içinde yaşamıştır⁴⁷. Ancak daha sonraki yönetimlerin halka eşit davranmaması asabiyetin ön plana çıkmasına sebebiyet vermiştir. Böyle bir yaklaşım, merkezî yönetimin zayıflamasına, bölgesel asabiyete dayanan güçlerin ortaya çıkmasına, dolayısıyla birbirleriyle savaşmalarına sebep olmuştur⁴⁸. Bu grupların birbirleriyle savaşmaları üzerine halk şehir yönetimlerinden bıkmıştır. Bunun üzerine, Kuzey Afrika merkezli, köken olarak Berberî olan Murâbitlar'dan yardım istemişler ve Murâbitlar bölgeye hâkim olmuşlardır⁴⁹.

Konunun daha iyi anlaşılması için İbn 'Atiyye'nin yaşadığı dönemde Endülüs'te sosyal yapıyı Etnik ve Dini Yapı ile İdârî ve Ekonomik Yapı olmak üzere iki başlık altında inceleyeceğiz.

⁴⁵ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 399.

⁴⁶ Sakâlibe; Devlet gözetiminde İslâmî eğitimle yetişen, devletin ihtiyaçlarını üstlendiği, Fransa'nın muhtelif yerlerinden getirilen erkek ya da bayan çocuklardan oluşan kimseler. Daha geniş bilgi için bkz. el-Haccî, **a.g.e.**, s. 283-284.

⁴⁷ Özdemir, "Endülüs'ün Yıkılışı Üzerine Mûlahazalar", **Endülüs'ten İspanya'ya**, TDV Yayınları, Ankara 1996, s. 34.

⁴⁸ Öztoprak, Mustafa, **İbnü'l- Harrât el-İşbîlî'nin Hadis İlmindeki Yeri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012, s. 42.

⁴⁹ Abdulazîz, **a.g.e.**, s. 20-25.

2.1. Etnik ve Dini Yapı

Endülüs toplumu birçok etnik unsurdan meydana gelmekteydi. Yerli halkı, Vizigotlar ve Hispano-Romanlar oluşturmaktaydı. Araplar ve Berberîler, bu topluluğa dışardan gelerek katılan yeni unsurlardı ve içlerinde farklı etnik kökenleri barındırmaktaydılar. Etnik çeşitlilik, Endülüs toplumunun en dikkat çekici özelliklerinden biriydi. Din çok farklı ırklardan meydana gelen bu yapıyı birbirine bağlayan önemli bir bağı⁵⁰. Bu sebeple Endülüs toplumunun etnik yapısını Müslümanlar ve gayr-ı Müslimler olmak üzere iki kısımda incelemek daha uygun bir tasnif olacaktır. Müslümanlar; fetih döneminde fetihlere katılan fâtipler ile fetihler esnâsında Endülüs'e gelen Müslümanlar ki bunları Araplar, Berberîler ve Mevâlî gibi farklı unsurlar oluşturuyordu⁵¹. Müslümanların çoğunluğunu temsil eden kısım ise Endülüs'ün yerlilerinden İslâmiyet'i kabul eden "el-Esâlîme"⁵² ya da "el-Müsâlîme"⁵³ idi. Müslümanların diğer kısmını ise Müslümanlığı ilk kabul edenlerin soyundan gelen el-Müvelledûn'⁵⁴ oluşturmaktaydı. Gayr-ı Müslimlere gelince bunlar Müslümanlara nazaran azınlıkta olup Hristiyan ve Yahudilerden oluşmakta idi. Bunlar aynı zamanda "el-Muâhedûn" ya da "Ehlu Zimme" olarak da isimlendirilmekte idi⁵⁵. Bunlar Endülüs toplumu içerisine karışmış vaziyette idiler. Bunlardan bir kısmı İslâm âdetlerini uygulayan, günlük hayatlarında Arapça konuşan kimselerdi ve bunlar genellikle el-Musta'rabûn diye isimlendirilirlerdi⁵⁶. el-Musta'rabûn ile Müslümanlar arasında çok fazla kültürel etkileşim görülmekte idi. Sözelimi, taraflar giyim-kuşam konusunda birbirlerini etkilemişlerdi. Müslümanlardan kiliseleri, Hristiyanlardan camileri ziyaret edenler de görülmüştü⁵⁷.

⁵⁰ Bal, Faruk, **Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 40-41.

⁵¹ Özdemir, "Endülüs" mad.

⁵² İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî, **Cemheratu ensâbi'l-'Arab**, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârun), Dâru'l-me'ârif, Kahire 1962, s. 92.

⁵³ el-Kâdî 'Iyâz, Musa b. 'Iyâz, **Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, (thk. Ahmed Bekr Mahmud), Beyrut 1965, III-IV, 642.

⁵⁴ **Müvelledûn** olarak isimlendirilen kesim, fetihten sonraki süreçte Müslüman olan yerli halktır. Bunlar, Müsta'ribler gibi fethin başıyla devletin yıkılma zamanlarında farklı davranmamışlardır. İslâm'a girdikten sonra Müvelledûn'un herhangi bir isyan hareketi içine girdikleri görülmemiştir. Zamanla Müslüman toplumun ayrılmaz bir parçası haline gelmişlerdir.

⁵⁵ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 284.

⁵⁶ **A.g.e.**, s. 284.

⁵⁷ Koç, Mehmet Akif, "Endülüs Tefsîrciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", **İslâmiyât**, c. 7, sayı 3, Temmuz-Eylül 2004, 43-58, s. 44.

Gayr-ı Müslimler devletin pek çok imkânından faydalanırlardı. Onlara karşı âdil bir yönetim sergilenmiş, hakları tekeffül edilmiş, hürriyetleri garanti altına alınmıştı⁵⁸.

Bu çoğulcu dinî yapı içinde Yahudiler ise ne Müslümanların ne de Hristiyanlar'ın siyasî rakibiydiler. Onlar daha çok bürokratik mevkîlerde, iktisadî ve tıbbî alanlarda itibar kazanmışlardı⁵⁹. Endülüs Yahudileri siyasî konularda ise genel olarak Müslümanlardan yana olmuşlardı⁶⁰. Çünkü Müslümanların bu bölgeye gelmelerinden önce, Hristiyan Vizigotların yönetiminde çok fazla sıkıntı çekmişlerdi⁶¹.

711-1492 yılları arasında İslâm hâkimiyeti altında bulunan İspanya topraklarında (Endülüs) farklı dinlere mensup olan Müslüman, Hristiyan ve Yahudiler asırlarca bir arada yaşamışlardı. Çok dinli ve kültürlü bir yapıdaki Endülüs, İslâm tarihinde Müslümanlarla “öteki” denilen gayr-i Müslimlerin bir arada yaşama tecrübesinin en güzel örneklerinden birisini oluşturdu. Yaklaşık sekiz asır boyunca İspanya'ya hâkim olan Müslüman idareciler ve halk, kendi dinlerinden olmayanlara karşı, bazı Batılı araştırmacıları bile hayrete düşürecek kadar toleranslı davranmışlardı⁶².

Milâdi 756-1031 arasını kapsayan Endülüs Emevileri döneminde Avrupa'da, kiliselerde bulunan papazlar dışında okuma yazma bilen kimse zor bulunurken, Endülüs'te halkın tamamına yakını okur-yazardı. Ekonomi ve bayındırlık faaliyetlerinin artmasının yanı sıra başkent Kurtuba (Cordova) bir diplomasi merkezi haline gelmişti. Sağlanan hoşgörü ortamı sayesinde cami, kilise ve havra yan yana kavgasız yaşama imkânı buldu. Sonuç olarak Endülüs bu dönemde Avrupa'nın en yaşanabilir bölgesi idi⁶³.

İbn 'Atiyye'nin zamanına gelindiğinde ise Endülüs'te Mülûk't-tavâif ve Murâbit yönetimleri hâkimdi. Bu dönemde Müslümanlar Hristiyan birlikler ile pek çok kez karşı karşıya gelmişlerdi. 514/1120 yılında Sarakusta yakınlarında Hristiyanlarla Murâbit emirinin kardeşi İbrahim b. Yûsuf b. Tâşfin komutasındaki ordu arasında

⁵⁸ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 284.

⁵⁹ Şeybân, **a.g.e.**, s. 331-389.

⁶⁰ **A.g.e.**

⁶¹ Koç, **a.g.mak.**, s. 45.

⁶² Atçeken, “İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)”, **İstem (İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi)**, Sayı 14 Endülüs, Damla Ofset, Konya 2010, s. 57.

⁶³ C. F. Seybold, “Endülüs”, **İslâm Ansiklopedisi**, İstanbul 1977, IV, 271.

meydana gelen savaşı Müslümanlar kaybetmişti. Bu savaşta binlerce Müslüman şehit olmuştu. Şehit olanların arasında fakîh ve âlimlerden çok sayıda önde gelen zevât da vardı. Bu savaşa, İsbîliye kadısı Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (543/1148) de katılmıştı⁶⁴. Bu savaşlar esnâsında toplum üzerinde fakihlerin etkisi olduğu gibi, Kuzey Afrika merkezli güç olan Murâbitların Endülüs'e gelmesinde şehir yönetimlerinin istekleri yanında, fukahânın da etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Mâlikî fakîhler, toplumun içinde bulunduğu durumdan oldukça rahatsızlardı. Bunun sonucu olarak onlar önce Murâbitlardan daha sonra da Muvahhidlerden yardım istemişlerdir. Bu davranış, onların toplum nazarında etkinliklerinin bir göstergesidir⁶⁵. Aynı fakihler, Murâbitlarla sorun yaşadıklarında da toplumu onlar aleyhine örgütlemişlerdir. Fakihlerin toplum üzerindeki etkinliği Endülüs'ün kurulmasından yıkılmasına kadar devam etmiştir. Murâbitların ve Muvahhidlerin Endülüs'e geldiği yıllarda bir yönetim zafiyetinin olması sebebiyle bu dönemde fakihlerin toplum üzerinde etkinliklerinin daha fazla olduğunu söylemek mümkündür⁶⁶.

Aslında Vâliler ve Endülüs Emeviler Devleti'nde fukahânın ve kadıların çok seçkin bir yeri vardı. Emirler ve halifeler her türlü dini ve dünyevi konuları fukahâ ve kadılar ile istişâre ediyorlardı⁶⁷. Diğer taraftan Murâbitlar dönemine gelindiğinde yönetimde Mâlikî fakihlerin görüşlerine çok büyük önem verilmekteydi. Öyle ki Mâlikî fakihleri dışındakiler, Murâbitların Yûsuf b. Tâşfîn'den sonraki emîri Alî b. Yûsuf'un huzuruna bile çıkamazlardı. Kadı ve fukahâ ile istişâre etmek Murâbitların emirleri ve nâibler için son derece bağlayıcı olurdu⁶⁸.

Kadı ve fukahâ arasında Mâlikîlerin kitapları esas alınır. Kelâm ve Felsefe ilimlerinin okutulması yasaklanmış, bu çerçevede İmam Gazâlî'nin İhyâ'sı, Alî b. Yûsuf'un emri ile yakılmıştı⁶⁹. Bütün bunlar sonunda Endülüs halkının bir kısmı

⁶⁴ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 429.

⁶⁵ Dendeş, **a.g.e.**, s. 25-26; Bûtşîş, İbrahim Kâdirî, **el-Magribu ve'l-Endelusu fi 'asri'l-Murâbitîn**, Dâru't-tuley'ati li't-tabâ'ati ve'n-neşr, Beyrut 1993, s. 9.

⁶⁶ Dendeş, **a.g.e.**, s. 25-26; Bûtşîş, **a.g.e.**, s. 9-10.

⁶⁷ Dendeş, **a.g.e.**, s. 26.

⁶⁸ **A.g.e.**, s. 125.

⁶⁹ el-Merrâkuşî, **a.g.e.**, s. 185; 'Inan, **'Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-Magribi ve'l-Endelusi**, I, 158.

fukahâ ve kadıların Mâlikî mezhebine olan aşırı bağlılıkları yüzünden onlardan uzaklaşır hâle gelmişlerdi⁷⁰.

İbn ‘Atiyye’nin yaşadığı dönemde Endülüs’te etnik ve dînî yapı bu şekilde idi.

2.2. İdârî ve Ekonomik Yapı

Endülüs Emevî Devleti zamanında yönetimde idârî açıdan en üst seviyede bulunan hükümdarlar için Halife, Emir, Ebnâu'l-hulefâ ya da Emîru'l-Mü'minîn unvanları kullanılırdı. Endülüs Emevî hükümdarları geniş bir otoriteye ve nüfuza sahiptiler. Genellikle hükümdar hayatta iken yapılan veliaht tayininde takip edilen belli bir esas yoktu ve bu durum zaman zaman taht kavgalarına sebep olmaktaydı. Mülûkû't-tavâif devrinde de hükümdarın yetkileri ve veliaht tayini benzer şekilde gerçekleştiriliyordu. İdarî hiyerarşide hükümdardan sonra hâcib, vezirler, sâhibü'l-berîd, hâzinü'l-mâl, kâdî'l-cemâa, vâli, kâid, sâhibü'l-medîne, muhtesib, sâhibü'l-escâl, sâhibü'l-evkâf gibi yüksek memurlar yer almaktaydı⁷¹.

Murâbitlar dönemine gelindiğinde ise Endülüs idârî açıdan Doğu, Batı ve Orta Endülüs olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştı. Gırnâta, İşbiliye ve Kurtuba şehirleri ise bu üç bölgenin idârî merkezi konumunda idi. Bu bölgeleri Emîru'l-Mü'minîn adına geniş yetkilerle donatılmış nâib adı verilen kişiler yönetirdi⁷². Burada Alî b. Yûsuf'un Endülüs halkına yaptığı şu konuşma nâiblerin toplumdaki yerini ortaya koymak açısından önemlidir. “*Gerek küçük olsun gerek büyük olsun, ister siyâsî olsun ister herhangi dünyevî bir konuda olsun O bizim nâibimizdir. Hiç kimse O'nun izni olmadan herhangi bir tasarrufta bulunmasın*”⁷³.

Ancak Emîru'l-Mü'minîn nâiblerine yaptığı konuşmasındaki şu ifadelerinden “*Size gelen her meselede kadılar ile istişâre ediniz. Onların nasihatlerine kulak*

⁷⁰ Dendeş, **a.g.e.**, s. 26.

⁷¹ Özdemir, “**Endülüs**” mad.

⁷² Dendeş, **a.g.e.**, s. 124.

⁷³ Mekkî, Mahmud Alî, **Vesâikun târîhiyyetun cedîdetun min ‘asrı'l-Murâbitîn**, el-Ma‘hedu'l-Mısıryyu li'd-dirâsâtı'l-İslâmiyye, Madrid 1954, s. 175-176.

*veriniz*⁷⁴ nâiblerinden sürekli kadı ve fukahâdan görüş alışverişinde bulunmalarını istemesi kadı ve fukahânın hem halife hem de toplum nezdindeki yerini göstermektedir.

Gırnâta, İşbîliye veya Kurtuba'da oturan nâibler Endülüs'teki diğer vâli ve kadıları tayin ve azil yetkisine de sahipti; başkumandanlık yanında mezâlim mahkemesine de başkanlık ederlerdi⁷⁵.

Kadı⁷⁶ ve nâiblerin tâyini ise ya bizzat Emîru'l-Mü'minîn tarafından olur ya da adaylar arasında belde halkının yaptığı seçim sonunda kazanan kişinin Emîru'l-Mü'minîne sunulması ile olurdu⁷⁷.

Endülüs'de ekonomik yapıya bakıldığında; Endülüs'ün özellikle III. Abdurrahman döneminden itibaren Avrupa'nın en kalabalık ve en müreffeh ülkesi durumuna geldiği görülür. Kurtuba bu dönemde bütün dünyanın gözünü kamaştırıyordu. İşbîliye, Tuleytula, Sarakusta, Batalyevs, Gırnâta ve Belensiye gibi şehirler de aynı gelişmişlik düzeyini aksettirmekteydiler. Endülüs'ün ulaştığı bu zenginliğin temelinde hiç şüphesiz tarım, ticaret ve imalât alanlarında kaydedilen gelişmeler yatmaktaydı⁷⁸.

Endülüs'de toprağın mülkiyeti, sosyal ve ekonomik yapıda belirleyici bir rol oynuyordu. Araziler, mülkiyet yönünden devlet arazileri, vakıf arazileri, iktalar ve özel mülkler olmak üzere dört gruba ayrılmaktaydı. Endülüs Emevilerinde özel mülkiyete de izin verilmekteydi⁷⁹. Servetin temelinde arazi sahipliği olduğu için, birçok özel mülk sahibi, toplumun varlıklı kesimini oluşturuyordu. Aynı zamanda küçük toprak sahibi köylüler de vardı. Emeviler, Roma ve Vizigot dönemi toprak sistemine çok fazla müdahale etmemişlerdi. Dolayısıyla topraklar ya eski sahiplerinin elinde bulunuyordu ya da el değiştirerek yeni sahiplerinin, Müslümanların eline geçmişti⁸⁰.

Murâbitlar'da topraklar "arzu'l-mahzen" (müstahlas) denilen mîrî araziler, kabilelere verilen iktâlar, vakıf arazileri ve özel mülklerden oluşuyordu. Dîvân-ı

⁷⁴ Mekkî, **a.g.e.**, s. 177.

⁷⁵ Yiğit, "**Murâbitlar**" mad.

⁷⁶ Murâbitlar döneminde kadı ve fukahânın görevleri için bkz. Dendeş, **a.g.e.**, s. 129.

⁷⁷ Dendeş, **a.g.e.**, s. 128.

⁷⁸ Özdemir, "**Endülüs**" mad.

⁷⁹ Dendeş, **a.g.e.**, s. 155.

⁸⁰ Bal, **a.g.e.**, s. 98.

Müstahlas devlet arazilerinin yönetimiyle ilgilenirdi⁸¹.

Endülüs verimli toprakları, pek çok nehirleri ve senenin büyük bir kısmında ılıman bir iklime sahip olmakla şöhret bulmuş bir bölge idi⁸². Bu durum üretimdeki kalite, çeşit ve verimliliğin artmasına sebep oluyordu. Gırnâta'da pamuk, arpa, buğday ve diğer hubûbat türleri, İşbîliye'de zeytin, incir ve diğer meyveler bol miktarda yetiştiriliyordu⁸³. Yine İşbîliye'de dut ağacı yetiştirmeye ayrı önem veriliyor, böylelikle ipek böcekçiliği yetiştiriciliği geliştiriliyor ve ipek üretimi artırılıyordu⁸⁴.

Altın kaynağı Batı Sudan'a ulaşan kervan yolları sayesinde dış ticarete büyük bir ilerleme kaydedilmişti. Murâbit hükümdarları 450/1058 yılından itibaren kendi adlarına sikke bastırmışlardı⁸⁵.

Para birimleri olan dinar XI. yüzyılın ortalarından itibaren uluslararası ticarete önem kazanmış, on beş merkezde basılan ve Murâbitî denilen dinarlar bütün Akdeniz limanlarına yayılmış, hatta Avrupa'da taklitleri basılmıştı. Bu dönemde Murâbit dinarının İstanbul'a kadar ulaştığı bilinmektedir. Murâbit idarecileri Endülüslü zanaat erbabından istifade ederek Mağrib'de ziraat ve endüstriyi geliştirmiş ve iki yaka arasında sıkı bir ticarî hareket başlatılmıştı⁸⁶.

3. İLMÎ DURUM

Yaklaşık sekiz yüz yıllık bir geçmişi olan ve dünyanın sayılı medeniyetleri arasında yerini alan Endülüs medeniyetinde, pek çok ilim merkezi ve kütüphane mevcuttu⁸⁷. Örneğin sadece Kurtuba Saray Kütüphanesindeki kitapların sayısı, dört yüz bini bulmaktaydı⁸⁸. Gırnâta'da da yaklaşık 70 umumi kütüphane bulunmaktaydı⁸⁹. Müslümanların sahip oldukları bilgileri Avrupalılara kazandırmak amacıyla Toledo'da Avrupa'nın ilk "Doğu Araştırmalar Okulu" isminde bir tercüme merkezi kurulmuş ve

⁸¹ Dendeş, **a.g.e.**, s. 156.

⁸² **A.g.e.**, s. 156-157.

⁸³ İbnu'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed es-Süleymânî, **el-İhâta fi ahbâri Gırnâta** (thk. Muhammed Abdullâh 'Inân), Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1977, III, 115-119.

⁸⁴ Dendeş, **a.g.e.**, s. 166.

⁸⁵ **A.g.e.**, s. 125.

⁸⁶ Yiğit, "**Murabitlar**" mad.

⁸⁷ Ziya Paşa, **a.g.e.**, I, 6; Atçeken, **a.g.mak.**, s. 51.

⁸⁸ Corci Zeydan, **Medeniyet-i İslâmiyye târihi**, (çev. Zeki Magamiz), İstanbul 1330, III, 408.

⁸⁹ Biştâvî, Adil Saîd, **el-Endelusiyyûn**, Dımaşk 1985, s. 178.

bu merkezde uzun yıllar tercüman yetişmiştir⁹⁰. Bütün bunlara bağlı olarak Endülüs'te dil çalışmaları hızlı bir şekilde ilerlemiştir. Endülüs Emevîleri döneminde; Abdülmelik b. Habîb es-Sülemî (ö. 238/852)⁹¹, Ebû Alî İsmâil b. El-Kâsım b. Aysûn el-Kâlî (356/967)⁹², Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî el-İşbîlî (ö. 379/989)⁹³. Mülûkü't-tavâif döneminde; Ebu'l-Kâsım İbrahim b. Muhammed el-İflîlî (ö. 441/1049)⁹⁴, İbn Sîde ed-Darîr (ö. 458/1066)⁹⁵. Murâbitlar döneminde; İbn Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127)⁹⁶, İbnu't-Tarâve (ö. 528/1134)⁹⁷, İbnu'l-Bâziş (ö. 540/1145)⁹⁸. Muvahhidler döneminde; İbnu'r-Remmâk (ö. 541/ 1146)⁹⁹, Ebu'l-Kâsım es-Süheyfî (ö. 583/1187)¹⁰⁰, İbn Madâ (ö. 592/1196)¹⁰¹, Ebû Mûsa b. Abdülazîz Yelelbaht el-Cezûlî (ö. 607/1210)¹⁰², İbn Harûf (ö. 609/1212)¹⁰³, Abdülmümin eş-Şerîşî (ö. 619/1222)¹⁰⁴, Ebu'l-Kâsım es-Saffâr (ö. 630/1233)¹⁰⁵, Ebû Alî eş-Şelevbîn el-Kebîr (ö. 645/1247)¹⁰⁶. Son dönemde ise; Ebû İshâk İbnu'l-Hâc (ö. 661/ 1262)¹⁰⁷, 'Alâmuddîn el-Lûrakî (ö. 661/1263)¹⁰⁸, İbn 'Ufûr (ö. 669/1270)¹⁰⁹, İbn Mâlik (ö. 672/1273)¹¹⁰, İbnu'd-Dâi'î (ö. 680/1281)¹¹¹, İbn Ebi'r-Rebî' (ö. 688/1289)¹¹², Ebû Hayyân (ö. 745/1344)¹¹³ gibi dilciler yetişmiştir.

⁹⁰ Hitti, Philip K., **İslâm Târîhi**, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, III, 934.

⁹¹ es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, **Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât**, 2. Baskı, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-fikr, Kahire 1979, II, 109.

⁹² Elmalı, Hüseyin, "Kâlî" mad., **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 259.

⁹³ İbn Hallikân, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân**, (thk. İhsân 'Abbâs), Dâru sâdir, Beyrut 1977, IV, 372.

⁹⁴ **A.g.e.**, I, 51.

⁹⁵ el-Kıfî, Ebu'l-Hasen Alî b. Yûsuf, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât**, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kahire 1986, II, 225.

⁹⁶ Dayf, Şevki, **el-Medârisu'n-nahviyye**, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1979, s. 294.

⁹⁷ ez-Ziriklî, Hayreddîn b. Muhammed, **el-A'lâm**, 15. Baskı, I-VIII, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2002, III, 132.

⁹⁸ es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 142.

⁹⁹ Dayf, **a.g.e.**, s. 292-294.

¹⁰⁰ es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 81.

¹⁰¹ **A.g.e.**, I, 323.

¹⁰² **A.g.e.**, II, 237.

¹⁰³ **A.g.e.**, II, 203.

¹⁰⁴ **A.g.e.**, I, 331.

¹⁰⁵ **A.g.e.**, II, 256.

¹⁰⁶ **A.g.e.**, II, 225; el-Kıfî, **a.g.e.**, II, 332-335.

¹⁰⁷ Dayf, **a.g.e.**, s. 317.

¹⁰⁸ es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 250.

¹⁰⁹ **A.g.e.**, II, 210.

¹¹⁰ el-Beyyûmî, Muhammed Receb, **el-Edebu'l-Endelusî**, Riyâd 1980, s. 194.

¹¹¹ Dayf, **a.g.e.**, s. 318.

¹¹² es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 125,126.

¹¹³ es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, I, 280; Kafes, Mahmut, "Ebû Hayyân" mad., **DİA**, İstanbul 1994, X, 152-153.

Endülüs'te tefsîr ilmi diğer İslâm ilimleri ile birlikte Endülüs'ün İslâmlaşması sürecinde bölgeye girmiştir¹¹⁴. Ayrı bir ilim dalı olarak tefsîr faaliyetlerinin başlangıcı ise h. III. asırdır¹¹⁵. Hicrî III. asırda Endülüs'te tefsîr ilminin öncüleri şunlardır¹¹⁶;

Abdurrahmân b. Mûsâ el-Hüvvârî (ö. 228/842), Abdülmelik b. Habîb (ö. 239/853), İbrâhîm b. Hâlid el-Kurtubî (ö. 249/863), Muhammed b. Sehnûn (ö. 256/869), Muhammed b. Abdûs (ö. 261/874), Bâkî b. Mahled (ö. 276/889).

Hicrî IV. asırda ise birçok âlim doğu İslâm dünyasına yolculuk yaparak oradaki tefsîr birikimini batı İslâm dünyasına aktarmıştır¹¹⁷. Bu dönemde tefsîr ilminin öncüleri şunlardır¹¹⁸:

Ebu'l-Esved el-Kattân (ö. 309/921), Ahmed b. Ziyâd el-Fârisî el-Kayravânî (ö. 319/931), Abdullâh b. Mutarrif İbn Âmine el-Kurtubî (ö. 340/951), Kasım b. Esbağ el-Beyyânî el-Kurtubî (ö. 340/951), Nu'man b. Hayevân et-Temîmî (ö. 363/973).

Hicrî V. ve VI. asırda ise Endülüs'te tefsîre ve Kur'ân ilimlerine çok önem verilmiş ve çok sayıda âlim yetişmiştir¹¹⁹. Bu dönemde öne çıkan müfessirler ise şunlardır¹²⁰:

Ebu'l-Velîd İbnü's-Saffâr (ö. 429/1037), Alî b. Süleyman ez-Zehrâvî (ö. 431/1039), Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (ö. 440/1048), Alî b. Faddâl b. Alî et-Temîmî el-Kayravânî (ö. 479/1086), Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İbn 'Atiyye (ö. 541/1147).

Hicrî VII. asırda Ebû Bekr b. Ferh el-Kurtubî (ö. 671/1272), hicrî VIII. asırda ise Ebû Hayyân el-Endelusî (ö. 745/1344) Endülüs'ün yetiştirdiği büyük müfessirlerdendir¹²¹.

¹¹⁴ Şentürk, Mustafa, "Endülüs Tefsîr Kültürü", **Hitit Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi**, c. 11, sayı; 21, 1/2012, s. 53-72.

¹¹⁵ Meşînî, Mustafa İbrâhîm, **Medresetu't-tefsîr fi'l-Endelus**, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1986, s. 81-82.

¹¹⁶ Vâfî, İbrâhîm Ahmed; "et-Tefsîr ve ulûmu'l-Kur'ân bi'l-garbi'l-İslâmiyyi mine'l-karni's-sânî ile'l-karni's-sâmini'l-hicrî", **es-Sicillü'l-'ilmiyyü li'n-nedveti'l-Endelus**, (haz. Abdullah b. Alî ez-Zeydân, vd.), Riyad 1996, s. 10-18.

¹¹⁷ Şentürk, **a.g.mak.**, s. 59.

¹¹⁸ Vâfî, **a.g.mak.**, s. 18-23.

¹¹⁹ Şentürk, **a.g.mak.**, s. 60.

¹²⁰ Vâfî, **a.g.mak.**, s. 23-30, 60-63.

Yukarıda adı geçen müfessirlerden İbn ‘Atiyye ve Ebû Hayyân’ın tefsîrlerinin bu ilim ile ilgilenenler tarafından dil yönlerinin baskın olduğu ifade edilmiştir¹²².

Dil ve tefsîr çalışmalarını içine alan sosyal bilimlerin yanı sıra fen bilimlerinde de Endülüs’te büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve tıp, botanik, matematik, astronomi konularında Avrupa’yı da etkileyecek keşifler gerçekleştirilmiştir. Hekim İbn Zuhr (ö. 470/1078), filozof İbn Rüşd (ö. 595/1198), mutasavvıf Muhyiddîn İbn ‘Arabî (ö. 638/1240), botanikçi ve eczacı İbn Baytar (ö. 646/1248) Endülüs’ün yetiştirdiği büyük isimlerden birkaçıdır¹²³.

3.1. Endülüs’te Dil Çalışmalarının Doğuşu ve Gelişimi

Endülüs’te Arap dili ile ilgili ilk gramer çalışmalarının, beldelerine gelen ve dilleri Arapça olan fâtiplerle karşılaşmaları sonucu, fâtiplerin dillerini öğrenmek çabasıyla, yani ilk fetih hareketleriyle ortaya çıktığı söylenebilir¹²⁴. Dolayısıyla Doğu da olduğu gibi Batı ve Endülüs’te de İslâm kültür ve medeniyetinin temellerini Kur’ân, din ilimleri, dil ve edebiyat çalışmaları oluşturmuştur¹²⁵. Ayrıca fâtiplerin içlerinde Arapça bilmeyenlere Arapça öğretmekle görevli âlimlerin de olması dil alanındaki çalışmaları hızlandırmıştır. Örneğin Kuzey Afrika Vâlisi Musa b. Nusayr Endülüs’ün fethini gerçekleştirecek olan Târik b. Ziyâd’ın ordusuyla beraber, bir kısmı tâbiînden olan âlimleri Endülüs’e göndermiş (92/710), onları gittikleri yerlerde İslâm’ı ve Kur’ân’ın dili Arapçayı öğretmekle görevlendirmişti¹²⁶. Bu âlimler bir taraftan asıl görevlerini yerine getirirken, diğer taraftan Arap dilini öğretiyorlardı. Endülüs’te resmî dilin Arapça olması ve öğretimin bu dille yapılması sebebiyle Berberîler’le müvelledlerin öncelikle Arapçayı öğrenmeleri gerekiyordu. Böylece Arapça daha IX. yüzyılın ortalarından itibaren Müslüman halkın tamamının, hatta gayr-i Müslimlerin ortak konuşma ve yazı dili haline geldi¹²⁷. Arapçanın yayılışına paralel olarak bu dille ilgili diğer ilimlerde de önemli gelişmeler kaydedildi. Örneğin nahiv, sarf, edebiyat, fıkıh, tefsîr ve kıraat

¹²¹ Meşînî, **a.g.e.**, s. 83-108.

¹²² Şentürk, **a.g.mak.**, s. 61.

¹²³ Münis, Hüseyin, **Fecru'l-Endelus**, Cidde 1985, s. 123.

¹²⁴ Dendeş, **a.g.e.**, s. 349.

¹²⁵ Şerî, Abdullah, **Târîhu’s-sekâfe ve’l-edeb fi’l-meşrik ve’l-magrib**, 3. Baskı, el-Müessesetu’l-vatanıyyetu li’l-küttâb, Cezayir 1983, s. 146.

¹²⁶ ed-Dabbî, Ahmed b. Yahya, **Buğyetu’l-multemis fi târîhi ricâli ehli’l-Endelus**, (nşr. İbrahim Ebyârî), Kahire 1989, I, 24-30.

¹²⁷ Özdemir, **“Endülüs” mad.**

ilimlerinde büyük gelişmeler görüldü. Endülüs toplumunda Kur'an'ın farklı kıraatlara göre tilâveti, Hadis rivayeti ve özellikle de fıkıh önemli bir yere sahipti. Gelişen kıraat ilmi sayesinde, "Kurrâ" denilen kıraat âlimleri Arap dilini öğrenmek isteyenlere öncelikle harfleri doğru çıkarma ve aslına uygun bir şekilde telaffuz etme bilgilerini öğretmişler, böylece Kur'an'ın, dolayısıyla da Arapçanın aslına uygun, fasih şekliyle öğrenilmesini sağlamışlardır. Bunda Endülüs toplumu içerisinde İslâmiyet'in hızla yayılması da etkili olmuştur denilebilir¹²⁸.

Endülüs'te dil çalışmalarının ilk ürünlerinde, Doğu'da yazılan gramer kitapları örnek alındı. Örneğin Doğu'ya giderek el-Kisâî (ö. 189/805) ve el-Ferrâ (ö. 207/822) dan dersler alarak Endülüs'e gelen, Tuleytulalı Cûdî b. Osman el-Mevrûfî (ö. 198/813) tarafından nahiv ilmi Endülüs'te şekillenmeye başlamıştır¹²⁹. Cûdî, Endülüs'e Kûfelilerin kitaplarını sokan ilk kişidir ve Endülüs'te el-Kisâî sistemine uygun bir nahiv kitabı yazmıştır¹³⁰. Daha sonra gelen nesiller ise özellikle X. yüzyıldan itibaren bir yandan Sîbeveyh (ö. 180/796) in *el-Kitâb*, el-Asma'î (ö. 216/831) nin *el-Emsâl*, İbn Kuteybe (ö. 276/889) nin *Edebü'l-kâtib*, İbnü's-Sikkît (ö. 244/858) in *el-Elfâz*'ı, el-Müberred (ö. 285/898) in *el-Kâmil* gibi eserleri şerh, hatta tenkit ve tashih edebilecek bir seviyeye ulaşırlarken öte yandan da metot ve muhteva itibariyle onlardan aşağı kalmayan orijinal eserler kaleme almışlardır¹³¹. Bu dönemin önemli temsilcilerinden Ebû Alî el-Kâlî (ö. 356/967) *el-Bâri' fi'l-luga*'yı, İbnü'l-Kûtiyye (ö. 367/977) ise *el-Ef'âl*'i telif etmiştir. Ayrıca o dönemin en büyük filologu olarak tanımlanan Ebû Bekr ez-Zübeydî (ö. 379/989) *el-İstidrâk 'alâ Sîbeveyh*, *el-Vâdih*, *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn* gibi eserleri kaleme almıştır¹³².

3.2. Hicrî V. ve VI. Asırda Endülüste Dil Çalışmaları

Mülûkü't-tavâif döneminin sonları ile Murâbitlar dönemini içine alan hicrî V. ve VI. asırda Endülüs'te ilmî durum birbirinden farklı şartlarda gelişme göstermiştir. Mülûkü't-tavâif dönemindeki siyâsi otorite zayıflığı ve bu duruma sebep olan değişik

¹²⁸ el-Hafâce, Muhammed Abdu'l-Mun'im, *Kıssatu'l-edeb fi'l-Endelus*, Mektebetu'l-me'ârif, Beyrut 1962, s.191; el-Haccî, *a.g.e.*, s. 411.

¹²⁹ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, *Mu'cemu'l-'udebâ irşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb*, (thk. İhsân 'Abbâs), Beyrut tsz., II, 802.

¹³⁰ Dayf, *a.g.e.*, s. 288-289.

¹³¹ Özdemir, "Endülüs" *mad.*; Seybold, *a.g.mad.*, IV, 270.

¹³² 'Abbâs, *a.g.e.*, s. 123.

dâhilî ve hâricî sebepler hayatın her karesinde etkili olmuştur. Ancak bu durum, emirlerin ve valilerin iftihar ettiği yüksek ilmî seviyenin gelişmesine engel olamamıştır. Bu durumun en önemli etkenleri arasında İslâm inancında ilme verilen değerin büyük rol oynadığı ileri sürülmektedir¹³³. Mülûkût-tavâif döneminde emirler arasındaki çatışmalar ile Hristiyan saldırılarından doğan güvensizlik ortamı, buna ilave olarak hayatın güzelliği ile beraber geçici oluşu dil çalışmalarına yansımıştır. Bütün bunlar Endülüs edebiyatına ve şiirine konu olmuştur¹³⁴. Aynı zamanda Endülüs şiirinde züht akımı da yine bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu dönemde pek çok edip ve şair, toplumda baş gösteren ve giderek yaygınlaşan eğlence meclisleri, lüks hayata özentisi, zevk, sefâ ve kötü ahlak gibi dindar toplumun şiddetle reddettiği alışkanlıklar züht şiirinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır¹³⁵. Bunun sonucu olarak sefahet ve ahlsızlığın yerine züht anlayış ve yaşantısı halk arasında yayılmaya başlamıştır. Sonuç olarak sayıları oldukça fazla olduğu bilinen züht ve takvâ ehli şairler ortaya çıkmıştır¹³⁶.

Endülüs'te Mülûkût-tavâif döneminden itibaren dil çalışmalarının bir diğer kısmını oluşturan nahiv alanında büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Bu dönemin başlarında İbnü'l-İflîlî (ö. 441/1050)¹³⁷ ile nahiv ve lügat alanında otorite olan İbn Sîde (ö. 458/1066)¹³⁸ gibi meşhur nahivciler yetişmiştir¹³⁹. Asıl şöhreti lügat alanında olan¹⁴⁰ İbn Sîde, hem Nahiv alanında hem de şiir ve Eyyâmu'l-'Arab alanında derin vukûfiyeti olan otorite bir âlimdir. Zîrâ İbn Sîde'nin *el-Muhkem* ve *el-Muhassas* adlı eserlerinin

¹³³ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 409-410-411.

¹³⁴ Komisyon, **DGBİT**, V, 337.

¹³⁵ Çınar, **a.g. mak.**, s. 117.

¹³⁶ eş-Şenterîrî, İbn Bessâm Ebu'l Hasan Alî, **ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-cezîra**, (nşr. İhsan 'Abbâs), Beyrut 1979, I, 372; 'Abbâs, **a.g.e.**, s. 130.

¹³⁷ Tam adı İbrahim b. Muhammed b. Zekeriyya ez-Zührî en-Nahvî'dir. Künyesi Ebu'l Kâsım olup el-İflîlî lakâbıyla şöhret bulmuştur. Kurtuba'lıdır. Lügat, nahiv, şiir ve belâgatta bilhassa Câhiliye devrine ve İslâmî döneme ait şiirlerde uzmanlaşan edip ve Arap dili âlimidir. Ebû Mervân Abdülmelik b. Ziyâdetullah et-Tubnî, Ebû Mervân Abdülmelik b. Serrâc, el-A'lem eş-Şentemerî ve Mekkî b. Ebî Tâlib yetiştirdiği öğrenciler arasında zikredilir. Bkz. el-Kıftî, **a.g.e.**, I, 218; Er, Rahmi, "İflîlî" mad., **DİA**, İstanbul 2000, XXI, 512.

¹³⁸ Tam adı Alî b. Muhammed b. es-Sîde'dir. Lügatçi, edebiyat ve dil âlimidir. Arap dili, edebiyatı ve tarihi alanlarında geniş bilgi sahibi olan İbn Sîde'nin asıl şöhreti lügat sahasındadır. Bkz. es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 189; Tüccar, Zülfikar, "İbn Sîde" mad., **DİA**, İstanbul 1999, XX, 318-319.

¹³⁹ Dayf, **a.g.e.**, s. 291-292.

¹⁴⁰ Tüccar, "**İbn Sîde**" mad.

yanı sıra şiir alanında *el-Vâfi fi 'ilmi'l-kavâfi* ve *Şerhu'l-Hamâse* adlı eserleri bu dönemin ürünlerindedir¹⁴¹.

Mülûku't-tavâif dönemi nahivcileri belli bir nahiv ekolüyle sınırlı kalmamış, aksine Kûfe, Basra ve Bağdat nahiv ekollerinin görüşlerinden yararlanmışlar, zaman zaman bu ekollerin görüşlerine yeni görüşler eklemiştir. el-A'lem eş-Şentemerî (ö. 476/1084) bu akımı temsil eden ilk nahivcilerdendir¹⁴². Bu dönemde Endülüs'te, doğu nahvinden belirgin bir şekilde ayrılan ve Endülüs'teki nahiv çalışmalarına Endülüs kimliğini kazandıran nahivciler yetişmiştir¹⁴³. Bununla birlikte Endülüs'e girdikleri ilk günden itibaren Kûfe, Basra ve Bağdat nahiv ekollerinin Endülüs ekolü üzerindeki etkileri devam ede gelmiştir. Hatta bu nahiv ekolleri müstakil Endülüs nahiv ekolünün oluşmasından sonra da varlıklarını muhafaza etmişlerdir¹⁴⁴.

Murâbitlar dönemine gelindiğinde ise Murâbitlar özellikle Endülüs'te parlak bir ilmî ve fikrî harekete mirasçı olmuşlardır¹⁴⁵. Vâris oldukları ilmî ve fikrî hareketlilik bu dönemde de düzenli bir şekilde gelişme göstererek, gerek kendilerinden önceki Mülûku't-tavâif dönemine gerekse kendilerinden sonraki Muvahhidler dönemine nisbetle daha istikrarlı bir ilerleme kaydetmiştir. Hatta Muvahhidler döneminde ortaya konan eserler Murâbitlar döneminin cehd ve gayretlerinin bir sonucu olduğu söylenebilir¹⁴⁶. Murâbit liderler nezdinde Kur'ân'ın farklı kıraatlere göre tilâvetinin, hadis rivayet etmenin ve fikhın çok büyük değeri vardı¹⁴⁷. el-Makkarî (ö. 1041/1632) bu dönemde dindar bir toplum olan Endülüslülerin âlim ve fakihlere karşı büyük bir saygı duyduklarını, bu yüzden tüm seçkin edip, kâtip, nahiv ve lügat âlimlerine fakih lakabını kullandıklarını, zira fakih sıfatının Endülüslüler nezdinde kişinin sahip olabileceği en yüksek sınıftan sayıldığını nakletmektedir¹⁴⁸. Özellikle Yûsuf b. Tâşfîn ile oğlu Alî b. Yûsuf ilmin gelişmesi için gayret göstermiş, Alî b. Yûsuf Merrâkeş'te binlerce

¹⁴¹ Cheneb, Moh. Ben, "İbn Sîde ed-Darîr" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, MEB, İstanbul 1950, II, 807; Tüccar, "**İbn Sîde**" mad.

¹⁴² Ergüven, Şehabettin, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007/2, c. 6, sayı: 12, s. 143-155.

¹⁴³ Bu dönemde yetişen diğer dilci ve âlimler için bkz. el-Haccî, **a.g.e.**, s. 414-415.

¹⁴⁴ Ergüven, **a.g. mak.**, s. 143-155.

¹⁴⁵ Yiğit, "**Murâbitlar**" mad.

¹⁴⁶ Dendeş, **a.g.e.**, s. 349.

¹⁴⁷ **A.g.e.**, s. 366.

¹⁴⁸ el-Makkarî, Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, **Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelusi'r-ratîb**, (nşr. İhsan 'Abbâs), Dâru's-sâdır, Beyrut 1968, II, 106-107.

talebenin aynı anda ders görebileceği büyük bir medrese kurmuştur. Kendisi de bizzat taş taşıyarak bu medresenin yapımında yer almıştır¹⁴⁹. İdarecilerin ilimle yakından ilgilenmeleri¹⁵⁰ bu dönemde ülkenin birçok yerinde kütüphanelerin kurulmasına ve buna bağlı olarak bu kütüphanelerde yüzlerce eser ile onları mütalaa eden binlerce ilim talebesini buluşturmuş ve sonuç olarak birçok âlim yetiştirilmiştir. Bu dönemde Arap nesir ve şiiri, Dîvân-ı İnşâ'da görevlendirilen Endülüslü edipler ve kâtipler sayesinde parlak bir çağ yaşamıştır¹⁵¹.

Bu dönemde Endülüs gramerinin zirve isimleri ve başlıca eserleri şunlardır¹⁵²;

Serrâc b. Abdilmelik b. Serrâc en-Nahvî (ö. 498/1104) kaynaklarda Arap dilinde mâhir, faziletli bir edip, şair ve dil âlimi olarak yer almaktadır¹⁵³.

Abdullâh b. Talha b. Muhammed en-Nahvî (ö. 518/1124) Arap dili âlimi ve fıkıhçıdır. ez-Zemahşerî'nin ondan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ını okuduğu kaydedilmektedir. İbn Ebî Zeyd'in risâlesini şerh etmiştir. Kaynaklarda başka eserinden bahsedilmemektedir¹⁵⁴.

İlminden birçok insanın faydalandığı İbnu's-Sîd el-Batalyevsî (ö. 521/1127) ise dil, edebiyat, lügat ve dinî ilimlerde Kurtuba ve Belensiye'de dersler okutmuştur. Ahmed b. Ma'ad el-Uklîşî, İbn Beşkuvâl ve Kâdı İyâz öğrencilerinden bazılarıdır. Arap dili ve edebiyatıyla ilgili eserleri şunlardır; *el-Müselles*, *el-İktidâb fî şerhi edebi'l-küttâb*, *Zikru'l-fark beyne ehrufi'l-hamse*, *Şerhu Sakti'z-zend li'l-Me'arrî*, *Şerhu'l-Muhtâr min lüzûmiyyâti Ebi'l-'Alâ*, *Kitâbu'l-Mesâil ve'l-ecvibe*, *el-İntisâr mimmen*

¹⁴⁹ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 450.

¹⁵⁰ **A.g.e.** s. 501.

¹⁵¹ Dayf, **a.g.e.**, s. 300-305; Yiğit, “**Murabıtlar**” mad.

¹⁵² Dayf, **a.g.e.**, s. 291-306; Hafıza, Yahyâvî, **İshâmâtu nuhâti'l-magrib ve'l-Endelus fî te'sîli'd-dersi'n-nahvîyyi'l-Arabî hılâle'l-karneyni's-sâdisi ve's-sâbi'i'l-hicriyyeyn**, Menşûrât mehberi'l-mümâresâti'l-lugavî fi'l-Cezâir, Cezâir 2011, 78-110; Yıldırım, Aydın, **Endülüs'te Arap Dili Çalışmaları**, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007, s. 33-39; Parlak, Nizâmeddin, **Endülüs Dil Mektebi**, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 107-113.

¹⁵³ es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 110.

¹⁵⁴ es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 46; Dayf, **a.g.e.**, s. 291-294.

'adele 'ani'l-istibsâr, Islâhu'l-halel el-vâkı' fi'l-Cümel, el-Kurt 'ale'l-Kâmil, el-İsm ve'l-müsemma¹⁵⁵.

İbnu't-Tarâve diye meşhur olan Ebu'l-Hüseyn Süleymân b. Muhammed b. Abdillâh es-Sebâi el-Mâlekî (ö. 528/1134) Mülûku't-tavâif ve Murâbitlar dönemlerinin en büyük nahiv âlimlerindendir. Kaynaklarda adı geçen eserleri şunlardır; *el-İfsâh, el-Mukaddimât ilâ 'ilmi'l-Kitâb ve halli'l-müşkilât 'alâ tevâli'l-ebvâb, Terşihu'l-muktedî, Reddu's-şârid ilâ 'ikâli'n-nâşid, Risâle fi men'i istisnâi'l-kesîr mine'l-kalîl, Risâle fîmâ cerâ beynehu ve beyne Ebi'l-Hasen İbni'l-Bâziş fi mes'ele nahviyye*¹⁵⁶.

İbnu'l-Bâziş (ö. 540/1145) Arap dili ve edebiyatı ile kıraat, hadis ricâli ve râvileri sahalarında döneminin ileri gelen âlimlerindendir. Endülüs'ün üç büyük nahiv âliminden biri olduğu ifade edilmektedir. Eserleri şunlardır; *Şerhu'l-Cümel, Şerhu'l-Kâfi fi'n-nahv, Şerhu Kitâbi Sîbeveyh-, Şerhu Kitâbi'l-Muktedab min kelâmi'l-'Arab li'bn Cinnî, Şerhu'l-'Usûl li'bni's-Serrâc, Şerhu Kitâbi'l-İzâh li Ebî Alî el-Fârisî, el-Bernâmec*¹⁵⁷.

Arap dili ve hadis âlimi olan Ahmed b. Ma'ad b. İsâ b. Vekîl el-Uklîşî (ö. 550/1155) aynı zamanda şair ve mutasavıftır. Murâbitlar döneminin önde gelen âlimlerinden olan el-Uklîşî'nin *Şerhu'l-Bâkiyâti's-sâlihât, Şerhu'l-Esmâi'l-husnâ* isimli eserleri mevcuttur¹⁵⁸.

Kaynaklarda meşhur nahiv âlimi olarak tanıtılan İbn Tâhir (Ahmed b. Tâhir el-Ensârî el-İşbîlî) (ö. 580/1184) Sîbeveyh'in *el-Kitâb* isimli eserini ders vermekle tanınmıştır. Ayrıca onun bu kitaba yazdığı hâşiyeleri de mevcuttur¹⁵⁹.

Yaşadığı dönemde dil, kıraat ve Arap dilinde şöhret bulan Ebu'l-Kâsım es-Süheylî (ö. 581/1185) Endülüste yetişmiş önemli gramer âlimlerinden biridir. Onun

¹⁵⁵ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, II, 55-56; Dayf, *a.g.e.*, s. 294; Özbalıkcı, M. Reşit, "Batalyevsi" mad., *DİA*, İstanbul 1992, V, 138-139.

¹⁵⁶ ez-Ziriklî, *a.g.e.*, III, 132; Dayf, *a.g.e.*, s. 296; Yazıcı, Hüseyin, "İbnü't-Tarâve" mad., *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 229.

¹⁵⁷ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, II, 142; Dayf, *a.g.e.*, s. 295; Çelebi, Muharrem, "İbnü'l-Bâziş" mad., *DİA*, İstanbul 1999, XX., 528.

¹⁵⁸ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 392; ez-Ziriklî, *a.g.e.*, I, 259; Dayf, *a.g.e.*, s. 296.

¹⁵⁹ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu'ât*, I, 28; Dayf, *a.g.e.*, s. 298.

kaynaklarda *er-Ravdu'l-unuf fi şerhi's-Sîre*, *Şerhu'l-Cümel*, *et-Ta'rif ve'l-i'lâm bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-esmâi ve'l-a'lâm* isimli eserleri yer almaktadır¹⁶⁰.

İbn Madâ (ö. 592/1196), nahiv, tefsîr, kıraat ve hadis âlimleriyle onların metotlarına yönelttiği eleştirileri ihtivâ eden bazı eserler kaleme almıştır. Kaynaklarda onun dört eseri zikredilir; *er-Red 'ale'n-nahviyyîn*, *Tenzîhu'l-Kur'ân âmmâ lâ yelîku bi'l-beyân*, *el-Muşrik fi'n-nahv*¹⁶¹, *el-Bernâmec*¹⁶².

¹⁶⁰ es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 81; Dayf, **a.g.e.**, s. 294.

¹⁶¹ Hulusi Kılıç bu eserin adını *el-Müşrik fi islâhi'l-mantık* şeklinde verir. Kılıç, Hulusi, "İbn Madâ" mad., **DİA**, İstanbul 1999, XX, 164.

¹⁶² es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, I, 323; Kılıç, "**İbn Madâ**" mad.

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN ‘ATIYYE el-ENDELUSÎ

1. HAYATI

1.1. İsmi, Nesebi ve Künyesi

Müellifin kaynaklarda tam adı şu şekilde yer almaktadır; Ebû Muhammed Abdulhakk b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib b. Abdirraûf b. Temmâm b. Abdillâh b. Temmâm b. ‘Atiyye b. Hâlid b. ‘Atiyye el-Muhâribî el-Gırnâtî¹⁶³. Nesebi konusunda ise kaynaklarda bazı ihtilaflar vardır. Örneğin ed-Dâvûdî, İbn ‘Atiyye’nin nesebini “İbnu Abdirraûf b. Temmâm b. Abdillâh b. Temmâm b. ‘Atiyye b. Hâlid b. Hifâf b. Eslem b. Mukrim el-Muhâribî” şeklinde verirken¹⁶⁴, İbn Ferhûn ise “Abdulhakk b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Abdirraûf b. Temmâm b. Abdillâh b. Temmâm b. ‘Atiyye b. Hâlid b. ‘Atiyye b. Hâlid b. Hifâf b. Eslem b. Mukrim el-Muhâribî” olarak kaydetmektedir¹⁶⁵. Künyesi Ebû Muhammed olup¹⁶⁶, meşhur lâkabı el-Gırnâtî’dir¹⁶⁷.

İbn ‘Atiyye’nin ataları Mudar kabilesine mensubtur¹⁶⁸. İbn ‘Atiyye de dedelerinin Mudarî olduğunu söyler¹⁶⁹. Nitekim soyu da Endülüs’ün fethi için bu ülkeye

¹⁶³ İbn ‘Atiyye, Ebû Muhammed Abdulhakk, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, (thk. Muhammed Ebu’l-Ecfân Muhammed ez-Zâhî), 2. Baskı, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1983, s. 12, 59-60; ez-Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz, (thk. Şuayb el-Arnaût), **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, Müessesetu’r-risâle, Beyrut 1985, XIX, 586; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 526; Kâtip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, **Keşfu’z-zunûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-funûn**, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut tsz., I-II, 439-1613; el-Bagdâdî, İsmâil Bâşâ, **Hediyetu’l-‘ârifîn esmâu’l-müellifîn âsâru’l-musannifîn**, İstanbul 1951, I, 502.

¹⁶⁴ ed-Dâvûdî, Şemsuddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed, **Tabakâtu’l-müfessirîn**, (thk. Alî Muhammed Ömer), 2. Baskı, Matba’atu emîrati, Kahire 1994, I, 260.

¹⁶⁵ İbn Ferhûn, İmâm el-Kâdî İbrahim b. Nüreddîn, **ed-Dîbâcû’l-müzehb fi ma’rifeti a’yâni ‘ulemâi’l-mezheb**, (thk. Me’ûn b. Muhyiddîn el-Bennân), Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, Beyrut 1996, s. 275.

¹⁶⁶ es-Suyûtî, **Buğyetu’l-vu’ât**, II, 73; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 275.

¹⁶⁷ ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260.

¹⁶⁸ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 275; Bırışık, Abdulhamit, “İbn Atiyye” mad., **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 338-340.

gelen Müslüman fâtilh ‘Atiyye b. Mâlik b. ‘Atiyye b. Hifâf el-Muhâribî’ye dayanır¹⁷⁰. Buna göre Muhârib kelimesinin soy kütüğü “Abdilhakk b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Abdirraûf b. Temmâm b. Abdillâh b. Temmâm b. ‘Atiyye b. Hâlid b. ‘Atiyye b. Hâlid b. Hifâf b. Eslem b. Mukrim b. Muhârib b. Hafsa b. Kays Geylânî el-Mudârî” dir¹⁷¹.

İbn ‘Atiyye kaynaklarda daha çok el-İmâm¹⁷², el-Hâfiz¹⁷³, en-Nâkîd¹⁷⁴, el-Mücevid¹⁷⁵, el-Kâdî¹⁷⁶ lakaplarıyla ve el-Muhâribî¹⁷⁷, el-Mâlikî¹⁷⁸, el-Endelusi¹⁷⁹, el-Gırnâtî¹⁸⁰ nisbeleriyle zikredilmektedir.

1.2. Doğumu, Gençliği ve Tahsîli

İbn ‘Atiyye hakkında bilgi veren tarihçilerin çoğu, onun doğum tarihini 481/1088 olarak kaydetmektedir¹⁸¹. Bazı tarihçiler ise onun doğum tarihini 480/1087 olarak vermektedir¹⁸². Terâcim kitaplarında genel kabul gören görüş de 481/1088 senesidir¹⁸³. Doğum yeri Gırnâta (Granada) ’dır¹⁸⁴. İbn Ferhûn’un verdiği bilgiye göre dedesi ‘Atiyye b. Hifâf, Gırnâta yakınlarındaki Kuneynile köyünden Gırnâta’ya yerleşmiştir¹⁸⁵.

¹⁶⁹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 9.

¹⁷⁰ **A.g.e.**, s. 9-10.

¹⁷¹ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 275.

¹⁷² es-Suyûtî, **Buğyetü'l-vu‘ât**, II, 73.

¹⁷³ **A.g.e.**, II, 73-74.

¹⁷⁴ ez-Zehebî, **Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ**, XIX, 586.

¹⁷⁵ **A.g.e.**, XIX, 587.

¹⁷⁶ ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260.

¹⁷⁷ İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 539.

¹⁷⁸ Edirnevî, Ahmed b. Muhammed, **Tabakâtu'l-müfessirîn**, (thk. Süleyman Sâlih), Mektebetü'l-‘ulûm ve'l-hikem, Medine 1977, s. 176.

¹⁷⁹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 282.

¹⁸⁰ İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 539; Edirnevî, **a.g.e.**, s. 176.

¹⁸¹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 9; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260; ed-Dabbî, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Yahyâ, **Buğyetü'l-multemis fî târihi ricâli ehli'l-Endelus**, (thk. İbrahim el-Ebyârî), Dâru'l-kitâbi'l-Misrî, Kahire 1989, II, 506; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 275; es-Suyûtî, **Buğyetü'l-vu‘ât**, II, 73; İbnu'l-Hatîb, Ebû ‘Abbâs Ahmed b. Hasan b. Alî, **el-Vefayât**, 4. Baskı, Dâru'l-afâki'l-cedîde, Beyrut 1983, s. 263; ez-Zehebî, **Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ**, XIX, 586.

¹⁸² es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-müfessirîn**, (thk. Alî Muhammed ‘Umeyye), Mektebetü Vehbe, Kahire 1976, s. 60-61; Edirnevî, **a.g.e.**, s. 177.

¹⁸³ İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 541.

¹⁸⁴ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 9; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 275; ez-Zehebî, **Siyeru a‘lâmi’n-nübelâ**, XIX, 586.

¹⁸⁵ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276.

İbn ‘Atiyye pek çok âlimin yetiştiği bir ailede neşet etmiştir¹⁸⁶. Dedeleri kendi dönemlerinde değişik ilim dallarında şöhret bulmuş ve belli ilimlerin önde gelen âlimlerinden olmuştur. Örneğin fıkıh ve edebiyat alanlarında Gâlib b. Temmâm b. ‘Atiyye (ö. 400/1009)¹⁸⁷, yine fıkıh alanında fakih lâkaplı âlim, zâhid Abdurrahman b. Gâlib b. Temmâm b. ‘Atiyye el-Muhâribî (ö. 468/1075)¹⁸⁸ şöhret bulmuştur. Müfessir Abdulhak’ın babası; el-İmâm el-Hâfız Ebû Bekr Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib b. Temmâm b. ‘Atiyye el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelusî (ö. 518/1124) ise fıkıh, hadis, tefsîr, dil ve kıraat alanlarında Endülüs’ün en önde gelen âlimlerinden biridir¹⁸⁹. Babası Gâlib b. Abdirraûf b. Temmâm ilim için doğuya (Mısır-Şam-Mekke) yolculuk yapmış¹⁹⁰ orada fakih Ebu’l-Kâsım b. Cellâb¹⁹¹ ile karşılaşmış, ondan fıkıh meselelerini ihtivâ eden “*et-Tefrî*” adlı eserini okumuş¹⁹² daha sonra oğlu müfessir Abdulhakk bu kitabı babasından okuyarak rivayet etmiştir¹⁹³. Hiç şüphe yoktur ki, İbn ‘Atiyye’nin son derece ilme önem veren böyle bir aile içinde yetişmesi, onun ilim ile küçük yaşta tanışmasına sebep olmuştur. Kendisi de bir ifadesinde bu durumu açık bir şekilde dile getirmiştir; “Babam beni küçükken bir gece de birkaç kez uyandırır, sevgili oğlum şu bilgiyi şu bölüme, şu bilgiyi ise ilgili bölüme yaz diyerek ikâz ederdi”¹⁹⁴.

Bu derece ilme düşkün bir ailede yetişen İbn ‘Atiyye daha küçük yaştan itibaren keskin ve pratik zekâsı, ilme önem vermesi ve kitaplara karşı olan düşkünlüğü ile tanınmıştır¹⁹⁵.

Babası Gâlib b. Abdirraûf b. Temmâm daha küçük yaştan itibaren onun değişik

¹⁸⁶ İbnu’l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 539; en-Nübâhî, İbn Hasan el-Endelûsî, **Tarihu kudâtî’l-Endelûs**, Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, Beyrut 1995, s. 142.

¹⁸⁷ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 10.

¹⁸⁸ **A.g.e.**, s. 9-10.

¹⁸⁹ **A.g.e.**, s. 94.

¹⁹⁰ **A.g.e.**, s. 10, 42-44, 62-63; İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz**, (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Dâru’l-kitâbi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2001, I, 555.

¹⁹¹ Tam adı Abdullah b. Hüseyin b. Hasan b. el-Cellâb el-Fakîh el-Mâlikî (ö. 378/988) dir. Mâlikî fakihidir. Meşhûr iki kitabı vardır. *Kitâbun fi mesâili’l-hilâf*, *Kitâbu’t-Tefrî’ fi’l-mezheb*. Fıkıh öğrenimini Ebû Bekr el-Ebherî’den tamamlamıştır. Döneminde el-Ebherî’den sonra en önde gelen Mâlikî fakihidir. Daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, XVI, 384.

¹⁹² İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 72; İbnu’l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr, **el-Mu’cem fi ashâbi’l-kâdî Ebî Alî es-Sadeî**, Matba’at-u rûhas, Madrid 1885, s. 260.

¹⁹³ **A.g.e.**, s. 260-261.

¹⁹⁴ ed-Dabbî, **a.g.e.**, II, 506-507.

¹⁹⁵ İbn Hâkân, el-Feth b. Muhammed b. ‘Ubeydillâh el-Kaysî el-İşbîlî (ö.529/1134), **Kalâidu’l-‘ıkyân ve mehâsinu’l-a’yân**, Mektebetu’l-menâr, Mısır 1989, III, 636.

âlimlerden icâzet almasını istiyor ve bunun için gerekli şartları hazırlıyordu¹⁹⁶. İlk eğitimini yukarıda belirtildiği üzere dönemin önemli muhaddis ve fakîhlerinden olan ve Gırnâta'da medresesi bulunan babası Gâlib b. Abderraûf b. Temmâm'dan alan¹⁹⁷ İbn 'Atiyye, ondan kendi ifadesine göre birçok defa İmam Mâlik'in *Muvattâ*'sını¹⁹⁸, değişik rivâyetleriyle birçok defa İmam Buhârî'nin *Sahih*'ini¹⁹⁹, tasnifini Ebu'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbüri'nin yaptığı *Kitâbu'l-Müsnedi's-Sahih*'i ve tasnifini Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'nin yaptığı *Kitâbu's-Sünen*'i ve tefsîr, hadis fıkıh, dil, edebiyat, tarih alanlarında daha başka birçok kitabı okumuştur²⁰⁰. İbn 'Atiyye Gırnâta'dan Endülüs'ün ilim ve âlimleri ile şöhret bulan Kurtuba, İşbîliye, Mürsiye, Belensiye (Valencia) ve Ceyyân (Jean) gibi şehirlerine giderek buralardaki âlimler ile görüşmüş, onlardan dersler okumuştur²⁰¹. Daha on iki-on üç yaşlarında iken birçok hocadan çeşitli ilimlere dair icâzetler almıştır. Bunların başında Gırnâta'da İbn Kalî'î olarak tanınan Ebû Câfer Ahmed b. Halef ile Muhammed b. Alî et-Taglibî, Kurtuba'da İbn Nahnâs olarak meşhur olan Ebu'l-Kâsım Halef b. İbrahim ve Muhammed b. Abdurrahmân b. 'Attâb, İşbîliye'de Hasan b. Ömer el-Hevzenî ve Muhammed b. Ömer b. Ebi'l-'Asâfir el-Ceyyânî gelir²⁰². Ayrıca Mürsiye, Ceyyân ve Belensiye gibi şehirlerdeki hocalardan da dersler almış ve çeşitli kitaplara ait icazetler almış; gidemediği yerlerdeki birçok âlimden de (Malka'da el-Mutarraf Abdurrahmân b. Kâsım eş-Şa'bî, İskenderiyye'de Muhammed b. Mansûr el-Hadramî gibi) kitâbet yoluyla icazetler elde etmiştir²⁰³.

İbn 'Atiyye tefsîr, hadis, fıkıh, kelâm, kıraat, dil, edebiyat ve tarih alanlarındaki öğrenim hayatı hakkında bilgi verdiği *el-Fihrist* adlı eserinde toplam otuz hocası hakkında bilgi verir ve hangi hocadan hangi dersleri okuduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatır. Yukarıda ismi geçen hocalarının dışında Ebû Alî el-Gassanî, Ebû Alî es-Sadefî,

¹⁹⁶ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 13; Sebîl, Abdulkâdir, **ez-Zavâhiru's-savtiyye fî Kitâbi'l-muharrari'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Müberretu'l-lugati'l-'Arabiyye, Medine 2001, s. 16.

¹⁹⁷ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 59-64.

¹⁹⁸ **A.g.e.** s. 64.

¹⁹⁹ **A.g.e.** s. 65.

²⁰⁰ **A.g.e.** s. 59-76.

²⁰¹ eş-Şehrânî, Hâlid b. Muhammed b. Sâlih b. Zerîk, **İstidrâkâtü İbn 'Aşûr 'ale't-Taberî ve İbn 'Atiyye**, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Umî'l-kurâ, Külliyyetu'd-da've ve usûli'd-dîn, Su'ûdî Arabistan 2009, s. 33.

²⁰² İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 13; Bırışık, "**İbn Atiyye**" mad.

²⁰³ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 13-14.

Ebu'l-Hasan İbnü'l-Bâziş ve Ebû Bahr Süfyân b. Asî el-Esedî gibi isimler kendilerinden en fazla istifade ettiği hocalarıdır. Ders aldığı diğer hocaları arasında Ebû Bekr b. Sâhib el-Ahbas, Ebû Muhammed b. Ebî Kuhâfe, Ebû Abdillâh b. Murâbit, İbn Nâime el-Karavî, Ganim el-Edîb ve Muhammed b. Hâris en-Nahvî sayılabilir²⁰⁴.

Kaynaklarda onun ilim tahsili için Endülüs dışına çıktığına dair bir bilgi bulunmamaktadır²⁰⁵. Ancak Ömer Rızâ Kehhâle'nin *Mu'cemu'l-müellifin*'de İbn 'Atiyye'nin ilim tahsili için doğuya seyahat ettiğini söylemesi²⁰⁶ bir ihtimal ile onu babasıyla karıştırmamasından kaynaklanmış olmalıdır²⁰⁷; çünkü babasının ilim tahsili için Mısır, Şam ve Mekke taraflarına seyahatte bulunduğu kaynaklarda açıkça yer almasına rağmen²⁰⁸ İbn 'Atiyye hakkında tabakât âlimleri böyle bir bilgiye yer vermemişlerdir.

1.3. Ailesi

İslâmiyet Endülüs topraklarında İslâm fâtiplerinin bu bölgeye gelmeleriyle yayılmaya başlamıştır²⁰⁹. Endülüs topraklarına gelen farklı Arap kabilelerinin oluşturduğu ilk İslâm fâtiplerinin içinde Mudar kabilesinden olan ve Endülüs'e yerleşen İbn 'Atiyye'nin dedelerinden Zeyd b. Muhâribî'nin oğlu Ekrem b. Eslem b. Hâlid b. 'Atiyye de yer almıştır²¹⁰. Endülüs'te İslâm kültürünün gelişmesinde önemli yeri olan ve soyu Mudar kabilesine dayanan İbn 'Atiyye'nin dedeleri ve aile bireyleri şu şekildedir:

Ölümü hicrî 318 olan Ebû Bekr Kâsım b. Temmâm b. 'Atiyye el-Muhâribî, Ebû Muhammed Abdulhakk'ın üçüncü kuşaktan dedesidir. İlbîre'lidir²¹¹.

²⁰⁴ **A.g.e.**, s. 59-142; Birişik, **a.g.mad.**

²⁰⁵ Kaynaklarda sadece hac fârizasını yerine getirmek için Endülüs dışına yolculuk yaptığına dair bazı bilgiler mevcuttur. Bkz. İbn Hâkân, **a.g.e.**, III, 636; İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 13-14.

²⁰⁶ Kehhâle, Ömer Rıza, **Mu'cemu'l-müellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye**, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1993, II, 59.

²⁰⁷ Birişik, **a.g.mad.**

²⁰⁸ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 10, 42-44, 62-63. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 555.

²⁰⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 9; el-Haccî, **a.g.e.**, s. 39.

²¹⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 9.

²¹¹ İlbîre; Endülüs topraklarında Kurtuba'nın güney doğu taraflarına düşen, Kurtuba ile arasında 90 mil mesâfe bulunan, ağaç ve nehirleriyle meşhur, altın-bakır-gümüş madenlerinin yer aldığı, Esed b. Abdirrahmân İlbîrî el-Endelûsî ile İbrahim b. Hâlid Ebû İshak gibi âlimlerin yetiştiği bölgenin adıdır. Bkz. el-Hamevî, Ebû Abdillâh Yakut b. Abdillâh, **Mu'cemu'l-buldân**, Dâru sâdır – Dâru Beyrût, I-V, Beyrut 1995, I, 244; İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 9.

Ölümü hicrî 400 olan Gâlib b. Temmâm b. ‘Atiyye ise Ebû Muhammed Abdulhakk’ın ikinci kuşaktan dedesidir. İlbîre’li olup önce Kurtuba’ya yerleşmiş, daha sonra doğuya yolculuk yapmış ve burada pek çok âlimden ilim okumuştur. Fıkıh ve Edebiyat alanlarında şöhret bulmuştur²¹².

Fakih olan Abdurrahmân b. Gâlib b. Temmâm b. ‘Atiyye de Ebû Muhammed Abdulhakk’ın birinci kuşaktan dedesidir. İlbîre halkındandır²¹³. Oğlu Gâlib ve ondan da torunu Ebû Muhammed Abdulhakk ile daha başka pek çok kişi kendisinden ilim okumuş ve icâzet almıştır²¹⁴. Ölümü hicrî 468 dir²¹⁵.

Ebû Muhammed Abdulhakk’ın babası olan Gâlib b. Abdurrahman b. Gâlib b. Temmâm da ilim için doğuda Mısır, Şam ve Mekke şehirlerine seyahat etmiştir²¹⁶. Böylelikle ilmi kaynağından alarak²¹⁷ fıkıh, hadis, tefsîr, dil ve kıraat alanlarında Endülüs’ün en önde gelen âlimlerinden olmuştur²¹⁸. Diğer taraftan aynı zamanda şair olan Gâlib b. Abdurrahmân b. Gâlib b. Temmâm’ın şu beyitleri onun şiirdeki derinliğine örnek teşkil etmektedir;

كُنْ بِذَنْبٍ صَائِدٍ مَسْتَأْنِسًا وَإِذَا أَبْصَرْتَ إِنْسَانًا فَفِرْ

إِنَّمَا الْإِنْسَانُ بَحْرٌ مَا لَهُ سَاحِلٌ فَاحْذَرَهُ إِيَّاكَ الْغَرَزُ

وَاجْعَلِ النَّاسَ كَشَخْصٍ وَاحِدٍ ثُمَّ كُنْ مِنْ ذَلِكَ الشَّخْصِ حَذِيرًا.

Avcı bir kurtla arkadaş ol, bir insan gördüğünde ise ondan kaç.

Çünkü insan sahili olmayan bir denizdir, ondan sakın, sakın aldanma.

²¹² A.g.e., s. 9-10.

²¹³ A.g.e., s. 11.

²¹⁴ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 10; İbn Beşkuvâl, Ebu’l-Kâsım Halef b. Abdilmelik, **es-Sılatu fî tarih-i eimmeti’l-Endelusi**, Matba‘u rûhas, Madrid 1882, I, 380.

²¹⁵ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 10; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 380.

²¹⁶ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 10, 42-44, 62-63; İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 555.

²¹⁷ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 10.

²¹⁸ A.g.e. s. 94.

*İnsanları tek bir şahıs mesâbesine koy, sonra o şahsa karşı uyanık ol*²¹⁹.

لا تجعل رمضان شهراً فُكاهة تُلهيك فيه من القبيح فُنونه

واعلمم بأنك لا تنال قبوله حتى تكون تصومته و تصونه.

Ramazan'ı eğlence ayı yapma, (yoksa) çeşitli çirkinlikler seni Ramazan'dan alıkoyar.

*Bil ki; sen onun kabulüne onu oruçlu ve dikkatli geçirmedikçe nâil olamazsın*²²⁰.

إذا لم يكن في السمع مئى تصاؤن وفي بصري عَضّ وفي مقولي صمّث

فحظي إدن من صومي الجوع والظما وإن قلت: إني صمّث يومي، فما صمّث.

Şayet kulağımı (haramlara karşı) korumadığımda, gözümü (haramlara bakmadan) alıkoymadığımda ve sözüme de dikkat etmediğim de;

İşte o zaman orucumdan nasibim; açlık ve susuzluktur.

*Eğer (bu durumda) günümü oruçlu geçirdim desem de, ben oruç tutmamışımdır*²²¹.

1.4. Resmî Görevleri

İbn 'Atiyye, Murâbitlar (1091-1146) döneminde yaşamıştır²²². Murâbitlar'ın üç emîri Yûsuf b. Tâşfîn (ö. 500/1106), Alî b. Yûsuf b. Tâşfîn (ö. 537/1142) ve Tâşfîn b. Alî b. Yûsuf (ö. 539/1144) dönemlerini görmüştür²²³. Murâbitlar devleti cihad düşüncesine bağlı olarak Batıda özellikle Hristiyanlarla pek çok savaş yapmış ve bu

²¹⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 10; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 523-524; İbn Hâkân, **a.g.e.**, III, 636; el-Esbehânî, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Silefî, **Ahbârün ve terâcimu Endelusiyyetun** (thk. İhsan 'Abbâs), Dâru's-sekâfe, Beyrut 1963, s. 31.

²²⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 10; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 525; el-Esbehânî, **a.g.e.**, s. 31.

²²¹ İbn Hâkân, **a.g.e.**, III, 636.

²²² 'İmâmuddîn, **a.g.e.**, s. 299.

²²³ Fâyid, Abdülvehhâb, **Menhecu İbn Atiyye fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm**, (Basılmamış Doktora Tezi), el-Hey'etu'l-âmme, Kahire 1973, s.17-20; Abdülmün'im Muhammed Hüseyin, **Tarihu'l-Magribi'l-Endelusi fî 'asri'l-Murâbitîn**, Müessesetu şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1986, s. 74.

savaşlara kadı gibi önde gelen din adamları da katılmıştır²²⁴. İbn ‘Atiyye de Alî b. Yûsuf b. Tâşfin yönetimindeki pek çok gazveye katılmıştır²²⁵. Örneğin 503/1109 yılındaki Talabîra’nın (Talabîze) fethi için yapılan ve çok şiddetli cereyan eden savaşa iştirak etmiştir²²⁶. 511/1117 yılında ise İspanya’nın kuzey tarafından gelen Fransızlara ve diğer Hristiyan birliklerine karşı Sarakusta’nın (Zaragoza) savunmasına katılmıştır²²⁷.

Babası Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib b. Temmâm da bu savaşlara gitmesi hususunda ona destek olmuştur. Onu cesaretlendirmek için şu beyitleri söylemiştir²²⁸;

يَا نَازِحَ الدَّارِ لِمَ يُجْعَلُ مَنْ نَزَحَتْ دُمُوعُهُ طَارِقَاتِ الْهَمِّ وَالْفِكْرِ

عَيَّيْتُ شَخْصَكَ عَنْ عَيْنِي فَمَا أَلْفَتْ مِنْ بَعْدِ مَرَاكٍ غَيْرِ الدَّمْعِ وَالسَّهْرِ

قَدْ كَانَ أَوْلَى جِهَادٍ فِي مُوَاصَلَتِي لَا سِيَّمَا عِنْدَ ضَعْفِ الْجِسْمِ وَالْكَبَرِ

اعْتَلَّ سَمْعِي وَحَالَ الضَّرُّ فِي بَصَرِي بِإِلَّهِ كُنْ أَنْتَ لِي سَمْعِي وَكُنْ بَصَرِي.

Ey evi terk edip giden kimse! Niçin gözyaşı döken kimse dert küpü haline getiriliyor?

Kendini benden gizledin ve gözlerim senden sonra gözyaşı ve uykusuzluktan başka bir şey görmedi.

Özellikle yaşlandığım ve bedenimin zayıfladığı esnada, en güzel cihat benimle beraber olmandı,

Kulaklarım hastalandı, gözlerim görmez oldu. Allah aşkına; sen benim hem kulağım hem de gözüm ol.

²²⁴ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 421.

²²⁵ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 14; İbnu’l-Hatîb, **el-Vefayât**, s. 263; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 282.

²²⁶ el-Haccî, **a.g.e.**, s. 426.

²²⁷ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 14; el-Haccî, **a.g.e.**, s. 428.

²²⁸ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 14; İbnu’l-Ebbâr, **a.g.e.**, s. 260.

“İbn ‘Atiyye’nin Murâbit melikleriyle görüşmeler yaptığı, savaşların durumu ve düşmanlara karşı takip edilmesi gereken stratejilerle ilgili raporlar verdiği, Hristiyanlar tarafından istilâ edilen yerleri almaları konusunda teşvik ve uyarılarda bulunduğu ifade edilmiştir”²²⁹.

İbn ‘Atiyye Murâbitlar devletinin son zamanlarına doğru resmî görev almıştır²³⁰. 529/1134 yılının²³¹ Muharrem ayında²³² el-Meriyye (Meriye) kadılığına tayin edilmiştir²³³. Burada 12 yıldan fazla kadılık görevi yaptığı belirtilmiştir²³⁴. Eserlerini aynı zamanda çalışmamıza konu olan *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* adlı tefsîrini de bu dönemde tamamlamıştır²³⁵.

Bu dönemde Murâbitlar devleti son zamanlarına doğru sürekli zayıflarken Muvahhidler günden güne güçlenerek Murâbitlardan iktidarı devr almaya başlamışlardır. Abdülmümin el-Kûmî²³⁶, Murâbitlara karşı yürüttüğü yedi yıllık mücadele döneminde, onlarla sürekli savaşarak Fas, Vehran, Tilimsan, Sicilmase başta olmak üzere, Murâbitlara bağlı Kuzey Afrika ve Atlas Okyanusu sahilinde bulunan hemen bütün önemli merkezleri ve başkent Merrakeş’i Muvahhidler Devleti’ne bağlamıştır. Böylece o, Murâbitlar Devleti’nin Mağrib bölgesindeki hâkimiyetine 540/1146’da tamamen son vermiştir²³⁷. Bu gelişmeler neticesinde İbn ‘Atiyye’nin

²²⁹ Birişik, **a.g.mad.**

²³⁰ İbnu'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s. 260.

²³¹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 14; ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 586; en-Nübâhî, **a.g.e.**, s. 142; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 526.

²³² İbnu'l-Hatîb, **el-Vefayât**, s. 263; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 526.

²³³ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 14; en-Nübâhî, **a.g.e.**, s. 142; es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-müfessirîn**, s. 60-61; ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 586; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260; Edirnevî, **a.g.e.**, s. 176; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 275; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 526; Kehhâle, **a.g.e.**, II, 59; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 282.

²³⁴ Birişik, **a.g.mad.**

²³⁵ İbn ‘Atiyye **Fihrist**’ini 533/1138’te tamamlamıştır. Bkz. İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 142; **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 28; Birişik, **a.g.mad.**

²³⁶ İbn Tûmert’in ölümünden sonra halife olarak onun yerine geçen, 487/1094 yılı sonlarında doğduğu rivayet edilen, Muvahhidler Devletinin kurucusu olan kişi. Bkz. İbn Haldun, **el-İber**, VI, 229; Merrakûşî, **a.g.e.**, s. 197; ez-Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim Levlevî, **Tarihu'd-devleteyn Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye**, Matba'atu'd-devleti't-Tûnusiyye, Tunus 1289, s. 5; Beyzak, Ebû Bekr Sanhâcî Meknî, **Kitâbu Ahbârî'l-mehdî İbn Tûmert ve ibtidâi devleti'l-Muvahhidîn**, Yay. Levi Provençal, Paris 1958, s. 83; Hüseyin, Abdülmün'îm Muhammed, **Târihu'l-magrib ve'l-Endelus fi'l-'asri'l-Murâbitîn**, Devletü Alî b. Yûsuf Murâbitî, İskenderiyye 1986, s.110.

²³⁷ Beyzak, **a.g.e.**, s. 88-109; ‘Inan, **‘Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi'l-magribi ve'l-Endelusi**, I, 258; Sâlim, Abdülazîz, **Tarihu'l-magrib fi'l-'ahdi'l-İslâmî**, İskenderiyye tsz., II, 699.

kadılık yaptığı Meriye'deki konumu günden güne sarsılmıştır²³⁸. Bu sıralarda Meriye halkı da İbn 'Atiyye'yi Abdülmümin el-Kûmî'ye şikâyet etmiş ve onu zındıklıkla itham etmişlerdir²³⁹. ez-Zerkeşî'nin hocasından rivayet ettiği şu mısralar da bu bilgiyi teyid etmektedir²⁴⁰:

أَهْلُ الْمَرِيَّةِ قَوْمٌ لَا خَلَاقَ لَهُمْ يَفْسُقُونَ قُضَاةَ الْعَدْلِ تَفْسِيحًا
قَالُوا تَزْنِدُكَ عَبْدُ الْحَقِّ فُلْتُ لَهُمْ وَاللَّهِ مَا كَانَ عَبْدُ الْحَقِّ زَنْدِيحًا.

el-Meriyye halkı öyle nasipsiz bir kavimdir ki,

Adalet hâkimlerinin fâsık olduklarını beyan ediyorlar.

Abdülhakk zındık oldu dediler, ben de onlara şöyle derim;

Allah'a yemin olsun ki, Abdülhakk zındık değildir.

İbn 'Atiyye, hakkında yapılan şikâyetler sebebiyle 541/1147 yılında Muvahhidler tarafından Meriye'deki görevinden alınarak Mürsiye'ye kadı tayin edilmiştir. Ancak İbn 'Atiyye'nin Mürsiye'ye girmesine izin verilmemiştir²⁴¹. Bunun üzerine Batı Endülüsteği Lûrka'ya (Lorca)²⁴² gitmiştir²⁴³. İbn 'Atiyye'nin Gırnâta ve diğer bazı şehirlerde kadılık yaptığı yolunda kaynaklarda yer alan bilgilerin yanlış olduğu ifade edilmiştir²⁴⁴. Biz de çalışmamız esnasında İbn 'Atiyye'nin hayatı ve Endülüs tarihi hakkında bilgi veren kitaplarda böyle bir bilgiye rastlamadık.

1.5. Ölümü

İbn 'Atiyye'nin hayatı hakkında bilgi veren terâcim kitapları onun ölüm tarihi hakkında ittifak halinde değildir. Kaynakların verdiği bilgilere göre İbn 'Atiyye'nin ölümü hakkında farklı üç rivayet vardır. Bu rivayetlerin birincisine göre; İbnü'l-Ebbâr

²³⁸ Birışık, **a.g.mad.**

²³⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 37-38; Birışık, **a.g.mad.**

²⁴⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 37-38; ez-Zerkeşî, **a.g.e.**, s. 5-6.

²⁴¹ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276; en-Nübâhî, **a.g.e.**, s. 142.

²⁴² Levraka olarak ta geçmektedir. Bkz. en-Nübâhî, **a.g.e.**, s. 142.

²⁴³ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276; Birışık, **a.g.mad.**

²⁴⁴ Birışık, **a.g.mad.**

(ö. 658/1259)²⁴⁵, ez-Zehebî (ö. 748/1347)²⁴⁶, en-Nübâhî (ö. 793/1390)²⁴⁷, es-Suyûtî (ö. 911/1505)²⁴⁸ onun ölüm tarihini 541/1147 senesi olarak kaydetmişlerdir. İkinci rivayete göre ise; İbnu Beşkuvâl (ö. 587/1191)²⁴⁹, ed-Dabbî (ö. 599/1202)²⁵⁰ ve es-Safedî (ö. 764/1362)²⁵¹ onun 542/1148 yılında vefât ettiğini söylemişlerdir. Son rivayete göre ise; İbnu'l-Hatîb (ö. 713/1313)²⁵², İbn Ferhûn (ö. 799/1396)²⁵³ ve el-Makkarî (ö. 1041/1631)²⁵⁴ 546/1152 senesinde İbn 'Atiyye'nin vefat ettiğini ifade etmişlerdir. Fakat İbnu'l-Ebbâr ile Ömer Rıza Kehhâle İbn 'Atiyye'nin 541/1147 tarihinde Lûrka'da (Lorca) vefat ettiği hususunda ittifak vardır deseler de bu ittifakın kimler arasında olduğunu söylememişlerdir²⁵⁵. Ölüm tarihi hakkında yer vermiş olduğumuz bilgilere göre bu konuda bir ittifak değil, ihtilafın olduğu ortaya çıkmaktadır.

2. İLMÎ VE EDEBÎ KİŞİLİĞİ

2.1. İlmî Kişiliği ve Hakkında Söylenenler

İbn 'Atiyye, tefsîr, hadis, fıkıh, kelâm, kıraat, lügat ve nahiv gibi İslâmî ilimlerde hicrî VI. asrın önde gelen âlimlerinden biridir²⁵⁶. Aynı zamanda edebiyatçı ve şairdir²⁵⁷. Kaynaklarda çok zeki²⁵⁸, anlayışı kuvvetli bir insan²⁵⁹, tefsîr, fıkıh ve Arap dilinde imam²⁶⁰, bid'atlerden sakınan²⁶¹, âdil bir kadı olarak tanıtılmaktadır²⁶². Bu bilgilere ek olarak İbn 'Atiyye'nin ilmî kişiliği ile ilgili çoğunluğu lehinde olmak üzere, hakkında söylenenleri şu şekilde özetleyebiliriz;

²⁴⁵ İbnu'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s. 259.

²⁴⁶ ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 588.

²⁴⁷ en-Nübâhî, **a.g.e.**, s. 142.

²⁴⁸ es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-müfessirîn**, s. 60-61.

²⁴⁹ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 380.

²⁵⁰ ed-Dabbî, **a.g.e.**, II, 506-507.

²⁵¹ es-Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, I-XXIX, Beyrut 2000, XVIII, 41.

²⁵² İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 541.

²⁵³ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276.

²⁵⁴ el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 526-527.

²⁵⁵ İbnu'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s. 261; Kehhâle, **a.g.e.**, II, 59.

²⁵⁶ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 380; el-Muhaymid, Yâsîn Câsim, **ed-Dirâsâtu'n-nahviyye fî tefsîri İbn 'Atiyye**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001, s. 43.

²⁵⁷ el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 526-527.

²⁵⁸ ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 588.

²⁵⁹ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276.

²⁶⁰ ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 588.

²⁶¹ İbn Teymiyye, **Şerhu Mukaddimeti fî usûli't-tefsîr li İbni Teymiyye**, (şrh. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr), 2. Baskı, Dâru İbn-i Cevzî, Kâhire h. 1428, s. 145; Birışık, **a.g.mad.**

²⁶² İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276.

ez-Zehebî İbn ‘Atiyye hakkında *Siyeru a‘lâmi'n-nübelâ* adlı eserinde onu tefsîr, fıkıh ve Arap dilinde imam olarak nitelendirmiştir²⁶³.

es-Suyûtî, onu edebiyatçı, dilci, nahivci ve güçlü bir fakih olarak tanıtmıştır²⁶⁴. Ayrıca İbn ‘Atiyye’nin kaleme aldığı *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-‘azîz* adlı tefsîrini, onun İslâm ilimlerine vukûfiyetinin ve Arap dilinde imam olmasının en açık delili olarak göstermiş, onu nahvin üstadlarından saymıştır²⁶⁵.

İbn Ferhûn, İbn ‘Atiyye’yi tefsîr, hadis, fıkıh, nahiv, Arap dili ve edebiyat alanlarında âlim olarak tanıtmış ayrıca ilme düşkün, kitap tedarik etme ve elde ettiği kitapları okumada çok gayretli biri olarak vafsetmiştir²⁶⁶.

ed-Dabbî onun hakkında fakih, hâfız, meşhur bir muhaddis, edip, nahivci, belîğ bir şair gibi övücü ifadeler kullanmış ayrıca onun zâhid birisi olduğunu da ifade etmiştir²⁶⁷.

İbn Hâkân İbn ‘Atiyye’yi diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi hadis alanında da büyük bir âlim, vera sahibi, zâhid bir şair olarak anlatmıştır²⁶⁸.

İbnu'l-Ebbâr ise İbn ‘Atiyye’yi tefsîr, hadis, fıkıh, edebiyat gibi İslâmî ilimlere vâkıf Endülüs ricâlinin önde gelenlerinden biri olarak tanıtmıştır²⁶⁹.

en-Nübâhî de *Târîhu kudâti'l-Endelus* adlı eserinde onun sağlam ve otoriter bir dilci ve nahivci olduğuna aynı zamanda meşhur bir fakih, iyi bir edebiyatçı ve şair olduğuna dikkat çekmiştir²⁷⁰.

Kehhâle ise onu nahiv, Arap dili ve edebiyatı alanında âlim, tefsîr, hadis, fıkıh gibi ilimlerde de otorite birisi olarak kaydetmiştir²⁷¹.

²⁶³ ez-Zehebî, *Siyeru a‘lâmi'n-nübelâ*, XIX, 588.

²⁶⁴ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu‘ât*, II, 73; es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 60-61.

²⁶⁵ es-Suyûtî, *Buğyetu'l-vu‘ât*, II, 73.

²⁶⁶ İbn Ferhûn, *a.g.e.*, s. 276.

²⁶⁷ ed-Dabbî, *a.g.e.*, II, 506-507.

²⁶⁸ İbn Hâkân, *a.g.e.*, III, 636-639.

²⁶⁹ İbnu'l-Ebbâr, *a.g.e.*, s. 259.

²⁷⁰ en-Nübâhî, *a.g.e.*, s. 142.

²⁷¹ Kehhâle, *a.g.e.*, II, 59.

Müfessirliği hakkında İslâm âlimleri övgü dolu ifadeler kullanmış ve bu ilimde kendisinden önceki âlimleri geride bıraktığını belirtmişlerdir²⁷².

İbn Teymiyye, İbn ‘Atiyye’yi ez-Zemahşerî ve İbn Cerîr et-Taberî ile kıyaslamış, onu ez-Zemahşerî’den daha üstün tutmuş²⁷³, İbn Cerîr et-Taberî’yi ise İbn ‘Atiyye’den daha iyi kabul etmiştir²⁷⁴.

Ayrıca İbn Teymiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*’i hadisleri kullanma ve bid’atlardan uzak durma bakımından da ez-Zemahşerî’nin tefsîriyle kıyaslamış ve onun üstün olduğunu belirtmiştir. Ancak İbn Cerîr et-Taberî’den yaptığı alıntıları nakletmekle yetinmeyip bunlar üzerinde değerlendirme yapmasını, özellikle Mu‘tezile kelâmcılarının görüşlerini zikretmesini önemli bir hata olarak değerlendirmiştir²⁷⁵.

İbn ‘Atiyye’yi ez-Zemahşerî ile kıyaslayanlardan biri de, *el-Bahru’l-muhît*’inde kendisine çok atıfta bulunan Ebû Hayyân’dır.

“Ebu’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Meşrikî el-Havârizmî ez-Zemahşerî ve Ebû Muhammed Abdulhakk b. Gâlib b. ‘Atiyye el-Endelusî el-Magribî el-Gırnâtî tefsîr ilmine dâir eser yazan en büyük âlimlerden olup bu ilmi tehzîb eden ve bu sahada kalem oynatan faziletli insanlardandır. Her ikisi de güneş gibi meşhûr olmuş ve insanlar tarafından tanınmışlardır. Tefsîr ilmindeki sözleri onların nesir, nazım, rivâyet ve aklî ilimlerinde ne kadar ileri, edebî ilimlerde ne derecede mâhir, ayrıca me‘ânî ve i’râb ilimlerinde de söz sahibi olduklarını ortaya koymaktadır. Her iki âlimin eserlerinin mukaddimesinde ve ez-Zemahşerî’nin eserinde onların bu sahada söz sahibi, fesâhat ve beyânı bilen kimseler olduklarını gösteren işâretler vardır”²⁷⁶.

İbn ‘Atiyye ve ez-Zemahşerî’nin tefsîrlerini karşılaştırmaya devam eden Ebû Hayyân, insanların bu tefsîrleri hem doğuda hem de batıda özenle incelediklerini söyler.

²⁷² İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276; en-Nübâhî, **a.g.e.**, s. 142.

²⁷³ İbn Teymiyye, **a.g.e.**, s. 145.

²⁷⁴ **A.g.e.**, s. 145, 327.

²⁷⁵ İbn Teymiyye, **a.g.e.**, s. 145, 327; Birışık, **a.g.mad.**

²⁷⁶ Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf, **el-Bahru’l-muhît**, Dâru’l-kitâbi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1993, I, 112-113.

Bununla beraber o, bu eserlerin övgüye layık konularına rağmen tenkitten hâli olmadıklarını da ifâde eder²⁷⁷.

eş-Şevkânî (ö. 1250/1835)²⁷⁸ ve İbn Hacer el-Heytemî (ö. 973/1565)²⁷⁹ gibi bazı âlimler de İbn ‘Atiyye’yi, tefsîri *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*’de Mu‘tezilî yorumların olduğunu belirterek eleştirmişlerdir. Fakat Yâsîn Câsim el-Muheyimid onun fikhî olarak Mâlikî ve itikatta ise Eş‘arî olduğunu söylemiştir²⁸⁰. İbn ‘Atiyye’nin *el-Fihrist*’inde Mu‘tezilî eserleri okuduguna dâir bir bilginin bulunmaması ve takipçilerinin de sünnî oldukları nazar-ı itibâre alınarak onun ehl-i sünnet yolunda olduğu ifade edilmiştir²⁸¹. Yâsîn Câsim çalışması esnasında İbn ‘Atiyye’nin eserinde i‘tizâlî görüşlere rastlamadığını söylemiş, onun hakkında söylenen Mu‘tezilî iddialarının anlaşılır olmadığını belirtmiştir²⁸². Biz de çalışmamız esnâsında İbn ‘Atiyye’nin itikatla ilgili âyetler hakkındaki yorumlarını dikkatlice incelediğimizde, onun Eş‘arî görüşleri savduğunu, tefsîrinin birçok yerinde Mu‘tezilî görüşleri eleştirdiğini tesbit ettik²⁸³.

2.2. Hocaları

İbn ‘Atiyye *el-Fihrist* adlı eserinde; tefsîr, kıraat, hadis, fıkıh, kelâm, dil ve tarih alanlarında ders aldığı hocalarını “bunlar kendilerinden ilim öğrendiğim, rivâyette bulunduğum ve bana icâzet veren hocalarımdır” diyerek açıklamış, hepsi hakkında ayrıntılı bilgi vermiş ve hangi hocasından hangi kitap ya da kitapları okuduğunu kaydetmiştir²⁸⁴. Bu sebeple elimizde müellifin hocaları hakkında birinci elden kaleme alınan *el-Fihrist* adlı eseri ayrı bir önem arz etmektedir. Burada İbn ‘Atiyye’nin hocaları, *el-Fihrist* adlı eserindeki sıralama gözetilerek ele alınacaktır:

▪ Babası Ebû Bekr Gâlib b. Abdîrahmân b. Gâlib İbn ‘Atiyye (ö. 518/1124)²⁸⁵; Muhaddis, edip, şair ve dilcidir²⁸⁶. İbn ‘Atiyye, İbn Mâlik (ö.

²⁷⁷ A.g.e., I, 112-115.

²⁷⁸ eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, **Fethu'l-kadîr; el-Câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr**, Dâru'l-fikr, Beyrut 1983, I, 95-251.

²⁷⁹ el-Heytemî, İbn Hacer, **el-Fetâvâ'l-hadîsiyye**, 3. Baskı, Kahire 1989, s. 242.

²⁸⁰ el-Muheyimid, **a.g.e.**, s. 48,49.

²⁸¹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 59-142; el-Muheyimid, **a.g.e.**, s. 48,49.

²⁸² el-Muheyimid, **a.g.e.**, s. 48,49.

²⁸³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 64-330, IV, 479.

²⁸⁴ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 59.

²⁸⁵ ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 586.

²⁸⁶ **A.g.e.**, s. 587.

179/795)²⁸⁷ in *el-Muvatta* adlı eserini kendisinden (غير مَرَّة) diyerek pek çok defa okuduğunu ifâde etmiştir²⁸⁸. Değişik rivâyetleriyle birçok defa İmam Buhârî'nin *Sahîhi*'ni²⁸⁹, tasnifini Ebu'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbûrî (ö. 261/875)²⁹⁰ nin yaptığı *Kitâbu'l-Müsnedi's-Sahîh*'i²⁹¹, Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî (ö. 275/889)²⁹² nin *Musannef*'ini²⁹³, tasnifini Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Bahr b. Sinân en-Nesâî (ö. 303/916)²⁹⁴ nin yaptığı *Kitâbu's-Sünen*'i²⁹⁵, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dahhâk es-Sülemî et-Tirmizî (ö. 279/892)²⁹⁶ nin *Kitâbu's-Sünen*'ini²⁹⁷, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768)²⁹⁸ in *Kitâbu's-Sîret-i Rasûlillâh*'ını pek çok defa²⁹⁹, Ebû 'Ubeyde Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)³⁰⁰ ın *Şerhu Garîbi'l-hadîs*'ini³⁰¹, Ebu'l-Kâsım b. Cellâb (ö. 378/988)³⁰² dan fıkıh meselelerini ihtivâ eden *et-Tefrî'* adlı eserini³⁰³, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nahhâs (ö. 338/949)³⁰⁴ ın *el-Kâfî fi'n-nahv* adlı eserini³⁰⁵, Ebu'l-Kâsım Abdirrahmân b. İshâk ez-Zeccâcî (ö. 339/950)³⁰⁶ nin *Kitâbu'l-Cümel fi'n-nahv* adlı eserini³⁰⁷, Ebû Tâlib Muhammed b. Alî el-Mekkî (ö. 386/996)³⁰⁸ nin *Kûtu'l-kulûb* adlı kitabını³⁰⁹, Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-Eş'arî (ö. 406/1015)³¹⁰ nin *Kitâbu Müşkili'l-hadîs*'ini³¹¹, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ammâr el-

²⁸⁷ Tam adı Mâlik b. Enes b. Ebî 'Amîr'dir. Aslı Yemenli olan Mâlik b. Enes Mâlikî mezhebinin imamıdır. (Bkz. İbnu'n-Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ebî Yâkûb, **el-Fihrist**, 2. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1997, s. 247.)

²⁸⁸ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 63; ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XIX, 587; İbnu'l-Hatîb, **el-Vefayât**, s. 263.

²⁸⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 65.

²⁹⁰ ez-Zirikli, **a.g.e.**, VII, 221.

²⁹¹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 65.

²⁹² ez-Zirikli, **a.g.e.**, III, 122.

²⁹³ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 69.

²⁹⁴ ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-huffâz**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1374, II, 698.

²⁹⁵ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 68.

²⁹⁶ İbn Nedîm, **a.g.e.**, 285; ez-Zirikli, **a.g.e.**, VI, 322.

²⁹⁷ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 69.

²⁹⁸ ez-Zirikli, **a.g.e.**, VI, 28.

²⁹⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 68.

³⁰⁰ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1204.

³⁰¹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 70.

³⁰² ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, XVI, 384.

³⁰³ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 72; İbnu'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s. 260.

³⁰⁴ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1309.

³⁰⁵ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 73.

³⁰⁶ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 603.

³⁰⁷ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 74.

³⁰⁸ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1361.

³⁰⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 74

³¹⁰ Kehhâle, **a.g.e.**, III, 229-230.

Mehdevî (ö. 430/1038)³¹² nin *Kitâbu't-Tahsîl ve Kitâbu'l-Hidâye* isimli eserlerini³¹³, İbn Sikkît (ö. 244/858)³¹⁴ in *Kitâbu'l-Elfâz ve Kitâbu İslâhî'l-mantık* adlı eserlerini³¹⁵, Ebu'l-Me'âlî Abdilmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cuveynî (ö. 478/1085)³¹⁶ nin *Kitâbu'l-İrşâd ve Kitâbu't-Telhîs* isimli eserlerini³¹⁷ ve tefsîr, hadis, fıkıh, dil, edebiyat, tarih alanlarında daha başka kitapları babasından değişik zamanlarda okumuş ve icâzet almıştır³¹⁸.

▪ Ebû Alî Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî (ö. 498/1095)³¹⁹; el-Ceyyânî nisbesi ile de meşhurdur. Hadis ve edebiyatta imamdır³²⁰. İbn 'Atiyye'nin Endülüs'teki hadis ilminin önde gelenlerinden dediği, ricâl ilmi, hadis illetleri, nahiv, şiir ve edebiyatta büyük üstâdım diye andığı hocasından³²¹, İbn Mâlik'in *el-Muvatta* adlı eserini³²², Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî (ö. 275/889)³²³ nin tarih kitabı olan *Musannef* isimli eserini³²⁴, el-Fakîh el-Hâfiz Ebû Ömer b. 'Abdi'l-Berr (ö. 463/1071) in İmâm Mâlik'in *el-Muvattâ*'sındaki hadislerin senedini, murselini, maktu'sunu, mevkûfunu ve belâgatini içine alan³²⁵ *Kitâbu't-Tekassî* adlı eseri ve daha başka eserleri okumuştur³²⁶.

▪ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ferec el-Kurtubî (ö. 497/1103)³²⁷; İbn Tallâ' diye meşhûrdur. İbn 'Atiyye'nin yazışarak icâzet aldığı hocalarındandır³²⁸. Ondan İbn Mâlik'in *Muvatta*'sını, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'nin

³¹¹ İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 75.

³¹² İbn Beşkuvâl, *a.g.e.*, I, 89-90.

³¹³ İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 75.

³¹⁴ Tam adı Yâkûb b. İshâk'tır. İbn Sikkît diye meşhurdur. Edebiyat, dil ve mantık alanlarında döneminin önde gelen âlimlerindendir. Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, VI, 395; Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 108.

³¹⁵ İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 75.

³¹⁶ İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 167-168; ez-Zirikli, *a.g.e.*, IV, 146;

³¹⁷ İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 75.

³¹⁸ *A.g.e.*, s. 59-76.

³¹⁹ İbn Beşkuvâl, *a.g.e.*, I, 144.

³²⁰ İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 180.

³²¹ İbn Beşkuvâl, *a.g.e.*, I, 144; İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 77.

³²² İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 78.

³²³ ez-Zirikli, *a.g.e.*, III, 122.

³²⁴ İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 80.

³²⁵ *A.g.e.* s. 82.

³²⁶ *A.g.e.* s. 83.

³²⁷ İbn Beşkuvâl, *a.g.e.*, II, 534.

³²⁸ İbn 'Atiyye, *Fihrisu İbn 'Atiyye*, s. 91.

Musannef'ini, Abdulmelik b. Habîb (ö. 238/853)³²⁹ in *el-Vâdih* adlı eserini³³⁰ ve Kâdî Muhammed b. Yebkâ b. Zerb (ö. 381/991)³³¹ in *el-Hısâl* isimli eserini³³² ve daha başka eserleri okumuştur³³³.

▪ Ebû Muhammed Abdilazîz b. Abdilvehhâb b. Ebî Gâlib el-Kayravânî (ö. 496/1102); İbn 'Atiyye'nin yazışarak icâzet aldığı hocalarındandır³³⁴. Ondan İbn Mâlik'in *Muvatta*'sını³³⁵, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (ö. 256/870)³³⁶ nin *el-Câmiu's-Sahîhi*'ni ve daha başka eserleri icâzet almıştır³³⁷.

▪ Alî b. Halef b. Zî'n-Nûn el-Absî (ö. 498/1104)³³⁸; Künyesi Ebu'l-Hasen'dir³³⁹. İbn 'Atiyye'nin yazışarak icâzet aldığı hocalarındandır³⁴⁰. Ondan Kâdî Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme el-Kudâi el-Mısrî (ö. 454/1062)³⁴¹ nin *Kitâbu's-Şihâb*'ini okumuş ve icâzet almıştır³⁴².

▪ Abdurrahmân b. Kâsım eş-Şa'bî (ö. 497/1103)³⁴³; Endülüs'te Malaka kadılığı yapmış olan eş-Şa'bî, müçtehid seviyesinde bir âlimdir³⁴⁴. İbn 'Atiyye ondan İbn Mâlik'in *el-Muvatta* adlı eserini³⁴⁵, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî'nin *Musannef*'ini³⁴⁶, Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârakutnî (ö. 385/995)³⁴⁷ nin *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* isimli eserini³⁴⁸, Seyf b. Ömer el-Useydî (ö. 200/815)³⁴⁹ nin

³²⁹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 157.

³³⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 92.

³³¹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VII, 135.

³³² İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 93.

³³³ **A.g.e.**, s. 92-94.

³³⁴ **A.g.e.**, s. 94.

³³⁵ **A.g.e.**, s. 95

³³⁶ İbn Nedîm, **a.g.e.**, 282; ez-Zirikli, **a.g.e.**, VI, 34.

³³⁷ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 95.

³³⁸ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 417.

³³⁹ **A.g.e.**, II, 417-418.

³⁴⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 96.

³⁴¹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 146.

³⁴² İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 96.

³⁴³ Başka kaynaklarda ölüm tarihi 499/1106 şeklinde yer almaktadır. Daha geniş bilgi için bkz. Kehhâle, **a.g.e.**, II, 106; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 323.

³⁴⁴ Kehhâle, **a.g.e.**, II, 106; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 323.

³⁴⁵ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 97.

³⁴⁶ **A.g.e.**, s. 97-98.

³⁴⁷ Meşhur Şâfiî fakîhi ve hadis hâfızı Dârakutnî'nin (ö. 385/995) hayatı için bkz. İbn Hallikân, **a.g.e.**, III, 297.

³⁴⁸ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 97.

³⁴⁹ Aslen Kûfeli olan tarihçi el-Useydî'nin ölümü 200/815 dir. Daha geniş bilgi için bkz. Kehhâle, **a.g.e.**, II, 605.)

*Kitâbu'l-Futûh ve'r-ridde'sini*³⁵⁰, Ebû Ubeyde'nin *Kitâbu'l-Emsâl'ini*³⁵¹, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan ez-Zübeydî el-İşbîlî (ö. 379/989)³⁵² nin *Kitâbu Tabakâtü'n-nahviyyîn* adlı eserini³⁵³, Muhammed b. Alî b. Kâs (ö. 261/874) ın *Kitâbu'l-Hisâl*³⁵⁴ ini okumuştur³⁵⁵.

▪ el-Fakîh el-İmâm el-Hâfız Ebû Alî el-Hüseyin b. Muhammed b. Fîrruh es-Sadeî es-Serakustî (ö. 518/1124)³⁵⁶; İbn 'Atiyye, ilk zamanlarda kitâbet yoluyla icâzet aldığı bu hocası ile daha sonra Mürsiyye şehrinde mülâki olmuştur. Ondan Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmîzî'nin *Musannef* adlı kitabını, Muhammed b. İsmâil el-Buhârî'nin *Târihu'l-kebîr* isimli kitabını okumuştur³⁵⁷.

▪ el-Fakîh el-İmâm Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Halef b. el-Ensârî el-Mukrî (ö. 528/1133)³⁵⁸; İbn 'Atiyye bu hocasından Sîbeveyh (ö. 180/796)³⁵⁹ in *el-Kitâb'ını*³⁶⁰, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Yahya Sa'leb (ö. 463/1070)³⁶¹ in *Kitâbu'l-Fasîh'ini*³⁶², Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî (ö. 231/846)³⁶³ nin *Kitâbu'l-Hamâse'sini* ve ayrıca İbn Sikkît (ö. 244/858)'in *Kitâbu İslâhu'l-mantık'ını* okumuştur³⁶⁴.

³⁵⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 98.

³⁵¹ **A.g.e.**, s. 97-98.

³⁵² Hicrî 379 da vefat etmiş olan meşhur şair, edip, dilci ve nahivci el-İşbîlî'nin *Lahnu'l-'avâm, el-Vâdih fî'l-'Arabiyye, el-İstidrâk 'alâ kitâbi'l-'Ayn* isimli Arap diline dâir eserleri mevcuttur. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, **a.g.e.**, IV, 372.

³⁵³ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 99.

³⁵⁴ Hacı Halîfe *Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn* adlı eserinde *Kitâbu'l-Hisâl*'in müellifini Ebû Bekr Ahmed b. Ömer b. Yûsuf el-Hıfâf (ö. 261/874) olarak kaydetmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1416.

³⁵⁵ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 99.

³⁵⁶ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 145-147; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 90.

³⁵⁷ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 100.

³⁵⁸ Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 144.

³⁵⁹ İbnu'l-Enbârî, Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî, **Nuzhetu'l-elibbâ fî tabakâtü'l-udebâ**, (thk. İbrahim es-Sâmerrânî), 3. Baskı, Mektebetu'l-menâr, Ürdün 1985, s. 54; İbn Nedîm, **a.g.e.**, 74; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1426.

³⁶⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 101.

³⁶¹ Nahiv, dil, edebiyat alanında Kûfelilerin imamı diye anılan Sa'leb eş-Şeybânî hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Bagdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb, **Târihu Bagdâd**, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 2001, VI, 448.

³⁶² İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 100.

³⁶³ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, II, 165.

³⁶⁴ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 103-106.

▪ el-Fakîh Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. ‘Attâb b. Muhsin el-Ümevî (ö. 520/1126)³⁶⁵; Aslen Kurtubalıdır³⁶⁶. Kıraat, tefsîr ve Arap dili alanında meşhur bir âlimdir³⁶⁷. Arap diline olan vukûfiyetine kaynaklarda ayrıca yer verilmektedir³⁶⁸. İbn ‘Atiyye Kurtuba’da görüştüğü³⁶⁹ bu hocasının ömrünün sonlarında yaşının ilerlemiş olmasına rağmen³⁷⁰ İbn Mâlik’in *el-Muvatta* adlı eserini okuyarak icâzet almıştır³⁷¹.

▪ el-Fakîh Ebû Bahr Süfyân b. el-‘Âsî b. Ahmed b. el-‘Âsî Süfyân b. İsâ b. ‘Abdilkerîm b. Saîd el-Esedî (ö. 520/1126); Döneminin önde gelen edebiyatçılarından olan Süfyân b. el-‘Âsî’nin künyesi Ebû Bahr’dır³⁷². İbn ‘Atiyye Gırnâta’da görüştüğü bu hocasından İbn Mâlik’in *el-Muvatta* adlı eseri ile daha başka eserleri okumuştur³⁷³.

▪ Ebu’l-Hüseyn Yahya b. İbrahim b. Ebî Zeyd el-Mursî (ö. 496/1102)³⁷⁴; İbnu’l-Beyyâz lâkabıyla tanınan el-Mursî’nin künyesi Ebu’l-Hüseyn’dır. İbn ‘Atiyye ömrünün sonuna doğru “rivâyetleri karıştırır oldu”³⁷⁵ dediği bu hocasından Kâdî Ebû Muhammed Abdulvehhâb b. Alî b. Nasr el-Bagdâdî (ö. 422/1031)³⁷⁶ nin *Kitâbu’t-Telkîn* adlı eseri³⁷⁷ ile daha başka eserleri icâzet almıştır.

▪ el-Fakîh el-Kâdî Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Abdilazîz b. Hamdîn et-Taglibî (ö. 508/1114)³⁷⁸. İbn ‘Atiyye’nin bizzat ders aldığı hocalarındandır³⁷⁹. Künyesi Ebû Abdillâh’tır³⁸⁰. Murâbitlar döneminde Kurtuba’daki kadıların başkanlığını yapmıştır³⁸¹. İbn ‘Atiyye bu hocası ile önce Gırnâta’da daha sonra Kurtuba’da

³⁶⁵ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 343; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 246.

³⁶⁶ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 246.

³⁶⁷ **A.g.e.**, s. 246-247.

³⁶⁸ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 342,343.

³⁶⁹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 107.

³⁷⁰ Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 343; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 246.

³⁷¹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 107.

³⁷² İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 229.

³⁷³ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 109.

³⁷⁴ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 609.

³⁷⁵ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 111.

³⁷⁶ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, IV, 184.

³⁷⁷ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 111.

³⁷⁸ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 512.

³⁷⁹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 112.

³⁸⁰ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 512.

³⁸¹ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 512; İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 112.

görüşmüştür. Ondan Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Hâmid el-Gazâlî (ö. 505/1111)³⁸² ye reddiye mâhiyetinde kaleme aldığı risâlelerini okumuştur³⁸³.

▪ Ebû Abdillâh Muhammed b. Futûh b. Alî b. Velîd b. Muhammed b. Alî el-Ensârî (ö. 498/1104)³⁸⁴; İbn ‘Atiyye bu hocasından Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş‘as b. İshak es-Sicistânî’nin *Musannef*’ini³⁸⁵, en-Nakkâş (ö. 351/962)³⁸⁶ ın *Kitâbu Şifâi’s-sudûr* adlı eserini³⁸⁷, Ebû Alî Hasan b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî (ö. 377/987)³⁸⁸ nin *el-Hucce ve’l-İgfâl*³⁸⁹ ve *el-İdâh*³⁹⁰ isimli eserlerini ve daha başka eserleri icâzet almıştır³⁹¹.

▪ el-Fakîh Ebû Abdillâh Muhammed b. Mansûr b. Muhammed b. el-Fadl el-Hadramî (ö. 510/1116); İbn ‘Atiyye, “bana özel icâzet verdi” dediği bu hocasından İbn İshâk’ın *Kitâbu Sîreti Rasûlillâh* adlı eserini³⁹², Ebû İshâk İbrahim b. Seri‘ ez-Zeccâc (ö. 310/922)³⁹³ ın *Meâni’l-Kur’ân’ını*, Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail en-Nahhâs (ö. 338/949)³⁹⁴ ın *Meâni’l-Kur’ân’ını*, Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş‘as b. İshak es-Sicistânî’nin *Musannef*’ini ve daha başka kitapları icâzet almıştır³⁹⁵.

▪ Ebu’l-Hasan Alî b. Ahmed b. Kurz el-Ensârî (ö. 510/1116); Döneminin önde gelen kâriflerinden olan el-Ensârî, Gırnâta’da kıraat-ı seb‘a’ya göre Kur’ân’ı okumuş ve okutmuştur³⁹⁶. İbn ‘Atiyye ise bu hocasından en-Nakkâş’ın *Kitâbu Şifâi’s-*

³⁸² Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 24.

³⁸³ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 112.

³⁸⁴ Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 508.

³⁸⁵ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 113.

³⁸⁶ Müellifin tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Hasan en-Nakkâş el-Mevsilî (ö. 351/962) dir. Bkz. Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1050-1051.

³⁸⁷ Kitabın tam adı kaynaklarda *Kitâbu Şifâi’s-sudûr fî tefsîri’l-Kur’âni’l-Kerîm*’dir. Bkz. İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 113; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1050-1051.

³⁸⁸ İbnu’l-Enbârî, **a.g.e.**, s.232; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 131.

³⁸⁹ Kitabın tam adı; *Kitâbu’l-İgfâl fî mâ egfelehu’z-Zeccâc mine’l-me‘ânî*’dir. Bkz. Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 131.

³⁹⁰ *el-İdâh*; 166 sı nahiv, 30 u sarf olmak üzere toplam 196 bâbtan oluşan, Nahiv ve Sarf’ın ana konularını içine alan bir kitaptır. Bkz. Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 211-212.)

³⁹¹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 113-114.

³⁹² **A.g.e.**, s. 115.

³⁹³ Müellif ve eseri ile ilgili geniş bilgi için bkz. İbnu’n-Nedîm, **a.g.e.**, s. 84-85.

³⁹⁴ en-Nahhâs aslen Mısırlıdır. Bağdad’a taşınmış orada el-Müberred, el-Ahfeş ve ez-Zeccâc’dan ders okumuştur. *Şerhu’l-Mu‘allakâti’s-Seb‘a, Nâsihu’l-Kur’ân ve mensûhuhu, Tabakâtu’s-şu‘arâ, İ’râbu’l-Kur’ân, el-Kâfi fî’n-nahv* ile *el-İştikâk* eserlerinden bazılarıdır. Daha geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, **a.g.e.**, I, 99.

³⁹⁵ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 116.

³⁹⁶ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 417.

sudûr adlı eserini³⁹⁷, Ebû Muhammed Abdillâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889)³⁹⁸ nin *Müşkilu'l-Kur'ân* adlı eserini³⁹⁹, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. 'Ammar el-Mehdevî (ö. 440/1048)⁴⁰⁰ nin *Kitâbu't-Tahsîl* ve *Kitâbu'l-Hidâye fî'l-kirâât* isimli eserlerini okuyup icâzet almıştır⁴⁰¹. Tefsîrinin değişik yerlerinde bu hocasından ayrıca bahsetmektedir⁴⁰².

▪ el-Fakîh Ebu'l-Kâsım Halef b. İbrahim b. Halef b. Said b. el-Hassâr en-Nahhâs (ö. 511/1117)⁴⁰³; İbn 'Atiyye, Kurtuba câmisinde uzun yıllar ders okutan⁴⁰⁴ en-Nahhâs'tan, Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zührî (ö. 242/856)⁴⁰⁵ nin *Musannef*'ini⁴⁰⁶, Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîhi*'ni⁴⁰⁷, Ebu'l-Fadl b. Buzeyl el-Huzâ'î' (ö. 408/1018)⁴⁰⁸ nin *el-Muntehâ fî'l-kirâât* adlı eserini⁴⁰⁹, Ebû Alî el-Hasan b. Muhammed b. İbrahim el-Bagdâdî el-Mâlikî (ö. 438/1047)⁴¹⁰ nin *er-Ravdatu fî kirââtî's-seb'a* isimli eserini⁴¹¹, İbn Bâziş en-Nahvî (ö. 454/1063)⁴¹² nin *Kitâbu Şerhi'l-Cümel*'ini⁴¹³ okuyup icâzet almıştır⁴¹⁴.

▪ el-Fakîh Ebu'l-Kâsım Hasan b. Ömer b. Hasan b.Ömer el-Hevzenî el-İşbîlî (ö. 512/1118)⁴¹⁵; İbn 'Atiyye 511/1117 senesinde İşbîliyye'de görüştüğü bu hocasından Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as b. İshak es-Sicistânî'nin *Musannef*'ini⁴¹⁶,

³⁹⁷ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 118.

³⁹⁸ İbn Kuteybe'nin Dînever'e nisbeti, Batı İran'da, Cibâl bölgesinde bulunan Dînever şehrinde dünyaya gelmiş olmasındandır. Bu şehir Nihâvend savaşından sonra İslâm hâkimiyetine girmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, II, 545-546; İbnu'n-Nedîm, **a.g.e.**, s. 105; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, IV, 137.

³⁹⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 118.

⁴⁰⁰ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, I, 184.

⁴⁰¹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 118.

⁴⁰² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 174.

⁴⁰³ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 175.

⁴⁰⁴ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 119.

⁴⁰⁵ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1908.

⁴⁰⁶ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 119.

⁴⁰⁷ **A.g.e.**, s. 120.

⁴⁰⁸ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1858.

⁴⁰⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 120.

⁴¹⁰ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 931.

⁴¹¹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 120.

⁴¹² Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 603.

⁴¹³ Buradaki *Kitâbu'l-Cümel*'den maksat ez-Zeccâc (ö. 339/950)'ın *el-Cümel fî'n-nahv* adlı eseridir. Şârihi ise Tâhir b. Ahmed b. Bâziş en-Nahvî (ö. 454/1063)'dir. Daha geniş bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 602-603.

⁴¹⁴ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 119-120.

⁴¹⁵ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 140.

⁴¹⁶ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 121.

Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî'nin *Musannef* adlı kitabını⁴¹⁷, el-Hâfız Ebû Muhammed 'Abdi'l-Ganî b. Sa'îd el-Mısırî (ö. 409/1018)⁴¹⁸ nin *el-Mu'telif ve'l-muhtelif* adlı eseri okumuş ve icâzet almıştır⁴¹⁹.

▪ el-Fakîh Ebû Muhammed 'Abdulvâhid b. İsâ el-Hemdânî (ö. 504/1110)⁴²⁰; İbn 'Atiyye "insanların fetvâ konusunda en çok güvendikleri kişi" dediği bu hocasından İslâm ilimlerine dâir değişik kitapları okumuştur⁴²¹.

▪ el-Fakîh Ebû Hafs Ömer b. Halef el-İlbîrî (ö. 501/1107)⁴²²; İbn 'Atiyye Gırnâta'daki bu hocasından dil, tefsîr ve hadis ilmine dair bazı kitapları okumuş ve icâzet almıştır⁴²³.

▪ el-Fakîh Ebû Câfer Ahmed b. Halef b. Abdilmelik b. Gâlib el-Gassânî el-Kuley'î (ö. 498/1104)⁴²⁴; Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî (ö. 243/857)⁴²⁵ nin *Kitâbu'r-Ri'aye li hukûkillâhi teâlâ* adlı eseri ile daha başka kitapları icâzet almıştır⁴²⁶.

▪ el-Fakîh Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Osman b. Mekhûl (ö. 510-511/1117)⁴²⁷; İbn 'Atiyye kitâbet yoluyla icâzet aldığı bu hocasından, Muhammed b. İsmail el-Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîhi*'ni⁴²⁸, el-Kâdî Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme el-Kudâî (ö. 454/1062)⁴²⁹ nin *Kitâbu's-Şihâb* ve *Kitâbu'l-'Aded* isimli eserlerini⁴³⁰, Tâhir b. Ahmed en-Nahvî (ö. 469/1077)⁴³¹ nin *Kitâbu Şerhi'l-Cümel*'ini okumuştur⁴³².

▪ el-Fakîh Ebû Bekr Abdalbâkî b. Muhammed b. Sa'îd Buryâl el-Ensârî (ö. 502/1108)⁴³³; İbn 'Atiyye bu hocasından Ebû Mus'ab Ahmed b. Ebî Bekr ez-Zührî'nin

⁴¹⁷ **A.g.e.**, s. 122.

⁴¹⁸ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, IV, 33.

⁴¹⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 121-122.

⁴²⁰ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 819.

⁴²¹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 124.

⁴²² İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 865.

⁴²³ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 124.

⁴²⁴ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 75.

⁴²⁵ İbnu'n-Nedîm, **a.g.e.**, s. 230.

⁴²⁶ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 126.

⁴²⁷ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 76.

⁴²⁸ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 127.

⁴²⁹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 146.

⁴³⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 128.

⁴³¹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 220.

⁴³² İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 128.

⁴³³ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 379.

el-Muvatta adlı eserini⁴³⁴, Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Mısrî (ö. 197/807)⁴³⁵ nin *el-Muvatta*'sını⁴³⁶, İbrahim b. Sa'id el-Cevherî (ö. 247/857)⁴³⁷ nin *Müsned*'ini⁴³⁸, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. 'Abdilhâlık el-Bezzâr el-Basrî (ö. 292/905)⁴³⁹ nin *Müsned*'ini⁴⁴⁰, Ebû Câfer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî (ö. 321/933)⁴⁴¹, nin *Kitâbu Te'vîli müşkili'l-hadîs*'ini⁴⁴², Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. el-Münzîr en-Neysâbûrî (ö. 319/932)⁴⁴³ nin *Kitâbu Te'vîli müşkili'l-hadîs* isimli eserini icâzet almıştır⁴⁴⁴.

▪ el-Fakîh Ebû Abdillâh Muhammed b. Süleyman b. Halîfe b. 'Abdilvâhid el-Ensârî el-Mâlagî (ö. 508/1114)⁴⁴⁵; İbn 'Atiyye bir müddet kadılık yapmış olan bu hocasından⁴⁴⁶ Abdurrahmân b. Kâsım b. Hâlid el-'Utagî el-Mısrî (ö. 191/806)⁴⁴⁷ nin *el-Muvatta* adlı eserini⁴⁴⁸, Abdullâh b. el-Mübârek b. Vâdih et-Temîmî el-Mervezî (ö. 181/797)⁴⁴⁹ nin *Kitâbu 'z-Zühd ve 'r-rekâik* adlı eserini⁴⁵⁰, el-Kâdî Ebû Velîd Süleyman b. Halef el-Bâccî (ö. 474/1081)⁴⁵¹ nin *Kitâbu't-Tesdîd, Kitâbu'l-İşârat, Kitâbu'l-Muntekâ fî şerhi'l-Muvatta ve Kitâbu'l-İstîfâ* adlı eserlerini okumuştur⁴⁵².

⁴³⁴ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 129.

⁴³⁵ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 144.

⁴³⁶ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 129.

⁴³⁷ Künyesi Ebû İshâk olup, döneminin meşhur hadisçilerindedir. Daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, I, 40.

⁴³⁸ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 131.

⁴³⁹ Basralı olup hadis âlimidir. İki adet müsnedi vardır. Büyüğünün adı *el-Bahru'l-zâhir*, diğerinin ismi ise *Sagîr*'dir. Daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, I, 189.

⁴⁴⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 131.

⁴⁴¹ Müellifin doğum yeri olan Takâ Mısır topraklarındaki bir bölgenin ismidir. Müellif doğum yerine nisbetle anılmaktadır. Eserlerinden bazıları şunlardır; *Ahkâmu'l-Kur'ân, İhtilâfu'l-'ulemâ, Beyânu's-sünne, el-Mişkât, Me'âni'l-esâr, el-Muhtasar fî'l-furû'*. Daha geniş bilgi için bkz. İsmâil Bâşâ, **a.g.e.**, I, 58-59; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, I, 206.

⁴⁴² İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 131-132.

⁴⁴³ ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-Huffâz**, III, 11.

⁴⁴⁴ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 131-132-133.

⁴⁴⁵ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 508..

⁴⁴⁶ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 133.

⁴⁴⁷ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 323.

⁴⁴⁸ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 134.

⁴⁴⁹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 115.

⁴⁵⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 135.

⁴⁵¹ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 125.

⁴⁵² İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 135.

- el-Fakîh Ebû Bekr Yahya b. Muhammed b. Dureyd el-Esedî (?)⁴⁵³; İbn ‘Atiyye edebiyat ve dilde mâhir dediği bu hocasından da Arap diline dâir bazı eserleri okuyarak icâzet almıştır⁴⁵⁴.
- el-Fakîh Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Ebi’l-‘Asâfir el-Ceyyânî (ö. 504/1110)⁴⁵⁵; İbn ‘Atiyye “Ceyyân şehrinde karşılaştım dediği” bu hocasından değişik kitaplar okuduğunu ifade etmiştir⁴⁵⁶.
- el-Fakîh el-Kâdî Ebû Sa‘id Halûf b. Halef (ö. 515/1121)⁴⁵⁷; İbn ‘Atiyye “sürekli ilimle meşgul olurdu”⁴⁵⁸ dediği bu hocasından fıkıh konularında icâzet aldığını belirtmiştir⁴⁵⁹.
- el-Fakîh Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî (ö. 504/1110)⁴⁶⁰.
- el-Fakîh el-Kâdî Ebu’l-Hasan Sâbit b. Abdillâh b. Sâbit el-‘Avfî (ö. 514/1120)⁴⁶¹; İbn ‘Atiyye bu hocası ile Gırnâta’da görüşmüş derslerini de bu sırada almıştır⁴⁶².
- el-Fakîh Ebû Muhammed Abdillâh b. Muhammed es-Seyyid el-Batlayevsî (ö. 521/1127)⁴⁶³; İbn ‘Atiyye bu hocasından kendisinin telif ettiği *Şerhu Edebi’l-küttâb* adlı eseri okumuştur⁴⁶⁴.
- el-Fakîh Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh es-Sıkillî (ö. 518/1124)⁴⁶⁵; İbn ‘Atiyye bu hocasından Gırnâta’da icâzet almıştır⁴⁶⁶.

⁴⁵³ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 611.

⁴⁵⁴ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 136.

⁴⁵⁵ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 510.

⁴⁵⁶ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 137.

⁴⁵⁷ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 62.

⁴⁵⁸ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 137.

⁴⁵⁹ **A.g.e.**, s. 138.

⁴⁶⁰ **A.g.e.**, s. 138-139.

⁴⁶¹ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 126.

⁴⁶² İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 139.

⁴⁶³ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 287; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 123.

⁴⁶⁴ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 141.

⁴⁶⁵ İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 548.

⁴⁶⁶ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 141.

Buraya kadar isimlerine yer verdiğimiz İbn ‘Atiyye’nin hocaları, asırlarının önde gelen âlimlerindendir⁴⁶⁷. Hiç şüphe yoktur ki dönemlerinin önde gelen âlimleri olan bu zâtlar, İbn ‘Atiyye’nin ilmî kişiliğinin oluşmasında büyük rol oynamışlardır. İbn ‘Atiyye bu gerçeği *el-Fihrist* adlı eserinin sonundaki şu ifade ile belirtmiştir;

“Mülâkî olup icâzet aldığım hocalarımın derslerinden çok istifade ettim. Allah hocalarımın ve benden rivâyette bulunanların hepsini mükâfatlandırın”⁴⁶⁸.

2.3. Öğrencileri

İbn ‘Atiyye döneminin büyük âlim ve imamlarından sayıldığı için ilim tâlipleri tarafından çok ilgi görmüştür⁴⁶⁹. Endülüs’ün çeşitli bölgelerinden pek çok kişi ilminden yararlanmak için onun talebesi olmuştur⁴⁷⁰. Öyle ki müellifin en büyük eseri talebeleri olarak gösterilmiştir⁴⁷¹. Talebelerinden bazıları şunlardır;

- Oğlu Hamza. Tam adı Hamza b. Abdulhakk b. Gâlib’tir. Kaynaklarda ölüm tarihine rastlayamadık⁴⁷².
- Abdurrahmân b. Muhammed b. ‘Ubeyd b. Yûsuf el-Ensârî el-Endelûsî (ö. 584/1188)⁴⁷³.
- Abdulmelik b. Muhammed b. Mesûd b. Ebi’l-Hısâl el-Gâfikî (ö. 539/1144)⁴⁷⁴.
- Abdu’l-Mun‘im b. Muhammed b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Hazrecî (ö. 597/1200)⁴⁷⁵.
- Ebû Ca‘fer Ahmed b. el-Hasan b. Ahmed b. el-Hasan el-Kudâî (ö. 599/1202)⁴⁷⁶.

⁴⁶⁷ el-Muhaymid, **a.g.e.**, s. 36.

⁴⁶⁸ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 142.

⁴⁶⁹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 15; İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 27.

⁴⁷⁰ el-Muhaymid, **a.g.e.**, s. 39; Fâyid, **a.g.e.**, s. 88.

⁴⁷¹ el-Muhaymid, **a.g.e.**, s. 39.

⁴⁷² İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 15; Mahlûf, Muhammed b. Muhammed, **Şeceratu’n-nûri’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye**, el-Matba‘atu’s-selefiyye, Kahire h. 1349, I, 129.

⁴⁷³ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 15; es-Suyûtî, **Buğyetu’l-vu‘ât**, II, 85.

⁴⁷⁴ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 15; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 369.

⁴⁷⁵ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 16; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, II, 652; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 357.

- Ahmed b. Ma‘d b. İsa b. Vekîl et-Tucîbî (ö. 550/1155)⁴⁷⁷.
- Alî b. Ahmed eş-Şekûrî (ö. 616/1219)⁴⁷⁸.
- Abdullah b. Muhammed b. Abdillâh el-Hacerî (ö. 591/1195)⁴⁷⁹.
- Muhammed b. Ca‘fer b. Hamîd el-Belensî (ö. 589/1193)⁴⁸⁰.
- Muhammed b. Ahmed b. Abdilmelik b. Mûsa b. Ebî Cemre el-Mursî (ö. 599/1202)⁴⁸¹.
- Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî el-Feylesûf (ö. 581/1185)⁴⁸².
- Muhammed b. Alî b. Ruzeyn el-Ensârî (ö. 563/1167)⁴⁸³.
- Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer el-İşbîlî (ö. 575/1179)⁴⁸⁴.
- Ahmed b. Talha b. Ebî Bekr Muhammed b. Ahmed el-Muhâribî el-Gırnâtî (ö. 539/1144)⁴⁸⁵.
- Ahmed b. Abdirrahmân b. Madâ b. Mühenned el-Lahmî (ö. 592/1195)⁴⁸⁶.
- Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. es-Sakr el-Ensârî (ö. 569/1173)⁴⁸⁷.
- Ahmed b. Muhammed b. Muhammed b. Sa‘îd el-Ensârî (ö. 562/1166)⁴⁸⁸.

⁴⁷⁶ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 16; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 383.

⁴⁷⁷ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 16; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 598.

⁴⁷⁸ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 16.

⁴⁷⁹ **A.g.e.**, s. 17.

⁴⁸⁰ **A.g.e.**, s. 17-18.

⁴⁸¹ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 17; Mahlûf, **a.g.e.**, I, 162.

⁴⁸² İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 17; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 249.

⁴⁸³ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 17.

⁴⁸⁴ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 18; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 119.

⁴⁸⁵ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 18; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 113.

⁴⁸⁶ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 18; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 116.

⁴⁸⁷ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 18; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 117.

⁴⁸⁸ İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 18; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 125.

- Abdullah b. Gâlib b. Talha b. Ahmed b. Abdillâh el-Muhâribî (ö. 598/1201)⁴⁸⁹.
- Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî (ö. 581/1185)⁴⁹⁰.
- Ebû Alî Mansûr b. Humeys b. Muhammed b. İbrahim el-Lahmî (ö. 596/1199)⁴⁹¹.
- Ebû Ca'fer Alî b. Ahmed b. Halef b. Muhammed el-Ensârî İbnü'l-Bâziş (ö. 528/1133)⁴⁹².

2.4. Eserleri

İbn 'Atiyye'nin günümüze ulaşan eserlerinin sayısı çok fazla değildir. Bunun temel sebepleri arasında İbn 'Atiyye'nin ilmin dallara ayrıldığı o dönemde, her ilmin temel prensiplerini öğrenip daha sonra bir ilimde uzmanlaşmak gerektiğini düşünüyor olması yatmaktadır. İbn 'Atiyye'ye göre bir kişi her ilimle meşgul olursa asla bir ilimde uzmanlaşamayacak, o ilmin ehli olamayacak ve o ilmin inceliklerine nüfûz edemeyecektir⁴⁹³. Fazla eser telif edememesinin bir diğer sebebi olarak kadılık gibi önemli bir görevi uzun yıllar sürdürmesinin etkili olduğu söylenmektedir⁴⁹⁴. Ancak müellifin tefsîr alanındaki meşhur eserini Meriye'de kadılık görevi esnasında kaleme almış olması⁴⁹⁵ bu görüşü zayıflatmaktadır. İbn 'Atiyye'nin diğer âlimlere nisbeten az eser telif etmesinin sebebi olarak, dönemindeki siyasi çalkantılar sebebiyle telif imkânı bulamamış olması da söylenmektedir⁴⁹⁶.

Kaynaklarda İbn 'Atiyye'ye nisbet edilen iki eser mevcuttur. Bunlardan en meşhuru tefsîr alanındaki *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* isimli eserdir⁴⁹⁷.

⁴⁸⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 19; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 230.

⁴⁹⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 19; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, I, 367.

⁴⁹¹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 19; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 642.

⁴⁹² İbnü'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s. 274-276; Çelebi, Muharrem, "İbn'ul-Bâziş" mad., **DİA**, İstanbul 1999, XX, 528.

⁴⁹³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 33.

⁴⁹⁴ Şentürk, Mustafa, **İbn Atiyye el-Endelusî ile Tabresî'nin Kur'an'a Yaklaşımları**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008, s. 38.

⁴⁹⁵ Birişik, **a.g.mad.**

⁴⁹⁶ Ekin, Yunus, "Endülüs Tefsîr Geleneği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3/2001, s. 255.

⁴⁹⁷ ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260.

Diğeri Endülüs'teki Bernâmeec⁴⁹⁸ gelenegine uyarak kaleme aldığı *el-Fihrist* adlı tabakât kitabıdır⁴⁹⁹. İbn Hâkân'ın *Kalâidu'l-'ıkyân ve mehâsinu'l-'ayân* adlı eserinde müellife nisbet ederek naklettiği bazı şiirler de mevcuttur⁵⁰⁰.

2.4.1. el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz

Endülüs'ün ez-Zemahşeri'si (ö. 538/1143) olarak bilinen İbn 'Atiyye'nin (541/1146) *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* adlı eseri, tefsîr literatürünün en önemli eserlerinden biridir⁵⁰¹. Bu eser tefsîr kitapları arasında ve pek çok müfessir katında önemli bir yere sahiptir⁵⁰².

el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz İbn 'Atiyye'nin pek çok ilim dalındaki bilgi birikimini ortaya koyduğu bir eserdir⁵⁰³. Müellif tefsîr, kıraat, hadis, kelam, fıkıh, Arap dili ve tarih sahalarındaki yetkinliğini bu eserinde göstermiştir⁵⁰⁴.

İbn 'Atiyye'nin bu eserinin ismi, kaynaklarda ve bazı yazma nüshalarında *el-Vecîz*⁵⁰⁵ ya da *el-Câmi'u'l-muharreru's-sahihu'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*⁵⁰⁶ şeklinde de yer almaktadır. Ancak *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* şeklindeki meşhur olan isimlendirmenin müellifin kendisi tarafından yapılmadığını belirtmek faydalı olacaktır⁵⁰⁷. Çünkü bu eser İbn 'Atiyye'nin yaşadığı hicrî VI. asırda bu isimle anılmamaktadır. Ölüm tarihi 599/1202 olan ed-Dabbî İbn 'Atiyye'den bahsederken onun tefsîr alanında her ilmin nüvelerini içinde barındıran şahane bir kitap kaleme aldığını kitabın ismini zikretmeden aktarmaktadır⁵⁰⁸. Bir sonraki asır olan Hicrî

⁴⁹⁸ Bernâmeec türü eserler; bir âlimin, çeşitli ilimlerden yararlandığı ve okuttuğu eserleri, okuduğu kitabın ismini ve müellifini ya da kendisinden hadis aldığı veya kendisine hadis okuduğu hocasını veyâhut da ilk müellife kadar varan senedini kaydettiği kitaplardır. Bernâmeecler, sahibinin hangi görüşleri nerelerden aldığını belirleyen önemli sicillerdir. Endülüs'teki Bernâmeec gelenegi ve İbn 'Atiyye'nin *el-Fihrist*'i hakkında bkz. el-Ehvânî, Abdülazîz, "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmeeclerine Dâir Kitaplar", (çev. Said Toprak), **DEÜ, İFADER**, sayı: XX, İzmir 2004, s. 208-215.

⁴⁹⁹ ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 73; İsmâil Bâşâ, **a.g.e.**, I, 502.

⁵⁰⁰ İbn Hâkân, **a.g.e.**, III, 636; ed-Dabbî, **a.g.e.**, II, 506-507; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260; İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 19.

⁵⁰¹ Ögmüş, Harun, "İbn Atiyye'nin Tefsîrinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 20 (2009/2), s. 77-94.

⁵⁰² Edirnevî, **a.g.e.**, s. 177.

⁵⁰³ es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-müfessirîn**, s. 60-61; Edirnevî, **a.g.e.**, s. 177.

⁵⁰⁴ Birişik, **a.g.mad.**

⁵⁰⁵ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 275; el-Makkarî, **a.g.e.**, II, 527.

⁵⁰⁶ Kehhâle, **a.g.e.**, II, 59.

⁵⁰⁷ Fâйд, **a.g.e.**, s. 88.

⁵⁰⁸ ed-Dabbî, **a.g.e.**, II, 506-507.

VII. asırda da kitabın ismi zikredilmemiştir. Bu dönemin önemli âlimlerinden olan İbnu'l-Ebbâr (ö. 685/1286) da İbn 'Atiyye ve eseri hakkında tefsîrin ismini vermeden övgü dolu ifâdeler kullanmıştır⁵⁰⁹. Hicrî VIII. asırdan XI. asra kadar ise bu eser *el-Vecîz fi't-tefsîr* olarak anılmıştır⁵¹⁰. Abdülvehhâb Fâйд⁵¹¹ ve onun gibi düşünenler⁵¹² bu esere *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* ismini ilk verenin hicrî XI. asrın âlimlerinden olan, ölümü 1067/1657 yılına tekâbül eden *Keşfu'z-zunûn* adlı eseriyle meşhur olan Kâtip Çelebi⁵¹³ olduğunu belirtmişlerdir. Belki de o, bu isimlendirmeyi yaparken İbn 'Atiyye'nin şu ifâdesinden yola çıkmış olmalıdır⁵¹⁴;

(قصدت فيه أن يكون جامعًا وجيزًا محررًا)

Buraya kadar verilen bilgiler ışığında tefsîrin bizzat müellif tarafından *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* şeklinde isimlendirilmediği görülmektedir. Bu isimlendirme Kâtip Çelebi tarafından yapılmış olabileceği gibi aynı zamanda talebelerinden birisi ya da onlardan bu kitabı rivâyet eden birisi tarafından da verilmiş olabilir. Çünkü elimizdeki mevcut nüsha müellif nüshası değildir⁵¹⁵. Nüsha içerisinde yer alan şu ifâdeler de⁵¹⁶ mevcut nüshanın müellif nüshası olmadığını göstermektedir;

(رحمه الله)، (رضي الله عنه)، (قال القاضي أبو محمد)، (قال الفقيه أبو محمد)، (قال الفقيه الإمام)، (قال القاضي).

Eserin ne zaman yazılmaya başlandığına gelince, terâcim kitapları İbn 'Atiyye'nin bu eseri ne zaman yazmaya başladığını zikretmemektedirler. Ancak o bu eserini yazmaya ömrünün erken döneminde, gençlik yıllarında başlamıştır⁵¹⁷. Zîrâ ed-Dabbî'nin naklettiği şu bilgiler bu durumu teyit etmektedir; “Babam beni bir gece de birkaç kez uyandırır, oğulcuğum şu bilgiyi şu bölüme, şu bilgiyi ise şu bölüme yaz. Çünkü bu bilgiler tefsîrin için gereklidir, diyerek beni ikâz ederdi”⁵¹⁸. İbn 'Atiyye'nin

⁵⁰⁹ İbnu'l-Ebbâr, **a.g.e.**, s. 261.

⁵¹⁰ İbnu'l-Hatîb, **el-lhâta**, III, 541; en-Nübâhî, **a.g.e.**, s. 142; İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276.

⁵¹¹ Fâйд, **a.g.e.**, s. 88.

⁵¹² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 28.

⁵¹³ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I-II, 439-1613.

⁵¹⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 34.

⁵¹⁵ Sebîl, **a.g.e.**, s. 28.

⁵¹⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 39-40, 61, 303, 400-401.

⁵¹⁷ Fâйд, **a.g.e.**, s. 82-83.

⁵¹⁸ ed-Dabbî, **a.g.e.**, II, 506-507.

babası Ebû Bekr Gâlib'in 518/1124 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurulursa⁵¹⁹, İbn 'Atiyye⁵²⁰ babasının vefat ettiği yıllarda 37 yaşında idi. Bu durumda eseri yazmaya başlaması 37 yaşında ya da daha erken bir yaşta olmuştur. İbn 'Atiyye'nin eserinin mukaddemesinde söylediği şu ifâde de onun genç yaşta eseri yazmaya başladığını gösterir; "Allah'tan ümit ederim ki, bu tefsîrle ömrümü faydalı ve bereketli kılar"⁵²¹.

Eserin ne zaman tamamladığına gelince, kaynaklarda ve eserde bitiş tarihi yer almamaktadır. Ancak müellifin bu eserini muhtemelen Meriye kadılığı sırasında tamamladığı söylenilmektedir⁵²².

el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz birçok defa basılmıştır. İlk kez Ahmed Sâdık el-Mellâh'ın tahkikiyle Kahire'de 1394/1974 yılında eksik olarak yayımlanmıştır⁵²³. Daha sonra Fas Vakıflar Bakanlığı tarafından 1395/1975 yılında on dört ciltlik baskısı yapılmıştır⁵²⁴. Eserin tamamı, Abdüsselam Abdüşşâfi Muhammed'in tahkikiyle Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye tarafından beş cilt olarak yayımlanmıştır. Cemal Talebe de bu baskıya bir fihrist hazırlamış eser toplam 6 cilt olarak Lübnan'da 2007 senesinde tekrar basılmıştır⁵²⁵. Çalışmamızda biz de bu baskıyı esas aldık. Kolombiya Üniversitesi Sâmi Diller Profesörü Arthur Jeffery ise eserin mukaddimesini ayrıca yayımlamıştır⁵²⁶. Ebu Zeyd es-Sealibî (ö. 875/1470) İbn Atiyye'nin tefsîrini ihtisar etmiş, bazı yeni bilgiler ekleyerek *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân* adıyla yeni bir tefsîr meydana getirmiştir. Eser, Abdullah İsmail es-Savi'nin tashihleriyle yeniden basılmıştır⁵²⁷.

⁵¹⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 63; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 380.

⁵²⁰ Burada İbn 'Atiyye'nin hicrî 541 yılında doğduğu rivâyeti dikkate alınarak hesaplama yapılmıştır.

⁵²¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 34.

⁵²² Birişik, **a.g.mad.**

⁵²³ el-Muhaymid, **a.g.e.**, s. 48.

⁵²⁴ **A.g.e.**, s. 49.

⁵²⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Dâru'l-kitâbi'l-'ilmiyye, I-VI, Beyrut 2001.

⁵²⁶ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 36.

⁵²⁷ Birişik, **a.g.mad.**

2.4.2. el-Fihrist

Bu kitap bazı kaynaklarda *el-Bernâme*⁵²⁸ ismiyle bazı kaynaklarda da *Fihrisu İbn 'Atiyye*⁵²⁹ adıyla geçmektedir. Müellif bu hacimli eserini Meriye'de kadılık yaptığı 533/1139 yılında tamamlamıştır⁵³⁰. İbn 'Atiyye bu eserde kendilerinden kıraat⁵³¹, semâ⁵³², münâvele⁵³³, icâzet⁵³⁴, kitâbe⁵³⁵ yoluyla eserler rivâyet ettiği 30 hocasından vefat tarihlerine göre kronolojik olarak bahsetmiştir⁵³⁶. Ayrıca onların eserlerini, ilmî durumlarını ve onlarla nerelerde görüşüğünü ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır⁵³⁷. Bazen de hocalarının sosyal hayattaki durumlarına temas etmiştir⁵³⁸. İbn 'Atiyye aynı zamanda bu eserde hocalarından okuduğu ders kitaplarına, çeşitli ilimlere ve eserlere dair rivâyet zincirlerine de yer vermiştir⁵³⁹.

Eser, Muhammed Ebu'l-Ecfân ve Muhammed ez-Zâhi'nin tahkik, tahrir ve ta'likleriyle birlikte *Fihrisu İbn 'Atiyye* adıyla Tunus'ta basılmıştır. Ayrıca 1980 de birinci baskısı, 1983 te ise ikinci baskısı olmak üzere Dâru'l-garbi'l-İslâm tarafından Beyrut'ta tekrar yayımlanmıştır. Bu neşrin baş tarafına İbn 'Atiyye'nin ailesine, hayatına, ilmi kişiliğine, öğrencilerine ve eserlerine dair giriş bölümü eklenmiştir⁵⁴⁰.

2.5. İbn 'Atiyye Hakkında Yapılmış Akademik Çalışmalar

2.5.1. Kitaplar

1. Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *ed-Dirâsâtu'n-nahviyye fî tefsîri İbn 'Atiyye*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001.

⁵²⁸ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276; İbnu'l-Hatîb, **el-İhâta**, III, 539; es-Suyûtî, **Buğyetu'l-vu'ât**, II, 73; ed-Dâvûdî, **a.g.e.**, I, 260; İsmâil Bâşâ, **a.g.e.**, I, 502.

⁵²⁹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 1; el-İşbîlî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer, **Fehresetu mâ ravâhu 'an şuyûhihî min ed-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-'ilmi ve envâi'l-me'ârif**, Dâru'l-kütübî'l-'ilmiyye, Beyrut 1998, s. 389.

⁵³⁰ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 142; el-İşbîlî, **a.g.e.**, s. 389.

⁵³¹ İbn 'Atiyye, **Fihrisu İbn 'Atiyye**, s. 69-70.

⁵³² **A.g.e.**, s. 73.

⁵³³ **A.g.e.**, s. 84-87.

⁵³⁴ **A.g.e.**, s. 73.

⁵³⁵ **A.g.e.**, s. 72.

⁵³⁶ **A.g.e.**, s. 59-141.

⁵³⁷ **A.g.e.**, s. 59-142.

⁵³⁸ **A.g.e.**, s. 78.

⁵³⁹ **A.g.e.**, s. 59-141.

⁵⁴⁰ **A.g.e.**, s. 9-37.

Beş bölümden oluşan bu kitapta müellif İbn ‘Atiyye’nin tefsîrini nahiv ilmi açısından ele almıştır. Birinci bölümde *el-Muharraru'l-vecîz*’in tefsîr ilmindeki yerini ve genel özelliklerini açıklamıştır. Diğer bölümlerde ise müellifin kaynaklarını, nahiv metodolojisini ve Kur’ân kıraatlerinde nahvî tevcihlerini ortaya koymuştur.

2. Yâsîn Câsim el-Muhaymid, *Muvâfiku'n-nuhâti mine'l-kırââti'l-Kur'âniyye min hılâli tefsîri İbn ‘Atiyye*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-‘Arabî, Beyrut 2001.

el-Muhaymid bu eserinde İbn ‘Atiyye’nin değindiği farklı kıraat vecihlerinin ortaya çıkmasındaki nahvî tevcihleri açıklamış, mütevâtir ve şâz kıraatlerin i‘râbındaki tevcihi/leri belirtmiştir.

3. ‘Abdunnâsır İsmâil ‘Asâf, *Cuhûdu İbn ‘Atiyye es-sarfîyye ve’n-nahviyye*, el-Câmi‘atu'l-Ürdüniyye, Ürdün 1991.

Üç bölümden oluşan bu çalışma mukaddime ile başlar hâtime ile son bulur. Müellif mukaddimede bu konunun önemini ve kendisini böyle bir çalışmaya iten sebepleri açıklar. Birinci bölümde İbn ‘Atiyye’nin yaşadığı dönemi ve hayatını açıklar. İkinci ve üçüncü bölümde ise onun nahiv ve sarf konularındaki tercihlerini açıklar.

4. Muhammed Hüseyin Halîl el-Militân, *ed-Dersu’n-nahvî fî tefsîri İbn ‘Atiyye*, Dâru'l-fikr, Libya 2007.

Müellif bu çalışmada *el-Muharraru'l-vecîz*’de zikredilen nahiv ilminin kâidelerini açıklamaya çalışmıştır. Kelimelerin iştikâkı ve i‘râbı üzerinde durmuş, anlamlarını açıklamış ve üslupların delâletlerine işaret etmiştir.

5. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. el-Fakîh Ebî Abdillâh Muhammed b. Muhammed en-Nailî eş-Şavi, *el-Muhâkemât beyne Ebî Hayyân ve İbn ‘Atiyye ve'z-Zemahşeri* (thk. Muhammed Osman), Daru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrut 2009.

2.5.2. Ülkemizde Yapılan Akademik Çalışmalar

1. Şerafettin Bubilik, Abdulhakk b. Gâlip b. ‘Atiyye el-Muharibî el-Mâlik’in Hayatı ve Tefsîrdeki Metodu, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Doç. Dr. Orhan Karmış, Selçuk Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1987.

2. İsmail Albayrak, *İbn 'Atiyye ve Tefsîri el-Muharraru'l-vecîz*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Prof. Dr. İsmail Cerrahoglu, Ankara Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.

3. Enise Kutlu, *İbn Atiyye'nin el-Muharraru'l-vecîz İsimli Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Prof. Dr. Ömer Dumlu, Dokuz Eylül Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007.

4. Mustafa Şentürk, *İbn 'Atiyye el-Endelusî ile Tabresî'nin Kur'an'a Yaklaşımları*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Prof. Dr. Ömer Dumlu, Dokuz Eylül Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.

5. Enes Erdim, *Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsîrlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, (Doktora Tezi), Dnş., Prof. Dr. Nasrullah Hacımüftüoğlu, Atatürk Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

6. Durmuş Ali Kayapınar, *İbn 'Atiyye Tefsîrinin Özellikleri* (Yayınlanmamış Doç. Çalışması), Selçuk Ü., İlahiyat Fakültesi, Konya.

2.5.3. Ülkemiz Dışında Yapılan Akademik Çalışmalar

1. Abdülazîz Bedevî Züheyrî, *İbn 'Atiyye el-Müfessir ve Mekânühû min hayâti't-tefsîr fi'l-Endelus*, (Yüksek Lisans Tezi), İskenderiye Ü. Edebiyât Fak., 1960/1380.

2. Muhammed b. Abdülazîz el-Fâlih, *Ziyâü'l-kulûb fi't-tefsîr li Ebî Fütûh er-Râzî min evveli sûreti'l-En'âm ilâ nihâyeti sûreti'l-Enfâl alâ en yukârene bi kitâbi İbn 'Atiyye*, (Yüksek Lisans Tezi), el-Câmiatu'l-İslâmiyye, Tefsîr, Medine 1993/1415.

3. Alî b. Abdirrahmân b. Süleyman el-Kar'avî, *Menhecü İbn 'Atiyye fi usûli'd-dîn*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Muhammed b. Abdillâh es-Semherî, Muhammed b. Suud Ü., 29256, 1412/1996.

4. Abdülkâdir Sebîl, *ez-Zavâhiru's-savtiyye fi kitâbi el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Fevzî Yûsuf el-Hâbit, 291834, İslâm Ü., 1422/2001.

5. Muhammed ‘Abdurrahmân Muhammed ‘Avdât, *Eseru'l-münâkaşâti'l-luğaviyyeti alâ tefsîri İbn ‘Atiyye*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., Dr. Ahmed ‘Abbâs Bedevî, Câmi‘atu Âli Beyt, Arap Dili Bölümü, Ürdün tsz.
6. ‘Abbâs Muhammed Şeyrûzî, *el-Bahsu'd-dilâlî fi tefsîri İbn ‘Atiyye (el-Muharreri'l-vecîz fi'l-kitâbi'l-'azîz)*, (Yüksek Lisans Tezi), Dnş., ‘Abdu'l-Kâzım Muhsin el-Yâsirî, Câmi‘atu Kûfe, Eğitim Fak., Arap Dili Bölümü, Kûfe 2001.
7. Abdülvehhâb Fâyid, *Menhecü İbn ‘Atiyye fi tefsîri'l-Kur‘âni'l-Kerîm*, (Doktora Tezi), Ezher Ü., el-Hey‘etu'l-Âmme, Kahire 1973/1393.
8. Sâlih Bâciye, *Abdülhak b. ‘Atiyye ve tefsîruhû el-Muharraru'l-vecîz*, (Doktora Tezi), Dnş., Dr. Alî Sâbî, Zeytûniye Şeriat Fak., Usûlu'd-dîn, Tunus 1979/1399.
9. Hâlid b. Muhammed b. Sâlih b. Zûrayk eş-Şehrânî, *İstidrâkâtü İbn ‘Aşûr alâ't-Taberî ve İbn ‘Atiyye; Dirâsetun nazariyyetun tatbiykiyyetun*, (Doktora Tezi), Dnş., Dr. Süleymân es-Sâdık el-Bîra, Câmi‘atu Ümmi'l-Kurâ, Usûlu'd-dîn Fak., Kitâp ve Sünnet Bölümü, Su‘ûdî Arabistan 1431/2009-2010.
10. İbrâhîm Ahmed İsmâîl, *İbn ‘Atiyye ve menhecühû fi tefsîri'l-Muharreri'l-vecîz fi'l-kitâbi'l-'azîz*, (Doktora Tezi), Ümmü Dermân İslâm Ü., Ürdün 2002.
11. Abdülazîz b. Muhammed b. Abdülazîz el-Halîfe, *Tercîhâtu İbn ‘Atiyye fi tefsîrihî min evveli'l-kitâbi ilâ sûreti'l-Bakara*, (Doktora Tezi), Dnş., ‘Abdüssemî Muhammed Hasaneyn, Muhammed b. Suud Ü., 307731, 1421/2000.
12. Zeki Muhammed Ebû Serî', *Tefsîru İbn ‘Atiyye: Tahkîk ve dirâse*, (Doktora Tezi), Dnş., Muhammed el-Kay'î, 339068, yrs., tsz.
13. Abdülvehhâb Abdülâtî Abdullah, *Tahkîku tefsîri İbn ‘Atiyye: min evveli sûreti Lokmân ilâ âhiri sûreti Tâhâ*, (Doktora Tezi), Dnş., el-Hüseynî Ebû Ferha, yrs., 367627, 1402/1982.
14. Faysal b. Cemîl b. Hasan Gazâvî, *Menhecü'l-imâm İbn ‘Atiyye el-Endelusî fi ‘arzi'l-kirââti ve eseru zâlike fi tefsîrihî*, (Doktora Tezi), Dnş., Muhammed Veled Seydî Veled Habîb, Ümmü'l-Kurâ Ü., 414408, Su‘ûdî Arabistan 2002.

15. Emîn Yûsuf el-Basâtî, *el-İstinbât 'inde'l-imâm İbn 'Atiyye el-Endelusî fi tefsîrihi'l-Muharrari'l-vecîz*, (Doktora Tezi), Dnş., Emîn 'Atiyye Muhammed Bâşâ, Ümmü'l-Kurâ Ü., Usûlu'd-Dîn Fak., Kitâp ve Sünnet Bölümü, Su'ûdî Arabistan 2008.

Buraya kadar vermiş olduğumuz bilgilerden anlaşıldığına göre İbn 'Atiyye'nin *el- Muharraru'l-vecîz* isimli eseri hem tefsîr hem de dilbilimleri açısından önemli bir yere sahip olduğu için pek çok araştırmacının dikkatini çekmiştir. Eser bu sebeple pek çok açıdan ele alınmış ve üzerinde hem müstakil kitaplar yayımlanmış hem de yüksek lisans ve doktora düzeyinde çalışmalar yapılmıştır. Fakat eser üzerine yapılan çalışmaların filolojik açıdan yetersiz olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan çalışmamızda eseri, Arap dilinin dalları olan nahiv, sarf ve belagat ilimleri açısından bütüncül olarak ele alarak bu alandaki bir boşluğu doldurmaya çalıştık.

İKİNCİ BÖLÜM

el-MUHARRARU'L-VECİZ FÎ TEFSİRİ'L-KİTÂBİ'L-'AZİZ

el-Muharraru'l-veciz, İbn 'Atiyye'nin en meşhur eseridir. el-Muhaymid'in ifadesiyle: “*Bu eseri okuyan kimse büyük bir âlim ve dilciyle karşı karşıya olduğunu fark edecektir. Çünkü onun bu eseri, bir tefsirin ihtiyaç duyduğu bütün ilimleri içine almaktadır. Sarf, nahiv, belâgat ilimlerinin inceliklerine nüfuz etmiş olan İbn 'Atiyye, yeri geldikçe bunları özgün bir üslup ve nazım güzelliğine sahip eserinde yer vermiştir. O tefsir için temel şartın sünneti doğru anlamak olduğunu bildiği için hadis ilimlerini tahsil etmiş, sahih hadisleri ayırt etme yollarını öğrenmiştir. Eserinde mütevâtir ve şâz kıraatlere yer vermiş, bazen onlardan istişhadda bulunmuş, bazende onları eleştirmiştir. Ayrıca o Arap yarımadasının tarihini / Arap tarihini, câhiliyye dönemi Arap hallerini, sîreti nebîyyi iyi öğrenmiştir. Fıkıh usûlü, fıkıh ve kelâm ilimlerinde derinleşmiş, bütün bu ilimler ışığında el-Muharraru'l-veciz'i tamamlamıştır*”⁵⁴¹. Aynı zamanda o, bu eserinde birbirinden farklı tefsir, hadis, kıraat, dil, nahiv, sarf ve fıkıh kaynaklarına başvurmuştur.

1. KAYNAKLARI

Bir müellifin eserinin kaynakları, müellifin ilmî birikimini oluşturmaya başladığı andan itibaren istifade ettiği hocalar ve okuduğu eserler ile eserin son halini alıncaya kadar geçen sürede müracaat ettiği âlim ve eserleri içine aldığı şüphe yoktur. Bu bölümde, İbn 'Atiyye'nin eserini yazarken istifade ettiği kitaplar ile görüşlerinden etkilendiği âlimleri ve kitapları konularına göre tasnif ederek sunacağız.

İbn 'Atiyye eserinde atıfta bulunduğu kaynaklara genellikle müelliflerinin isimlerini, bazen de eserlerinin isimlerini zikrederek yer vermiştir. Bu sebeple

⁵⁴¹ el-Muhaymid, a.g.e., s. 63.

çalışmamızda, müfessirimizin kaynaklarını müelliflerinin isimleri ile birlikte ele alacağız.

1.1. Dilbilimi İle İlgili Kaynaklar

- **Kitâbu'l-'Ayn**⁵⁴²: el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî el-Basrî (ö. 175/796)⁵⁴³. İbn 'Atiyye eserinde el-Halîl b. Ahmed'den bazen kitabının ismini zikrederek⁵⁴⁴ قال الخليل في العين şeklinde, çoğunlukla da kitabın ismini zikretmeyerek⁵⁴⁵ قال الخليل şeklinde nakilde bulunur. Tesbitlerimize göre İbn 'Atiyye toplamda doksandan fazla yerde el-Halîl b. Ahmed'den nakilde bulunmuştur⁵⁴⁶.
- **el-Kitâb: Sîbeveyh, İmâmu'n-nuhât 'Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî** (ö. 180/796)⁵⁴⁷. İbn 'Atiyye eserinde genellikle Sîbeveyh'in ismini zikrederek, çok az yerde ise kitabının ismini vererek⁵⁴⁸ görüş nakletmiştir⁵⁴⁹.
- **Me'âni'l-Kur'ân**: Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. el-Mansûr ed-Deylemî el-Ferrâ (ö. 207/822)⁵⁵⁰. "Emîru'l-Mu'minîn fi'n-nahv" diye anılan el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'ân'ı* İbn 'Atiyye'nin en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Bazen onun görüşünü Basralılar ile Kûfelileri karşılaştırırken vermekte ve onu desteklemekte⁵⁵¹, bazen de onun görüşlerine muhalefet etmektedir⁵⁵². Çünkü İbn 'Atiyye eserinde genellikle Basra ekolüne bağlı kalmaktadır⁵⁵³.

⁵⁴² el-Halîl b. Ahmed bu kitabını harflerin mahreçlerini esas alarak, hurûfu halkiyye (boğaz harflerin) den başlayarak tertip etmiştir. Bu sebeple eserini boğaz harflerinden ع harfine nisbetle *Kitâbu'l-'Ayn* diye isimlendirmiştir. Bkz. Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1443; Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Halîl b. Ahmed" mad., **DİA**, İstanbul 1997, XV, 309.

⁵⁴³ ez-Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, VII, 429-430.

⁵⁴⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 532.

⁵⁴⁵ **A.g.e.**, I, 133.

⁵⁴⁶ Kaynaklar bölümünde verdiğimiz sayısal veriler için **el-Mektebetu'ş-şâmile** adlı interaktif kitap programından yararlanılmıştır.

⁵⁴⁷ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, V, 81.

⁵⁴⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 415.

⁵⁴⁹ **A.g.e.**, I, 371.

⁵⁵⁰ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VIII, 146.

⁵⁵¹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 485-III, 214.

⁵⁵² **A.g.e.**, I, 543, IV, 302.

⁵⁵³ el-Muhaymid, **a.g.e.**, s. 66.

- **Kitâbu'l-Lügât:** Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh b. el-Mansûr ed-Deylemî el-Ferrâ (ö. 207/822). İbn 'Atiyye el-Ferrâ'nın bu eserinden *Me'âni'l-Kur'ân*'ına kıyasla daha az yararlanmıştır⁵⁵⁴.
- **Mecâzu'l-Kur'ân:** Ebû 'Ubeyde Ma'mer b. Musennâ et-Teymî el-Basrî en-Nahvî (ö. 209/824)⁵⁵⁵. İbn 'Atiyye tefsîrinde yüzden fazla yerde Ebû 'Ubeyde'nin görüşlerine yer vermektedir. Onun bazı görüşlerinde hatalı olduğunu açıkça ifade etmiş⁵⁵⁶, bazı görüşlerinde ise ondan sadece görüş nakletmekle yetinmiş, herhangi bir değerlendirme yapmamıştır⁵⁵⁷.
- **İslâhu'l-mantık:** Ebû Yûsuf Yakûb b. İshâk es-Sikkît (ö. 244/858)⁵⁵⁸. İbn 'Atiyye es-Sikkît'ten bu eserin ismini de zikrederek (قال يعقوب في الاصلاح) şeklinde görüş nakletmiştir⁵⁵⁹.
- **el-Muktedab:** Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred (ö. 286/899)⁵⁶⁰. İbn 'Atiyye *el-Muharraru'l-vecîz*'in pek çok yerinde bu eserden nakilde bulunmuştur⁵⁶¹.
- **Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu:** Ebû İshâk İbrâhim b. Sehl ez-Zeccâc en-Nahvî (ö. 311/923)⁵⁶². İbn 'Atiyye eserinde üç yüzden fazla yerde ez-Zeccâc'tan nakilde bulunmuştur. Bunlardan bir kısmında ez-Zeccâc'ın görüşlerini (هذا خطأ) diyerek reddetmiş⁵⁶³, bir kısmında ise ez-Zeccâc'ın görüşlerine katılmıştır⁵⁶⁴.

⁵⁵⁴ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, V, 281.

⁵⁵⁵ İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 235-236.

⁵⁵⁶ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 290.

⁵⁵⁷ Örnek için bkz. *a.g.e.*, III, 474.

⁵⁵⁸ En önemli eserleri *el-Elfâz*, *İslâhu'l-mantık*, *Me'âni's-ş-ir* ve *el-Kalb ve'l-ibdâl* olan İbn Sikkît, Arap dili âlimi ve ediptir. Hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, VI, 395-396; Karaarslan, Nasuhi Ünal, "İbnü's-Sikkît" mad., *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 211.

⁵⁵⁹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 167.

⁵⁶⁰ En önemli eserleri *el-Kâmil*, *el-Muktedab*, *el-Muzekker ve'l-Muennes* olan el-Müberred, Arap dili ve edebiyâtı âlimidir. Hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 144; Durmuş, İsmail, "Müberred" mad., *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 432.

⁵⁶¹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 241-III, 194.

⁵⁶² En önemli eserleri arasında *Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*, *el-İştikâk*, *el-Emâlî* olan ez-Zeccâc hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, *a.g.e.*, I, 40; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 49.

⁵⁶³ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 120.

⁵⁶⁴ Örnek için bkz. *a.g.e.*, I, 408.

- **el-Envâ:** Ebû İshâk İbrâhim b. Sehl ez-Zeccâc en-Nahvî (ö. 311/923). İbn ‘Atiyye eserinde ez-Zeccâc’ın bu kitabından *Me‘âni'l-Kur‘ân*’ına göre daha az istifade etmiştir⁵⁶⁵.
- **en-Nevâdir:** Ebû İshâk İbrâhim b. Sehl ez-Zeccâc en-Nahvî (ö. 311/923). İbn ‘Atiyye eserinde ez-Zeccâc’ın bu eserinden ise (حكى الزجاجي في نوادره) diyerek görüş nakletmiştir⁵⁶⁶.
- **el-Usûl fi’n-nahv:** Ebû Bekr Muhammed b. Sehl b. es-Serrâc en-Nahvî (ö. 316/928)⁵⁶⁷. İbn ‘Atiyye eserinde es-Serrâc en-Nahvî’nin bu kitabından nakillerde bulunmuş ve genellikle onun görüşlerine katılmıştır⁵⁶⁸.
- **İ‘râbu'l-Kur‘ân:** Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nahhâs (ö. 338/949)⁵⁶⁹. İbn ‘Atiyye eserinin değişik yerlerinde en-Nahhâs’ın bu eserinden yararlanmıştır⁵⁷⁰.
- **Me‘âni'l-Kur‘ân:** Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nahhâs (ö. 338/949). İbn ‘Atiyye eserinin değişik yerlerinde en-Nahhâs’ın bu eserinden de nakillerde bulunmuştur⁵⁷¹.
- **el-İgfâl:** Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdilğaffâr el-Fârisî en-Nahvî (ö. 377/987)⁵⁷². İbn ‘Atiyye, Ebû Alî el-Fârisî’den bazen bu eserin adını (قال أبو علي في) (قال أبو علي) diyerek onun bu kitabından görüş nakletmiştir⁵⁷⁴.

⁵⁶⁵ Örnek için bkz. **a.g.e.**, V, 487.

⁵⁶⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 398.

⁵⁶⁷ En önemli eserleri arasında *Kitâbu'l-'Usûl*, *Kitâbu'l-İştikâk*, *Kitâbu İhticâci'l-kurrâ*, *Kitâbu'l-Hecâ* olan es-Serrâc en-Nahvî hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Hamevî, **Mu‘cemu'l-'udebâ irşâdu'l-erib ilâ ma'rifeti'l-edîb**, IV, 2534-2536.

⁵⁶⁸ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 77.

⁵⁶⁹ Nahiv, edebiyat ve şiir alanında geniş ilim sahibi olan Ebû Ca‘fer en-Nahhâs hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn Hallikân, **a.g.e.**, I, 99-100.

⁵⁷⁰ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 3, III, 68.

⁵⁷¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 296.

⁵⁷² İbnu'l-Enbârî, **a.g.e.**, s. 232; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 131.

⁵⁷³ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 465, 540.

⁵⁷⁴ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 465.

- **el-Bagdâdiyyât:** Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî en-Nahvî (ö. 377/987). İbn ‘Atiyye el-Fârisî’nin bu eserinden *el-İgfâl*’ine kıyasla daha az istifade etmiştir⁵⁷⁵.
- **el-Halebiyyât:** Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî en-Nahvî (ö. 377/987). İbn ‘Atiyye el-Fârisî’nin bu eserinden de *el-İgfâl*’ine kıyasla daha az görüş nakletmiştir⁵⁷⁶.
- **el-Mücmel fi’l-luga:** Ebu’l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ el-Kazvîni er-Râzî (ö. 395/1004)⁵⁷⁷. İbn ‘Atiyye, Ahmed b. Fâris’den bu eserinin adını zikrederek (في الجممل لابن فارس) şeklinde nakilde bulunmuştur⁵⁷⁸.
- **el-Muhassas:** Ebu’l-Hasan Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Ma‘rûf İbn Sîde (ö. 458/1065)⁵⁷⁹. İbn ‘Atiyye, İbn Sîde’nin bu eserinden bazen kelimelerin kökleri ile ilgili⁵⁸⁰, bazen de anlamları ile ilgili⁵⁸¹ görüşler nakletmiştir⁵⁸².
- **Müşkilu i‘râbi’l-Kur‘ân:** Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. el-Endelusî el-Kaysî (ö. 437/1045)⁵⁸³. İbn ‘Atiyye Mekkî’nin bu eserinden tefsîrinin değişik yerlerinde yararlanmışır⁵⁸⁴.
- **el-Kitâb fi’l-ef‘âl:** Bekr b. Muhammed b. ‘Adiy b. Habîb Ebû Osmân el-Mâzinî en-Nahvî (ö. 249/863)⁵⁸⁵. İbn Atiyye el-Mâzinî’nin bu eserinden tefsîrinin değişik yerlerinde görüş nakletmiştir⁵⁸⁶.

⁵⁷⁵ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 254.

⁵⁷⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 182, III, 464.

⁵⁷⁷ Arap dili ve edebiyatının önde gelen imamlarından olan el-Kazvîni hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, I, 193; es-Suyûtî, **Tabakâtu’l-müfessirîn**, s. 26.

⁵⁷⁸ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 266.

⁵⁷⁹ Arap dili ve edebiyatında imam kabul edilen İbn Sîde hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, IV, 263-264; Tüccar, **a.g.mad.**

⁵⁸⁰ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 408.

⁵⁸¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 292.

⁵⁸² Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 152, III, 106.

⁵⁸³ Döneminin tefsîr ve Arap dilinin önde gelen âlimlerinden olan Mekkî hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VII, 286; Altıkulaç, Tayyar, “Mekkî b. Ebî Tâlib” mad., **DİA**, Ankara 2003, XXVIII, 575.

⁵⁸⁴ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 358, II, 297, 374, 486.

⁵⁸⁵ Döneminin Basralı Nahiv imamlarının önde gelen âlimlerinden olan el-Mâzinî hakkında daha geniş bilgi için bkz. el-Kıftî, **a.g.e.**, I, 281; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, II, 69.

⁵⁸⁶ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 271, 398, III, 141, V, 208, 239, 346.

▪ **el-Garîbu'l-musannef:** Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdzî (ö. 224/838)⁵⁸⁷. İbn 'Atiyye el-Mâzinî'nin bu eserinden tefsîrinin değişik yerlerinde istifade etmiştir⁵⁸⁸.

1.2. Tefsîr ile İlgili Kaynaklar

▪ **Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-âyi'l-Kur'ân:** Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/922)⁵⁸⁹. İbn 'Atiyye tefsîrinde sekiz yüzden fazla yerde İbn Cerîr et-Taberî'nin bu eserinden nakilde bulunmaktadır⁵⁹⁰. *Câmi'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* onun ana kaynaklarındandır. Bazen onun görüşlerini reddederken hatalı olduğu yönü açıkça zikretmekte⁵⁹¹, bazen de onun görüşlerinin doğruluğunu ifade etmektedir⁵⁹². İbn Cerîr et-Taberî, İbn 'Atiyye'nin en fazla istidlâlde bulunduğu kaynaklardan olduğu için ondan naklettiği görüşleri inhisar etmek oldukça zordur.

▪ **Şifâu's-sudûr:** Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Mevsilî el-Ma'rûf bi'n-Nakkâş (ö. 351/962)⁵⁹³. el-Hatîb el-Bagdâdî ve ez-Zehebî'nin de içinde bulunduğu bir grup âlim bu kaynağı zayıf görmüşlerdir⁵⁹⁴. el-Mevsilî'yi yalancılıkla ve isrâiliyyâttan çok nakil de bulunmakla itham etmişlerdir⁵⁹⁵. ez-Zehebî ise bu eser hakkında güvenilir değil demiştir⁵⁹⁶. İbn 'Atiyye ise el-Mevsilî'den yaptığı nakillerin birçoğunda onun görüşlerini reddederken⁵⁹⁷, İsrâilîyât kabilinden bazı görüşlerinde yorumda bulunmaz⁵⁹⁸. Bazılarında ise onun görüşlerine katılır⁵⁹⁹. Ancak o hiçbir zaman

⁵⁸⁷ Döneminin edebiyat ve hadis âlimlerinin önde gelenlerinden olan Kâsım b. Sellâm hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, V, 176.

⁵⁸⁸ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 383.

⁵⁸⁹ Tefsîr ve tarih alanında önde gelen âlimlerden olan İbn Cerîr et-Taberî hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 69; İbn Hallikân, **a.g.e.**, IV, 191; Fayda, Mustafa, "Taberî" mad., **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 317.

⁵⁹⁰ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 444, I, 520, II, 226, III, 5, IV, 106.

⁵⁹¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 412, II, 49, II, 337.

⁵⁹² Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 520.

⁵⁹³ En önemli eserleri arasında *Şifâu's-sudûr*, *el-İşâra*, *el-Menâsik*, *Delâilu'n-nübüvve* olan en-Nakkâş hakkında daha geniş bilgi için bkz. ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 81; İbn Hallikân, **a.g.e.**, IV, 298.

⁵⁹⁴ ez-Zehebî, **Tezkiretu'l-huffâz**, III, 908; es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-müfessirîn**, s. 95.

⁵⁹⁵ es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-müfessirîn**, s. 94-95.

⁵⁹⁶ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VI, 81.

⁵⁹⁷ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 74.

⁵⁹⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 102.

⁵⁹⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 116.

İbn ‘Atiyye için temel kaynak olmamıştır. İbn ‘Atiyye ondan nakilde bulunduğu yerlerde dikkatli davranmış, mutlaka konuyla alakalı kendi görüşünü belirtmiştir⁶⁰⁰.

▪ **et-Tahsîl li-fevâidi kitâbi’t-tafsîl el-câmi’u li ‘ulûmi’t-tenzîl:** Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Ammar el-Mehdevî et-Temîmî (ö. 430/1038)⁶⁰¹. İbn ‘Atiyye, el-Mehdevî’den 140 yerde nakilde bulunmuştur. Ondan yaptığı nakillerin birçoğunda onun görüşlerini kabul ederken⁶⁰², bazılarında ise onun görüşlerine katılmamıştır⁶⁰³.

▪ **el-Hidâye ilâ bulûgi’n-nihâye fî ‘ilmi me‘âni’l-Kur‘ân ve tefsîrihi:** Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed b. Muhtâr el-Endelusî el-Kaysî (ö. 437-1045)⁶⁰⁴. İbn ‘Atiyye, Mekkî b. Ebî Tâlib’den 170 yerde nakilde bulunmuştur⁶⁰⁵.

▪ **et-Tefsîru’l-kebîr:** Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa‘lebî (ö. 427/1035)⁶⁰⁶. İbn ‘Atiyye es-Sa‘lebî’den 100 den fazla nakilde bulunmuştur⁶⁰⁷.

1.3. Hadis ile İlgili Kaynaklar

▪ **el-Câmiu’s-Sahîh:** Muhammed b. İsmail el-Buhârî (ö. 256/870)⁶⁰⁸. İbn ‘Atiyye eserinde Buhârî’nin rivâyetlerinden 80 den fazla yerde nakilde bulunmuştur⁶⁰⁹. Bunlardan bazılarında (في البخاري) şeklinde⁶¹⁰, bazılarında (قال البخاري) ifadesiyle⁶¹¹ alıntı

⁶⁰⁰ A.g.e., I, 20.

⁶⁰¹ Kayravan’daki el-Mehdevîyye’ye nisbetle el-Mehdevî olarak anılan Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. ‘Ammar hakkında daha geniş bilgi için bkz. İbn ‘Atiyye, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, s. 75; İbn Beşkuvâl, **a.g.e.**, I, 89; ez-Ziriklî, **a.g.e.**, I, 184.

⁶⁰² Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 357.

⁶⁰³ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 52, II, 249.

⁶⁰⁴ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, VII, 286; İbn Hallikân, **a.g.e.**, V, 274.

⁶⁰⁵ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 192, II, 266, III, 307, IV, 523, V, 393.

⁶⁰⁶ İbn Hallikân, **a.g.e.**, I, 79-80.

⁶⁰⁷ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 553, III, 508, IV, 201, 384, 534, V, 25, 125, 344.

⁶⁰⁸ İbn Nedîm, **a.g.e.**, 282; ez-Zirikli, **a.g.e.**, VI, 34; İbn Hallikân, **a.g.e.**, IV, 188.

⁶⁰⁹ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 65, 81, II, 297.

⁶¹⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 81.

⁶¹¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 65.

yapmıştır. (في الصحيح) şeklinde yaptığı nakillerde ise yine Buhârî'yi kastetmiştir⁶¹².

(الشيخان) tabirini kullandığı yerde ise Buhârî ile Müslim'i kastetmiştir⁶¹³.

▪ **el-Müsnedü's-Sahîh:** Ebu'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc en-Neysâbüri (ö. 261/874)⁶¹⁴. İbn 'Atiyye eserinde Müslim'in rivâyetlerinden 70 den fazla nakilde bulunmuştur⁶¹⁵. Bu rivâyetlerin bir kısmında (في كتاب مسلم) şeklinde⁶¹⁶, bir kısmında ise (في صحيح مسلم) şeklinde⁶¹⁷ kitabın ismini vererek nakilde bulunmuştur.

▪ **es-Sünen:** Ebû Dâvud Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. Beşîr el-Ezdî es-Sicistânî (ö. 275/888)⁶¹⁸. İbn 'Atiyye Buhârî ve Müslim kadar olmasa da Ebû Dâvud'dan da çok sayıda nakilde bulunmuştur. Bunların çoğunda ise onun açıkça ismini (أبو داود) şeklinde zikrederek nakilde bulunmuştur⁶¹⁹.

▪ **Kitâbu's-Sünen:** Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Mûsâ b. ed-Dahhâk es-Sülemî et-Tirmizî (ö. 279/892)⁶²⁰. İbn 'Atiyye, Tirmizî'den 16 yerde yararlanmışır⁶²¹.

▪ **Kitâbu's-Sünen:** Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Bahr b. Sinân en-Nesâî (ö. 303/915)⁶²². İbn 'Atiyye diğer hadis kaynaklarına nisbetle en-Nesâî'den daha az sayıda nakilde bulunmuştur⁶²³.

▪ **el-Garîbu'l-musannef:** Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838)⁶²⁴. İbn 'Atiyye bu eserden de (في الغريب المصنف) şeklinde kitabın ismini zikrederek az sayıda hadis naklinde bulunmuştur⁶²⁵.

⁶¹² Örnek için bkz. **a.g.e.**, IV, 202.

⁶¹³ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 278.

⁶¹⁴ İbn Hallikân, **a.g.e.**, V, 194.

⁶¹⁵ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 43, 160, 269, II, 408, III, 104, 152.

⁶¹⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 43, 148, 160, III, 104.

⁶¹⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 269.

⁶¹⁸ ez-Ziriklî, **a.g.e.**, III, 122; İbn Hallikân, **a.g.e.**, II, 404.

⁶¹⁹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 299, II, 266.

⁶²⁰ İbn Nedîm, **a.g.e.**, 285; ez-Zirikli, **a.g.e.**, VI, 322.

⁶²¹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 69, III, 492, IV, 21, 221, V, 292.

⁶²² ez-Ziriklî, **a.g.e.**, I, 171; İbn Hallikân, **a.g.e.**, I, 77.

⁶²³ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 300, V, 133.

- **el-Muvatta:** Mâlik b. Enes b. Ebî ‘Amîr (İbn Mâlik) (ö. 179/795)⁶²⁶. İbn ‘Atiyye, İmâm Mâlik’in bu eserinden tefsîrinin pek çok yerinde istifade etmiştir⁶²⁷.

1.4. Fıkıh ile İlgili Kaynaklar

İbn ‘Atiyye Mâlikî mezhebindedir. Bu sebeple fikhî hükümlerinin çoğunda Mâlikî fikhının temel kaynaklarına bağlı kalmaktadır. Ancak mezhep taassupluğu yapmayarak Mâlikî mezhezhebinin önde gelen imamlarının dışındaki fukahânın görüşlerini de vermektedir. Fikhî hükümleri verirken uzun açıklamalardan kaçınarak tefsîrinin sınırlarını fikhî tartışmalarla genişletmekten kaçınmaktadır.

- **el-Muvatta:** Mâlik b. Enes b. Ebî ‘Amîr (İbn Mâlik) (ö. 179/795)⁶²⁸. İbn ‘Atiyye, İmâm Mâlik’in bu eserinden hem hadis hem de fıkıh kaynağı olarak 300 den fazla yerde nakilde bulunmuştur⁶²⁹.

- **el-Muhtasar:** Abdullâh b. Abdilhakem b. E‘yen (ö. 214-829)⁶³⁰.

- **el-Vâdiha:** Abdulmelik b. Habîb b. Süleymân b. Hârûn el-Mâlikî el-Endelusî (ö. 238/852)⁶³¹. İbn ‘Atiyye eserinin birçok yerinde (بي الواضحة) şeklinde bu eserin ismini vererek nakilde bulunmuştur⁶³².

- **el-Müdevvene ve’l-muhtelita:** Sahnûn, Abdusselâm b. Sa‘id et-Tenûhî el-Hımsî el-Magribî el-Kayravânî el-Mâlikî (ö. 240/854)⁶³³. İbn ‘Atiyye toplam 30 yerde bu eserin ismini vererek nakilde bulunmuştur⁶³⁴.

- **el-Mebsût:** İsmâil b. Hammâd (ö. 282/895). İbn ‘Atiyye bu eserden fikhî bir hüküm hakkında mezheplerin görüşlerini açıklarken nakilde bulunmuştur⁶³⁵.

⁶²⁴ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, II, 1204.

⁶²⁵ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 140.

⁶²⁶ İbnu’n-Nedîm, **a.g.e.**, s. 247.

⁶²⁷ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 502, II, 399, IV, 91, V, 497.

⁶²⁸ İbnu’n-Nedîm, **a.g.e.**, s. 247.

⁶²⁹ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 136, 296, II, 158-159.

⁶³⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 25.

⁶³¹ es-Suyûtî, **Buğyetu’l-vu‘ât fi tabakâti’l-lugaviyyîn ve’n-nuhât**, II, 109.

⁶³² Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 38, 510, III, 22, 268, IV, 92.

⁶³³ Eser ve müellifi ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. Taş, Aydın, “Türkiye Kütüphanelerindeki Mâlikî Mezhebiyle İlgili Yazma Eserler”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12:2, 2007, s. 45-82, s. 47.

⁶³⁴ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 79, 479, II, 37, 103, III, 22, 299, IV, 92.

- **el-İşrâf ‘alâ mezâhibi ehli’l-‘ilm fi’l-içtimâ’i ve’l-ihtilâf:** Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim b. Munzîr en-Neysâbûrî (ö. 309/921)⁶³⁶. Yaklaşık 20 yerde İbn ‘Atiyye bu eserden istifade etmiştir⁶³⁷.
- **et-Tefrî‘ fi mesâili’l-fıkh:** Abdullâh b. Hüseyin b. Hasan b. el-Cellâb el-Fakîh el-Mâlikî (ö. 378/988)⁶³⁸. İbn ‘Atiyye bazen (في كتاب ابن الجلاب) şeklinde⁶³⁹, bazende kitabın ismini zikrederek (في التفریع لابن الجلاب) şeklinde⁶⁴⁰ bu eserden faydalanmıştır⁶⁴¹.
- **en-Nevâdir:** Ebû Muhammed el-Kayravânî (ö. 386/996)⁶⁴².
- **el-‘Atebiyyeh:** Muhammed b. Ahmed b. Abdülazîz el-Atebî (ö. 455/1063)⁶⁴³.
- **el-Müntekâ:** Ebu’l-Velîd el-Bâccî (ö. 474/1081)⁶⁴⁴.

1.5. Kıraat ile İlgili Kaynaklar

İbn ‘Atiyye’nin kıraat kaynakları çok ve çeşitlidir. Çünkü o eserinde mütevâtir ya da şâz kıraatlerin görüşlerini toplamıştır. Doğal olarak bu durum kıraat kaynaklarının çeşitli olmasına sebep olmuştur. Biz ise burada İbn ‘Atiyye’nin en çok nakilde bulunduğu kıraat kaynaklarını vermekle yetineceğiz.

- **el-Huccetu li’l-kurrâi’s-seb‘a:** Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed el-Fârisî (ö. 377/987). İbn ‘Atiyye tefsîrinin değişik yerlerinde bu eserin ismini açıkça vermiştir⁶⁴⁵.

⁶³⁵ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 251, II, 103.

⁶³⁶ ez-Zehebî, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, XIV, 490-491; ez-Zirikli, **a.g.e.**, V, 294.

⁶³⁷ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 266, II, 529, III, 48.

⁶³⁸ ez-Zehebî, **Siyeru a’lâmi’n-nübelâ**, XVI, 384; ez-Zirikli, **a.g.e.**, IV, 193.

⁶³⁹ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 311.

⁶⁴⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 22.

⁶⁴¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 311, 317, IV, 168.

⁶⁴² Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 476.

⁶⁴³ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 251, 300, I, 251, II, 103, 231, 238, III, 12.

⁶⁴⁴ Örnek için bkz. **a.g.e.**, IV, 173.

⁶⁴⁵ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 76-77, III, 256-257.

Bazılarında eser sahibinin görüşlerine muhalefet ederken⁶⁴⁶ bazılarında ise onun görüşlerini desteklemiştir⁶⁴⁷.

▪ **el-Muhtesib fî tebyîn vücûhu şevâzi'l-kırââti ve'l-îdâh 'anhâ:** Ebu'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî (ö. 392/1001)⁶⁴⁸. İbn 'Atiyye şâz kıraatlere değindiği yerlerde bu kitaptan nakilde bulunmuştur⁶⁴⁹. Zaten bu kitap şâz kıraatlerin delillendirilmesi amacıyla kaleme alınmış bir eserdir⁶⁵⁰.

▪ **et-Teysîr:** Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dânî (ö. 444/1053)⁶⁵¹. İbn 'Atiyye tefsîrinin 60 yerinde Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dânî'nin gerek *et-Teysîr* isimli eserinden gerek diğer eserlerinden⁶⁵² istifade etmiştir⁶⁵³.

1.6. Kelâm ile İlgili Kaynaklar

İbn 'Atiyye, Eş'arî ekolüne ait görüşleri benimsediği için kelamla ilgili konularda her yerde kitap isimlerini zikretmese de Eş'arî ekolün eserlerinden faydalanmıştır. Aynı zamanda o Mu'tezilî görüşleri de eserinde zikretmiştir⁶⁵⁴.

▪ **el-'Akîde:** Ebû Mansûr el-Maturîdî (ö. 333/944)⁶⁵⁵.

▪ **el-Mukni':** Ebû Mansûr el-Maturîdî (ö. 333/944)⁶⁵⁶.

▪ **el-İnsâf:** Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Eş'arî el-Bâkîllânî (ö. 403/1013)⁶⁵⁷.

▪ **el-Hidâye:** Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Eş'arî el-Bâkîllânî (ö. 403/1013)⁶⁵⁸.

⁶⁴⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 256-257.

⁶⁴⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 230.

⁶⁴⁸ ez-Zirikli, **a.g.e.**, IV, 204; İbn Hallikân, **a.g.e.**, III, 247.

⁶⁴⁹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 76, 96, 103, 107, 381.

⁶⁵⁰ el-Muhaymid, **a.g.e.**, s. 76.

⁶⁵¹ ez-Zirikli, **a.g.e.**, IV, 206.

⁶⁵² Ebû 'Amr Osmân b. Sa'îd ed-Dânî'nin diğer en önemli eserleri *Câmiu'l-beyân fî'l-kırââti's-seb'a*, *el-Muktefâ fî'l-vakf ve'l-ibtidâ*, *el-Muhtevâ fî'l-kırââti's-şevâz*'dir. Eserleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. ez-Zirikli, **a.g.e.**, IV, 206; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 520.

⁶⁵³ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 103, 112, III, 289, 292.

⁶⁵⁴ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 229.

⁶⁵⁵ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 409.

⁶⁵⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 200.

⁶⁵⁷ ez-Zirikli, **a.g.e.**, VI, 176.

⁶⁵⁸ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 388.

▪ **et-Takrîb ve'l-irşâd:** Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Eş'ârî el-Bâkullânî (ö. 403/1013)⁶⁵⁹.

▪ **el-İrşâd fî'l-keîâm:** Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085)⁶⁶⁰. İbn 'Atiyye, el-Cüveynî'nin bu eserinden diğçer eserlerine nazaran daha çok faydalanmıştır⁶⁶¹.

▪ **eş-Şâmil fî usûli'd-dîn:** Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085)⁶⁶².

▪ **et-Telhîs:** Ebu'l-Me'âlî Abdülmelik b. Abdillâh el-Cüveynî (ö. 478/1085)⁶⁶³.

▪ **el-İktisâd:** Gazâlî (ö. 505/1111)⁶⁶⁴.

İbn 'Atiyye bunların dışında el-İmâm Ebi'l-Hasen Alî b. İsmâil el-Eş'ârî (ö. 324/936)⁶⁶⁵ nin eserlerinden de yararlanmışır. Örneğın onun değışik yerlerinde el-Eş'ârî'nin, *Makâlâtu'l-İslâmiyyîn*, *el-İbâne fî usûlü'd-diyâne*, *Risâle fî'l-îmân*, *er-Reddu 'alâ'l-mücessime* gibi eserlerinden genellikle eser ismini zikretmeden nakilde bulunmuştır⁶⁶⁶.

1.7. Diğçer Kaynakları

▪ **Sîratu'r-Rasûl (s.a.v):** Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 150/767)⁶⁶⁷.

▪ **'Acâibü'l-bilâd:** İbrâhîm b. Kâsım (ö. 194/806)⁶⁶⁸.

▪ **es-Sîre:** İbn Hişâm (ö. 213/834)⁶⁶⁹.

⁶⁵⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 538, 539, II, 318, 451, 480, III, 307, 321, 514.

⁶⁶⁰ ez-Zirikli, **a.g.e.**, IV, 160; Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 68.

⁶⁶¹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 54, 542, II, 229, III, 180.

⁶⁶² Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 477.

⁶⁶³ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 271, 318.

⁶⁶⁴ Örnek için bkz. **a.g.e.**, IV, 388.

⁶⁶⁵ ez-Zirikli, **a.g.e.**, IV, 263.

⁶⁶⁶ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 393, III, 480.

⁶⁶⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 243, 507.

⁶⁶⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 515.

- **el-Buldân:** Câhız (ö. 255/869)⁶⁷⁰.
- **el-Emsâr:** Câhız (ö. 255/869)⁶⁷¹.
- **el-İstîâb fî ma'rifeti'l-'ashâb:** İbn 'Abdilberr en-Nümerî (ö. 463/1071)⁶⁷².

Bunların dışında İbn 'Atiyye eserinin toplam 7 yerinde Vâkıdî (ö. 207/823)'den eser ismini zikretmeden yararlanmışır⁶⁷³. Tesbitlerimize göre onun *Kitâbu'l-Megâzî* isimli eserinden yararlanmışır⁶⁷⁴.

2. KAYNAKLARDAN YARARLANMA ŞEKLİ

İbn 'Atiyye'nin yukarıda zikrettiğimiz kaynaklara yaklaşımı hakkında bir değerlendirmede bulunacak olursak şunları söylemek mümkündür; İbn 'Atiyye kaynakları iki şekilde ele almıştır. İlk olarak o, çoğunlukla bir görüşü, sahibini zikrederek ve bu görüşün yer aldığı kitabın adını da vererek nakletmiştir⁶⁷⁵. İkinci olarak ise o, bir görüşü, sahibini zikrederek ancak bu görüşün geçtiği kaynağın ismini vermeden aktarmıştır⁶⁷⁶. O ister eser ismini ister müellifini zikretsin, kaynaklardan naklettiği görüşler arasında kendi görüşünü ve tercihini net bir şekilde ortaya koymuştur⁶⁷⁷. Bazen nakilde bulunduğu görüşleri eleştirirken⁶⁷⁸, bazen reddetmekte⁶⁷⁹, bazı durumlarda ise naklettiği görüşün mâkûliyetini sebepleri ile birlikte aktararak bu görüşü kabullendiğini ortaya koymuştur⁶⁸⁰. Her iki durumda da İbn 'Atiyye'nin tefsîrinin her bir sayfasında sahabe, tâbiûn ve daha sonraki dönemlerin âlimlerinden özellikle de dil âlimlerinden bir, iki ya da daha fazla görüş naklettiği görülmektedir⁶⁸¹. O, yaptığı nakillerde tefsîr, hadis, fıkıh, kelam, tarih ve dil bilimi ile ilgili pek çok

⁶⁶⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 167, 503, 542, III, 480.

⁶⁷⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 292.

⁶⁷¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 50.

⁶⁷² Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 96, III, 74, V, 532.

⁶⁷³ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 502, II, 167, 196, 250.

⁶⁷⁴ Örnek için bkz. el-Vâkıdî, Muhammed b. Ömer, **Kitâbu'l-Megâzî**, Oxford Universty Press, I-III, London 1966, I, 297.

⁶⁷⁵ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 54, 109, 222, III, 19.

⁶⁷⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 500.

⁶⁷⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 82, 83, 84, 85.

⁶⁷⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 100, 101.

⁶⁷⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 109, 110, 204.

⁶⁸⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 202.

⁶⁸¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 202, 203, 204, 205.

eserden faydalanmıştır. İbn ‘Atiyye doğu İslâm müelliflerinin yanı sıra Endülüslü müelliflerin eserlerinden de faydalanmıştır.

Genel olarak baktığımızda *el-Muharraru'l-vecîz*'in önde gelen tefsîr kaynakları Taberî, Mekkî ve Mehdevî iken, ana hadis kaynakları ise Buhârî, Müslim ve Ebû Dâvud gibi müteber hadis kaynaklarıdır. İbn ‘Atiyye'nin fıkıh kaynakları arasında *el-Muvatta*, *el-Müdevvene*, *el-‘Atebiyye* gibi mâlikî fıkının önemli eserleri öne çıkmaktadır. Eş‘ârî olan İbn ‘Atiyye'nin kelâm kaynakları arasında el-Cüveynî, el-Bâkılânî, Mâturidî, Eş‘ârî ve Gazâlî gibi Mâturidî ya da Eş‘ârî düşünceyi temsil eden âlimler öne çıkmaktadır. İbn Hişâm, el-Vâkıdî, İbn İshâk ve İbn ‘Abdilberr gibi âlimler İbn ‘Atiyye’nin tefsîrinde en çok başvurduğu tarih kaynakları olarak gözükmektedir. Ancak tarih kaynaklarından yaptığı nakillerde onun uzun olay nakillerinden ziyâde, âyeti tefsîr ederken sadece olayın tefsîrle ilgili kısmını nakilde bulunduğu görülmektedir⁶⁸².

İbn ‘Atiyye’nin dilbilimi kaynaklarını ele aldığımızda ise onun dilbilimi kaynaklarının çok ve çeşitli olduğunu görmekteyiz. Bu durumun temelinde İbn ‘Atiyye’nin Kur‘ân’ın doğru anlaşılmasında İ‘râbu’l- Kur‘ân’ı esas alması yatmaktadır. Ona göre Kur‘ân’ın doğru anlaşılmasında İ‘râbu’l-Kur‘ân temeldir. Çünkü Kur‘ân’ın manaları ancak doğru i‘râb ile tam anlaşılacaktır⁶⁸³. Bu bağlamda o, eserinin mukaddimesinde Kur‘ân tefsîrinde Arapçanın yeri ve İ‘râbının önemi isimli bir bahis açmıştır. O Hz. Muhammed’in “*Kur‘ân’ı i‘râb ediniz, gariplerini araştırınız. Çünkü Allah Kur‘ân’ın i‘râb edilmesini sever*” beyânı ile “*Arap şiirini araştırınız*” ifadesine burada geniş yer vermektedir⁶⁸⁴. Ona göre ayrıca Kur‘ân ilimlerinin en faziletlisi de Arapçadır⁶⁸⁵. Bu açıdan İbn ‘Atiyye’nin dilbilimi kaynaklarının çok ve çeşitli olması, baştan beri takip ettiği metodunun bir sonucudur.

İbn ‘Atiyye eserinin değişik yerlerinde dilbiliminin önde gelen âlimlerine çokça atıfta bulunmaktadır. Onun en çok faydalandığı dilbilimciler arasında el-Halîl b. Ahmed, el-Ferrâ, Sîbeveyh, Ebû Alî el-Fârisî, Ebu’l-Hasan el-Ahfeş, ez-Zeccâc, el-

⁶⁸² Örnek için bkz. **a.g.e.**, IV, 499.

⁶⁸³ **A.g.e.**, I, 40.

⁶⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî, **Musannef İbn Ebî Şeybe**, Beyrut, 1989, VI, 116; el-Hâkim en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **el-Mustedrek ‘ale’s-Sahîhayn**, Mektebetu ve metâbi‘u’n-nasri‘l-hadîse, Riyad tsz., II, 439.; es-Suyûtî, **el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur‘âni’l-Kerîm**, Beyrut 1973, II, 175.

⁶⁸⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 40.

Cürçânî, Sa‘leb, el-Esma‘î ve İbn Sîde gibi dilciler yer almaktadır. Ayrıca onun Ebû Osman el-Mâzinî, İbn Hazm el-Lihyânî ve Ya‘kub b. es-Sikkît gibi Endülüslü âlimlerden de yararlandığını söylemek mümkündür. Örneğin *قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ* (قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ) ⁶⁸⁶ âyetindeki (قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ) *(Mümin erkeklere, gözlerini (harama) dikmemelerini söyle...)* ⁶⁸⁶ âyetindeki *يَعْضُوا* fiili hakkında el-Mâzinî’den şu bilgiyi nakletmektedir;

قال المازني: المعنى قُلْ لَهُمْ عُضْوًا.

(Onlara gözlerini iyice kısımlarını söyle).

İbn ‘Atiyye dilbilimcilerden genellikle (قال سيويه)، (قال الكسائي)، (قال الخليل)، (قال سيويه)، (قال سيويه)، (قال سيويه)، (قال سيويه) gibi ifade biçimleri ile görüşüne yer verdiği bilginin adını zikrederek nakilde bulunur. Örneğin el-Bakara sûresi 32. âyetindeki *أَنْبِئْهُمْ* fiilinin iki meful alan fiillerden olduğunu söylerken, o bu konuda Sîbeveyh’in görüşünü (قال سيويه) diyerek şu şekilde nakletmektedir ⁶⁸⁷;

قال سيويه : نَبَّئْتُ زَيْدًا مَعْنَاهُ نَبَّئْتُ عَنْ زَيْدٍ. (Zeyd’e haber verdim).

el-Bakara sûresinin 57. âyetindeki *السَّلْوَى* kelimesi hakkında ise el-Ahfeş’in, el-Halîl b. Ahmed’in ve el-Kisâî’nin görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır ⁶⁸⁸;

قال الأخفش : السَّلْوَى جَمْعُهُ وَوَاحِدُهُ بِلَفْظٍ وَاحِدٍ.

(es-Selvâ kelimesinin tekili ve çoğulu aynıdır).

قال الخليل : السَّلْوَى جَمْعٌ، وَوَاحِدُهُ سَلْوَاةٌ.

⁶⁸⁶ en-Nûr (24), 30.

⁶⁸⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 122.

⁶⁸⁸ *A.g.e.*, I, 149.

(es-Selvâ kelimesi çoğuldur, tekili ise selvâtun kelimesidir).

قال الكسائي : السَّلْوَى وَاحِدَةٌ، جَمْعُهَا سَلَاوَى.

(es-Selvâ kelimesi tekildir, çoğulu ise selâvâ kelimesidir).

İbn ‘Atiyye’nin dilbilimi kaynaklarında, bazen kendisinden nakilde bulunduğu görüş sahibi ile birlikte nakilde bulunduğu eserinin de ismini vererek (أبو علي الفارسي في (أبو علي في الحلبيات)، (أبو علي في كتاب الحجّة)، (أبو المعالي في التلخيص) gibi ifadelerle görüş aktarmaktadır⁶⁸⁹. Örneğin el-Mâide sûresi 60. âyetindeki وَجَعَلَ kelimesinin anlamını açıklarken şu şekilde nakilde bulunur⁶⁹⁰;

قال أبو علي في كتاب الحجّة: هي بِمَعْنَى خَلَقَ.

(Ebû Alî, *el-Hucce* kitabında جَعَلَ fiilinin “yarattı” anlamında olduğunu söylemiştir).

(قال البصريون، قال الكوفيون، ابن ‘Atiyye’nin Basralıların ve Kûfelilerin görüşlerini ise (أبو علي في الحلبيات)، (أبو علي في كتاب الحجّة)، (أبو المعالي في التلخيص) gibi ifadelerle doğrudan aktardığı görülmektedir. Örneğin en-Nahl sûresinin 92. âyetindeki أَرَبَّى kelimesinin i‘râbı hakkında Basralıların ref ve Kûfelilerin nasb görüşünü şu şekilde nakletmektedir⁶⁹¹;

عند البصريين رفع وعند الكوفيين نصب.

⁶⁸⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 540, II, 211, 345, III, 271, 318, 464.

⁶⁹⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 210.

⁶⁹¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 418.

Ibn ‘Atiyye’nin dilbilimi kaynaklarından (ذهب بعض اللغويين)، (قال بعض اللغويين) gibi ifade biçimleri ile de nakilde bulunduğu görülmektedir⁶⁹². Örneğin o, el-Bakara sûresinin 273. âyetindeki أَحْصِرُوا fiilinin anlamı hakkında şu şekilde nakilde bulunur⁶⁹³;

ذهب بعض اللغويين إلى أنّ أَحْصَرَ وَحَصَرَ بِمَعْنَى وَاحِدٍ مِنَ الْحَبْسِ وَالْمَنْعِ سَوَاءٌ كَانَ ذَلِكَ بِعُدْوٍ أَوْ بِمَرَضٍ وَنَحْوِهِ مِنَ الْأَعْدَاءِ.

(Bazı dilciler حَصَرَ ve أَحْصَرَ fillerinin aynı anlamda olduğunu, düşmanlık, hastalık gibi sebeplerle alıkoyma-engelleme manasına geldiğini söylemişlerdir).

Ancak bazen o (قال أهل اللغة) diyerek isim vermeden Arap dilinin önde gelen dilcilerinin ortak görüşlerini de aktarmaktadır. Örneğin el-Enâm sûresi 165. âyetindeki الرَّجْسِ kelimesinin anlamı hakkında şu şekilde nakilde bulunmaktadır⁶⁹⁴;

قال أهل اللغة: الرَّجْسُ يَأْتِي بِمَعْنَى الْعَذَابِ وَيَأْتِي بِمَعْنَى النِّجْسِ.

Bazen de o (ذهب حذاق النحاة) ve (قال رؤساء اللسان) gibi ifadelerle önde gelen Arap dilcilerine işaret etmektedir⁶⁹⁵. Mesela Tâha sûresinin 93. âyetinin لَا تَتَّبِعِ الْآلَا كِيسًا كِيسًا كِيسًا kısmındaki لَا hakkında şu bilgiyi nakletmektedir⁶⁹⁶;

وذهب حذاق النحاة إلى أنها مؤكدة.

Ayrıca İbn ‘Atiyye (قول جمهور النحاة)، (قول أكثر النحاة) gibi ifadelerle de nahivcilerin çoğunluğunun üzerinde ittifak ettiği görüşlere de yer

⁶⁹² Örnek için bkz. a.g.e., I, 97, 368.

⁶⁹³ Örnek için bkz. a.g.e., I, 368.

⁶⁹⁴ Örnek için bkz. a.g.e., II, 344.

⁶⁹⁵ Örnek için bkz. a.g.e., I, 105, IV, 60.

⁶⁹⁶ Örnek için bkz. a.g.e., IV, 60.

vermektedir⁶⁹⁷. Örneğin en-Nûr sûresinin 2. âyetindeki الزَّانِيَة وَالزَّانِي kısmının anlamı ile ilgili olarak şu şekilde nakilde bulunmaktadır⁶⁹⁸;

(الزَّانِيَة وَالزَّانِي) مَجْلُودَانِ بِحُكْمِ اللَّهِ تَعَالَى وَهَذَا قَوْلُ أَكْثَرِ النَّحَاةِ.

İbn ‘Atiyye eserinde nahivcilerin galat ya da şâz diye nitelendirdikleri bilgileri ise (وهو غلط عند النحاة) gibi ifade biçimi ile dile getirmektedir. Örneğin Âl-i ‘İmrân sûresinin 37. âyetindeki زَكْرِيَّا kelimesinin munsarif bir isim olarak kullanımının galat olduğunu şu şekilde nakletmektedir⁶⁹⁹;

(زَكْرِيَّا) لَوْجَبَ أَلَا يَنْصَرِفَ الْاسْمَ لِلْعُجْمَةِ وَالْتَّعْرِيفِ وَإِنَّمَا حُذِفَتْ تِلْكَ وَجُلِبَتْ بِإِئِ النَّسَبِ، وَزَكَرَى بِعَيْرٍ صَرَفٍ وَهُوَ غَلَطٌ عِنْدَ النَّحَاةِ.

3. METODU

İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*'de takip ettiği metodu eserinin mukaddimesinde zikretmektedir. Müellif, tefsîrinin başından sonuna kadar izlediği yolu şu şekilde açıklamaktadır:

“Öncelikli olarak bu eserimin vecîz ve câmi‘ olmasını istedim. Bunun için tefsîrimde lafızları esas alıp âyetleri nahiv, lügat, hüküm, manâ ve kıraatleri yönünden açıklayarak yazdım. Müsta‘mel ve şâzz bütün kıraatlere yer verdim, sağlam açıklamalara dayanıp lafızların içerdiği bütün muhtemel manaları dikkate aldım”⁷⁰⁰. *el-Muharraru'l-vecîz*'i incelerken müellifin, zikredilen bu hususlara büyük önem verdiğini görüyoruz.

Ayrıca İbn ‘Atiyye'nin tefsîri *el-Muharraru'l-vecîz*'de takip ettiği metodu hakkında şunları söylemek de mümkündür:

⁶⁹⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 100, IV, 161.

⁶⁹⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, IV, 161.

⁶⁹⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 426.

⁷⁰⁰ **A.g.e.**, I, 34-35.

İbn ‘Atiyye, tefsîrinde önce âyeti zikretmekte daha sonra kolay, akıcı ve kapalıktan uzak bir üslup ile âyetin tefsîrini yapmaktadır. Varsa ilgili âyetle alâkalı sebep-i nüzûl rivâyet/rivâyetlerine de yer vermektedir⁷⁰¹.

İbn ‘Atiyye, uzun sûreleri âyetlere bölerek tefsîr etmektedir. O bazen bir âyeti ele alırken bazen de bir grup âyeti ele almaktadır. Bu âyet gruplarını oluştururken âyetlerle tefsîri arasındaki ilişkiye dikkat etmektedir.

İbn ‘Atiyye eserinde tefsîri daha önce geçen âyetleri tekrar yorumlamadan kaçınmakta ve (تقدّم تفسيره)، (على ما تقدّم)، (تقدّم القول في)، (مرّ تفسيره)، (مضى تفسيره) gibi ifadelerle buna işaret etmektedir⁷⁰².

İbn ‘Atiyye’nin tefsîrini sırasıyla Kur’ân’ı Kur’ân⁷⁰³, peygamber kavli⁷⁰⁴, sahabe kavli⁷⁰⁵ ile tefsîr ederek, değişik kıraat vecihlerine⁷⁰⁶, farklı lügavî ve nahvî tevcihlere yer vererek, (İsti‘mâlu’l-‘Arab) Arapların kullanımı ile şiir beyitlerinden⁷⁰⁷ istişhâda bulunarak ortaya koyduğu görülmektedir.

el-Muharraru’l-vecîz daha çok rivâyet tefsîri olarak gösterilmektedir⁷⁰⁸. Ancak genelde rivâyetler arasındaki tercih dayanaklarına bakıldığında, özelde ise şiirle istişhad açısından ele alındığında İbn Cerîr et-Taberî’nin (ö. 310/922) tefsîrinde olduğu gibi şiirle istişhâda da yoğun olarak başvurulan kaynaklardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁰⁹. Bu açıdan İbn ‘Atiyye tefsîrinde rivâyet ve dirâyet usûlünü birlikte uygulamıştır denilebilir. O gerek hadis kaynaklarından gerekse tefsîrlerden aldığı rivayetleri tenkit süzgecinden geçirmiş, yer yer sened ve metin kritiği yapmıştır. Çok defa rivayetleri senedlerini hafzederek ilk râvisinden nakletmiştir⁷¹⁰.

⁷⁰¹ A.g.e., I, 225, 257, 262, 268, 273, 274, 279, 289.

⁷⁰² Örnek için bkz. a.g.e., I, 547, III, 315, IV, 321, V, 233.

⁷⁰³ Örnek için bkz. a.g.e., I, 70, 72, 77, 280.

⁷⁰⁴ Örnek için bkz. a.g.e., I, 279, 292.

⁷⁰⁵ Örnek için bkz. a.g.e., I, 183, II, 9, 30, 35.

⁷⁰⁶ Örnek için bkz. a.g.e., I, 64, 66, 70.

⁷⁰⁷ Örnek için bkz. a.g.e., I, 55, 59, 74, 76, 78, 97, 101, 102.

⁷⁰⁸ Meselâ bkz. ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsîr ve’l-müfessirûn**, 7. Baskı, Mektebetu Vehbe, I-III, Kahire 2000, I, 170-173; Cerrahoğlu, İsmâil, **Tefsîr Usûlü**, 8. Baskı, TDV Yayınları, Ankara 1991, s. 229-230.

⁷⁰⁹ Öğmüş, **a.g.mak.**, s. 78.

⁷¹⁰ Özdemir, “**Endülüs**” mad.

İbn ‘Atiyye tefsîrinde İbn Cerîr et-Taberî’den çok nakilde bulunmuştur. Naklettiği diğer rivayetlerde de olduğu gibi bazen onun görüşlerini de eleştirmiştir⁷¹¹.

Müellif naklettiği hadislerde sıhhat derecesini aramaktadır⁷¹². Çoğunlukla kelimelerin anlamını verirken de hadislerden istişhâdda bulunmaktadır⁷¹³.

Genellikle mütevâtir olan kıraat vecihlerini nakletmekte bazen şâz kıraat vecihlerine de yer vermektedir⁷¹⁴. Kıraat farklılıklarına bağlı olarak ortaya çıkan mana farklılıklarını da açıklamaktadır⁷¹⁵.

O, eserinde İsrâilî rivayetlere pek fazla yer vermez. Bu rivâyetlere yer verdiği de mutlaka sahabe ya da tâbiinden olan râvilerin isimlerini zikreder⁷¹⁶.

Ahkâm âyetlerini tefsîr ederken fakihlerin ortaya koyduğu hükümleri mezheplere göre ayrıntılı olarak açıklamaktadır⁷¹⁷. Örneğin fidye miktarı ile ilgili⁷¹⁸, haccın ve umrenin farzları ile ilgili⁷¹⁹, iddet sûresi ile ilgili⁷²⁰, seferîlik mesafesi⁷²¹ ile ilgili mezheplerin görüşlerine delilleri ile birlikte ayrıntılı olarak ele almaktadır.

Kuran’da geçen kıssalar ile ilgili ayrıntılı olarak anlatılanların sıhhatinden şüphe ettiği için tefsîrinde bu rivayetlere çok fazla yer vermemektedir⁷²².

İbn ‘Atiyye tefsîrinde sûrelerin Mekkî ya da Medenî olması ile ilgili de ayrıntılı bilgi vermektedir. Yine ayrıca bazı sûrelerin faziletine dâir vârid olan rivâyetleri de teker teker ele almaktadır⁷²³.

İbn ‘Atiyye’nin eseri *el-Muharraru'l-vecîz*’e dil bilimlerindeki metodu açısından baktığımızda ise şunları söylemek mümkündür:

⁷¹¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 19.

⁷¹² Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 236, 314.

⁷¹³ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 279, 292, 293.

⁷¹⁴ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 321, 413.

⁷¹⁵ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 284, 312, 313, 320.

⁷¹⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 350.

⁷¹⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, III, 261.

⁷¹⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 253.

⁷¹⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 265.

⁷²⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 305.

⁷²¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 103.

⁷²² Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 350.

⁷²³ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 65-66, 93-94, III, 3-5.

Onun âyetleri tefsîr ederken manaları Arap dili kurallarına bağlı kalarak verdiği gözlenmektedir. Bunu yaparken de daha çok nahiv ilminin kurallarına bağlı kaldığı görülmektedir⁷²⁴. İbn ‘Atiyye, nahiv ilmini tefsîr ilminin bir parçası olarak görmüş, bunun sonucu olarak da tefsîrinin hemen hemen her sayfasında bu ilmin verilerinden yararlanmıştı. O nahiv-mana bütünlüğünü göz önünde bulundurmuş, i‘râbı manaya ulaşmak için zorunlu bir araç olarak görmüş, asıl maksat edinmemiştir⁷²⁵. Örneğin { وَمَنْ } { ... سَفِهَ نَفْسَهُ } (İbrahim’in dininden kendini bilmezlerden başka kim yüz çevirir? ...) ⁷²⁶ âyetindeki مَنْ sözcüğünün mübtedâ olmak üzere merfû olduğunu ve istifhâm anlamı ifade ettiğini belirtmiş, يَرْغَبُ fiilinin ise onun haberi olduğunu söylemiştir. Bu durumda âyetin anlamının “kim İbrahim’in dininden kendini geri tutar ve kaçınırsa” şeklinde olacağını belirtmiştir⁷²⁷. Bu hususa bir başka örnek ise el-Bakara sûresinin 175. âyetindeki مَا أَصْبَرَهُمْ (ما) nın i‘râbı ve manası ile ilgili zikrettiği iki görüştür. Birinci görüşe göre (ما) nın taaccub edatı olduğu, bu durumda âyetin anlamının “onlar ateşe karşı ne kadar da sabırlıdılar” şeklinde olacağını söylemiştir. İkinci görüşe göre ise (ما) soru edatıdır. Bu durumda ise âyetin anlamının “ateşe karşı onları sabırlı kılacak olan şey nedir?” şeklinde olacağını ifade etmiştir⁷²⁸.

İbn ‘Atiyye, âyetlerin nahvî yönleri hakkında açıklama da bulunurken tamamen bir nakilci gibi davranmamış, kendi tercihini belirtmekten de geri durmamıştır. Örneğin { كَذَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ } (Onların yolu Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin tuttuğu yola benzer...) ⁷²⁹ âyetindeki كَذَّابِ kelimesindeki ك nin Basralıların

⁷²⁴ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 306, 313, 314, V, 3.

⁷²⁵ Erdim, Enes, **Zemahşerî ve İbn ‘Atiyye’nin Tefsîrlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 246.

⁷²⁶ el-Bakara (2), 130.

⁷²⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 212.

⁷²⁸ **A.g.e.**, I, 242.

⁷²⁹ Âl-i İmrân (3), 11.

görüşü olan mahzûf mukadder دأب mübtedâsının haberi olduğu görüşünü tercih etmiş, Kûfelilerin mahzûf fiil sebebiyle mansûbtur görüşünü açık bir şekilde reddetmiştir⁷³⁰.

Aynı zamanda o âyetlerin i'râbıyla ilgili nahiv ilminin genel kurallarına aykırı bir durumla karşılaştığında bunun zayıf ya da hatalı görüş olduğunu da belirtmiştir. Örneğin { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنتُمْ مُؤْمِنِينَ } (Ey iman edenler! Allah'tan korkun. Eğer gerçekten inanıyorsanız mevcut faiz alacaklarınızı terk edin.)⁷³¹ âyetindeki إِنَّ in إِدْ anlamına geldiğine dair en-Nakkâş'ın Mukâtil b. Süleyman'dan rivâyet ettiği görüşü; Arap dilinde böyle bilinmez, diyerek hatalı bulmuş ve reddetmiştir⁷³².

Yazarımız eserinde, kıraat farklılıklarına sebep olan nahvî tevilleri de ayrıntılı olarak ele almaktadır⁷³³. Örneğin { ... وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ ... } (... Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur...) ⁷³⁴ âyetindeki واحدة kelimesini, cumhûrun كان nin haberi olarak nasb okuduklarını, Nâfi' nin ise كان nin fâ'ili olarak ref okuduğunu, bu durumda كان nin وقع anlamında tam fiil olduğunu söylemiştir⁷³⁵.

İbn 'Atiyye tefsîrinde sarf ilminin verilerinden de oldukça fazla faydalanmıştır. Müfessirimizin çoğunlukla kelimelerin morfolojik tahlillerine yer vermesi onun sarf ilmine de verdiği önemi göstermektedir. Bunu yaparken kelimelerin vezinlerini açıklamakta ve aynı vezinden gelen başka kelimeleri de tefsîrine taşımaktadır⁷³⁶. Mesela Rûm sûresinin 57. âyetindeki يُسْتَعْتَبُونَ kelimesinin اِسْتِفْعَال bâbından geldiğini ve taleb anlamı ifade ettiğini söylemiştir. Aynı vezinden kullanılan يَسْتَمْلِكُ fiilini de اِسْتِفْعَال bâbının taleb anlamı ifade etmesine örnek vermiştir⁷³⁷.

⁷³⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 405.

⁷³¹ el-Bakara (2), 278.

⁷³² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 374.

⁷³³ **A.g.e.**, I, 408, 438, II, 16, 78, 97, 200, 336.

⁷³⁴ en-Nisâ (4), 11.

⁷³⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 16.

⁷³⁶ **A.g.e.**, I, 244, II, 47, 53.

⁷³⁷ **A.g.e.**, IV, 344.

Müellif eserinde kelimelerin iştikakına da önem vermekte, kelimelerin asılları hakkında bilgi/bilgiler vermektedir. Örneğin (شَيْطَان) şeytan kelimesinin iştikakı hususunda ihtilaf olduğunu söylemiş ve şu bilgileri aktarmıştır⁷³⁸:

Bir grup dil âlimine göre bu kelime فَيْعَال vezninde olup, شَطْنٌ den türemiştir. Bu durumda anlamı بَعْدَ olup, Allah (c.c) ın rahmetinden ve hayırdan uzak oldu anlamındadır. Arapların نَوَى شَطُونٌ ile نِيَّةٌ شَطُونٌ terkîpleri de (uzak bir niyet) anlamında olup, bu kelimenin بَعِيدَةٌ (uzak) anlamına örnektir⁷³⁹. Şu beyit de bu anlamdadır;

نَأَتْ سَعَادُ عَنْكَ نَوَى شَطُونُ فَبَانَتْ وَالْفَوَادُ بِهَا رَهِينُ⁷⁴⁰

“Suad uzak bir yüzle senden geri durdu. Kalp onun esiri olduğu halde o ayrıldı”.

Yine Arapların لِلْحَبْلِ شَطْنٌ şeklindeki kullanımı da iki ucu birbirinden uzak olan ip yani uzun ip içindir⁷⁴¹.

Diğer bir grup ise şeytan kelimesinin شَطَاً / يَشِيْطُ dan türediğini ileri sürmüşlerdir⁷⁴². Bu durumda anlamı أَخْرَقَ ve هَاجَ yaktı anlamına gelmektedir. Buna göre (شَيْطَان)şeytan kelimesinin فَعْلَانٌ vezninden gelmiş olur. Ancak İbn ‘Atiyye, Sîbeveyh’in rivâyet ettiği, Arapların şeytanın işlerini yapan kişi için kullandıkları تَشِيْطُ فُلَانٌ sözünün,

⁷³⁸ A.g.e., I, 59.

⁷³⁹ el-Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed, **Kitabu'l-‘Ayn muretteben ‘alâ hurûfi'l-mu’cem**, (thk. Abdulhamid Handâvî), Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, I-IV, Beyrut 2003, II, 332; İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ezdî, **Cemheretu'l-luga** (thk. Remzi Münîr Be‘lebekkî), Darû'l-‘ilm li'l-melâyîn, Beyrût 1987, I, 249; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbu'l-luga**, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Muhammed Alî en-Neccâr), ed-Dâru'l-Mısriyye, I-XV, Kahire 1964, XI, 311.

⁷⁴⁰ en-Nâbigatu'z-Zubyânî, Ziyâd b. Mu‘âviye, **Dîvân**, (şrh. ‘Abbâs Abdu’s-Settâr), Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1996, s. 72.

⁷⁴¹ el-Halîl b. Ahmed, **Kitabu'l-‘Ayn**, II, 332; el-Ezherî, **Tehzîbu'l-luga**, XI, 311.

⁷⁴² el-Ezherî, **Tehzîbu'l-luga**, XI, 311.

bu grubun görüşünü reddettiğini söylemiştir⁷⁴³. İbn ‘Atiyye’ye göre bu kelimenin شَطَنٌ den تَفْعِيلِ bâbından geldiği ortadadır. Eğer شَاطٌ den türemiş olsaydı, تَشَيْطٌ denilmesi gerekirdi.

Müellif eserinde bazen kelimelerin iştikakı hakkında muhtemel vecihleri de ele almakta ve herhangi bir değerlendirme yapmaktan kaçınmaktadır. Örneğin el-Bakara sûresinin 124. âyetindeki الدُّرِّيَّةُ kelimesinin iştikakı hakkında şu bilgileri vermiş ve herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır⁷⁴⁴;

الدُّرِّيَّةُ: مأخوذةٌ مِنْ دَرَا يُدْرُو أَوْ مِنْ دَرَى يُدْرِي أَوْ مِنْ دَرٍّ يُدْرُ أَوْ مِنْ دَرًّا يُدْرَأُ، وَهِيَ أَفْعَالٌ تَتَّفَارَبُ مَعَانِيهَا.

İbn ‘Atiyye *el-Muharraru'l-vecîz*'de bir kelimenin anlamı üzerinde dururken Arapların kullanımına çok önem vermektedir. Bu durum onda önemli bir istişhâd yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır⁷⁴⁵. Örneğin {إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَالْحَنْزِيرَ وَمَا أَهَلَ

{... بِهٖ لِعَبْرِ اللَّهِ...} (Allah size yalnız, murdar hayvanı, kanı, domuz etini Allah'tan başkası adına kesileni haram kılmıştır...⁷⁴⁶) âyetindeki الْمَيْتَةَ kelimesini açıklarken şöyle demektedir. مَيْتٌ ve مَيِّتٌ kelimeleri anlamları farklı olan iki kelimedir. مَيْتٌ kelimesi henüz daha ölü olmayan ancak ölümü beklenenler için kullanıldığını, مَيِّتٌ kelimesinin ise ölümü kesinleşmiş olan ölümler için kullanıldığını aktarmaktadır. İbn ‘Atiyye, Arapların kullanımının bu şekilde olduğunu söylemekte ve şu beyti bu hususa delil getirmektedir⁷⁴⁷:

لَيْسَ مَنْ مَاتَ فَاسْتَرَاحَ بِمَيِّتٍ إِنَّمَا الْمَوْتُ مَيِّتٌ الْأَحْيَاءِ⁷⁴⁸

⁷⁴³ el-Halîl b. Ahmed, *Kitabu'l-'Ayn*, II, 332.

⁷⁴⁴ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 206.

⁷⁴⁵ Örnek için bkz. *a.g.e.*, I, 239, 501.

⁷⁴⁶ el-Bakara (2), 173.

⁷⁴⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 239.

⁷⁴⁸ Bu beyit ‘Adiy b. Ra'lâ’ya aittir. el-Asma‘î, Ebû Saîd Abdulmelik, *el-Asma‘îyyât; İhtiyâru'l-Asma‘î* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-me‘ârif, Mısır

“Ölüp te rahata kavuşan ölü değildir. Asıl ölü, hayatta iken ölenlerdir”⁷⁴⁹.

Müfessir eserinde dilcilerin üzerinde ihtilaf ettikleri meseleleri de uzun bir şekilde ele almakta, delilleri ile birlikte ortaya koymaktadır. Örneğin اسم kelimesinin Basralılara göre السمّو den müştak olduğunu, sonunda bulunan و ın hazfedildiğini باسمو olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Buna karşılık Kûfelilere göre ise اسم kelimesinin aslının السمّة den müştak وسم olduğunu belirtmektedir⁷⁵⁰.

Bu hususa bir başka örnek ise müellifimizin مَهْمَا kelimesinin aslı hakkındaki ihtilaflara genişçe yer vermesidir. İbn ‘Atiyye bu kelimenin aslının el-Halîl b. Ahmed’e göre ما ما olduğunu, ilk elifin ibdâl ile he’ye dönüştüğünü söylemiştir. Sîbeveyh ve ez-Zeccâc’a göre ise ما مه şeklinde olduğunu ve iki harfin birleşerek tek bir harf halini aldığını ifade etmiştir⁷⁵¹.

İbn Atiyye’nin tefsîrinde belâgat kurallarına da genişçe yer verdiği ve belâgat kurallarına bağlı kalarak değerlendirmede bulunduğu görülmektedir⁷⁵². Örneğin {إِنَّمَا التَّوْبَةُ} (Allah sadece bilmeden kötülük yapıp arkasından hemen pişmanlık duyanların tevbesini kabul eder...)⁷⁵³ âyetindeki إِنَّمَا edatının, mütekellimin arzusunu en güzel bir şekilde aktaran aynı zamanda mübalağa ifade eden hasr edatı olduğunu söylemektedir. Ayrıca bu edatın mübalağa anlamındaki kullanımına Arap dilinden şu örneği de vermektedir;

1993, s. 152; el-Merzubânî, Ebû ‘Ubeydillâh, **Mu'cemu's-şu‘arâ**, (tsh. Fritz Krenkow), Beyrut 1982, s. 252.

⁷⁴⁹ ويقال: فلان هامة اليوم أو غدي، أي يموت في يومه أو في غده. ويقال ذلك للشَّيخ إذا أسن، والمرضى إذا طالت علته، والمختقر لمدة الأجل.

⁷⁵⁰ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 62, 417.

⁷⁵¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 443.

⁷⁵² Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 323.

⁷⁵³ en-Nisâ (4), 17.

إِنَّمَا الشَّجَاعُ عِنْدَہ Gerçek cesur sadece Antara'dır⁷⁵⁴.

Bu hususa bir diğer örnek ise İbn 'Atiyye'nin el-Hicr sûresinin 73. âyetindeki لَعْنَتُكَ kelimesinin kase m anlamı ifade ettiğini, Arap şiirinde de bu şekilde kullanıldığını söylemesidir. Ancak o, Allah (c.c) için عمر kelimesi kullanılmadığından bazı Meânî âlimlerinin bu kullanımı tercih etmediklerini de eserinde yer vermiştir⁷⁵⁵.

4. MUHTEVASI

İbn 'Atiyye döneminin en büyük âlimlerindendir. O, tefsîr, hadîs, kıraat, sarf, nahiv, tarih ve edebiyat ilimlerinde geniş bir donanım sahibidir. Onun bu alanlardaki bilgi birikimini *el-Muharraru'l-vecîz*'de bir araya getirmesi doğaldır. Müellifin, bu yönünü, göz önüne alırsak eserinin muhtevâsının ne kadar zengin ve dolu olduğunu tahmin etmemiz zor olmayacaktır. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*'de, âyetleri tefsîr etme ve anlamlarını açıklamanın yanında birçok konuya da değinmiştir. Kıraatler, lügat, sarf, nahiv, belâgat, lehçeler, değişik itikâdî ve amelî mezheplerin görüşlerine yer verme, bâtil fırkalara reddiyeler ile muhtevâsını zenginleştirmiştir. Örneğin { ... يُضِلُّ بِهِ } { ... كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ... } (Allah onunla birçok kimseyi saptırır, birçoklarını da doğru yola yöneltir. Aslında bu örneklerle Allah ancak yoldan sapanları saptırır)⁷⁵⁶ âyetinin, Mu'tezile'nin إِنَّ اللَّهَ لَا يَخْلُقُ الضَّلَالَةَ “Allah (c.c) dalâleti yaratmaz” sözüne cevap olduğunu ileri sürmüştür⁷⁵⁷.

İbn 'Atiyye tefsîrinde Arap lehçelerini zikretmiş ve onlardan istişhâta da bulunmuştur. Bu yönüyle *el-Muharraru'l-vecîz* Arap lehçeleri alanında araştırma yapanlar için önemli bir kaynak konumundadır⁷⁵⁸.

⁷⁵⁴ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 23.

⁷⁵⁵ A.g.e., III, 369-370.

⁷⁵⁶ el-Bakara (2), 26.

⁷⁵⁷ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 112.

⁷⁵⁸ Şeyrûzî, 'Abbâs Muhammed, *el-Bahsu'd-dilâlî fi tefsîri İbn 'Atiyye (el-Muharraru'l-vecîz fi'l-kitâbi'l-'azîz)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dnş., 'Abdu'l-Kâzım Muhsin el-Yâsirî, Câmî'atu Kûfe, Eğitim Fak., Arap Dili Bölümü, Kûfe 2001, s. 40.

Endülüs'te tefsîr ilminin olgunluk döneminin bir ürünü olarak görülen⁷⁵⁹ İbn 'Atiyye'nin eserinin başında tefsîr usûlü açısından büyük öneme sahip olan, Kur'an'ın kolay ve doğru anlaşılmasını sağlayacak ilimleri içeren ve tefsîre giriş mahiyetinde olan⁷⁶⁰ ve on bir bâbtan oluşan mukaddime yer alır. Mukaddimeyi oluşturan on bir bab şu başlıkları ihtivâ etmektedir:

Birinci Bâb; Kur'an'ın fazileti ve Kur'an'a sınıksız sarılmanın gerekliliği hususunda Hz. Peygamber'in, sahabenin ve diğer önde gelen âlimlerin sözleri hakkındadır⁷⁶¹.

İkinci Bâb; Kur'an'ın tefsîrinin fazileti, Kur'an'ın dilinin Arapça olması, i'râbının önemi ve belâgatı hususundadır⁷⁶².

Üçüncü Bâb; Kur'an'ın tefsîri hakkında söylenenler ve müfessirlerin dereceleri hakkındadır⁷⁶³.

Dördüncü Bâb; Hz. Peygamberin "Şüphesiz bu Kur'an yedi harf üzere nâzil olmuştur. Size kolay gelenini okuyun" hadîsi hususundadır⁷⁶⁴.

Beşinci Bâb; Kur'an'ın toplanması, noktalanması ve hizbleri hakkındadır⁷⁶⁵.

Altıncı Bâb; Kur'an'ın dilinin Arapça olması ve yabancı kelimeleri içinde barındırması hakkındadır⁷⁶⁶.

Yedinci Bâb; Kur'an'ın İ'câzı ile ilgili âlimlerin söyledikleri hakkındadır⁷⁶⁷.

Sekizinci Bâb; Kur'an'ın tefsîrinde kullanılan îcâz ifade eden lafızlar hakkındadır⁷⁶⁸.

⁷⁵⁹ Ekin, Yunus, "Endülüs Tefsîr Geleneği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3/2001, s. 253-266.

⁷⁶⁰ Bulut, Ali, **Erken Dönem Tefsîr Mukaddimelerinin Tefsîr Usûlü Açısından Değerlendirilmesi**, (Basılmamış Doktora Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009, s. 1.

⁷⁶¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 36.

⁷⁶² **A.g.e.**, I, 40.

⁷⁶³ **A.g.e.**, I, 41.

⁷⁶⁴ **A.g.e.**, I, 43.

⁷⁶⁵ **A.g.e.**, I, 49.

⁷⁶⁶ **A.g.e.**, I, 51.

⁷⁶⁷ **A.g.e.**, I, 52.

Dokuzuncu Bâb; Kur'ân'ın isimleri, sûreler ve âyetler hakkındadır⁷⁶⁹.

Onuncu Bâb; İstiâze hakkındadır⁷⁷⁰.

Onbirinci Bâb; Bismelenin tefsîri hakkındadır⁷⁷¹.

İbn 'Atiyye mukaddimenin ardından Fâtiha sûresinin tefsîri ile başladığı⁷⁷² tefsîrini Nâs sûresiyle bitirir⁷⁷³.

O ayrıca eserinin mukaddimesinde bir müfessirin nahiv, sarf, dil ve usûl ilimlerinin kâidelerine bağlı kalmak zorunda olduğunu da belirtmiş ve kendisinden önceki nahivcilerin, dilcilerin ve fakihlerin ilgili âyet hakkında ne/neler söylediklerinden haberdar olması gerektiğini vurgulamıştır⁷⁷⁴. Bu sebeple olsa gerek, müellifimizin eserinin muhtevasını dil bilimleri açısından ele aldığımızda ise zengin bir kaynakla karşı karşıya kalmaktayız. O yeri geldiğinde Nahiv, Sarf ve Belâgat kâidelerini zikretmekten geri durmamaktadır. Ayrıca örnek cümleler ile de kâideleri açıklamaktadır. Biz İbn 'Atiyye'nin nahiv, sarf ve belâgat ilimleri ile ilgili verdiği kâideleri esas olarak çalışmamızın üçüncü bölümünde ele alacağımız için burada birer örnek ile yetineceğiz.

Nahiv ile ilgili verdiği kâidelere örnek olarak emir fiilin cevabının başına fânın ancak şart anlamı olduğunda geleceğini ifade etmesidir. Bu konuda verdiği örnek ise *أَكْرَمُ* *زيدًا* cümlesinin anlamı *زيدًا يُكْرِمُكَ* “Zeyd’e ikram edersen, o da sana ikram eder” şeklindedir⁷⁷⁵.

Sarf ile ilgili verdiği kâidelere ise mehmûzu'l-fâ olan sülâsî mücerred fiillerin emrinde, fâul fiilin hazf olduğunu söylemesini örnek verebiliriz. İbn 'Atiyye, el-Âraf sûresinin 19. âyetindeki *كُلَّ* kelimesinin sülâsî mücerredinin mehmûzu'l fâ olan *أَكَل*

⁷⁶⁸ A.g.e., I, 54.

⁷⁶⁹ A.g.e., I, 56.

⁷⁷⁰ A.g.e., I, 58.

⁷⁷¹ A.g.e., I, 60.

⁷⁷² A.g.e., I, 65.

⁷⁷³ A.g.e., V, 540.

⁷⁷⁴ A.g.e., I, 41.

⁷⁷⁵ A.g.e., I, 202.

olduğunu ve أخذ ile أمر fiillerinin emirlerinin de bu şekilde olduğunu ifade etmiş, bu fiillerin emirlerinde fâul fiilin hazf olduğunu söylemiştir⁷⁷⁶.

Belâgat ile ilgili verdiği kâidelere örnek olarak ise Arap fesahatine göre emir lââmı haber manasında geldiğinde sözün anlamının daha kuvvetli ve pekiştirilmiş olacağını ifade etmesidir. İbn ‘Atiyye’ye göre Meryem sûresinin 75. âyetindeki فَلْيَمْدُدْ kelimesindeki emir lââmı bunun için gelmiştir⁷⁷⁷.

Müellifimizin eserinde nahiv, sarf, belâgat ve dil ile ilgili verdiği bilgilerin ilk sûrelerde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum onun tekrardan kaçınma isteğinin sonucudur.

Müellifimiz eserinin başlarında gerekli gördüğünde nahiv, sarf, belâgat ve lügat ile ilgili açıklamalara yer verir. Daha sonra bu konularla alakalı meselelerle karşılaştığında onları bunlar hakkında ilk bilgi verdiği yerlere yönlendirir⁷⁷⁸.

İbn ‘Atiyye tefsîrinde âyetlerde geçen garîb veya kapalı kelimeler hakkında ayrı bahisler açar. Bunlar hakkında bilgiler verir ve anlamlarını açıklar. Bu açıklamalarda İbn ‘Atiyye’nin lügat ilmine ne denli hâkim olduğunu görmek mümkündür. O, garîb veya kapalı kelimelerin açıklamalarında Arap şiiirinden ve Arap lehçelerinden istişhâta bulunur. Yine kelimelerin, varsa, farklı lehçelerdeki kullanımlarını, bunlardan geçerli olanını ve olmayanını belirtir. Lügatçilerin kelime ile ilgili görüşlerini nakleder ve hatalı gördüklerine itirazlar yöneltir. Bazen de naklettiği görüşler arasından tercihte bulunur⁷⁷⁹.

Örneğin {أَوْ كَصَيِّبٍ مِّنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَّجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ

{الموتِ واللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ} (Bir kısmı da, karanlıklarda, gök gürlemeleri ve şimşek arasında gökten boşanan sağanağa tutulup, yıldırımlardan ölmek korkusu ile parmaklarını

⁷⁷⁶ A.g.e., II, 382.

⁷⁷⁷ A.g.e., IV, 29.

⁷⁷⁸ A.g.e., I, 547, II, 110.

⁷⁷⁹ A.g.e., I, 342, 442, 550, III, 106, 247, IV, 299.

"kulaklarına tıkayan kimseye benzer)"⁷⁸⁰ âyetinde geçen kelimeler ile ilgili bilgiler verir. " "بَرَقَ", "صَيَّبَ", "ظَلَمَاتٍ", "الصَّوَاعِقِ", "رَعْدٍ" kelimelerinin anlamları ve kullanımları ile ilgili bilgilere ilâve olarak âlimlerin görüşlerine ve Araplardan gelen nakillere yer verir"⁷⁸¹.

Garîb veya kapalı kelimelerin açıklamalarında sıklıkla şiirle istişhâda başvurur. Bu konuda örnek verdiği beyitlerin sayısı yaklaşık olarak 1600 ü bulmaktadır"⁷⁸². Bu örneklerin büyük çoğunluğu ise lügatle, nahivle, sarfla, belâgatle ve kıraatlerle ilgilidir. Örneğin {يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخُمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ...} (*Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah*)⁷⁸³ âyetinde yer alan "المَيْسِر" kelimesinin "يسر" den müştak olduğunu belirtmiş ve bu anlamdaki kullanımı ile ilgili şiirden şu şekilde şâhit getirmiştir"⁷⁸⁴;

المَيْسِر: مأخوذ من يسر إذا جزر، والياسر الجازر، ومنه قول الشاعر:

أَقُولُ لَهُمْ بِالشَّعْبِ إِذْ يَيْسِرُونِي أَلَمْ تَيَّاسُوا أَيُّ ابْنِ فَارِسٍ زَهْدِمٌ؟⁷⁸⁵

"Beni bir dağ yolunda paylaşırlarken onlara "Benim Fâris Zehdem'in oğlu olduğumu bilmiyor musunuz? diyorum".

İbn 'Atiyye'nin tefsîrinin dil bilimleri açısından muhtevâsının büyük bir kısmını âyetlerin i'râbları oluşturmaktadır. Çünkü o, ilgili âyet ya da kelime ile ilgili âlimlerin görüşlerini naklederek farklı i'râb vecihlerini okuyucuya sunmaktadır. Bu durum okuyucuya âyetle ilgili farklı i'râb vecihlerini toplu olarak görme imkânı sağlamaktadır.

⁷⁸⁰ el-Bakara (2), 19.

⁷⁸¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 101.

⁷⁸² Talebe, Cemâl, **Fehârisu'l-muharreri'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2001, s. 190-219.

⁷⁸³ el-Bakara (2), 219.

⁷⁸⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 293.

⁷⁸⁵ Bu beyit Suheym b. Vesîl er-Riyâhî'ye aittir. (Daha geniş bilgi için bkz. ed-Dîneverî, İbn Kuteybe, **el-Me'ânî'l-kebîr fi ebyâti'l-me'ânî**, (thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Yemânî), Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1984, III, 1148.)

Örneğin { قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ } (Cevap verdiler: "Sen münezzehsin, öğrettiğinden başka bizim bir bilgimiz yoktur. Şüphesiz Sen hem bilensin, hem Hakim'sin")⁷⁸⁶ âyetindeki أَنْتَ kelimesinin i'râbının bir taraftan إِنَّكَ kelimesindeki ك zamirinin tekidi olup mansûb olabileceğini belirtirken diğer taraftan mübtedâ olmak üzere merfû da olabileceğini söylemektedir⁷⁸⁷. Yine { الَّذِينَ يَنْفُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ } (Onlar öyle (fâsıklar) ki, kesin söz verdikten sonra sözlerinden dönerler. Allah'ın ziyaret edilip hal ve hatırının sorulmasını istediği kimseleri ziyaretten vazgeçerler ve yeryüzünde fitne ve fesat çıkarırlar. İşte onlar gerçekten zarara uğrayanlardır)⁷⁸⁸ âyetindeki اُنْ edatı ile ilgili olarak, kendisinden önce yer alan مَا edatından bedel olmak üzere mansûb, mefûlun min ecli olmak üzere mansûb ya da yine kendisinden önce yer alan هـ zamirinden bedel olmak üzere mecrûr olabileceğini belirtmektedir⁷⁸⁹.

İbn 'Atiyye âlimlerin farklı i'râb örneklerini naklederken bunlardan hatalı olanlarını belirtir ve itirazlarını yöneltir. Örneğin { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ } (Ey iman edenler! Oruç sizden önce gelip geçmiş ümmetlere farz kılındığı gibi size de farz kılındı. Umulur ki korunursunuz)⁷⁹⁰ âyetindeki ك harfinin i'râbının sıfat olmak üzere mansûb olduğunu bu durumda كَمَا كُتِبَ ya da كَمَا كُتِبَ ya da كَمَا كُتِبَ takdirinde olduğunu, hâl olmak üzere de mansûb konumda olabileceğini belirtir. Bu durumda ise kelâm كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ مِثْلَهَا مَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ takdirindedir. Ancak bazı nahivcilerin naklettiği الصِّيَامُ kelimesinin sıfatı olmak üzere merfû olduğu görüşüne itiraz

⁷⁸⁶ el-Bakara (2), 32.

⁷⁸⁷ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 122.

⁷⁸⁸ el-Bakara (2), 27.

⁷⁸⁹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 113.

⁷⁹⁰ el-Bakara (2), 183.

eder. Çünkü bu harfin hakîkî marife olmadığını bu sebeple öncesinin sıfatı olamayacağını belirtir⁷⁹¹.

İbn ‘Atiyye tefsîrinde belâgat ilmine, lügat ve nahiv kadar olmasa da, azımsanmayacak derecede yer verir. O, âyetler hakkında, lügat, nahiv ve sarfla ilgili nakledilen görüşleri zikredip bunları izah ettikten sonra sözlerini, bu âyetler hakkında belâgat ile ilgili açıklamaları ve görüşleri zikrederek bitirir. Ancak o belâgat ile ilgili nakillerinde daha çok isim zikretmez. Genellikle âyetlerde geçen sanatlara muhtasar bir şekilde değinmekle yetinen müellif bazen zikrettiği sanatla ilgili açıklamalarda bulunur. Örneğin { تَمَّ أَذْبَرَ يَسْعَى } (Sonra (inkâr için) olanca çabasını göstererek sırtını döndü)⁷⁹² âyetindeki أَذْبَرَ fiilinin imandan yüz çevirmekten kinâye olduğunu belirtir⁷⁹³.

Bazen de tefsîr sırasında âyetin veya lafzın ihtivâ ettiği sanatın anlama olan etkisine temas eder. Örneğin { ... قَالَ النَّارُ مَثْوَاكُمْ خَالِدِينَ فِيهَا ... } (Allah da buyurur ki: Sizin yeriniz ateştir. Orada sonsuza dek kalacaksınız...)⁷⁹⁴ âyetinde قَالَ fiili, mâzi sîgada yer almıştır. Bunun sebebi gelecekte olacak bir olayın gerçekliğine işaret etmektir. Arapçada mâzi fiilin müstakbel anlamında gelmesi kelamın fesahatindedir ve ilgili âyetin anlamını güçlendirmektedir⁷⁹⁵.

İbn ‘Atiyye tefsîrinde her ne kadar âyetlerin manalarını açıklarken belâgat ilminden istifâde edip eserinde bu ilimle ilgili mevzulara yer verse de, kelimelerin mecâzî manalarından çok hakiki anlamlarına hamledilmelerinin daha doğru olacağı görüşündedir. el-Enâm sûresi 1. âyeti tefsîr ederken bu husûsa şu şekilde işâret eder; Katâde, Süddî ve cumhûr-u müfessirînin ilgili âyetteki الظُّلُمَاتُ kelimesine gece, النُّورُ kelimesine ise gündüz anlamını verdiklerini, bir grubun ise الظُّلُمَاتُ kelimesine küfür, النُّورُ kelimesine ise iman anlamını verdiklerini aktarır. Ancak ikinci grubu zaruret

⁷⁹¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 250.

⁷⁹² en-Nâziât (79), 22.

⁷⁹³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, V, 433.

⁷⁹⁴ el-Enâm (6), 128.

⁷⁹⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 345.

olmadıkça kelimelerin hakîkî anlamlarını bırakıp, bâtinî anlamlarına yönelmekle suçlar ve şöyle der⁷⁹⁶;

وهذا غير جيد، لأنه إخراج لفظ بين في اللغة عن ظاهره الحقيقي إلى باطنٍ لغير ضرورة، وهذا هو طريق اللغز الذي يرى القرآن منه.

(Bu doğru değildir. Çünkü böyle bir yorum sözlükte açık anlamda olan bir lafzı hakîki anlamından çıkarıp gereksiz yere bâtinî bir anlama hamletmektir ki bu bulmaca yöntemidir. Kur'ân bundan berîdir.)

İbn 'Atiyye'nin eserinin muhtevâsını mukaddimesinde yer alan şu bilgiler ile sonlandırılabilir. O, işârî, bâtinî vb. yorumları sapkın yorumlar olarak niteler, bunlardan uzak durduğunu belirtir. Birçok tefsîrde olduğu gibi kendi tefsîrinde âyetlerin lafızlarını bırakıp ötesine geçmediğini, bilakis lafızları esas alıp âyetleri hüküm, nahiv, lügat, mana ve kıraatler yönünden açıklayarak yazdığını ifade eder⁷⁹⁷.

5. KIRAATLERE YAKLAŞIMI

İbn 'Atiyye *el-Muharraru'l-vecîz*'de kıraat ilmine de ayrı bir önem verir. Tefsîrinin büyük bir kısmı, kıraatle ilgili rivâyetlerden oluşmaktadır. Zaten o tefsîrinin mukaddimesinde gerek mütevâtir olsun gerek şâz olsun bütün kıraatlere yer vermeyi hedeflediğini aynı zamanda kıraat farklılıklarına bağlı olarak ortaya çıkan mana değişikliklerini de açıklamayı düşündüğünü belirtmektedir⁷⁹⁸.

İbn 'Atiyye'nin kıraatlere yaklaşımını şu şekilde özetlemek mümkündür:

İbn 'Atiyye'ye göre kıraatlerin hepsi aynı derecede olmadığı gibi, kâriiler de aynı seviyede değildir. Ona göre kıraatler dörde ayrılır⁷⁹⁹:

a. Mütevâtir kıraat; İcmâ ile sabit olan, senedi sahih olan, mushaf hattına muvafakât gösteren ve tilâvetiyle namazın sahih olduğu kıraatlerdir.

⁷⁹⁶ A.g.e., II, 266.

⁷⁹⁷ A.g.e., I, 34.

⁷⁹⁸ A.g.e., I, 34-35.

⁷⁹⁹ A.g.e., I, 48.

b. Şâz kıraat; Üzerinde icmâ edilmeyen ve tilâvetiyle namazın kılınmadığı kıraatlerdir.

c. Bazı sahabi ve bazı tâbiînden gelen rivâyetler; Sadece onların bu rivâyetleri yaptıklarına inanılır.

d. Zayıf ve merdûd rivâyetler; Ebu's-Semmâl ve benzerlerinden gelen rivâyetler ki bu tür rivâyetlere güven duyulmaz ve reddedilir.

İbn 'Atiyye mütevâtir yedi kıraat hakkında ise şöyle der⁸⁰⁰; yedi kıraat asırlar boyunca ve her yerde kabul görmüştür. Yüce Allah (c.c) peygamberine yedi harfi (okuma şekli) mübah kılmış ve Cebrâil'in (a.s) Hz. Peygamber ile karşılıklı okumalarında yedi kıraate göre Kur'ân'ı okutmuştur. Bu okuyuş şekillerinde ise i'câz ve ifadelerin eşsiz bir şekilde dizilişi söz konusudur. Hz. Peygamberin “ondan kolayınıza geleni okuyunuz” hadisinden maksat ise ashâb-ı kirâmdan herbirisi herhangi bir kelimeyi bu okuma şekillerinden birisiyle değiştirmek istediğinde kendiliğinden onu değiştirmesinin mübahlığını ifade etmez. Şayet öyle olsaydı Kur'ân'ı Kerim'in i'câzı ortadan kalkar ve Kur'ân'ı Kerim çeşitli değişikliklere mâruz kalırdı. Bu konuda mübahlık sadece yedi harftedir. Bunun sebebi ise Hz. Peygamberin ümmetine kolaylık için genişlik sağlamasıdır.

Mütevâtir Kıraat denildiğinde ise en üstün ve sahîh olan kıraat-i seb'a olarak meşhûr olan kıraatler akla gelir. Bu kıraatlerin sahipleri; Ebû 'Amr b. el-'Alâ (ö. 154/771), Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805), Nâfi' b. Abdirrahmân (ö. 169/785), İbn Kesîr (ö. 120/738), Âsım b. Ebi'n-Nucûd (ö. 128/745), Hamza b. Habîb (ö. 156/772), ve İbn 'Âmir (ö. 118/736)'dir⁸⁰¹. İbn 'Atiyye de bu tariklerden gelen rivâyetlere karşı ayrı bir hassasiyet göstermekte, eserinin hemen hemen her sayfasında bu kıraat ashâbına yer vermektedir.

İbn 'Atiyye'ye göre üzerinde icmâ olan mushaf hattına muhalefet etmediği müddetçe bütün kıraat vecihleri câizdir⁸⁰². Bu nedenle o, tefsîrinde mütevâtir

⁸⁰⁰ A.g.e., I, 46-47.

⁸⁰¹ el-Cezerî, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, **en-Neşr fi'l-kırâ'âtî'l-'aşr**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut tsz., I, 8-9; Demirci, Muhsin, **Kur'ân Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfı Yayınları, 1997 İstanbul, s. 183.

⁸⁰² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 112.

kıraatlerden şâz kıraatlere, sahabe ve tabiinden rivâyet edilen kıraatler ile yerel okuyuşlardan özel okuyuşlara varıncaya dek, çok fazla rivâyete yer verir. Bunun dışında, değişik kıraat vecihlerinin sebep olduğu anlam farklılıkları ya da anlam benzerlikleri, kıraat-gramer ilişkisi, şâz ve zayıf kıraatler gibi birçok konuda geniş bir bilgi sunar. Onun *el-Muharraru'l-vecîz*'de kıraat ilminde kendilerinden istifade ettiği ve nakilde bulunduğu âlimler çok fazladır. İbn 'Atiyye'nin kıraatleri ele alırken kendilerinden nakilde bulunduğu âlimler şunlardır⁸⁰³; Harun b. Mûsa el-A'ver (ö. 170/786), Sîbeveyh (ö. 180/796), el-Kisâî (ö. 189/805), Ebû Zekerıyyâ el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebu'l-Hasen el-Ahfeş (ö. 215/830), Ebû Hâtım es-Sicistânî (ö. 250/864), Ebû Abdillâh el-Mâlikî (ö. 268/882), Ebu'l-'Abbâs el-Müberred (ö. 285/898), el-Kâsım b. Sâbit es-Sarakustî (ö. 302/914-15), Ebû Câfer et-Taberî (ö. 310/923), Ebû İshâk ez-Zeccâc (ö. 311/923), İbn Mücâhid (ö. 324/936), Ebû Câfer en-Nahhâs (ö. 338/949), Ebû Bekr en-Nakkâş (ö. 351/962), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987), Ebu'l-Feth İbn Cinnî (ö. 392/1001), Ebû İshâk es-Sa'lebî (ö. 427/1035), Alî b. Süleyman ez-Zehrâvî (ö. 431/1039), Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045), Ahmed el-Mehdevî (ö. 440/1048), Ebû 'Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Ebû Alî el-Ehvâzî (ö. 446/1055), İbn Sîde (ö. 458/1066), Ebû 'Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094).

el-Endelusî tefsîrinde değişik kıraat vecihlerine yer verirken farklı ifâde biçimleri ile rivâyetleri aktarmıştır. İbn 'Atiyye mütevâtir kıraatleri aşağıdaki ifadeler ile aktarmıştır⁸⁰⁴;

قرأ الناس، قرأ جمهور الناس، قرأ جمهور القراء، أكثر القراء، قرأ عامة القراء، قرأ بعض القراء، قرأ جماعة من القراء، قرأ معظم القراء، قرأ السبعة، قرأ جميع السبعة، قرأ جمهور السبعة، قرأ أكثر السبعة، قرأ بعض السبعة، قرأ باقي السبعة.

İbn 'Atiyye mütevâtir kıraatlerin dışındaki rivâyetleri ise aşağıdaki şekillerde ifade etmiştir⁸⁰⁵;

⁸⁰³ Gazâvî, Faysal b. Cemîl b. Hasan, **Menhecû'l-İmâm İbn 'Atiyye el- Endelusî fi 'arzi'l-kurâati ve eseru zâlike fi tefsîrihi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dnş., Muhammed Veled Seydî Veled Habîb, Ümmü'l-Kurâ Üniv., Su'ûdî Arabistan 2002. s. 35.

⁸⁰⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 252, 284, 312, 313, 314, 321, 375, 397, II, 43, 69, 80, 187, 370.

⁸⁰⁵ Gazâvî, **a.g.e.**, s. 44-47; İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 225, 242, III, 505, IV, 157, 249, V, 32.

قرأ أهل مكة، قرأ أهل المدينة، قرأ أهل الحرمين، قرأ أهل الحجاز، قرأ أهل البصرة، قرأ أهل الكوفة، قرأ أهل الشام.

İbn ‘Atiyye, kıraat vecihlerini aktardığı bazı âyetlerde, Kurrâ’nın farklı okuyuşlarına yer vermesinin yanı sıra, Arabistan yarımadasındaki değişik lehçelerdeki okuyuş farklılıklarına da (Mâzin lehçesi⁸⁰⁶, Necd lehçesi⁸⁰⁷, Ehlu’l-Âliye lehçesi⁸⁰⁸, Hicaz lehçesi⁸⁰⁹ vd.) okuyucunun dikkatini çekmektedir. Örneğin Âl-i İmrân sûresinin 97. âyetindeki حَجُّ kelimesinin hâsının kesreli okunuşunun Necd lehçesinde olduğunu, fethalı olarak حَجٌّ şeklindeki okunuşunun ise Ehlu’l-Âliye lehçesinde olduğunu ifade etmiştir⁸¹⁰.

İbn ‘Atiyye, şâz kıraat vecihlerini aktardığı bazı âyetlerde, قرأ فرقة gibi ifade biçimleri ile yetinerek, kıraat ashâbına yer vermemektedir⁸¹¹. Örneğin eş-Şuarâ sûresinin 197. âyetindeki يَكُنُّ kelimesinin şâz bir kıraate göre تَكُنُّ olarak da okunduğunu şu şekilde ifade etmiştir; قَرَأَتْ فِرْقَةً (تَكُنُّ) بِالتَّاءِ

İbn ‘Atiyye tefsîrinde kıraat vecihlerini ortaya koyduktan sonra kendi tercihini de açık ve net bir şekilde ifade etmektedir. Onun kıraat tercihlerindeki genel meylinin şöhret bulan kıraati (cumhurun kıraatini) kabullenme şeklinde olduğu söylenebilir. Örneğin {وَرَسُولًا قَدْ قَصَصْنَا لَهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرَسُولًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا} (Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah Musa ile gerçekten konuştu)⁸¹² âyetindeki Allah lafzını cumhurun ref okuduğunu, İbrâhim en-Nehâî ve Yahyâ b. Vesâb’ın ise nasb okuduklarını söylemiştir. Bunlar içerisinde ise doğru olanın cumhurun okuyuşu olduğunu belirtmiş diğer okuyuş şekillerinin zayıf kıraat olduğunu ifade etmiştir⁸¹³.

⁸⁰⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 474.

⁸⁰⁷ **A.g.e.**, I, 477.

⁸⁰⁸ **A.g.e.**, I, 478.

⁸⁰⁹ **A.g.e.**, I, 513.

⁸¹⁰ **A.g.e.**, I, 477-478.

⁸¹¹ **A.g.e.**, IV, 243.

⁸¹² en-Nisâ (4), 164.

⁸¹³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 137.

İbn ‘Atiyye’nin değişik kıraat vecihlerini verdikten sonra cumhurun kıraatinin doğru olduğunu *أصوبها / أيّنها* (en doğrusu / en açığı) gibi ifâde biçimleri ile aktardığı görülmektedir. Örneğin *شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ* (Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir. Evet) mutlak güç ve hikmet sahibi Allah'tan başka ilâh yoktur)⁸¹⁴ âyetindeki *شَهِدَ* kelimesini, *شَهِدُ* şeklinde dal harfini ötre ile ya da bu kelimeyi *فُعَلُ* vezninden *شُهِدُ* şeklinde okuyanların da olduğunu söylemiştir. Cumhurun okuyuşunun doğru olduğunu ise şu şekilde ifade etmiştir⁸¹⁵; *وأصوب هذه القراءات قراءة الجمهور* (Bu kıraatlerin en doğrusu ise cumhûrun kıraatidir.)

Ancak İbn ‘Atiyye’nin bazı âyetlerde cumhurun okuyuşunun dışında tercihte bulunduğu ya da cumhurun dışındaki kıraatlere meylettiği de görülmektedir. Örneğin *{ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ غَدَوَانًا وظُلْمًا فَسَوْفَ نُصَلِّيهِ نَارًا وَكَانَ ذَلِكَ عَلَى اللَّهِ يَسِيرًا }* (Kim düşmanlık ve haksızlık ile bunu (haram yemeyi veya öldürmeyi) yaparsa (bilsin ki) onu ateşe koyacağız; bu ise Allah'a çok kolaydır)⁸¹⁶ âyetindeki *نُصَلِّيهِ* kelimesini cumhurun bu okuyuşundan farklı olarak ez-Zeccâc’ın rivâyet ettiği *نُصَلِّيهِ* şeklindeki kıraatin daha güzel olduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda ez-Zeccâc’ın delilinin daha açık ve kuvvetli olduğunu da vurgulamıştır⁸¹⁷.

İbn ‘Atiyye, bazı kıraat vecihleri ile ilgili eleştirilerini ise açıkça söylemekten geri durmamakta hatta görüşünü sert bir üslupla ifade etmektedir. Örneğin bir iki yerde Mu‘tezile mezhebinin kendine has okuyuşları, kendi fikirlerine göre yorumlayışlarını sert bir dille eleştirmektedir. Mesela *{ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ }* (Yarattığı şeylerin şerrinden)⁸¹⁸

⁸¹⁴ Âl-i İmrân (3), 18.

⁸¹⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 413, 415.

⁸¹⁶ en-Nisâ (4), 30.

⁸¹⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IV, 124.

⁸¹⁸ el-Felak (113), 2.

âyetindeki شَرَّ kelimesini Mu'tezile'nin mezhep taassubu ile tenvinli okuduğunu şu şekilde ifade etmiştir⁸¹⁹;

قرأ عمرو بن عبيد وبعض المعتزلة القائلين: بأنَّ الله لم يخلق الشرَّ (من شَرَّ ما خلق) على النَّفي وهي قراءة مردودة مبنية على مذهب باطل.

İbn 'Atiyye, bazı âyetlerde değişik kıraat vecihlerine eşit durmakta ve rivâyet edilen kıraatlerin sahih olabileceğini ifade etmektedir. Örneğin {فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَإِنْ تُبْشِرُوا فَلَئِنَّكُمْ زُجُورٌ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلُمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ} (Şayet (faiz hakkında söylenenleri) yapmazsanız, Allah ve Resûlü tarafından (faizcilere karşı) açılan savaştan haberiniz olsun. Eğer tevbe edip vazgeçerseniz, sermayeniz sizindir; ne haksızlık etmiş ne de haksızlığa uğramış olursunuz)⁸²⁰ âyetindeki فَأْذَنُوا kelimesinin med veya kasr ile okunuşunun sahih olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda ona göre her iki kıraatin de aynı derecede doğru ve güzel olduğu açıktır⁸²¹.

İbn 'Atiyye, zayıf ve merdûd kıraatlerin geçtiği yerlerde, sebebini zikretmeksizin, yalnızca bu rivayetlerin zayıf ya da merdûd kıraat olduğunu belirtmektedir⁸²². Örneğin {وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَ لَا يُقْضَىٰ عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَا} (İnkâr edenlere de cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler, cehennem azabı da onlara biraz olsun hafifletilmez. İşte biz, küfürde ileri giden her nankörü böyle cezalandırırız)⁸²³ âyetindeki فَيَمُوتُوا kelimesini Hasan el-Basrî'nin يُقْضَىٰ üzerine atfederek فَيَمُوتُونَ şeklinde okuyuşunu, وهي قراءة ضعيفة diyerek ifade etmiştir⁸²⁴. Bu konuya bir diğer örnek ise {مُذَبِّبِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَىٰ هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَىٰ هَؤُلَاءِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَلَنْ يَجِدَ لَهُ سَبِيلًا} (Bunların arasında bocalayıp durmaktalar, ne onlara (bağlanıyorlar) ne bunlara.

⁸¹⁹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, V, 538.

⁸²⁰ el-Bakara (2), 279.

⁸²¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 375.

⁸²² **A.g.e.**, IV, 440, V, 142.

⁸²³ Fâtır (35), 36.

⁸²⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 440, V, 142.

Allah'ın şaşırttığı kimseye asla bir (çıkart) yol bulamazsın)⁸²⁵ âyetindeki مُذَبِّبِينَ kelimesini cumhurun bu şekilde okuduğunu ancak Hasan b. Ebi'l-Hasan'ın مُذَبِّبِينَ şeklinde okuduğunu aktarmış ve bu okuyuş şeklinin kabul edilemezliğini ise وهي قراءة مردودة (O reddedilen bir kıraattir) diyerek ifade etmiştir⁸²⁶.

Ayrıca müellif kıraatleri dil bilimleri ile de ilişkilendirmektedir. İbn 'Atiyye'ye göre Ehrufu's-seb'a (yedi kıraat) nın çıkışına bir açıdan lügat, bir açıdan da i'rab etkili olmuştur⁸²⁷. Bu sebeple o, lügat ve i'rab etkisiyle ortaya çıkan kıraat vecihleri ile Kur'an'ı okumanın câiz olduğunu ifade etmiştir. Bunun için tek şartın ise Allah Rasûlünden rivâyet edilmiş olmasını söylemiştir⁸²⁸. Ayrıca ona göre Ehrufu's-seb'a (yedi kıraat) nın çıkışına fesahat yani belâgatın da etkisi büyüktür⁸²⁹.

İbn 'Atiyye nahvî tevillerin kıraatler arasındaki okuma farklılıklarına büyük tesirinin olduğunu düşünmekte ve bunları ifade sadedinde uzun açıklamalara yer vermektedir⁸³⁰. Bu bağlamda onun özellikle cumhurun okuyuşunu nahvî olarak delillendirme gayretinde olduğu görülmektedir⁸³¹. Örneğin { ... إِلَّا أَنْ يَغْفُونَ أَوْ يَغْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ } { ... عُنْدَهُ النِّكَاح } (Kadınların vazgeçmesi veya nikâh bağı elinde bulunanın (velinin) vazgeçmesi hali müstesna)⁸³² âyetindeki يَغْفُونَ kelimesinin vav harfini, cumhurun bu kelimeyi öncesine atfederek nasb konumunda olduğundan fetha ile okuduğunu söylemiştir⁸³³.

Ayrıca İbn 'Atiyye, kıraatler arası tercihini ifade ederken nahiv ilmini tercih sebebi yapmaktadır. Şöyle ki o, bazı kıraat tercihlerini nahvî olarak açıklamakta diğer bir ifade ile nahiv açısından delillendirmektedir. Örneğin { ... إِذْ قَالُوا لَنَبِيِّ لَّهُمْ ائْتِنَا مَلِكًا }

⁸²⁵ en-Nisâ (4), 143.

⁸²⁶ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 127.

⁸²⁷ *A.g.e.*, I, 45.

⁸²⁸ *A.g.e.*, I, 45.

⁸²⁹ *A.g.e.*, I, 46.

⁸³⁰ *A.g.e.*, I, 284, 312, 313, 329, 408, 438, II, 16, 78, 97, 200, 336.

⁸³¹ *A.g.e.*, I, 321, II, 187, 370.

⁸³² el-Bakara (2), 237.

⁸³³ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 321.

{...} نُعَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ... (Kendilerine gönderilmiş bir peygambere: "Bize bir hükümdar gönder ki (onun komutasında) Allah yolunda savaşalım" demişlerdi)⁸³⁴ âyetindeki نُعَاتِلَ kelimesini cumhurun meczûm okuduğunu söylemiş ve bu görüşü tercih etmiştir. Aynı zamanda bu kelimenin emrin cevabı olduğu için meczûm olduğunu belirterek tercihini nahiv açısından delillendirmiştir⁸³⁵.

İbn ‘Atiyye kıraat vecihleri arasında tercihte bulunurken bir kelimenin müştaklarının diğer ayetlerde geliş şekli de yararlanmaktadır. Örneğin {إِنَّ الَّذِينَ} {يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَىٰ ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا} (Haksızlıkla yetimlerin mallarını yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş tıkmış olurlar; zaten onlar alevlenmiş ateşe gireceklerdir)⁸³⁶ âyetindeki وَسَيَصْلَوْنَ kelimesini cumhurun bu şekilde okuduğunu, buna karşılık وَسَيُصَلُّونَ ve وَسَيُصَلُّونَ şeklinde de okunduğunu belirtmiştir. Fakat bu kıraat vecihlerinin zayıf olduğunu, doğru ve sahih olanın ise cumhurun kıraatı olduğunu ifade etmiştir. İbn ‘Atiyye bu tercihe {لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى} (O ateşe, ancak kötü olan girer)⁸³⁷, {إِلَّا مَنْ هُوَ صَالٍ الْجَحِيمِ} (Cehenneme girecek kimseden başkasını)⁸³⁸ âyetlerini delil getirmiştir⁸³⁹.

İbn ‘Atiyye, eserinde farklı kıraat vecihlerinin sebep olduğu anlam farklılıklarına da yer vermektedir⁸⁴⁰. Örneğin {...} {لَا تُكَلِّفُ نَفْسٌ إِلَّا وُسْعَهَا لَا تُضَارُّ وَالِدَةٌ بَوْلِدِهَا...} (Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu tutulur. Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, zarara uğratılmamalıdır...)⁸⁴¹ âyetindeki نَفْسٌ kelimesini, cumhurun damme ile ref konumunda okuduğunu, bu durumda anlamın “bir kimse sorumlu tutulmaz” şeklinde olduğunu belirtmiştir. Ebu’l-Eşheb (ö. 204/820) in ise لَمْ تُكَلِّفْ نَفْسًا şeklinde okuduğunu bu

⁸³⁴ el-Bakara (2), 246.

⁸³⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 330.

⁸³⁶ en-Nisâ (4), 10.

⁸³⁷ el-Leyl (92), 15.

⁸³⁸ es-Sâffât (37), 163.

⁸³⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 14.

⁸⁴⁰ **A.g.e.**, V, 418.

⁸⁴¹ el-Bakara (2), 233.

durumda ise anlamın “bir kimseyi sorumlu tutmayız” şeklinde olduğunu söylemiştir⁸⁴². Bu hususa bir başka örnek ise { وَأَمَّا إِذَا مَا ابْتَلَاهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي أَهَانَنِ } (Onu imtihan edip rızkını daralttığında ise "Rabbim beni önemsemedi" der)⁸⁴³ âyetindeki فَقَدَرَ kelimesini cumhurun bu şekilde okuduğunu, bu durumda darlık anlamına geldiğini ifade etmiştir. Hasan'ın ise bu kelimeyi فَقَدَرَ şeklinde, bir kader üzere yapmak manasında okuduğunu söylemiştir⁸⁴⁴.

6. İSTİŞHÂD YÖNTEMİ

İstişhâd (الاستشهاد) kelimesi “şâhit getirmek, şâhit göstermek, istemek, hazır olmak, bulunmak, şâhit olmak, görmek, öğrenmek, haber vermek ve bildirmek” anlamlarına gelen (شَهِدَ) sülâsî mücerred fiilinden türemiş, “ şâhitlik hususunda birinden yardım istemek ve şâhit getirmek” manasında استفعال bâbından bir masdardır⁸⁴⁵. Lügat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerinde bir kâidenin veya bir ifâdenin lafız, anlam ve kullanım açısından doğruluğunu ispatlamak amacıyla, doğruluğu kesin olan nazım ve nesirden örnek vermek demektir⁸⁴⁶. Şâhid ise kâideyi isbat için getirilen örnektir. Çoğulu ise şevâhiddir. **İstidlâl** ve **ihcâc** lafızları da bu kelimeyle hemen hemen aynı anlamda kullanılır⁸⁴⁷.

İstişhâda konu olan ilimler ise lâfzî gâyeye mâtûf olan nahiv, sarf ve lûgat ilimleri ile mânevî bir gâyeye mâtûf olan belâgat (me‘ânî, bedî‘ ve beyân) ilmidir⁸⁴⁸.

⁸⁴² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 312.

⁸⁴³ el-Fecr (89), 16.

⁸⁴⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, V, 479.

⁸⁴⁵ el-Halîl b. Ahmed, **Kitâbu’l-‘Ayn**, III, 363; el-Cevherî, **es-Sihâh**, د . ه . ش . mad. (II, 494); İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, د . ه . ش . mad. (IV, 2347-2348); ez Zebîdî, **Tâcu’l-‘arûs**, د . ه . ش . mad. (VIII, 251-255).

⁸⁴⁶ Durmuş, İsmail, “İstişhâd” mad. **DİA**, İstanbul 2001, XXIII, 396.

⁸⁴⁷ es-Suyûtî, **el-İktirâh fi ‘ilmi usûli’n-nahv**, Dâru’l-ma‘rifeti’l-câmiyye, Tantâ 2006, 13-14; Uzun, Taceddin, **Arapça’dan Türkçe’ye Tercüme Çalışmaları 2**, Damla Ofset, Konya 1999, s. 18.

⁸⁴⁸ el-Bagdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, **Hizânetu’l-edeb**, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârun), Mektebetu’l-hâncı, Kâhire 1979, I-XIII, I, 5; Özbalıkcı, Mehmet Reşit, **Kur’ân ve Hadîs’in Arap Gramerindeki Rolü**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006, s. 46.

Bununla ilgili olarak Abdulkâdir el-Bagdâdi (ö. 1093/1682), Ebû Cafer Ahmed b. Yûsuf b. Mâlik el-Endelusî (ö. 779/1377) den rivâyetle şunları aktarmaktadır:

“Edebî ilimler altı tanedir: lûgat, sarf, nahiv, me‘ânî, beyân ve bedî‘. İlk üç ilim için sadece klasik Arap kelimelerden istişhâd edilebilir. Son üç ilim için ise klasik Arap kelimelerden başka, müvelled Arapların sözlerinden de istişhâd edilebilir. Çünkü bu ilimler mana ve akılla ilgilidirler. Bu sebeple klasik Araplarla diğerleri arasında fark yoktur. Bu yüzden el-Buhturî (ö. 284/897), Ebû Temmâm (ö. 231/845), Ebu’t-Tayyib el-Mutenebbî (ö. 354/965) gibi şâirlerden istişhâd kabul edilmiştir”⁸⁴⁹.

İstişhâd Kur‘ân’ı Kerîm, senedi sahih hadis ve büyük şâirlerin şiirlerinden olur⁸⁵⁰.

Kur'an Arapça istimallerin aslî kalıplarını gâyet mevsûk bir şekilde muhafaza ederek günümüze kadar taşıyan⁸⁵¹, en fasih ve en belîğ söz kabul edildiğinden onun mütevâtir, şâz ve âhâd kıraatleriyle istişhâd edilmiştir⁸⁵².

Hadislerle istişhâdın caiz olup olmadığı hususunda bazı ihtilaflar olmakla beraber⁸⁵³, Hz. Peygamber'in Arapların en fasihi olduğu hususunda ittifak olması, Hadislerin, Arap şiirinden daha sıhhatli ve sağlam senetlerle intikal etmesi⁸⁵⁴, hadislerin lafzını değiştirmeden rivâyet etmenin asl olduğu kanaatinin yaygın olması gibi sebeplerle senedi sahih hadislerle tereddütsüz istişhâd edilebilir kanâati mevcuttur⁸⁵⁵.

Arap kelâmıyla istişhâda gelince o şiir ve nesir şeklinde iki kısımda ele alınmaktadır. Arap kelâmı ifâdesi ile dilticilerin Arap şiir ve nesri ile yaptıkları istişhâd kâd olunmaktadır⁸⁵⁶. Nahiv ve lûgat kitaplarına başvurulduğunda, ilk bakışta

⁸⁴⁹ el-Bagdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, I, 5.

⁸⁵⁰ Uzun, **a.g.e.**, s. 18.

⁸⁵¹ Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 65.

⁸⁵² İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân, **el-Muhtesib fi tebyîni vucûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-izâh 'anha**, (thk. Alî en-Necdâ Nâsîf, Abdulhalîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâil), I-II, Kâhire 1994, I, 31-32, II, 318.

⁸⁵³ es-Suyûtî, **el-İktirâh fi 'ilmi usûli'n-nahv**, s. 89.

⁸⁵⁴ Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 250.

⁸⁵⁵ el-Bagdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, I, 14-15; Bolelli, Nusretin, Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:5-6, İstanbul 1993, s. 172.

⁸⁵⁶ el-Bagdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, I, 5.

karşılaşılan “şevâhid” adıyla bilinen Arap şiiridir. Bu bakımdan dilciler, sarf, nahiv ve lügat gibi liguistik çalışmalarında Arap şiirini tesbit etmişlerdir⁸⁵⁷.

Buraya kadar istişhâd hakkında verdiğimiz muhtasar bilgilerden de anlaşılacağı üzere Arap gramerinde istişhâda konu olan asıllar Kur’ân ve kıraatleri, Hz. Peygamberin hadîsleri ve fasîh Arap kelimeleridir. İbn ‘Atiyye bu asıllara eserinde dile ait kâidelerin ve bunların sıhhatinin tespitinde veya nahve ait bir görüşün kabul veya reddedilmesi noktasında ya da sarf ve belâgat konularını delillendirmede fazlaca yer verir. Bu sebeple semâ’ın konusuna giren⁸⁵⁸ Kur’ân, hadîs ve Arap kelamı ile istişhâdı ayrı ayrı incelemek ve İbn ‘Atiyye’nin bu deliller karşısındaki tutumuna değinmek istiyoruz.

6.1. Kur’ân ve Kıraatleri ile İstişhâd

Kur’ân ve onun kıraatleri, Arap dilinde istişhâd asıllarının başta gelenlerinden⁸⁵⁹. Bu sebeple olsa gerek müellifimizin eserini Kur’ân ve kıraatleri ile istişhâd açısından ele aldığımızda *el-Muharraru'l-vecîz*’in zengin bir kaynak olduğunu görüyoruz. İbn ‘Atiyye Kur’ân’ı, kendinden önceki âlimler gibi, nahiv, sarf ve belâgat kâideleri ile dile ait lafızların tespiti husûsunda istişhâda temel almıştır. O genellikle Kur’ân âyetlerini Arap dili kuralları için tek başına şâhid olarak getirir. Örneğin; **مُ** atfı harfinin tertîb anlamı ifâde etmesini **﴿إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ﴾** (*Allah nezdinde İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona "Ol!" dedi ve oluverdi*)⁸⁶⁰ âyeti ile istişhâd etmiştir⁸⁶¹. Bir başka yerde ise **أَخْرَ** kelimesinin sıfat ve udul sebebiyle gayr-ı munsarif bir kelime olduğunu **﴿أَيَّامًا مَّعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ﴾** (*Sayıllı günlerde olmak üzere oruç size farz kılındı. Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa tutamadığı günler kadar diğler günlerde kaza eder*)⁸⁶² âyeti ile istişhâd etmiştir⁸⁶³.

⁸⁵⁷ Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 54.

⁸⁵⁸ es-Suyûtî, **el-İktirâh fi ‘ilmi usûli’n-nahv**, s. 13-14.

⁸⁵⁹ Özbalıkçı, **a.g.e.**, s. 114.

⁸⁶⁰ Âl-i İmrân (3), 59.

⁸⁶¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 446.

⁸⁶² el-Bakara (2), 184.

⁸⁶³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 252.

İbn ‘Atiyye bazen de Kur’ân âyetlerini kelimenin lügat anlamını istişhâd etmek için tek başına şâhid getirir. Örneğin; وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ {*O, dönüp gitti mi (yahut bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır. Allah bozgunculuğu sevmez*}⁸⁶⁴ âyetindeki الْحَرْث kelimesinin “toprağı işleme, sürme, ekip-biçme” anlamına geldiğini, bu sebeple الرَّزْع (ekin) kelimesinin de bu kelime ile isimlendirildiğini, {وَدَاوُدَ} {*Davud ve Süleyman'ı da (an). Bir zaman, bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı*}⁸⁶⁵ âyeti ile istişhâd etmiştir⁸⁶⁶.

İbn ‘Atiyye bazen Kur’ân âyetlerini diğer asıllarla da beraber zikrederek istişhâdda bulunur. Ancak bu durumda onun genel temâyülünün âyet ile istişhâdı diğer asılların önüne geçirmek olduğu görülür. Örneğin; {وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ} {*İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla kendini feda eder. Allah kullarına karşı son derece şefkatlidir.*}⁸⁶⁷ âyetindeki يَشْرِي fiilinin بَيْع anlamında kullanıldığına önce {وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍ وَكَانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ} {*Onu değersiz bir pahaya, sayılı birkaç dirheme sattılar. Onlar zaten ona değer vermemişlerdi*}⁸⁶⁸ âyeti ile istişhâd etmiş, daha sonra Yezîd b. Mufarri‘ el-Himyerî (ö. 69/688) nin şu beytini örnek vermiştir⁸⁶⁹;

870 وَشَرَيْتُ بُرْدًا لَيْتَنِي مِنْ بَعْدِ بُرْدٍ كُنْتُ هَامَهُ

Yezîd b. Mufarri‘ el-Himyerî Bürd isimli kölesini satar ve daha sonra pişman olur ve bu beyti söyler⁸⁷¹;

864 el-Bakara (2), 205.

865 el-Enbiyâ (21), 78.

866 İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 280.

867 el-Bakara (2), 207.

868 Yûsuf (12), 20.

869 İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 281.

870 «كنت هامة» كناية عن أن يكون قتيلا.

“Bürd isimli köleyi sattım Bürd’ten sonra keşke çıksaydı canım”⁸⁷².

İbn ‘Atiyye’nin Kur’ân âyetlerini diğer asıllarla beraber zikrederek istişhâdda bulunmasına bir diğer örnek ise { وَإِذْ عَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ... } (*Hani sen, sabah erkenden müminleri savaş mevzilerine yerleştirmek için ailenden ayrılmıştın.*)⁸⁷³ âyetindeki تُبَوِّئُ kelimesinin تَعَيَّنْ anlamında kullanıldığına, önce ... { نَبَوُّا مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ } { ... }⁸⁷⁴ { ... } (...dilediğimiz yerinde konaklayacağımız bu cennet toprağına ...) ⁸⁷⁴ âyeti ile istişhâd etmiş, daha sonra Hz. Peygamber’in مِنَ النَّارِ مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ ⁸⁷⁵ hadisi ile istişhâd etmiştir. el-A‘şâ (ö. 7/629) nın şu beytini de bu anlamda şâhid getirmiştir⁸⁷⁶;

وما بَوَّأَ الرَّحْمَانُ بَيْتَكَ مَنزِلًا بِشَرْقِيِّ أَجْيَادِ الصَّفَا وَالْمَحْرَمِ⁸⁷⁷

“Rahmân senin evini, Safâ ile Harem’in eteklerinin doğusuna kurmadı”.

Son olarak bu kelimenin Arap istimâlinde تَبَوَّأَتْ مَكَانَ كَذَا *Falanca yere hazırladım, yerleştim*” şeklindeki kullanımını⁸⁷⁸ örnek vermiştir⁸⁷⁹.

⁸⁷¹ İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim, **eş-Şi‘ru ve’s-şu‘arâ’**, Dâru’l-hadîs, Kahire tsz., I, 349; el-Müberred, Muhammed b. Yezîd, **el-Kâmil fi’l-lugati ve’l-edeb**, (Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), Dâru’l-fikri’l-‘Arabî, Kahire 1997, I, 293.

⁸⁷² ويقال: فلان هامة اليوم أو غد، أي يموت في يومه أو في غده. ويقال ذلك للشَّيخ إذا أسن، والمرضى إذا طالت علته، والحقنر لمدة الأجل.

⁸⁷³ Âl-i İmrân (3), 121.

⁸⁷⁴ ez-Zumer (39), 74.

⁸⁷⁵ el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğîre, **el-Câmi‘u’s-Sahîh min umûri Rasûlillâh sallallahu alehi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih**, (thk. Muahmmed Züheyr b. Nâsır b. en-Nâsır), Dâru tavki’n-necât, Beyrut tsz. Cenâiz, h.no: 1291; Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî, **Sünenü Ebî Dâvûd**, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut tsz., İlim, h.no: 3651; et-Tirmizî, Muhammed b. İsa Ebû İsa, **el-Câmi‘u’s-Sahîh Sünenü’t-Tirmizî** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru ihyai’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut tsz., İlim, h.no: 2659; Ahmed b. Hanbel, **Müsnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel**, (thk. Şu‘ayb el-Arnâvût), Müessesetu’r-risâle, Beyrut 1999, I, 268, h.no: 340.

⁸⁷⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 501.

⁸⁷⁷ Şiir A‘şâ’nın dîvânında şu şekildedir: بِأَجْيَادِ غَرْبِي الصَّفَا وَالْمَحْرَمِ *Rahmân, senin evini Safâ ile Harem’in batı eteklerinin yüksek yerlerine yapmadı*”. (Bkz. Meymûn b. el-Kays, **Dîvânu’l-A‘şâ’l-kebîr**, (şrh. Muhammed Hüseyin), Mektebetu’l-âdâb, Kahire tsz. s. 123.

⁸⁷⁸ el-Ezherî, **Tehzîbu’l-luga**, XV, 594-595.

⁸⁷⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 501.

İbn ‘Atiyye’nin Kur’ân kıraatleri ile istişhâdına gelince, ona göre üzerinde icmâ olan mushaf hattına muhalefet etmediği müddetçe bütün kıraat vecihleri câizdir⁸⁸⁰. Kıraat âlimlerine göre ise sahih olan kıraatin üç şartı vardır. Bunlar; Arap dili vecihlerinden birine muvâfakat etmesi, ümmetin üzerinde icmâ ettiği mushaflardan birinin resmî hattına mutâbık olması ve Hz. Peygambere sahih bir senedle ulaşılmış olması. Bu üç şartı sağlayan kıraati reddetmek ya da inkâr etmek câiz değildir. Bilakis farklı kıraat vecihleri Kur’ân’ın el-Ahrufu’s-seb‘a (yedi harf) üzerine indirilmesi ile alakalıdır. Bu sebeple İbnu’l-Cezerî şu beyti söylemiştir⁸⁸¹;

وَكُلِّ مَا وَاَفَقَ وَجْهَ نَحْوِ وَكَانَ لِلرَّسْمِ اِحْتِمَالًا يَحْوِي

وَصَحِّحَ اسْتِنَادًا هُوَ الْقُرْآنُ فَهَذِهِ الثَّلَاثَةُ الْأَرْكَانُ

“Nahvî tevcihe muvâfakat eden, resm-i mushafa uyan bir ihtimali içeren

Ve sened bakımından sahih olan (bütün kıraatler) Kur’ân’dır. Bu üç asıl ise (sahih kıraat için) rükünlerdir”.

Buradan anlaşılıyor ki, İbn ‘Atiyye sahih kıraatin tanımı hususunda kıraat âlimleri ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ancak o sahih Kur’ân kıraatlerinin nahiv kâideleri üzerinde etkisi olduğunu veya nahiv kâidelerinin çoğunun sahih kıraat vecihlerine göre binâ edildiğini ya da kıraatlerin bazı nahiv kâidelerinin konulmasına (vazına) sebep olduğunu ifâde etmektedir⁸⁸². Örneğin; { ... فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا } { ...her kim hidayetime tâbi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler.}⁸⁸³ âyetindeki خَوْفٌ kelimesini Zührî, Yâkub ve İsâ’nın خَوْفٌ şeklindeki mansûb kıraatini, cinsini nef eden لا nın isminin mansûb okunacağına istişhâd etmiştir. İbnu Muhaysın’ın خَوْفٌ şeklindeki merfû kıraatini ise ليس gibi amel eden لا nın

⁸⁸⁰ A.g.e., I, 112.

⁸⁸¹ el-Cezerî, a.g.e., s. 9.

⁸⁸² İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, I, 44.

⁸⁸³ el-Bakara (2), 38.

isminin merfû okunacağına istişhâd etmiştir⁸⁸⁴. Bir başka yerde ise o; *وَلِيُخَكِّمَ أَهْلَ الْإِنجِيلِ* {... أَنزَلَ اللَّهُ فِيهِ...} (*İncil'e inananlar, Allah'ın onda indirdiği (hükümler) ile hükmetsinler.*)⁸⁸⁵ âyetindeki *وَلِيُخَكِّمَ* kelimesini Hamza'nın lâm harfini kesre, mim harfini ise fetha ile *وَلِيُخَكِّمَ* şeklindeki kıraatini, lâmu't-ta'lîl'in muzâri fiili nasb etmesine şahid getirmiştir. Cumhûrun lâm harfini sükûn ve mim harfini cezm ile *وَلِيُخَكِّمَ* şeklindeki kıraatini ise emir lâminin muzâri fiili cezm ettiğine istişhâd etmiştir⁸⁸⁶.

6.2. Hadislerle İstişhâd

Hadisle istişhâd konusunda âlimler arasında ihtilâf vardır. Hadisle istişhâdın câiz olup olmadığına dâir tartışmalar, İbn Mâlik'in (ö. 672/1274) hadisle istişhâda önceki nahivcilerden daha çok yer vermiş olması sebebiyle, İbnu'd-Dâi (ö. 680/1281) ve özellikle Ebû Hayyân (ö. 745/1344) tarafından başlatılmıştır. Çünkü daha önce hadisle istişhâd konusunda böyle bir ihtilaftan bahsedildiğine rastlayamıyoruz⁸⁸⁷. Hadisle istişhâda dâir tartışmalar “Hadisle istişhâd yapanlar” ve “Hadisle istişhâd yapmayanlar” olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. Hadisle istişhâd etmeyen dilciler şunlardır⁸⁸⁸;

İsâ b. Ömer es-Sakafî (ö. 144/766)

Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ el-Mâzinî (ö. 154/771)

el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791)

Sîbeveyh, Ebû Bişr ‘Amr b. Osmân b. Kanber (ö. 180/796)

el-Kisâi, Alî b. Hamza b. Abdillâh el-Kûfî (ö. 189/805)

Alî b. el-Mübârek el-Ahmer (ö. 194/810)

Hişâm b. Muaviye ed-Darîr (ö. 209/824)

⁸⁸⁴ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 132.

⁸⁸⁵ el-Mâide (4), 47.

⁸⁸⁶ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 199.

⁸⁸⁷ Özbalıkçı, *a.g.e.*, s. 201.

⁸⁸⁸ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli’n-nahv*, s. 91.

Daha sonra gelen bazı Basra ve Kûfe ekolü temsilcileri de bu görüşü benimsemişlerdir. Endülüslü ve Bağdatlı bazı dilciler de hadisle istişhâd yapmamışlardır⁸⁸⁹. Ancak yukarıda ismi geçen Sîbeveyh, el-Kisâî, el-Ferrâ gibi bilginler hadisle istişhâda karşı olduklarını da açıkça ifade etmemişlerdir. Sadece hadisle istişhâd yoluna diğer gruptaki âlimler kadar başvurmamışlardır⁸⁹⁰.

Hadisle istişhâda başvuran dilcilere gelince bunlar⁸⁹¹;

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osmân (ö. 392/1001)

el-Cevherî, İsmâil b. Hammâd (ö. 393/1003)

İbn Fâris, Ahmed (ö. 395/1004)

es-Süheyli, Abdurrahmân b. Abdillâh (ö. 581/1185)

İbn Berrî, Abdullâh el-Mısrî (ö. 582/1186)

el-İşbîlî, Alî b. Muhammed b. Alî el-Harûf (ö. 610/1213)

İbn Mâlik, Cemâluddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (ö. 672/1273)

İbn Hişâm, Abdullâh b. Yûsuf (ö. 761/1360)

İbn Sîde, Alî b. İsmâil (ö. 458/1066)

İbnu't-Tayyîb (ö. 1170/1757)

Hadişle İstişhâd konusunda müstakil makâle yayımlayan Nusrettin Bolelli İbnu't-Tayyîb (ö. 1170/1757)' in şu ifadesini aktarır; *Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Gırnâtî* (ö. 745/1344), *Ebu'l-Hasan İbn ed-Dâî, Muhammed b. Abdurrahmân* (ö. 776/1374) ve *Celâleddîn es-Suyûtî* (ö. 911/1505) den başka hadisle istişhâd etmeye karşı çıkan başka bir Arap âliminin bulunduğunu sanmıyorum⁸⁹².

⁸⁸⁹ A.g.e., s. 92.

⁸⁹⁰ Özbalıkçı, a.g.e., s. 208-209.

⁸⁹¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv*, s. 89-91; el-Bagdâdî, *Hizânetu'l-edeb*, I, 7-9.

⁸⁹² Bolelli, a.g.mak., s.169.

Müellifimiz İbn ‘Atiyye de hadislerle istişhâd konusunda selefinden etkilenmiş olmalı ki hadisler ile istişhâda nazaran daha çok âyet ve şîir ile istişhâdda bulunmuştur. O daha çok hadisle istişhâdı irâb vechini açıklamada, nahvî tevcihler arasında tercihini belirtmede, bazı kelimelerin anlamını açıklamada, İsti‘mâlu’l-‘Arab ile açıklamada bulunduğu yerlerde, kelimenin doğru okunuş biçimini verdiği yerlerde kullanmıştır. Örneğin; Sibeveyh’in النوة kelimesini tahkîr için hemze ile okuyanların olduğu rivâyetini aktarırken, bu kelimenin tekilinin aslâ hemze ile okunmadığını Hz. Peygamber’in şu beyânı ile istişhâd etmiştir⁸⁹³;

رُوي أَنَّ رجلاً قال للنبي صَلَّى اللهُ عليه وسلَّمَ: السَّلَامُ عليك يا نبيَّ اللهُ فقال له النبيُّ عليه السَّلَامُ: لَسْتُ بِنبيِّ اللهِ ولكيَّ نبيِّ اللهُ⁸⁹⁴.

“Bir adam Allah Rasûlüne şöyle dedi: es-Selâmu ‘aleyke ey Allah’ın nebii (habercisi)! dedi; Allah Rasûlu ona; Ben Allah’ın nebii (habercisi) değilim ama Allah’ın nebisiyim (elçisiyim) dedi”⁸⁹⁵.

Aynı yerde bu kelimenin aslında “açık, parlak olmak” anlamlarına gelen نَبَا – صَفِيٍّ جِ أَصْفِيَاءِ ve وَلِيِّ جِ أَوْلِيَاءِ ise den türediğini de belirtmiş, bu kelimenin çoğulunun ise صَفِيٍّ جِ أَصْفِيَاءِ gibi نَبَا جِ أَنبِيَاءِ şeklinde olduğunu da nakletmiştir.

Bir başka yerde ise İbn ‘Atiyye {... وَإِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً...} (*Ölenin geride babaları ve çocukları olmayıp (kelâle şeklinde) malı mirasçılara kalırsa*)⁸⁹⁶ âyetindeki كَلَالَةً lafzının i‘râbının hal, mefûl veya كَانَ nin haberi olmak üzere nasb olabileceğini ifade etmiştir. Ancak fiilin mâlum olarak يُورَثُ şeklinde okunarak كَلَالَةً lafzının mefûl

⁸⁹³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 155.

⁸⁹⁴ Hâkim en-Neysâbûrî, **el-Mustedrek ‘ala’s-Sahîheyn** (thk. Mustafa Abdulkâdir ‘Atâ), Dâru’l-kütübî’l-‘ilmiyye, Beyrut 1990, II, 251, h.no: 2906; Hindî, ‘Alâuddîn Alî b. Husâmuddîn el-Muttekî, **Kenzu’l-ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef’âl**, (tsh. Bekrî Hayânî, Safvetu’s-Sekâ), Müessesetu’r-risâle, Beyrut 1981, XI, 457, h.no: 32148.

⁸⁹⁵ Çünkü Allah’ın nebisi, sadece Allah’tan haber veren kişi değildir. Haber veren, bir yerden edindiği bilgiyi bir başka yere aktarır. Allah’ın nebileri öyle yapmazlar; Allah’ın kendilerine indirdiği kitabı sadece Allah’ın kullarına haber vermekle yetinmezler aynı zamanda uygulurlar.

⁸⁹⁶ en-Nisâ (4), 12.

olmak üzere mansûb olmasının daha güzel olacağını belirtmiştir. Fiilin bu kullanımları arasındaki farkı belirtmek için Hz. Peygamber'in şu hadîsi ile istişhâd etmiştir⁸⁹⁷;

فقال جابر بن عبد الله: يا رسول الله، إنما يرثني كلاله أفأوصي بمالي كله؟⁸⁹⁸

Câbir b. Abdillâh şöyle demiştir: Ey Allahın Rasûlü! Bana kelâle (miras bırakacak babam ya da evladımın yokluğu)⁸⁹⁹ vâris kalıyor. Malımın hepsini vasiyet edeyim mi?

İbn ‘Atiyye { وَإِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ... } (Hani sen, sabah erkenden müminleri savaş mevzilerine yerleştirmek için ailenden ayrılmıştın.)⁹⁰⁰ âyetindeki تُبَوِّئُ kelimesinin anlamını açıklarken, bu kelimenin تُعَيِّن (belirlemek, ayırmak, tahsis etmek) anlamında kullanıldığına, Hz. Peygamber'in مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ “Kim bile bile benim hakkımda yalan uydurursa cehennemdeki yerini hazırlasın”⁹⁰¹ hadîsi ile istişhâd etmiştir⁹⁰².

İbn ‘Atiyye { ... وَآتَى الْمَالَ عَلَى حُبِّهِ ذَوِي الْقُرْبَى وَالْيَتَامَى وَالْمَسَاكِينَ وَابْنَ السَّبِيلِ وَالسَّائِلِينَ وَفِي الرِّقَابِ } {... (yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar)⁹⁰³ âyetindeki وَابْنَ السَّبِيلِ kavramını Arapların لِلْمَاءِ الْمُلَازِمِ لِلطَّائِرِ الْمُلَازِمِ لِلْمَاءِ kavramını Arapların

⁸⁹⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 19.

⁸⁹⁸ Müslim, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, **Sahîh-u Müslim** (thk. Muahmmed Fuâd Abdülbâkî), Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut tsz., Ferâiz, h.no: 1616, Vasiyye, h.no: 1628.

⁸⁹⁹ Erdoğan, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri**, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2005, s. 303.

⁹⁰⁰ Âl-i İmrân (3), 21.

⁹⁰¹ el-Buhârî, **a.g.e.**, Cenâiz, h.no: 1291; Ebû Dâvud, **a.g.e.**, İlim, h.no: 3651; et-Tirmîzî, **a.g.e.**, İlim, h.no: 2659; Ahmed b. Hanbel, **a.g.e.**, I, 268, h.no: 340.

⁹⁰² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 501.

⁹⁰³ el-Bakara (2), 177.

ifadesi ile açıklamış ve Arabların bu kullanımı hakkında Hz. Peygamberin لا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ ابْنُ زَيْنٍ⁹⁰⁴ hadisi ile istişhâd etmiştir⁹⁰⁵.

{ وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيُشْهَدُ اللَّهُ عَلَى مَا فِي قَلْبِهِ وَهُوَ أَلَدُّ الْخِصَامِ } İbn ‘Atiyye (İnsanlardan öyleleri vardır ki, dünya hayatı hakkında söyledikleri senin hoşuna gider. Hatta böylesi kalbinde olana (samimi olduğuna) Allah'ı şahit tutar. Halbuki o, hasımların en yamanıdır.)⁹⁰⁶ âyetindeki أَلَدُّ kelimesinin zem (yerme) anlamı ifâde ettiğine, şiddetli düşmanlık ve şiddetli kızgınlık anlamları taşıdığına Hz. Peygamber’in şu beyânı ile istişhâd etmiştir⁹⁰⁷; ⁹⁰⁸ أَبْعَضُ الرِّجَالِ إِلَى اللَّهِ الْأَلَدُّ الْخَصْمُ (Erkeklerin Allah'a en sevimsiz olanı, şiddetle düşmanlık yapandır.)

6.3. Şiirle İstişhâd

Arap şiiri, dile ait kuralların ve lügavî malzemenin tespitinde önemli bir yere sahiptir. Hatta öneminden dolayı, “şevâhid” denince akla ilk gelen şiir olmuştur. Dilciler sarf, nahiv ve lügat gibi filolojik çalışmalarında Kur’an’dan sonra Arap şiirini esas almışlar ve bunun üzerine kâidelerini binâ etmişlerdir⁹⁰⁹.

Eski müellifler, birbirini tâkip eden devirleri ve nesilleri göz önüne alarak, şâirleri tabakalara, dolayısıyla da şiir tarihini devirlere ayırmışlardır⁹¹⁰. Buna göre istişhâd açısından Arap şâirleri dört tabakaya ayrılır. Birinci tabaka “Câhiliyyûn” dur ki İslâm’dan önce olan bir diğer ifâde ile câhiliyye döneminde yaşamış şâirlerdir. İmriü'l-

⁹⁰⁴ « لا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ ابْنُ زَيْنٍ » Bu hadis, İbn ‘Atiyye’nin tefsîrinde her ne kadar (ابن) lafzıyla geçse de hadis kaynaklarında bu lafızla bulamadık. Bu hadis, kaynaklarda « لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ وَكَدُّ زَيْنٍ » lafzıyla geçmektedir.

Yani İbn ‘Atiyye’nin tefsîrinde « ابن زَيْنٍ » şeklinde, hadis kaynaklarında ise, « وَكَدُّ زَيْنٍ » şeklinde yer almaktadır. (Bkz. Ebû Ya‘lâ, Ahmed b. Alî et-Temîmî el-Mevsîlî, **Müsnedü Ebî Ya‘lâ**, Dâru'l-Me'mûn li't-turâs, Dımaşk 1984, II, 394, h.no: 1168; Hindî, **Kenzu'l-'ummâl fi süneni'l-akvâl ve'l-ef'âl**, XI, 457, h.no: 43907.

⁹⁰⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 243.

⁹⁰⁶ el-Bakara (2), 204.

⁹⁰⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 279.

⁹⁰⁸ Müslim, **a.g.e.**, İlim, h.no: 2668; el-Buhârî, **a.g.e.**, Mezâlim, h.no: 2457, Tefsîr, h.no: 4523, Ahkâm, h.no: 7188.

⁹⁰⁹ Uzunoğlu, M. Vecih, **el-Bahru'l-Muhît'in Filolojik Açısından İncelenmesi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006 İzmir, s. 253.

⁹¹⁰ Çetin, Nihad M., **Eski Arap Şiiri**, 2. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2011, s. 4.

Kays (ö. 539), el-A‘şâ (ö. 629) ve Zuheyr b. Ebî Sulmâ (609) gibi. İkinci tabaka “**Muhadramûn**” dur ki Câhiliyye ve İslâm’ı idrâk edenlerdir, Lebîd b. Rabî‘a (ö.41/661) , Hassan b. Sâbit (ö. 62/ 682) ve Ebû Zueyb (ö. 28/648) gibi. Üçüncü tabaka “**İslâmiyyûn**” dur ki İslâm’ın ilk asrında gelen şairlerdir. Aynı zamanda bunlara “**Mütekaddimûn**” da denilmektedir, el-Ferazdak (ö. 110/728), Zü’r-Rumme (ö. 117/735) ve Cerîr (ö. 110/728) gibi. Dördüncü tabaka “**Muvelledûn**” dur ki İslâmî şairlerden sonra olanlardır. Aynı zamanda bunlara “**Muhdesûn**” da denilmektedir, Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783), Ebû Temmâm (ö. 231/845) ve el-Buhturî (ö. 284/897) gibi⁹¹¹. İlk üç gruptaki şâirler topluca kudemâ (eskiler) diye anılırlar. “Kadîm şâir” denildiği zaman en eski câhiliyye sanatkârları, “eski şâir” veya “eski şiir” sözüyle de, umûmiyetle Câhiliyye devri şâirleri, Muhadramûn ve ilk İslâmî devir şâirleri ile onların eserleri kastedilmektedir⁹¹².

İlk üç tabakadakilerin şiirleri “şevâhid”, dördüncü tabakadakilerin şiirleri ise “emsile” kabul edilir. Bu durumda misalle şâhid arasında fark olduğu açıkça görülmektedir. Şâhid bir dil bilgisi kuralının, bir ifadenin doğruluğunu kanıtlar, yani kâideyi isbat için getirilen örnektir. Çoğulu ise şevâhiddir⁹¹³. Misal ise kuralı açıklamak ve anlaşılmasını kolaylaştırmak için getirilir⁹¹⁴.

es-Suyûtî, dilcilerin, dördüncü tabaka, yani müvelledûn/muhdesûn şâirlerin şiirleriyle istişhâdın câiz olmadığı husûsunda görüş birliğinde olduklarını zikreder. el-Asma‘î (ö. 216/831) den yaptığı rivâyete göre sözleriyle istişhâd edilen şâirlerin sonuncusunun İbn Herme (ö. 176/792) olduğunu belirtir⁹¹⁵.

Buraya kadar şiirle istişhâd hakkında kısaca bilgi verdikten sonra İbn ‘Atiyye’nin *el-Muharraru’l-vecîz*’de şiirle istişhâda ne kadar yer verdiği ve bu konu ile ilgili yöntemini ele almak istiyoruz. İbn ‘Atiyye eserinin hemen hemen her sayfasında Arap şiirinden ya istişhâdda bulunmakta ya da misal vermektedir. Tefsîrinde yaklaşık olarak 1600 beyit ve mısra yer almaktadır⁹¹⁶. Bunların içinden 400’e yakın örneği seçip

⁹¹¹ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli’n-nahv*, s. 144-145; el-Bagdâdî, *Hizânetu’l-edeb*, I, 6-9; Uzun, *a.g.e.*, s. 18.

⁹¹² Çetin, *a.g.e.*, s. 5-6.

⁹¹³ Uzun, *a.g.e.*, s. 18.

⁹¹⁴ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli’n-nahv*, s. 13-14; Durmuş, “İstişhâd” mad.

⁹¹⁵ es-Suyûtî, *el-İktirâh fî ‘ilmi usûli’n-nahv*, s. 144-145.

⁹¹⁶ Talebe, *a.g.e.*, s. 190-219.

inceleyen Harun Ögmüş'ün tespitlerine göre seçtiği bu örneklerin 230'dan fazlası lügatle, 100'den fazlası nahivle, geri kalanı da sarf, belâgat ve kıraat gibi diğer konularla ilgilidir⁹¹⁷. Nitekim ele alınan 400'e yakın örnek içerisinde yapılan mukâyeseler, İbn Atiyye'nin şevâhidinin 260 kadarının Ebû 'Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'ân*'ında, 100'den fazlasının da el-Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân*'ında olduğunu göstermiştir⁹¹⁸.

İbn 'Atiyye, şiirle istişhâdda bulunduğu yerlerde genellikle kaynaklara gitmeden Taberî'den nakletme yoluna gitmiştir. Bazı durumlarda şâirin ismini vererek, bazı durumlarda ise şâirin ismini vermeden (قول الشاعر)، (قال الشاعر) gibi ifâdelerle istişhâdda bulunmuş ya da şiirlerden misal/örnek vermiştir.

İbn 'Atiyye şiirle istişhâdda bulunduğu yerlerde sâdece başkalarından nakletmekle yetinmez, yaptığı nakillerde zaman zaman değerlendirme ve tercihlerde bulunur. O yeri geldiğinde istişhâd ettiği beyitlerin şâirleri ve rivâyet ediliş şekilleri hakkında da değerlendirmelerde bulunur. Ayrıca o, istişhâdda bulunduğu nakillerde, nakil yaptığı müelliflerin görüşlerine mutlak olarak teslîmiyet göstermez. Onların görüşleri arasında tercihte bulunur, zaman zaman görüşlerini eleştirir. Bu yönüyle İbn 'Atiyye'nin tefsîri, şiirle istişhad bakımından muhtevâsı zengin olan bir eserdir.

Burada İbn 'Atiyye'nin sarf, nahiv ve lügatle ilgili konularda şiirle istişhâdlarına birer örnek vererek bu bahsi noktalayacağız.

O, { ... فَتَوَبُوا إِلَىٰ بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنفُسَكُمْ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَّكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ ... } (...Artık Rabbinize tevbe edin. Gönüllerinizdeki buzağı sevgisini yok edin. Böyle davranmanız sizi yoktan yaratan Rabbiniz katında sizin için daha hayırlıdır...)⁹¹⁹ âyetindeki بَارِئِكُمْ kelimesini Sîbeveyh'in بَارِئِكُمْ şeklinde hemzeyi sükûn ile okumanın güzel olduğunu ifâde eder. Sîbeveyh'e göre harekeler peşpeşe geldiğinde kelimenin sonundaki irâb harfinin

⁹¹⁷ Ögmüş, **a.g.mak.**, s. 79.

⁹¹⁸ **A.g.e.**, s. 83.

⁹¹⁹ el-Bakara (2), 54.

harekesinin teskîn yapılması câizdir. İbn ‘Atiyye, Sîbeveyh’in bu görüşünü tercih etmiş ve bunu İmriu’l-Kays’ın şu beyti ile istişhâd etmiştir⁹²⁰;

فَلْيَوْمَ أُسْقَىٰ غَيْرَ مُسْتَحَقِّبٍ⁹²¹ إِنَّمَا مِنَ اللَّهِ وَلَا وَاغِلٍ⁹²²

“Bugün bana, Allah’a karşı günaha girmeden ve içki sofrasına oturmadan içirilir”.

İbn ‘Atiyye {وَأَذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَيُّ مَسِيٍّ الشَّيْطَانُ بُنِصِبٍ وَعَذَابٍ} (Kulumuz Eyyub’u da an. O, Rabbine: Doğrusu şeytan bana bir yorgunluk ve eziyet verdi, diye seslenmişti)⁹²³ âyetindeki بُنِصِبٍ kelimesinin “zorluk, meşakkat ve sıkıntı” anlamında kullanıldığına Câhiliyye şâirlerinden olan⁹²⁴ en-Nâbiğatu’z-Zubyânî’nin şu beyti ile istişhâd da bulunmuştur⁹²⁵;

كَلْبِنِي لَهُمْ، يَا أُمَيْمَةَ، نَاصِبٍ وَلَيْلٍ أَفَاسِيهِ، بَطِيءِ الْكَوَاكِبِ⁹²⁶

“Bırak beni Ey Ümeyme! Yorgunluk veren kedere ve yıldızları yavaş seyreden sıkıntı çektiğim geceye”.

İbn ‘Atiyye {هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ} (Bu size vâdedilen (öldükten sonra yeniden dirilmek, gerçek olmaktan) çok uzak!)⁹²⁷ âyetindeki هَيْهَاتَ kelimesinin isim fiil olduğuna ve bu kelimenin “ne kadar uzak!, uzak oldu” anlamında kullanıldığına

⁹²⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 145.

⁹²¹ Bazı rivayetlerde فَلْيَوْمَ أُشْرِبُ غَيْرَ مُسْتَحَقِّبٍ şeklinde olup istişhad أُشْرِبُ kelimesinin câzim olmadan cezmedilmesi ile ilgilidir.

⁹²² İmriu’l-Kays b. Hucr b. el-Hâris b. ‘Amr, **Dîvânu İmrii’l-Kays**, (şrh. Abdurrahmân el-Mustâvî), 2. Baskı, Dâru’l-ma’rife, Beyrut 2004, s. 141.

⁹²³ Sâd (38), 41.

⁹²⁴ en-Nâbiğatu’z-Zubyânî, Ziyâd b. Mu‘âviye, **Dîvânu’n-Nâbiğati’z-Zubyânî**, (şrh. Hamdû Tammâs), 2. Baskı, Dâru’l-ma’rife, Beyrut 2005, s. 9.

⁹²⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, IV, 507.

⁹²⁶ en-Nâbiğatu’z-Zubyânî, **a.g.e.**, s. 13.

⁹²⁷ el-Müminûn (23), 36.

İslâmiyyûn / Mütেকaddimûn şâirlerden olan Cerîr b. ‘Atiyye et-Temîmî (ö. 114/732)’nin şu beyti ile istişhâdda bulunmuştur⁹²⁸;

فَأَيْهَاتَ أَيُّهَاتَ الْعَقِيقُ وَمَنْ بِهِ، وَأَيْهَاتَ وَصَلًا بِالْعَقِيقِ نُؤَاصِلُهُ⁹²⁹

“Akîk ve onunla beraber olanlar ne kadar uzaktır,

Akîk’e kavuşmak, bizim ona ulaşmamız ne kadar uzaktır”.

7. GRAMER EKOLLERİNE KARŞI TUTUMU

İbn ‘Atiyye’nin eseri *el-Muharraru'l-vecîz*’de tâkip ettiği nahiv metodolojisinin temelinde, nahiv âlimlerinin icmâ ettiği hususlarda onların görüşlerini kabullenmek yatar. O üzerinde âlimlerin icmâ ettikleri görüşleri lügat, sarf, nahiv ve belâgat açısından delillendirerek savunur. İbn ‘Atiyye eserinde, nahiv âlimlerinin ittifak ettikleri konularda başka tercihte bulunmanın câiz olmadığını da açıkça şu şekilde ifâde etmiştir⁹³⁰; *ولا يَصِحُّ الصَّرْفُ فِيهِ بِإِجْمَاعٍ مِنَ النَّحَاةِ* (Nahiv âlimlerinin icmâ ettikleri bir konuda tercihte bulunmak doğru değildir.)

Bu sebeple olsa gerektir ki o, *el-Muharraru'l-vecîz*’de cumhûr kavramını çok kullanmış ve cumhûrun görüşlerini ilk sıraya almıştır⁹³¹. Ancak onun nakillerde mutlak teslimiyetçi olmadığını daha önce ifade etmiştik. Bu açıdan o nâdir de olsa bazı durumlarda cumhûrun görüşünü kabullenmemekte hatta eleştirmektedir⁹³². Onun nahivdeki mezhebini ortaya koymak için gramer ekolleri arasındaki tercihlerini incelemeden bir şey söylemenin mümkün olmayacağı açıktır. Bu sebeple burada İbn ‘Atiyye’nin Basralı, Kûfeli ve diğer dilcilerin görüşleri arasındaki tercihlerini tesbit edeceğiz.

⁹²⁸ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 143.

⁹²⁹ Cerîr, ‘Atiyye et-Temîmî, *Dîvânu Cerîr*, Dâru Beyrût, Beyrut 1986, s. 385.

⁹³⁰ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 119.

⁹³¹ Örnek için bkz. *a.g.e.*, I, 243, 254, 364, 412, 522, II, 77, 152, 193,

⁹³² Örnek için bkz. *a.g.e.*, II, 92.

Örnek 1: {فَوَسَّوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُورِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوَآتِهِمَا وَقَالَ مَا نَهَاكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هَذِهِ} (Derken şeytan, birbirine kapalı ayıp yerlerini kendilerine göstermek için onlara vesvese verdi ve: Rabbiniz size bu ağacı surf melek olursunuz veya ebedî kalanlardan olursunuz diye yasakladı, dedi.)⁹⁴⁰ İlayn âyetindeki إىلأ أن تىكونا kısmının Basralı dilciler إىلأ كراهية أن takdîrinde olduğunu söylemişler⁹⁴¹, Kûfeli dilciler ise إىلأ أن لا takdîrinde olduğunu söylemişlerdir. İbn ‘Atiyye ise Basralıların görüşünü tercih etmiş ve sebebini şu şekilde açıklamıştır; Basralıların görüşü daha evlâdır. Çünkü isimlerin muzmer olup takdîr edilmesi, harflerin muzmer olup takdîr edilmesinden daha güzeldir⁹⁴².

Örnek 2: {وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ وَيُقُولُوا دَرَسْتَ وَلْيُبَيِّنَ لِقَوْمٍ يُعْلَمُونَ} (Böylece biz âyetleri geniş geniş açıklıyoruz ki, "Sen ders almışsın" desinler de biz de anlayan toplum için Kur'an'ı iyice açıklayalım.)⁹⁴³ İlayn âyetindeki وَيُقُولُوا kelimesini Kûfeli dilciler أن لا يَقُولُوا takdîrinde olduğunu söylemişlerdir. Basralı dilciler ise bu kelimedeki lâmin كى (lâmu't-tâfil) olduğunu ileri sürmüşlerdir. İbn ‘Atiyye ise Kûfeli dilcilerin görüşünün zayıf olduğunu belirtmiş, sebebini ise şu şekilde açıklamıştır; “Basralı dilciler herhangi bir yerde لا harfinin izmârını câiz görmezler” demiştir⁹⁴⁴.

Az önce de işaret edildiği gibi İbn ‘Atiyye *el-Muharraru'l-vecîz*'de Basralı dilciler ile Kûfeli dilcilerin görüşlerini karşılaştırırken pek çok konuda Basralı dilcilerin isimlerini vererek tercihte bulunmaktadır. Bunun sebebi ise sıklıkla görüşlerine mürâcaat ettiği Sîbeveyh, Ebû ‘Ubeyde (ö. 210/ 825) ve el-Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830) gibi dilcilerin Basra ekolünün önde gelen dilcileri olduklarının bu alanla meşgul olanlar

⁹⁴⁰ el-A‘râf (7), 20.

⁹⁴¹ el-Ahfeş, Ebu'l-Hasan Sa‘îd b. Mes‘ade, **Meâni'l-Kur‘ân**, (thk. Dr. Hüdâ Mahmûd Karâa), Mektebetu'l-hâncî, I-II, Kahire 1990, I, 322.

⁹⁴² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 385.

⁹⁴³ el-En‘âm (6), 105.

⁹⁴⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 331.

tarafından açıkça bilindiği gerçeğidir. Bu hususu açıklamak için burada İbn ‘Atiyye’nin Basralı dilcilerin önde gelenlerinden yaptığı tercihlerini ele alacağız.

7.1.1. Sîbeveyh

İbn ‘Atiyye *el-Muharraru'l-vecîz*’in pek çok yerinde Ebû Bişr ‘Amr b. Osmân b. Kanber Sîbeveyh (ö. 180/796)’in görüşlerine yer vermekte ve onun görüşlerini tercih etmektedir. O Sîbeveyh’in görüşlerini, diğer dilcilere nazaran daha çok tercih etmiştir. O ihtilafli meselelerde önce meselenin değişik vecihlerini ortaya koymakta daha sonra Sîbeveyh’in görüşünü delilleri ile beraber açıklayarak tercihini ondan yana yapmaktadır. Bizim İbn ‘Atiyye’nin Sîbeveyh’in görüşlerini tercih ettiği konuların hepsini burada ele almamız çalışmamızın sınırlarını aşacağı için birkaç örnekle yetineceğiz.

Örnek 1: İbn ‘Atiyye { وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ }

(Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir). Eğer (gerçekleri) anlarsanız bunu sadakaya (veya zekâta) saymak sizin için daha hayırlıdır.)⁹⁴⁵ âyetindeki كان nin Kûfeli dilcilere göre **nâkis fiil olduğunu**, Sîbeveyh ve Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987)’ye göre⁹⁴⁶ ise حدث / وجد **anlamlarında tam fiil olduğunu** söyleyerek Sîbeveyh’in görüşünü tercih etmiştir⁹⁴⁷.

Örnek 2: İbn ‘Atiyye { أَوْكَلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِّنْهُمْ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ }

(Ne zaman onlar bir antlaşma yaptılarsa, yine kendilerinden bir gurup onu bozmadı mı? Zaten onların çoğu iman etmez.)⁹⁴⁸ âyetindeki أَوْكَلَّمَا kelimesindeki vâv harfi hakkında Sîbeveyh’in **atîf vâvı** görüşüne⁹⁴⁹, el-Ahfeş’in **zâiddir** görüşüne⁹⁵⁰ yer vermiş ve el-Kisâî’nin **vâv harfini sâkin** وَو şeklinde okuduğunu açıklamıştır. Sonuç olarak ise

⁹⁴⁵ el-Bakara (2), 280.

⁹⁴⁶ el-Fârisî, Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdilğaffâr en-Nahvî, **el-Mesâilu'l-‘adudiyyât**, (thk. Alî Câbir el-Mansûr), ‘Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1986, 150

⁹⁴⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 376.

⁹⁴⁸ el-Bakara (2), 100.

⁹⁴⁹ Sîbeveyh, İmâmu’n-Nuhât ‘Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, **el-Kitâb**, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), 3. Baskı, Mektebetu'l-hâncî, I-V, Kahire 1988, III, 187-188.

⁹⁵⁰ el-Ahfeş, **a.g.e.**, s. 147.

Sîbeveyh'in görüşünün dışındakilerin tekellüflü olduğunu belirtip, Sîbeveyh'in görüşünün sahih olduğunu ifade etmiştir⁹⁵¹.

Örnek 3: İbn 'Atiyye { لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنِ بِاللَّهِ }
{ لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنِ بِاللَّهِ سَمِعَ عَلِيمٌ }
(Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.)⁹⁵² âyetindeki بِالطَّاغُوتِ kelimesini Ebû Alî el-Fârisî'nin **tekil ya da çoğul yerine kullanılan masdardır** ve el-Müberred (ö. 285/898)'in **çoğuldur** görüşlerini reddetmiş, Sîbeveyh'in **müfred ve cins isimdir** görüşünü tercih etmiştir⁹⁵³.

İbn 'Atiyye genellikle ihtilâfin çok olmadığı konularda sadece Sîbeveyhi'in görüşünü zikretmekle yetinmiş ve tercihini ondan yana kullanmıştır. İbn 'Atiyye'nin sadece Sîbeveyhi'in görüşünü vererek, onu tercih ettiği konulara iki örnek vermek istiyoruz.

Müellif { فَادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبئسَ مَثْوًى الْمُتَكَبِّرِينَ } (O halde, içinde ebedî kalacağınız cehennem kapılarından girin! Kibirleyenlerin yeri ne kötüdür!)⁹⁵⁴ âyetindeki فَبئسَ kelimesinin başındaki lâm harfî hakkında Sîbeveyhi'in “**Tekid lâmı asla mâzi fiilin başına gelmez. Ancak bazen mâzi fiilin başına kase lâmı gelebilir. Tekid lâmının ise mutasarrıf olmadığı için isimlere benzeyen, zaman anlamı taşımadığı için fiillerden uzaklaşan بِئْسَ ve نِعْمَ kelimelerinin başına gelmesi câizdir**” görüşünü aktarmış ve bu görüşü tercih etmiştir⁹⁵⁵.

Müfessir { وَلَيَحْشَنَّ الَّذِينَ لَوْ تَرَكَوْا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا }
(Geriye eli ermez, gücü yetmez çocuklar bıraktıkları takdirde (halleri ne olur) diye korkacak olanlar (yetimlere haksızlık etmekten) korkup titresinler; Allah'tan sakınsınlar

⁹⁵¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 185.

⁹⁵² el-Bakara (2), 256.

⁹⁵³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 344.

⁹⁵⁴ en-Nahl (16), 29.

⁹⁵⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 389-390.

ve doğru söz söylesinler.)⁹⁵⁶ âyetindeki وَيُخْشِ fiili hakkında Sîbeveyhî'n "bu fiil emir lâmi sebebiyle meczûmdur ve emir lâminin harf-i cerlere kıyasla muzmer olması câiz değildir" görüşünü nakletmiş ve bu görüşü tercih etmiştir⁹⁵⁷.

İbn 'Atiyye'nin, Sîbeveyhî'in görüşlerini naklettiği konuların çoğunda tercihini ondan yana yaptığını daha önce belirtmiştik. Ancak o nâdirde olsa Sîbeveyhî'in görüşleri ile beraber diğer dilcilerin görüşlerini de zikrettiği bazı konularda, Sîbeveyhî'in görüşlerini tercih etmemekte hattâ onları reddetmektedir. Şimdi İbn 'Atiyye'nin Sîbeveyhî'in görüşlerini tercih etmediği ya da reddettiği konulara da birer örnek verelim.

{...وَأَسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ فَإِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَأَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ أَنْ تَضِلَّ، O,

{إِحْدَاهُمَا فَتُذَكَّرُ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى} (Erkeklerinizden iki de şahit bulundurun. Eğer iki erkek bulunamazsa rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkek ile -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki kadın olsun.)⁹⁵⁸ âyetindeki فَتُذَكَّرُ fiilinin başındaki ف harfini, Sîbeveyhî'in şartın cevâbı olduğu için⁹⁵⁹ فَتُذَكَّرُ şeklinde merfû okuduğunu söylemiştir. Ancak İbn 'Atiyye bu kelimedeki ف harfinin atıf harfi olduğunu bu sebeple öncesindeki أَنْ تَضِلَّ mansûb muzâri fiiline atfedilerek mansûb okumanın da mümkün olduğu üzerinde durmuştur. İbn 'Atiyye bu kelimenin i'râbı ile ilgili her iki görüşe de aynı mesafede olduğunu ifade etmiştir⁹⁶⁰.

Ayrıca o, {قَالُوا أَتَعْجَبِينَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ رَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ إِنَّهُ حَمِيدٌ مَجِيدٌ} ((Melekler) dediler ki: Allah'ın emrine şaşıyor musun? Ey ev halkı! Allah'ın rahmeti ve bereketleri sizin üzerindedir. Şüphesiz ki O, övülmeye lâyıktır, iyiliği boldur.)⁹⁶¹ âyetindeki أَهْلٌ kelimesi hakkında Sîbeveyhî'in ihtisas olduğu için mansûbdur görüşünü⁹⁶² reddedmiştir.

⁹⁵⁶ en-Nisâ (4), 9.

⁹⁵⁷ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, II, 13.

⁹⁵⁸ el-Bakara (2), 282.

⁹⁵⁹ Sîbeveyh, a.g.e., III, 63-64.

⁹⁶⁰ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, I, 382.

⁹⁶¹ Hûd (11), 73.

⁹⁶² Sîbeveyh, a.g.e., III, 63-64.

İbn ‘Atiyye ihtisasın sadece medih ve zem ifade eden kelimelerle yapıldığını söylemiş, *أهل* kelimesinin ise medih ya da zem anlamı içermediğini ifade etmiştir⁹⁶³.

7.1.2. el-Halîl b. Ahmed

İbn ‘Atiyye, el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî’den (ö. 170/ 786) genellikle lügat ve i’râb konusunda nakilde bulunmuştur. Özellikle Basralıların görüşlerini verdiği konularda el-Halîl ve diğer Basralı dilciler diyerek hem el-Halîl b. Ahmed’in görüşüne yer vermiş hem de Basra ekolünün görüşünü açıklamıştır. Aynı zamanda tercihini Basralılardan yana kullanmıştır. Örneğin İbn ‘Atiyye, *إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِئُونَ* { *Kuşkusuz Müminler Yahudiler, Sabiüler ve Hristiyanlar, bütün bu gruplardan Allah’a ve ahiret gününe inanan ve yararlı işleri yapanlar için ne bir korku vardır ne de üzülmeler.* }⁹⁶⁴ âyetindeki *وَالصَّابِئُونَ* kelimesini, el-Halîl ve Sîbeveyh gibi Basralı dilcilerin **merfû** okuduklarını belirtmiş ve bu görüşü tercih etmiştir⁹⁶⁵.

İbn ‘Atiyye, el-Halîl b. Ahmed’in görüşlerine yer verdiği bazı konularda ise Basra ekolüne hiç değinmeyerek el-Halîl b. Ahmed’in görüşünü aktarmış ve onun görüşünü tercih etmiştir.

Örneğin İbn ‘Atiyye, *يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَأَوْفُوا بِعَهْدِي أُوفِ بِعَهْدِكُمْ* { *Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın, bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki, ben de size vâdettiklerimi vereyim. Yalnızca benden korkun.* }⁹⁶⁶ âyetindeki münâdânın âmilinin, el-Halîl b. Ahmed’e göre **أدعو** veya **أريد** **mahzûf fiillerinden** biri olduğunu belirtmiş ve bu görüşü tercih etmiştir⁹⁶⁷.

⁹⁶³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 190.

⁹⁶⁴ el-Mâide (5), 69.

⁹⁶⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 219.

⁹⁶⁶ el-Bakara (2), 40.

⁹⁶⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 133.

İbn ‘Atiyye, el-Halîl b. Ahmed’in görüşlerine yer verdiği bazı konularda ise konu ile ilgili değişik tevcihleri de vermekte ancak tercihini belirtmemektedir.

Örneğin o, { وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا إِلَىٰ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ وَإِلَى الرَّسُولِ رَأَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا }
(Onlara: Allah'ın indirdiğine (Kitab'a) ve Resûl'e gelin (onlara başvuralım), denildiği zaman, münafıkların senden iyice uzaklaştıklarını görürsün.)⁹⁶⁸ âyetindeki صُدُودًا kelimesi hakkında bazı dilcilerin صَدَّ fiilinin masdarı dediklerini, el-Halîl b. Ahmed’in ise **isimdir** dediğini nakleder. el-Halîl b. Ahmed’e göre **صَدَّ fiilinin masdarı صَدَّ kelimesidir**. Âyetteki صُدُودًا kelimesi ise فُعُولُ veznindedir. Bu vezin ise حَرَجٌ ve قَعْدٌ gibi lâzım fiillerin masdar veznidir. Hâlbuki صَدَّ fiili şu âyeti kerimelerde olduğu gibi müteaddî bir fiildir; { وَجَدْتَهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ أَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ } (Onun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe secde ettiklerini gördüm. Şeytan, kendilerine yaptıklarını süslü göstermiş de onları doğru yoldan alıkoymuş. Bunun için doğru yolu bulamıyorlar)⁹⁶⁹, { وَعَادًا وَثَمُودَ وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِينِهِمْ وَزَيْنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ } (Âd ve Semûd'u da (helâk ettik). Sizin için, (onların başına nelerin geldiği) oturdukları yerlerden apaçık anlaşılmaktadır. Şeytan onlara yaptıkları işleri güzel gösterip onları doğru yoldan çıkardı. Oysa bakıp görebilecek durumdaydılar)⁹⁷⁰. İbn ‘Atiyye yapmış olduğu bu açıklamalardan sonra ise herhangi bir değerlendirmede bulunmamış, tercihini belirtmemiştir⁹⁷¹.

İbn ‘Atiyye’nin, el-Halîl b. Ahmed’in görüşlerini naklettiği ancak tercihini belirtmediği durumlara bir diğer örnek ise { وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لِنَسْحَرَنَّ بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ } (Ve dediler ki: "Bizi sihirlemek için ne mucize getirirsen getir, biz sana inanacak

⁹⁶⁸ en-Nisâ (4), 61.

⁹⁶⁹ en-Neml (27), 24.

⁹⁷⁰ el-Ankebût (29), 38.

⁹⁷¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 73.

değiliz.”)⁹⁷² âyetindeki مَمَّا kelimesinin aslı hakkındaki ihtilaflara genişçe yer vermesidir. İbn ‘Atiyye bu kelimenin aslının el-Halîl b. Ahmed’e göre ما ما olduğunu, ilk elifin ibdâl ile he’ye dönüştüğünü söylemiştir. Sîbeveyh ve ez-Zeccâc’a göre ise ما ما şeklinde olduğunu ve iki harfin birleşerek tek bir harf halini aldığını ifade etmiştir⁹⁷³. Ancak o yaptığı bu açıklamalardan sonra herhangi bir değerlendirmede bulunmamış ve tercihini belirtmemiştir⁹⁷⁴.

7.1.3. Ebû ‘Ubeyde

Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Musennâ (ö. 210/825), İbn ‘Atiyye’nin *el-Muharraru'l-vecîz*’de görüşlerine sıkça yer verdiği âlimlerden biridir⁹⁷⁵. İbn ‘Atiyye özellikle kelimelerin okunuşu, kelimelerin anlamları ve i‘râbla ilgili konularda Ebû ‘Ubeyde’nin görüşlerini nakleder. O aynı zamanda Ebû ‘Ubeyde’nin görüşlerini naklettiği lügat ve i‘râbla ilgili bazı konularda onun görüşlerini açık bir şekilde red eder. Şimdi bu hususu örneklendirelim.

İbn ‘Atiyye, { وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرَةِ وَلَا حِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذِي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَحِثُّكُمْ بِآيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا }

*(Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri de helâl kılmam için gönderildim. Size Rabbinizden bir mucize getirdim. O halde Allah'tan korkun, bana da itaat edin.)*⁹⁷⁶ âyetindeki بَعْضَ kelimesine

Ebû ‘Ubeyde’nin كل “hepsi” anlamını verdiğini belirtir ve Lebîd’in aşağıdaki beytini bunun için şâhid getirmesinin kabul edilemeyeceğini söyler⁹⁷⁷.

⁹⁷² el-Arâf (7), 132.

⁹⁷³ Sîbeveyh, a.g.e., III, 63-64.

⁹⁷⁴ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 443. Konuyla ilgili diğer örekler için bkz. a.g.e., II, 11, 73, 443, 532.

⁹⁷⁵ Örnek için bkz. a.g.e., I, 116, 290, 412, 441, II, 139, 502, 511, III, 149, 374, IV, 74, 383, V, 224.

⁹⁷⁶ Âl-i İmrân (3), 50.

⁹⁷⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 441.

تَرَكَ أَمْكِنَةً إِذَا لَمْ يَرْضَهَا أَوْ يَخْتَرِمُ بَعْضَ النَّفُوسِ حِمَامُهَا⁹⁷⁸

“Ben sevmediğim yerde aslâ durmam (orayı mutlaka terk ederim), Ancak ecelim gelir, ölürsem başka”

İbn ‘Atiyye, bu beyitteki بَعْضَ النَّفُوسِ ile şairin kendisini kastedtiğini belirtir ve dolayısıyla Ebû ‘Ubeyde’nin istişhâdının yerinde olmadığını söyler.

Ayrıca müfessir { يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ ... } (Sana haram ayı, yani onda savaşmayı soruyorlar)⁹⁷⁹ âyetindeki قِتَالٍ kelimesi hakkında Sîbeveyh’e göre **bedelü iştimâl olmak üzere mecrûrdur** görüşünü, el-Ferrâ’ya göre **takdir edilen bir عن harfi cerri ile mecrûrdur** görüşünü, Ebû ‘Ubeyde’ye göre ise **cerru’l-civâr** kâidesince mecrûrdur görüşünü nakleder. Ancak bu görüşler içerisinde Ebû ‘Ubeyde’nin hata ettiğini açıkça belirtir⁹⁸⁰.

İbn ‘Atiyye, Ebû ‘Ubeyde’nin görüşlerini naklettiği lügat ile ilgili bazı konularda ise onun görüşlerini nakletmekle yetinir, herhangi bir değerlendirmede bulunmaz.

Meselâ o, { الرِّكَابُ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ } (Elif. Lâm. Râ. (Bu sana indirilen), hikmet sahibi (ve) her şeyden haberdar olan (Allah) tarafından âyetleri sağlamlştırılmış, sonra da açıklanmış bir kitaptır)⁹⁸¹ âyetindeki لَدُنْ kelimesi hakkında, Ebû ‘Ubeyde’ye göre **lehçe farklılıklarından dolayı لَدُ، لَدَا، لَدِ gibi değişik okuma vecihlerinin** olduğunu belirtmiş ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır⁹⁸².

⁹⁷⁸ ez-Zevzenî, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed, Şerhu’l-Mu‘allakâtı’s-seb‘î’t-tivâl, 2. Baskı, Dâru’l-Erkâm, Beyrut 1997, s.178.

⁹⁷⁹ el-Bakara (2), 217.

⁹⁸⁰ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, I, 290.

⁹⁸¹ Hûd (11), 1.

⁹⁸² İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, III, 149.

İbn ‘Atiyye { الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ } (Güneş ve ay bir hesaba göre (hareket etmekte) dir.)⁹⁸³ âyetindeki بِحُسْبَانٍ kelimesi hakkında ise Ebû ‘Ubeyde’nin “ شُهْبَان kelimesinin tekili شَهَاب olduğu gibi, حُسْبَان kelimesinin tekili de حِسَاب dir. Bu sebeple âyetteki حُسْبَان kelimesi çoğuldur”. Görüşünü nakleder ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmaz⁹⁸⁴.

7.1.4. el-Ahfeş el-Evsât

Basra ekolünün önemli mensuplarından biri olan Ebu’l-Hasan Sa‘îd b. Mes‘ade el-Ahfeş el-Evsât (ö. 215/830)⁹⁸⁵, İbn ‘Atiyye’nin başlıca kaynakları arasında yer alır. İbn ‘Atiyye, el-Ahfeş’in görüşlerine daha çok i‘râb ve lügat konularında başvurur. İbn ‘Atiyye, el-Ahfeş’in görüşlerinden bir kısmını tercih ederken⁹⁸⁶, bir kısmı hakkında görüş belirtmez⁹⁸⁷. Ancak o tesbit edebildiğimiz kadarıyla üç yerde el-Ahfeş’in görüşlerinin tekellüflü olduğunu ifade etmiştir⁹⁸⁸. Şimdi İbn ‘Atiyye’nin el-Ahfeş’in görüşleri hakkındaki tutumunu örneklendirelim.

Müellif { يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ... } (Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan Rabbinizden sakının)⁹⁸⁹ âyetindeki النَّاسُ kelimesi hakkında el-Ahfeş’in **أي nün sıfatı ya da silasıdır** görüşüne yer vermekte ve bu görüşü tercih etmektedir⁹⁹⁰.

İbn ‘Atiyye { وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ } (El açıp isteyeniyi de sakın azarlama.)⁹⁹¹ âyetindeki تَنْهَرْ kelimesinin anlamı hakkında el-Ahfeş’in bu kelimenin **القهر “zorlama, zulüm”**

⁹⁸³ er-Rahmân (55), 5.

⁹⁸⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, V, 224.

⁹⁸⁵ es-Seyrâfi, Ebû Sa‘îd el-Hasan b. Abdillâh, **Ahbâru’n-nahviyyîne’l-Basriyyîn**, Kahire 1955, s. 39.

⁹⁸⁶ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 3, 287, III, 18.

⁹⁸⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 99, II, 146, V, 495.

⁹⁸⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 502, III, 367, IV, 228.

⁹⁸⁹ en-Nisâ (4), 1.

⁹⁹⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 3.

⁹⁹¹ ed-Duhâ (93), 10.

anlamına geldiği görüşüne yer vermekte ancak herhangi bir değerlendirme de bulunmamaktadır⁹⁹².

Müfessir { وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَيَّ أَنْ عَبَّدتَّ بَنِي إِسْرَائِيلَ } (*O nimet diye başıma kaktığın ise, (aslında) İsrailoğullarını kendine kul köle etmendir.*)⁹⁹³ âyetinde, el-Ahfeş'e göre **istifhâm hemzesinin mahzûf olduğunu, aslında cümlelerin أَوْ تِلْكَ takdirinde olduğunu** ifade etmiştir. Ancak İbn 'Atiyye, el-Ahfeş'in bu görüşünün tekellüflü olduğunu açıkça söylemiş ve katılmamıştır⁹⁹⁴.

7.1.5. el-Müberred

Basra ekolünün sekizinci tabakasında yer alan Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber el-Müberred (ö. 285/898)⁹⁹⁵ de İbn 'Atiyye'nin önemli kaynakları arasında yer alır. İbn 'Atiyye onun daha çok kelimelerin anlamları ve i'râb vecihleri ile ilgili görüşlerinden yararlanmıştı. İbn 'Atiyye, el-Müberred'in görüşlerinden bir kısmını tercih ederken⁹⁹⁶, bir kısmını reddetmiş⁹⁹⁷, bir kısmı hakkında ise görüş belirtmemiştir⁹⁹⁸. Şimdi İbn 'Atiyye'nin el-Müberred'in görüşleri hakkındaki tutumunu örneklendirelim.

Örnek 1: İbn 'Atiyye, { فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكًا وَأَتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِّنْهُنَّ سِكِّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّ فَلَمَّا رَأَيْنَهُ أَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ أَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلَّهِ مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ } (*Vezirin karısı onların bu dedikodularını duyunca onları davet etti; onlara mükemmel bir sofraya hazırladı. Her birine birer bıçak verdi. Yusuf'a: "onların huzuruna çık" diye emretti. Kadınlar Yusuf'u görünce şaşırıp ellerini kestiler: "Aman Allahım, bu insan değil ancak çok üstün bir melek!" dediler.*)⁹⁹⁹ âyetindeki حَاشَ nin el-Müberred'e

⁹⁹² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, V, 495.

⁹⁹³ eş-Şu'arâ (26), 22.

⁹⁹⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 228.

⁹⁹⁵ ez-Zübeydî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, **Tabakâtu'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn**, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim), 2. Baskı, Dâru'l-me'ârif, Mısır tsz., s. 101.

⁹⁹⁶ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 333, III, 239.

⁹⁹⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 242, II, 31, 90.

⁹⁹⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 335, IV, 392, V, 457.

⁹⁹⁹ Yûsuf (12), 31.

göre fiil olduğunu, bu sebeple mâ ba‘dinin mansûb okunması gerektiğini söylemekte ve bu görüşü tercih etmektedir¹⁰⁰⁰.

Örnek 2: İbn ‘Atiyye, *وَلَوْ أَنَّا نَزَّلْنَا إِلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتَى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا أَكْثَرَتُهُمْ يُجْهَلُونَ* { *Eğer biz onlara melekleri indirseydik, ölüler de onlarla konuşsaydı ve her şeyi toplayıp karşılıklarına getirseydik, Allah dilemedikçe yine de inanacak değillerdi; fakat çokları bunu bilmezler.* }¹⁰⁰¹ âyetindeki قُبُلًا kelimesinin anlamının el-Müberred’e göre ناحية “**taraf, yön**” anlamına geldiği görüşüne yer vermekte ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır¹⁰⁰².

Örnek 3: İbn ‘Atiyye, *وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتًا وَسَاءَ سَبِيلًا* { *Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir hayâsızlıktır, iğrenç bir şeydir ve kötü bir yoldur.* }¹⁰⁰³ âyetindeki كَانَ kelimesi hakkındaki el-Müberred’in zâiddir görüşünü reddetmiş ve şu şekilde açıklama yapmıştır; **âyette yer alan كَانَ nin haberi فَاحِشَةٌ kelimesidir. Haberini alan كَانَ zâid olamaz**¹⁰⁰⁴.

7.2. Kûfeli Dilcilere Karşı Tutumu

İbn ‘Atiyye *el-Muharraru'l-vecîz*’de dilcilerin görüşlerini yer verirken genellikle Basralılar ile Kûfelileri karşılaştırdığını ve tercihini çoğunlukla Basralılardan yana yaptığını daha önce belirtmiştik. Ancak onun, bazen Kûfelilerin görüşlerini tercih ettiği de görülmektedir. Örneğin o, *وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَهُمْ* { *... (Allah'ın, kereminden kendilerine verdiklerini (infakta) cimrilik gösterenler,*

¹⁰⁰⁰ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 239.

¹⁰⁰¹ el-En‘âm (6), 111.

¹⁰⁰² İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 335.

¹⁰⁰³ en-Nisâ (4), 22.

¹⁰⁰⁴ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 31.

sanmasınlar ki o, kendileri için hayırlıdır ...) ¹⁰⁰⁵ âyetindeki هُوَ zamirinin Kûfilere göre **fâsıla zamiri** olduğunu ifade etmekte ve bu görüşü tercih etmektedir ¹⁰⁰⁶.

İbn ‘Atiyye, Kûfelilerin görüşlerini tercih ederken, Kûfeli ileri gelen dilcilerin isimlerini zikrederek “Kûfilere göre böyledir” diyerek de tercihini ifade etmektedir. Örneğin o, { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ ... } (Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarınızı, bâtil (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin. ...) ¹⁰⁰⁷ âyetindeki كان yi Hamza, Âsım ve el-Kisâî gibi Kûfilerin **nâkıs fiil**, تجارة lafzını ise **onun haberi** olarak değerlendirdiklerini söyler. Basralıların ise كان yi **tam fiil**, تجارة lafzını ise **onun fâ‘ili** olarak gördüklerini ifade eder ve tam fiil olmasının zayıflığını açıklayarak kûfelileri tercih eder ¹⁰⁰⁸.

İbn ‘Atiyye’nin, Kûfelilerin görüşlerini naklederken bazen tercihini belirtmediği de olur. Meselâ { أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تُدْخَلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمِ الصَّابِرِينَ } (Yoksa Allah içinizden cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri ortaya çıkarmadan cennete gireceğinizi mi sandınız?) ¹⁰⁰⁹ âyetindeki وَيَعْلَمِ fiilinin Basralılara göre **gizli bir** **أَنْ** ile **mansûb** olduğunu, Kûfelilere göre ise **vâvu’l-ma‘iyye sebebiyle mansûb** olduğunu ifade eder. Ancak tercihini belirtmez ¹⁰¹⁰.

İbn ‘Atiyye *el-Muharraru’l-vecîz*’de Kûfeli dilcilerin görüşlerine yer verdiği pek çok konuda ise Kûfeliler lafzını kullanmadan Kûfeli önde gelen dilcilerin görüşlerini açıklamaktadır. Bu nedenle burada İbn ‘Atiyye’nin Kûfe ekolünün önde gelen isimleri ile olan ilişkisine ve tutumuna değinmek istiyoruz.

¹⁰⁰⁵ Âl-i İmrân (3), 180.

¹⁰⁰⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 548.

¹⁰⁰⁷ en-Nisâ (4), 29.

¹⁰⁰⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 41.

¹⁰⁰⁹ Âl-i İmrân (3), 142.

¹⁰¹⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 515.

7.2.1. el-Kisâî

İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*’de, Kûfeli dilcilerin önderi ve en şöhretlisi olan Ebu’l-Hasen Alî b. Hamza el-Kisâî (ö. 189/805)’nin¹⁰¹¹ görüşlerine kelimelerin anlamlarında, kelimelerin tekil ya da çoğul bilgilerinde, kelimelerin i‘râbında ve kelimelerin iştikâkında yer verir¹⁰¹². İbn ‘Atiyye, el-Kisâî’nin görüşlerine yer verdiği konuların hepsinde onu ya cumhûr ile ya da Basralı dilciler ile karşılaştırmaktadır. Sonuç olarak el-Kisâî’nin görüşlerini ya reddetmekte ya da onun görüşü hakkında bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Örneğin müellifimiz { وَجَنَّاتٍ أَلْفَافًا } (*Sık ağaçlı bahçeler oluşturmak için*)¹⁰¹³ âyetindeki أَلْفَافًا kelimesinin, cumhûra göre لَفْ kelimesinin çoğulu olduğunu, el-Kisâî’ye göre ise لَفِيفٌ kelimesinin çoğulu olduğu görüşünü zikretmekte ancak bu görüşler hakkında bir değerlendirmede bulunmamaktadır¹⁰¹⁴. Aynı şekilde { إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ ... } (*Allah katında yegâne din İslâm’dır. ...*)¹⁰¹⁵ âyetindeki إِنَّ nin elifini sadece el-Kisâî’nin meftûh okuduğunu, diğer dilcilerin ise meksûr okuduğunu söylemekte ve herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır¹⁰¹⁶.

İbn ‘Atiyye, { دُكْرَىٰ وَمَا كُنَّا ظَالِمِينَ } (*Bu bir uyarıdır. Biz asla hiçbir kimseye haksızlık yapmayız.*)¹⁰¹⁷ âyetindeki دُكْرَى kelimesinin irâbının el-Kisâî’ye göre hal olmak üzere mansûb olduğunu, ez-Zeccâc’a göre ise masdar olarak mansûb olduğunu zikreder. Ayrıca mübtedâ olarak merfû olmasının da muhtemel olduğunu söyler. Ancak el-Kisâî’nin görüşünü reddeder¹⁰¹⁸.

¹⁰¹¹ Goldziher, Ignace, Arap Dili Mektepleri, (Çev. Süleyman Tülücü), Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9. Sayı, Erzurum 1990, s. 336.

¹⁰¹² Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 111, 412, II, 246, III, 80, 350, IV, 244, 407, V, 425.

¹⁰¹³ en-Nebe (78), 16.

¹⁰¹⁴ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, V, 425.

¹⁰¹⁵ Âl-i İmrân (3), 19.

¹⁰¹⁶ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 412-413.

¹⁰¹⁷ eş-Şu‘arâ (26), 209.

¹⁰¹⁸ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 244.

7.2.2. el-Ferrâ

Kûfe ekolünün üçüncü tabakasında yer alan Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822)¹⁰¹⁹, bu ekolün önde gelen imamlarından biridir¹⁰²⁰. İbn ‘Atiyye tefsîrinin birçok yerinde lügat ve irâb ile ilgili konularda onun görüşlerine yer verir¹⁰²¹. Ancak daha çok lügat ile ilgili konularda onun görüşlerine müracaat eder. Örneğin İbn ‘Atiyye, {الله الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ وَسَحَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلًّا يَجْرِي لِأَجَلٍ} ‘Atiyye, {مُسَمًّى يُدَبَّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ بَلِّغَاءٌ لِّرَبِّكُمْ تُوَفُّونَ} (Görmekte olduğunuz gökleri direksiz olarak yükselten, sonra Arş'a istivâ eden, güneşi ve ayı emrine boyun eğdiren Allah'tır. (Bunların) her biri muayyen bir vakte kadar akıp gitmektedir. O, Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanmanız için her işi düzenleyip âyetleri açıklamaktadır.)¹⁰²² âyetindeki استَوَىٰ kelimesinin el-Ferrâ'ya göre¹⁰²³ أَقْبَلَ / قَصَدَ “yöneldi” anlamlarına geldiğini ifade eder¹⁰²⁴.

İbn ‘Atiyye daha çok ihtilâfın olduğu ve değişik tevcihlerin yapıldığı hususlarda el-Ferrâ'nın görüşlerine yer vermekte ancak değerlendirmede bulunmamaktadır. Örneğin müfessirimiz {كِتَابٌ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِئُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ} (Bu, kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir şüphe olmasın.)¹⁰²⁵ âyetindeki كِتَابٌ kelimesinin el-Ferrâ'ya göre¹⁰²⁶ bir önceki âyetteki **hurûfu mukattanın haberi olmak üzere merfû** olduğunu, ez-Zeccâc ve diğerlerine göre ise **gizli bir هذا nin haberi olmak üzere merfû** olduğunu söylemekte ancak kendi tercihini ifade etmemektedir¹⁰²⁷.

¹⁰¹⁹ ez-Zübeydî, **a.g.e.**, s. 131.

¹⁰²⁰ Goldziher, **a.g.mak.**, s. 336-337.

¹⁰²¹ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 210, II, 40, 372, 434, 446, III, 292, IV, 266, V, 225.

¹⁰²² er-Ra'd (13), 2.

¹⁰²³ el-Ferrâ, **a.g.e.**, I, 25.

¹⁰²⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 292.

¹⁰²⁵ el-A'râf (7), 2.

¹⁰²⁶ el-Ferrâ, **a.g.e.**, I, 368.

¹⁰²⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 372.

7.3. Bağdatlı Dilcilere Karşı Tutumu

İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*’de dilcilerin görüşlerine yer verirken Basra ve Kûfe ekolünün yanında Bağdat ekolüne ve bu ekolün önde gelenlerinin görüşlerine de yer vermiştir. Daha çok bu ekolün önde gelenlerinin ismini zikrederek nakilde bulunan İbn ‘Atiyye, yer yer Bağdat ekolünün ismini tasrih ederek bu ekolün görüşlerini aktarmıştır. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla toplam 7 yerde Bağdat ekolünün ismini tasrih ederek bu ekolün görüşlerine yer vermiştir¹⁰²⁸. Bunlardan üç tanesinde kıraatle ilgili açıklamalarda bulunarak, kelimelerin nasıl okunacağını açıklamıştır¹⁰²⁹. Mesela {... إِنَّ يَمْسَسُنْكُمْ فَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ فَرْحٌ مِثْلُهُ وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ ...} (*Eğer siz (Uhud'da) yaralandıysanız, (Bedir'de de düşmanınız olan) sizinle savaşan toplulukta aynı şekilde yaralanmıştır. Bu günleri insanlar arasında böyle değiştirip dururuz...*)¹⁰³⁰ âyetindeki فَرْحٌ kelimesini, Basralıların **râ harfi sâkin** فَرْحٌ ya da **râ harfi fethalı** فَرْحٌ şeklinde okuduklarını, Bağdatlıların ise sadece **râ harfi sâkin** فَرْحٌ şeklinde okuduklarını ifade eder ve bu görüşü tercih eder. Basralıların boğaz harflerinin öncesindeki harfin harekesine etkisi olmadığı görüşünü eleştirir. Bağdatlıların boğaz harflerinin öncesindeki harfin harekesini etkilediği görüşünü savunur¹⁰³¹.

İbn ‘Atiyye, Bağdat ekolünün ismini tasrih ederek bu ekolün görüşlerini aktardığı iki yerde ise Bağdatlılara göre nahvî açıklamalarda bulunur ancak tercihini belirtmez¹⁰³². Örneğin o {... حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ ...} (*Nihayet güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar buldu...*)¹⁰³³ âyetindeki فِي harfi cerrinin Bağdatlılara göre **عِنْدَ** konumunda olduğunu belirtir, ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmaz¹⁰³⁴.

¹⁰²⁸ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 54, 69, 266, 478, 514, III, 539, V, 37.

¹⁰²⁹ **A.g.e.**, I, 54, 69, 514.

¹⁰³⁰ Âl-i İmrân (3), 140.

¹⁰³¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 514.

¹⁰³² **A.g.e.**, III, 539, V, 37.

¹⁰³³ el-Kehf (18), 86.

¹⁰³⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 539.

7.3.1. ez-Zeccâc

el-Müberred'den uzun yıllar ders alan Ebû İshâk İbrâhim b. es-Seriyy b. Sehl ez-Zeccâc (ö. 311/923)¹⁰³⁵, Basra ve Kûfe ekollerini mezcederek Bağdat ekolünü kurmuştur¹⁰³⁶. İbn 'Atiyye *el-Muharraru'l-vecîz*'de ez-Zeccâc'ın sarf, nahiv, lügat ve i'râbla ilgili görüşlerinden nakilde bulunmuştur. Yaklaşık dört yüz yerde onun görüşlerine yer vermiştir. Bunların bir kısmında onun görüşlerini tercih etmiştir. Örneğin {إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} (*Allah nezdinde İsa'nın durumu, Adem'in durumu gibidir. Allah onu topraktan yarattı. Sonra ona "Ol!" dedi ve oluverdi.*)¹⁰³⁷ âyetindeki حَلَقَهُ cümlesinin ez-Zeccâc'a göre **آدَمَ** kelimesinin sırası ya da **hali** olamayacağı görüşünü zikretmiş ve bu görüşün doğruluğunu beyân etmiştir¹⁰³⁸.

İbn 'Atiyye tefsîrinde ez-Zeccâc'ın irâbla ilgili görüşlerini naklettiği pek çok konuda ise onun görüşlerini tercih etmemiş, hatta reddetmiştir¹⁰³⁹. Örneğin o {وَلِتَصْغَىٰ إِلَيْهِ} {... أَفِيَدُهُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ ...} (*Bunu ahirete inanmayanların gönüllerinin o yaldızlı söze yönelmesi, ...*)¹⁰⁴⁰ âyetindeki وَلِتَصْغَىٰ fiilinin başındaki lâm harfinin, ez-Zeccâc'a göre **lâmu sayrûret** olduğu görüşünü reddetmiştir¹⁰⁴¹.

İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*'de ez-Zeccâc'ın lügat ile ilgili görüşlerine de yer vermektedir. Ancak o lügat ile ilgili konularda diğer tevcihlerle beraber ez-Zeccâc'ın görüşünü de zikretmekte ve genellikle tercihini belirtmemekte ve herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır¹⁰⁴². Örneğin o, {وَإِذْ آتَيْنَا مُوسَىٰ الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} (*Doğru yolu bulasınız diye Musa'ya Kitab'ı ve hak ile bâtili ayıran hükümleri*

¹⁰³⁵ Dayf, **a.g.e.**, s. 135.

¹⁰³⁶ Çelebi, Muharrem, **Me'âni'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi, Erzurum 1976, s. 169-170.

¹⁰³⁷ Âl-i İmrân (3), 59.

¹⁰³⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 446.

¹⁰³⁹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 370, 487, II, 78, 224, 336.

¹⁰⁴⁰ el-En'âm (6), 113.

¹⁰⁴¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 336.

¹⁰⁴² Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 144, II, 282, V, 195.

verdik.)¹⁰⁴³ âyetindeki وَالْفُرْقَانَ kelimesi hakkında diğer âlimlerin görüşleri ile beraber ez-Zeccâc'ın **Tevrat'tır** görüşünü de zikretmekte ancak tercihini belirtmemektedir¹⁰⁴⁴.

7.3.2. Ebû Alî el-Fârisî

İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*'in yaklaşık elli yerinde Ebû Alî el-Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (ö. 377/987)'nin sarf, nahiv, lügat ve i'râb ile ilgili görüşlerini açıklamıştır¹⁰⁴⁵. Bunların bir kısmında onun görüşlerini kabul etmiş ve tercihini Ebû Alî el-Fârisî'den yana yapmıştır¹⁰⁴⁶. Örneğin müellifimiz {وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَى مِنْ...} {...} {وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَى مِنْ خَلْفِهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ...} (*Tûr'a giden*) *Musa'nın arkasından kavmi, zinet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykelini (tanrı) edindiler...*¹⁰⁴⁷ âyetindeki وَاتَّخَذَ fiilinin aslının Ebû Alî el-Fârisî'ye göre اِتَّخَذَ olduğu ve افعل **vezninden yer aldığı** görüşünü zikreder ve tercihini ondan yana yapar¹⁰⁴⁸.

Müfessir tefsîrinde Ebû Alî el-Fârisî'den görüş naklettiği pek çok yerde ise onun görüşlerini reddetmiş, tercihini ya cumhûrdan yana ya da Basralı dilcilerden yana kullanmıştır¹⁰⁴⁹. Örneğin o, {لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ...} (*İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir...*)¹⁰⁵⁰ âyetindeki لَيْسَ hakkında cumhûrun **fiildir** görüşünü, Ebû Alî el-Fârisî'nin ise **harftir** görüşünü zikretmiş, doğru olanın ise cumhûrun görüşü olduğunu belirtmiştir¹⁰⁵¹.

İbn 'Atiyye i'râbında ihtilaf edilen bazı ayetlerin tefsîrinde, değişik i'râb vecihlerini zikrederken Ebû Alî el-Fârisî'nin görüşlerine de yer vermiş ancak herhangi bir değerlendirmede bulunmamış ve tercihini belirtmemiştir. Mesela {وَلَقَدْ كَذَّبْتَ رَسُولًا مِنْ...}

¹⁰⁴³ el-Bakara (2), 53.

¹⁰⁴⁴ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 144.

¹⁰⁴⁵ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 192, 243, II, 345, III, 254, IV, 523, V, 282, vd.

¹⁰⁴⁶ Örnek için bkz. *a.g.e.*, I, 412, II, 454, III, 254, 350.

¹⁰⁴⁷ el-A'râf (7), 148.

¹⁰⁴⁸ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 454.

¹⁰⁴⁹ Örnek için bkz. *a.g.e.*, I, 192, 243, 375, 468, V, 282, vd.

¹⁰⁵⁰ el-Bakara (2), 177.

¹⁰⁵¹ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 243.

{ *Andolsun* قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلَىٰ مَا كُذِّبُوا وَأَوَدُّوا حَتَّىٰ أَنَا هُمْ نَصْرُنَا وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللَّهِ وَلَقَدْ جَاءَكَ مِنْ نَبِيِّ الْمُؤْمِنِينَ } *ki senden önceki peygamberler de yalanlanmıştı. Onlar, yalanlanmalarına ve eziyet edilmelerine rağmen sabrettiler, sonunda yardımımız onlara yetişti. Allah'ın kelimelerini (kanunlarını) değiştirebilecek hiçbir kimse yoktur. Muhakkak ki peygamberlerin haberlerinden bazısı sana da geldi.*¹⁰⁵² âyetindeki جَاءَكَ fiilinin fâ'ili Rummâni'ye göre gizli olup, cümle لَقَدْ جَاءَكَ نَبَأٌ أَوْ أَنْبَاءٌ takdirindedir. Ebû Alî el-Fârisî'ye göre ise مِنْ نَبِيِّ الْمُؤْمِنِينَ kısmıdır. Çünkü ona göre harf-i cer fâ'ilin başına gelebilir¹⁰⁵³. İbn 'Atiyye bu görüşleri zikrettikten sonra herhangi bir değerlendirmede bulunmaz ve tercihini ifade etmez¹⁰⁵⁴.

7.4. Diğer Dilcilere Karşı Tutumu

7.4.1. Ebû Ca'fer en-Nehhâs

Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmail b. Yûnus en-Nahhâs (ö. 337/949) Mısırlıdır. Bağdat'a gitmiş el-Müberred, el-Ahfeş Alî b. Süleymân ve ez-Zeccâc'dan ders almış daha sonra tekrar Mısır'a dönmüş ve orada vefat etmiştir. Müfessir, şâir ve Arap dili âlimidir¹⁰⁵⁵. İbn 'Atiyye tefsîrinde 45 yerde onun görüşlerine yer vermiştir. Daha çok lügat ve kıraatle ilgili konularda onun görüşlerine başvuran İbn 'Atiyye, bunlardan bir kısmına muvafakat etmiş bir kısmında ise onun görüşlerini hatalı bulmuş ve eleştirmiştir. Meselâ o, { *وَرَبُّهُ مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا* } (*Onun dediğine biz vâris oluruz, (malı ve evlâdı bize kalır); kendisi de bize yapayalnız gelir.*)¹⁰⁵⁶ âyetindeki وَرَبُّهُ fiilinin en-Nahhâs'a göre نَحْفَظُهُ “**koruruz**” anlamında olduğunu belirtmiştir. Daha sonra bu anlamın doğruluğuna Hz. Peygamberin (الْعُلَمَاءُ وَرَبُّهُ الْأَنْبِيَاءُ) “*Âlimler peygamberlerin*

¹⁰⁵² el-En'âm (6), 34.

¹⁰⁵³ el-Fârisî, Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr en-Nahvî, **Kitâbu'l-Îdâh**, 'Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1996, s. 102.

¹⁰⁵⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 287.

¹⁰⁵⁵ el-Hamevî, **Mu'cemu'l-'udebâ**, I, 468.

¹⁰⁵⁶ Meryem (19), 80.

8. ÖNEMİ

el-Muharraru'l-vecîz'in tefsîr kitapları arasında önemli bir yer edinmesinin sebebi şüphesiz müellifi İbn 'Atiyye'nin ilmî müktesabâtının genişliği ile ilgili olup bu ilmî birikimini ustaca eserine yansıtmıştır. İbn 'Atiyye, selefinden tevârüs eden ilmî birikimi Endülüs ve Mağrib'li âlimlerin görüşleriyle mezcederek eserinde sunmuştur¹⁰⁶⁶. İbn 'Atiyye'nin bu eseri tefsîr alanında yetkin bir eser olmakla birlikte aynı zamanda sarf, nahiv, lügat, belâgat gibi dil bilimleri ile hadîs, fıkıh, kıraat gibi Temel İslâm Bilimleri alanında da zengin bir eserdir¹⁰⁶⁷. O, bu eserinde tefsîr ilminin inceliklerini, faydalı fikhî görüşleri, kelimelerin ifade ettiği çeşitli manaları özgün bir üslûp ile bir araya getirmiştir¹⁰⁶⁸.

Biz bu bölümde *el-Muharraru'l-vecîz*'in tefsîr ya da diğer İslâmî ilimler açısından önemine değil, çalışmamıza konu olan Arap dili açısından önemine değineceğiz. Aynı zamanda eserin filolojik tefsîrler arasındaki yerini ve filolojik çözümlenmelere ağırlık veren diğer tefsîrler ile karşılaştırılması üzerinde de duracağız.

Filolojik Tefsîr

Kur'ân nassının anlaşılmasında en önemli unsurlardan biri, belki en önemlisi, dildir. Kur'ân'ı anlamaya duyulan ihtiyaç ile beraber, hicri ikinci asrın ortalarına kadar devam eden süreçte Arap dili ile ilgili çalışmaların önemli bir düzeye erişmesi Kur'ân tefsîrinde dilin egemen bir unsur haline gelmesini sağlamıştır. Böylece hicri ikinci asırdan itibaren Kur'ân'ı dile dayalı anlamının sonucu olarak filolojik tefsîr hareketi ortaya çıkmıştır¹⁰⁶⁹.

İstilah anlamı ile filolojik tefsîr, Arap dili ile Kur'ân'ın anlamının açıklanmasıdır¹⁰⁷⁰. Yani Kur'ân'ın nüzûlü döneminde Arapların konuştuğu dilin lafız ve üsluplarıyla, Arap şiiri ve dilcilerin tesis ettikleri hâkim kurallarla Kur'ân'ı açıklamaktır. Kur'ân'ın dil kurallarına dayalı olarak açıklanmasını konu edinen filolojik tefsîrin

¹⁰⁶⁶ İbn-i Haldûn, **Mukaddime**, I, 440.

¹⁰⁶⁷ eş-Şehrânî, **a.g.e.**, 40.

¹⁰⁶⁸ Sebîl, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁰⁶⁹ Aydın, İsmail, "Kur'ân'la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsîr İlmi Açısından Değerlendirilmesi", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2011, s. 37-63.

¹⁰⁷⁰ et-Tayyâr, Müsâ'id b. Süleyman b. Nâsır, **et-Tefsîru'l-lugavî li'l-Kur'âni'l-Kerim**, Dâru İbni'l-Cevzî, Riyad 2001, s. 38.

kökleri ise Hz. Peygamber dönemine kadar uzanır¹⁰⁷¹. Filolojik tefsîrle ilgili ilk çalışmaların Arap şiiri hakkında geniş bilgi sahibi olan Abdullah b. ‘Abbâs’ın, Haricîlerin reislerinden olan Nâfi‘ b. el-Ezrak’ın Kur’ân-ı Kerîm’de geçen ve ilk bakışta anlamı herkese açık olmayan (anlaşılması güç bazı kelimeler) kelimeler hakkında sorduğu sorulara şiirlerden şâhidler getirerek cevaplar vermesi ile başladığı ileri sürülmektedir. Bu alanda telif edilen ilk eser ise hicrî ikinci asırda dilcilerin garîb olarak isimlendirdikleri, anlamı herkes tarafından bilinmeyen kelimeleri açıklamaya yönelik Ebân b. Taglib (ö. 141/758)’in *el-Garîb* adlı eseridir. Arap dilinin kadîm âlimlerinden olan Îsâ b. Ömer es-Sekafî (ö. 149/766) ile Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ (ö. 154/770)’nın Kur’ân üzerine yapmış oldukları daha çok nahiv ilmi ile ilgili açıklamalar ise bugün elimize ulaşmamış olsa da bu ilk filolojik tefsîr çalışmaları hakkında talebeleri kanalıyla bize bilgi verilmektedir¹⁰⁷². Arap dilcilerinin özellikle de nahiv âlimlerinin Kur’ân filolojisine dâir ilk dönemlerde kaleme aldıkları bu eserlerine genellikle Garîbu’l-Kur’ân, Me‘âni’l-Kur’ân ve İ‘râbu’l-Kur’ân isimlerini vermişlerdir¹⁰⁷³.

Filolojik tefsîrleri üç kısma ayırmak mümkündür.¹⁰⁷⁴

Birinci Kısım

Sîbeveyh (ö. 180/796) ile başlayan bu türün önde gelen temsilcileri ile eserleri şunlardır; Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ (ö. 207/822): *Me‘âni’l-Kur’ân’ı*, Ebû ‘Ubeyde Ma‘mer b. el-Musennâ (ö. 210/825): *Mecâzu’l-Kur’ân’ı*. Bu tür filolojik tefsîrler hicrî ikinci asrın sonlarına doğru başlayıp gelişmeye devam etmiştir.

İkinci Kısım

Temelde Kur’ân’ın nahiv yönünden ele alındığı, özelde ise Kur’ân üzerine i‘râb çalışmalarının yapıldığı filolojik tefsîr türüdür. Daha çok İ‘râbu’l-Kur’ân kitaplarının

¹⁰⁷¹ Aydın, “İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar”, *Journal of Islamic Research*, 2011, 22(1), s. 26-31.

¹⁰⁷² Sezgin, Fuad, *Târîhu’t-turâsi’l-Arabî (GAS)*, (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî), İdâretu’s-sekâfe, Riyâd 1991, s. 60-62.

¹⁰⁷³ Meâni’l-Kur’ân için bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1729-1730; Garîbu’l-Kur’ân için bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, II, 1207-1208; Elmalı, Hüseyin, *Muhammad b. Ebu Bakr ar-Râzî ve Tafsîr Garîb al-Kur’ân’ı*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986, s. 36-43. İrâbu’l-Kur’ân için bkz. Kâtip Çelebi, *a.g.e.*, I, 121-122.

¹⁰⁷⁴ el-Catlavî, el-Hâdî, *Kadâyâ’l-lugati fî kütübi’t-tefsîr, el-menhec, et-te’vîl, el-i’câz*, Dâru Muhammed ‘Alî el-Hâmî, Tunus 1998, s. 49.

telif edildiği bu tür içerisinde kaleme alınan eserler hicrî V. asır ile VII. asır arasında yoğunlaşmıştır¹⁰⁷⁵. Bu tür filolojik tefsîrlerin önde gelen temsilcilerinden ve eserlerinden bazıları şunlardır: ez-Zeccâc (ö. 311/923): *Î'râbu'l-Kur'ân'ı*¹⁰⁷⁶, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045): *Müşkilü i'râbi'l-Kur'ân'ı*, Ebu'l-Berakât İbnu'l-Enbârî (ö. 577/1181): *el-Beyân fî garîbi i'râbi'l-Kur'ân'ı*.

Üçüncü Kısım

el-Hâdî el-Catlavî, *Kadâyâ'l-lügati fî kütübi't-tefsîr* isimli eserinde bu tür filolojik tefsîr çalışmalarını Ebu Hayyân el-Endelusî ve eseri *el-Bahru'l-muhît* ile sınırlı tutsa da¹⁰⁷⁷ bu dönemin önemli filolojik tefsîrleri arasında ez-Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf* isimli tefsîri ile çalışma konumuz olan İbn 'Atiyye el-Endelusî'nin *el-Muharraru'l-vecîz'i de* üçüncü kısım içerisinde değerlendirilebilir¹⁰⁷⁸.

Filolojik tefsîr ile ilgili verdiğimiz özet bilgilerde de değindimiz üzere, filolojik tefsîrler arasında yer alan *el-Muharraru'l-vecîz*, tefsîr ilmi ile özellikle de Arap Dili alanında aşağıda belirtilen sebeplerden dolayı önemli bir yere sahiptir.

a. Filolojik tefsîrlerin en önemlileri arasında yer alması

b. Lügavî ilimlerin özelliklede nahiv, sarf, belâgat ve lügat ilimlerinin ıstılahlarını çokca kullanması

İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*'de âyetleri tefsîr ederken Arap dili ile belâgatının ıstılahlarını çok kullanmış ve bu ıstıhlara dayanarak açıklamalar yapmıştır. Örneğin nahiv alanında fiil, fâ'il, mübtedâ, haber, mef'ûlun bih, mef'ûlun lieclih, hal, nidâ, şart, ismu't-tafdîl, istisnâ, esmâu'l-işâre vb.¹⁰⁷⁹, belagât ilmi ile ilgili teşbih,

¹⁰⁷⁵ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, I, 121-122.

¹⁰⁷⁶ ez-Zeccâc'a nisbet edilen *Î'râbu'l-Kur'ân* hakkında daha geniş bilgi için bkz. Kayapınar, Durmuş Ali, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen *Î'râbu'l-Kur'ân* Kimindir? Ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?", **S.Ü.İ.F. Dergisi**, Sayı, 7, Konya 1997, ss. 81-109.

¹⁰⁷⁷ el-Catlavî, **a.g.e.**, s. 49.

¹⁰⁷⁸ et-Tayyâr, **a.g.e.** s. 220-238; ez-Zehabî, Muhammed Hüseyin, **Kur'ân Tefsîrinde Yanlış Yönelişler** (çev. Ferruh Kahraman), Tibyan Yayıncılık, İzmir 2013, s. 63-67; Hafîza, **a.g.e.**, s. 64-65.

¹⁰⁷⁹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 70, 205, 222, 235, 335, 376, 387, 407, 460, 518, 520, 535, 540, II, 102, III, 257, 309, IV, 166, vd.

kinâye, istiâre, hakikat, mecaz, fesâhat, kasr, hasr, mübâlaga, iltifat, nedb gibi ıstılahları kullanımıştır¹⁰⁸⁰.

c. Nahiv ve sarf konularına ağırlık vermesi

İbn ‘Atiyye’nin tefsîri, müracaat edenler için nahiv ve sarf ilimleri bakımından oldukça zengin bir kaynak kitap konumundadır. Eserin pek çok yerinde müellif bu konularda açıklamalar yaparak bilgiler sunmuş ve örneklere yer vermiştir¹⁰⁸¹.

d. Arap diliyle istişhâda önem vermesi

Eser müellifin âyet, hadîs, Arap şiiri ve İsti‘mâlu’l-‘Arab’tan yaptığı bolca istişhâd ve örneklerle zengin bir kaynaktır¹⁰⁸². Bu açıdan onun tefsîri, istişhad yöntemi bakımından muhtevâsı zengin olan dikkate değer bir eserdir¹⁰⁸³.

e. Kendinden önceki müfessirler ile dilcilerin âyetlerin i’râbı ile ilgili görüşlerine yer vermesi.

Müellif, tefsîrinde âyetlerin i’râbına genişçe yer vermekte, eğer ihtilaf/lar varsa bunları zikretmekte ve değişik i’râb vecihlerini topluca okuyucuya sunmaktadır. Bu durum okuyucu için farklı i’râb vecihlerini toplu bir şekilde görme imkânı sağlamakta ve yapılan farklı yorumlardan da haberdar olmasını sağlamaktadır¹⁰⁸⁴.

f. Mütevâtir ve şâz kıraatlere yer vermesi ve kıraat-nahiv ilişkisine değinmesi.

İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*’de mütevâtir ya da şâz pek çok kıraate yer vermiş ve kıraatler arası okuma farklılıkların çıkış sebeplerinin en önemlilerinden birisinin nahvî tevcihler olduğunu belirtmiştir¹⁰⁸⁵. Bu bağlamda kıraat vecihlerini i’râb vecihleri ile açıklama gayretine girmiş, kıraat-anlam ilişkisine önem vermiştir.

¹⁰⁸⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 215, 220, 226, 237, 238, 258, 543, 550, II, 91, 112, 125, 140, 201, 221, 332, III, 11, 12, 37, 145, 449, 450, 454, vd.

¹⁰⁸¹ Örnek için bkz. **a.g.e.**, II, 32, 114, 151, 168, 214, 247, 414, III, 153, IV, 3, 5, 110.

¹⁰⁸² Şeyrûzî, **a.g.e.**, s. 38-39.

¹⁰⁸³ Ögmüş, **a.g.mak.**, s. 91.

¹⁰⁸⁴ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 366, 381, 382, 405.

¹⁰⁸⁵ **A.g.e.**, I, 44, 45.

g. Lehçelere önem vermesi.

Müellifimiz tefsîrinde Arap lehçelerine de önem vermiş, kelimelerin lehçe farklılıklarına bağlı olarak nasıl okunduklarını ve ne anlama geldiklerini açıklamıştır¹⁰⁸⁶.

h. Garîbu'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân konularında zengin bir kaynak olması.

İbn 'Atiyye kelimelerin anlamları üzerinde çok durmuş özellikle Garîbu'l-Kur'ân çalışmalarının başlamasına sebep olan anlamı açık olmayan kelimeler hakkındaki rivâyetleri eserinde toplamıştır.

i. Zengin lügat bilgisine hâiz olması.

İbn 'Atiyye kelimelerin tekileri ile çoğullarını, kelimelerin köklerini, kelimelerin istikâklarını ve vezinlerini açıklayarak, okuyucuya zengin bir lügat bilgisi sunmuştur.

j. Belâgat ilmine ait kâideler ve açıklamalar sunması.

İbn 'Atiyye tefsîrinde yer yer belâgat kâideleri verip, âyetlerdeki belâgî nüktelere işaret etmiştir¹⁰⁸⁷.

k. Garîbu'l-Kur'ân'ın kapsamına giren kelimelerin açıklamalarında çok miktarda şiirle istişhâdda bulunması ya da şiirlerden örnek vermesi.

İbn 'Atiyye tefsîrinde kelime tahlilleri üzerinde çok durur ve kelimelerin kullanıldığı anlamları peşpeşe sıralar. Anlam olarak açık olmayan kelimelerin yüklendiği muhtemel manaları ise şiirlerden örnek vererek ya da istişhâdda bulunarak açıklar.

¹⁰⁸⁶ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 474, 477, 478, 513.

¹⁰⁸⁷ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 216, 258, 373, 418, 431, 483, 495, 502, 509, 522.

9. ALANINA ETKİSİ

İbn ‘Atiyye ile ez-Zemahşerî’nin tefsîrlerini karşılaştıran Ebû Hayyân, her iki âlimin eserlerinin onların bu sahada söz sahibi olduklarını, fesâhat ve beyâmı iyi bilen kimseler olduklarını gösteren işâretler barındırdığını ifâde eder. Ayrıca o, insanların bu tefsîrleri hem doğuda hem de batıda özenle incelediklerini söyler¹⁰⁸⁸. İbn ‘Atiyye’nin şöhretinin bu denli yayılmasında onun sadece tefsîr değil aynı zamanda hadîs, fıkıh, kelâm gibi İslâmî ilimlerin hepsinde yetkin bir âlim olması, tefsîrinin kendisinden önce bu alanda söylenenleri bir araya getirmesi ve bunlar arasında değerlendirmede bulunması, mezhep taassubluğundan uzak kalarak kendi görüşlerini net bir şekilde ortaya koyması, isrâilî rivâyetlere çok fazla yer vermemesi, Arap dili gramerine âit pek çok kural zikretmesi ve belâğî nüktelere değinmesi, adâletli bir kadı olması gibi yönler etkili olmuştur¹⁰⁸⁹. Bu özellikleri ile o, hem Endülüs hem de bütün İslâm coğrafyasında müracaat edilen bir kaynak olmuştur. Kimisi onun görüşlerini kabullenerek ondan nakillerde bulunmuş, kimisi de onun zikrettiği bazı konuları tartışmış ve ona reddiyeler yazmıştır. Biz burada ondan istifâde edilerek veya nakillerde bulunularak ortaya konan eserleri zikretmek ve bu çerçevede onun kendisinden sonraki âlimlere etkisini ortaya koymak istiyoruz. Zira kendisinden sonra gelen pek çok âlim *el-Muharraru'l-vecîz*’den istifâde etmiş ve eserlerini ondan yaptıkları nakiller ile zenginleştirmişlerdir. Ancak çalışmamızın sınırlarını aşacağını düşündüğümüz için ondan az nakilde bulunanların sadece müellif ve eser ismini zikretmekle yetineceğiz.

a. Muhammed b. Abdillâh **el-Kurtubî** (ö. 671/1272). **el-Câmi‘ li ahkâmi'l-Kur’ân**¹⁰⁹⁰. el-Kurtubî, tefsîrinde hemen hemen her sayfada İbn ‘Atiyye’den ya doğrudan nakilde bulunmakta ya da ona nisbet etmeksizin onun görüşlerine yer vermektedir. el-Kurtubî, sayısal olarak değilse bile nitelik olarak İbn ‘Atiyye’den en çok

¹⁰⁸⁸ Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 112-115.

¹⁰⁸⁹ İbn Ferhûn, **a.g.e.**, s. 276.

¹⁰⁹⁰ Örnek için bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, **el-Câmi‘ li ahkâmi'l-Kur’ân**, (thk. Abdullâh b. ‘Abdi’l-Muhsin), Müessesetu’r -risâle, Beyrût 2006, I, 305, 394, II, 186, 219, 318, III, 45, 188, V, 296, vd.

etkilenen müfessirdir¹⁰⁹¹. İbn ‘Atiyye, el-Kurtubî’nin kendisinden yapmış olduğu nakillerin çokluğundan dolayı, el-Kurtubî’nin tefsîr kaynakları arasında zikredilir¹⁰⁹².

b. Muhammed b. Yûsuf **Ebû Hayyân** (ö. 745/1344). **el-Bahru’l-muhît**¹⁰⁹³. Ebû Hayyân, İbn ‘Atiyye’den sayısal olarak en çok istifade eden âlimdir. Vecih Uzunoğlu’na göre o, *el-Bahru’l-muhît*’te 2500’den fazla yerde İbn ‘Atiyye’nin görüşlerine ve nakillerine yer vermiştir. Bunlar genellikle nahiv, i’râb ve kıraat ile ilgili konulardadır. Bu açıdan *el-Muharreru’l-vecîz*, Ebû Hayyân’ın büyük ölçüde istifade ettiği temel tefsîr kaynakları arasında yer alır¹⁰⁹⁴.

c. Ebu’l-Fadl Mahmûd b. Abdillâh **el-Âlûsî** (ö. 1270/1854). **Rûhu’l-me’ânî fi tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve’s-seb’î’l-mesânî**. Bağdat’ın yetiştirdiği en büyük âlimlerden biri olan, yirminin üzerinde eser kaleme almış olan müfessir, fakih, edip ve şair olan Alûsî¹⁰⁹⁵, tefsîrinde kıraat ve dil konularında İbn ‘Atiyye’nin ismini zikrederek veya ismini zikretmeksizin *el-Muharreru’l-vecîz*’den nakilde bulunur¹⁰⁹⁶.

d. Muhammed b. Alî b. Abdillâh el-Mevza’î (ö. 825/ 1421). **Teysîru’l-beyân li ahkâmi’l-Kur’ân**.

e. Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf **es-Se‘âlibî** (ö. 876/1471). **el-Cevâhiru’l-hisân fi Tefsîri’l-Kur’ân**. es-Se‘âlibî tefsîrinin hemen hemen her sayfasında bazen müellifin ismini zikrederek bazen de eserinin ismini zikrederek İbn ‘Atiyye’nin görüşlerine yer verir¹⁰⁹⁷.

¹⁰⁹¹ Şentürk, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁰⁹² Gülsen, Ekrem, **Kurtubî Tefsîrinde Esbâb-ı Nüzûl**, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2002, s. 58.

¹⁰⁹³ Örnek için bkz. Ebû Hayyân, **a.g.e.**, I, 431, 463, 464, 548-549, 617, 622-623; II, 161, 276-277, 472, 702, vd.

¹⁰⁹⁴ Uzunoğlu, **a.g.e.**, s. 240.

¹⁰⁹⁵ Eroğlu, Muhammed, “Âlûsî” mad., **DİA**, İstanbul 1989, II, 551.

¹⁰⁹⁶ Örnek için bkz. el-Âlûsî, Ebu’l-Fadl Mahmûd b. Abdillâh, **Rûhu’l-me’ânî fi tefsîri’l-Kur’ânî’l-‘azîm ve’s-seb’î’l-mesânî**, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, I-XXX, Beyrut tsz., I, 82, 209, IV, 134, VII, 66, vd.

¹⁰⁹⁷ Örnek için bkz. es-Se‘âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, **el-Cevâhiru’l-hisân fi tefsîri’l-Kur’ân**, Dâru ihyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, I-V, Beyrut 1997, II, 5, 7, 10, 11, 12, 14, 18, III, 220, 222, 226.

f. Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî (1250/1835). **Fethu'l-kadîr; el-Câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr**¹⁰⁹⁸.

g. Muhammed Cemâluddîn **el-Kâsımî** (ö. 1332/ 1913). **Mehâsînu't-te'vîl**¹⁰⁹⁹.

h. Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî **İbn Âşûr** (ö. 1393/1973), **et-Tahrîr ve't-tenvîr**¹¹⁰⁰.

¹⁰⁹⁸ Örnek için bkz. eş-Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed, **Fethu'l-kadîr; el-Câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr**, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, I-V, Mısır 1994, I, 46.

¹⁰⁹⁹ Örnek için bkz. el-Kâsımî, Muhammed Cemâluddîn, **Mehâsînu't-te'vîl**, (tsh. Muhammed Fûad 'Abdulbâkî), Dâru ihyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, I-XVII, Beyrut 1957, XVII, 62, 63.

¹¹⁰⁰ Örnek için bkz. İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî, **et-Tahrîr ve't-tenvîr**, ed-Dâru't-Tûnusiyyeti li'n-neşr, I-XX, Tûnus 1984, XI, 266.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

el-MUHARRARU'L-VECİZ'İN DİL ÖZELLİKLERİ

el-Muharraru'l-vecîz, İbn 'Atiyye'nin dil bilimleri ve İslâmî ilimlerdeki geniş birikimini ve kültürünü ortaya koymasından önemlidir. İbn 'Atiyye'nin tefsîri *el-Muharraru'l-vecîz*'i okuyan birisi, bu tefsîrde baştan sona onun geniş tefsîr mâlumâtının yanında bazen özet bazen geniş açıklamaların yer aldığı dil meseleleriyle de karşı karşıya kalır. Hatta öyle ki bu açıklamalar bazen bir sayfa bazen de sayfalarca sürebilir¹¹⁰¹. Bu durum *el-Muharraru'l-vecîz*'e zengin bir tefsîr kitabı olmanın yanında ayrıca dil bilimleri açısından zengin bir kaynak konumu kazandırmıştır. Bu eser incelendiğinde İbn 'Atiyye'nin Arap diline ne kadar hâkim olduğu, Arap dilinin inceliklerine ne ölçüde nüfûz etmiş olduğu, Arap dil ekollerinin görüşlerine nasıl vâkıf olduğu ayrıca kendisinden önceki gerek tefsîr gerek dil ulemâsının görüşlerine ne derecede muttalî olduğu görülecektir. O, dil bilimleri alanındaki geniş bilgi birikimini bu eserinde bir araya getirmiştir. O, kendinden önceki birçok âlimin, âyetlerin i'râbı ile ilgili görüşlerini toplamış, kelimelerin morfolojik tahlillerine yer vermiş, iştikâkları ile ilgili uzun açıklamalar yapmış, şiir beyitleri ile istişhâdda bulunmuş, geniş lügavî açıklamalar yapmıştır. O bu eserinde özetle sarf, nahiv, lügat, belâgat, lehçeler, kıraatler vb. meselelere genişçe yer vermiştir. Zaten o eserin mukaddimesinde bir müfessirin nahiv, sarf, dil ve usûl ilimlerinin kâidelerine bağlı kalmak zorunda olduğunu belirtmiş ve kendisinden önceki nahivcilerin, dilcilerin ve fakihlerin ilgili âyet hakkında neler söylediklerinden haberdar olması gerektiğini vurgulamıştır¹¹⁰².

¹¹⁰¹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 83, III, 196.

¹¹⁰² *A.g.e.*, I, 41.

1. el-MUHARRARU'L-VECİZ'DE NAHİV

el-Muharraru'l-vecîz'in nahvî yönünü açıklamadan önce bu ilim dalı hakkında kısa bilgi vermek yerinde olacaktır. Sözlükte yönelmek, izini takip etmek anlamına gelen nahv kelimesi, isim olarak yön, taraf, miktar, çeşit ve yol manasına gelmektedir. نَحَوْتُ نَحْوَ الْمَسْجِدِ “Mescid tarafına yöneldim” ve عِنْدِي نَحْوُ أَلْفِ دِينَارٍ “Bende bin dirhem kadar var” şeklindeki kullanımları “yön, taraf ve miktar” anlamlarına örnektir¹¹⁰³. İstilahta ise nahiv; Arapça kelimelerin sonlarını i'râb, binâ ya da bunlarla alâkalı durumlarını inceleyen ilimdir. Bir başka ifâde ile Arapça kelimelerin sonlarının i'râb, binâ ya da bunlarla alâkalı durumlarının kendisi ile bilindiği kâideler bütününe denir¹¹⁰⁴. el-Fergânî ise farklı olarak nahvi şu şekilde tanımlamış ve “nahiv, sahibine Arapça kelimelerin anlam ve şekilleri arasındaki ilişkiyi anlamasını sağlayan ve bu yolla anlam ve şekil bütünlüğünü kavratıran bir ilimdir”¹¹⁰⁵ demiştir.

Nahiv ilmi İslâm ilimleri arasında âlet ilmi olarak büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan Mehmed Zihni Efendi *el-Muktedab* adlı eserinin girişinde kelâmdaki nahvi, yemekteki tuza benzetmiştir. “*Kelâmda nahiv yemekteki tuz gibidir. Tuzu olmayan yemeğin tadı olmadığı gibi, nahvi olmayan sözün de lezzeti ve kasd olunan manaya sıhhati delâleti olmaz*” demiştir¹¹⁰⁶. el-Fergânî ise bu ilmin incelik ve üstünlüğünü şöyle ifade etmiştir; “*Nahiv ilmi ilimlerin en yücesi, en büyüğü, en incesi ve en sevimsisidir*”¹¹⁰⁷.

İbn ‘Atiyye de *el-Muharraru'l-vecîz*'in mukaddimesinde, eserini kaleme alırken faydalandığı ilimlerin başında nahiv ilmini zikretmiştir¹¹⁰⁸. O tefsîrinde âyetlerden kast olunan manayı açıklamak için nahiv ilminin verilerine sık sık müracaat etmiş ve

¹¹⁰³ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, و . ح . ن mad. (VI, 4370-4371); el-Hâşimî, Ahmed b. İbrâhim b. Mustafa, **el-Kavâidu'l-esâsiyye li'l-lugati'l-'Arabiyye**, (thk. Muhammed Ahmed Kâsım), el-Mektebetu'l-'asriyye, Beyrut 2005, s. 21.

¹¹⁰⁴ el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 21.

¹¹⁰⁵ el-Mahtûn, Muhammed Bedevî, **el-Mustevfâ fi'n-nahv**, Dâru's-sekâfeti'l-'Arabiyye, Kahire 1987, s. 3-4. (Nahiv ilminin doğuşu, ilk kurucuları ve gelişimine dâir geniş bilgi için bkz. Dayf, **a.g.e.**, s. 10-30; es-Seyrâfî, **a.g.e.**, s. 10-57; ez-Zübeydî, **a.g.e.**, s. 21-28; er-Râfî'î, Mustafa Sâdık, **Târîhu edebi'l-'Arab**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 2000, s. 323; Brokelman, Karl, **Târîhu edebi'l-'Arab**, I-VI, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1959, II, 128.

¹¹⁰⁶ Zihni, Mehmed, **el-Muntehab ve'l-muktedab fi kavâidi's-sarfi ve'n-nahvi**, Marifet Yayınları, İstanbul 1991, II, 1-2.

¹¹⁰⁷ el-Mahtûn, **a.g.e.**, s. 171.

¹¹⁰⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 34.

tefsîrini nahvî açıklamalarla zenginleştirmiştir. O nahvî açıklamalarında genellikle nahiv ekollerinin görüşleriyle nahiv âlimlerinin tercihlerine yer vermiştir¹¹⁰⁹. Bazen konu ile ilgili nahiv âlimlerinin üzerinde ittifak ettikleri görüş ya da görüşleri açıklamış bazen de farklı görüşler arasında karşılaştırmalar yapmıştır¹¹¹⁰.

Bu genel bilgilerden sonra *el-Muharraru'l-vecîz*'de nahvin ne ölçüde yer aldığına temas etmek istiyoruz. Şunu ifade etmek gerekir ki burada çalışmamızın hedefi nahvî meseleleri açıklamada derinlemesine bir yol izleyerek meseleleri vuzuha kavuşturmak değil aksine nahvî meseleler karşısında İbn 'Atiyye'nin *el-Muharraru'l-vecîz*'deki nahvî bakış açısını ve nahiv konularına yaklaşımını tesbit etmek ve tesbitlerimizi özet olarak kaleme almaktır. Bunun için öncelikli olarak nahiv ilminin temel meseleleri ile ilgili nahiv ilminin ana kaynaklarından özet bilgiler verilip, İbn 'Atiyye'nin bu konu/konular hakkında *el-Muharraru'l-vecîz*'de yer verdiği bilgiler açıklanacaktır.

1.1. Merfûât (Merfûlar)

Merfûât (Merfûlâr) ana hatları ile şunlardır; Mübtedâ, Haber, Fâ'il, Nâibu'l-fâ'il, كان ve Benzerlerinin İsmi, و ve Benzerlerinin Haberi¹¹¹¹. Şimdi İbn 'Atiyye'nin bu konular hakkında *el-Muharraru'l-vecîz*'de yer verdiği bilgileri açıklamaya çalışalım.

1.1.1. Mübtedâ

Mübtedâ; hükmen veya hakikaten kendisi ile başlanılan, başında gayri zâid lafzî âmîl bulunmayan, kendisine bir hüküm yüklenen, mârife veya mârife hükmünde merfû bir isim veya isim tevilde olandır¹¹¹². Buna göre mübtedâ şu husûsiyetlere sahiptir;

a. İsim veya isim tevilde olmak¹¹¹³,

¹¹⁰⁹ Örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 313, 417, II, 421, III, 433, 457, IV, 407.

¹¹¹⁰ Örnek için bkz. **a.g.e.**, I, 119, 254, 255, 274, 285, 330, 364, 368, 412.

¹¹¹¹ el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, **el-Cumel fi'n-nahv**, (thk. Fahrüddîn Kabâve), Müessesetu'r -risâle, Beyrut 1985, s. 116-117.

¹¹¹² Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 126; İbn 'Uşfûr, Alî b. Mûmin b. Muhammed el-İşbîlî el-Hadrâmî en-Nahvî, **el-Mukarreb**, (thk. Ahmed Abdussetâr el-Cevârî-Abdullâh el-Cubûrî), Matba'atu'l-'ânî, I-II, Bağdat 1972, I, 82; el-Müberred, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, **el-Muktedab**, (thk. Muhammed Abdulhâlik Adîma), Lecnetu ihyâi't-turâsi'l-İslâmî, I-IV, Kahire 1994, IV, 127.

¹¹¹³ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 126; İbn 'Uşfûr, **a.g.e.**, I, 82.

- b. Cümleye kendisi ile başlanılmış olmak¹¹¹⁴,
- c. Başında gayri zâid lafzî âmil olmamak¹¹¹⁵,
- d. Mârife veya mârife hükmünde olmak¹¹¹⁶,
- e. Merfû olmak¹¹¹⁷,
- f. Kendisine bir hüküm yüklenmiş olmak¹¹¹⁸.

İbn ‘Atiyye tefsîrinin özellikle ilk iki cildinde (Fâtiha ile el-Enfâl sûreleri arasında) âyetlerin i‘râbı üzerinde daha çok durmakta, varsa âyetlerin i‘râbı hakkında ihtilaflar bunları ele almakta, bazen kâideler vererek tercihini ifade etmektedir. Müellifimiz âyetlerin i‘râbı hakkında yaptığı bu açıklamaların büyük bir kısmında isim cümlelerinin müsnedun ileyhi¹¹¹⁹ olan mübtedâyı göstermekte, mübtedânın geliş şekilleri üzerinde durmakta ve i‘râbını açıklamaktadır. Bu açıklamalarında o bazen cumhûrun üzerinde icmâ ettiği bilgileri dahi zikretmektedir. Örneğin o {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ} cumhûrun üzerinde icmâ ettiği bilgileri dahi zikretmektedir. Örneğin o {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ} {العَالَمِينَ} (Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.)¹¹²⁰ âyetindeki {الْحَمْدُ} kelimesinin merfû bir isim olarak mübtedâ olduğunda cumhûrun icmâ ettiğini belirtmiştir¹¹²¹. Ayrıca {... فَأَلَوْا إِيمَانًا نَحْنُ مُصْلِحُونَ} (... "Biz ancak ıslah edicileriz" derler)¹¹²² âyetindeki {نَحْنُ} kelimesi hakkında mübtedâ olmak üzere merfû olduğunu ancak bu kelimenin damme üzere mebnî olan bir isim olduğunu söylemiştir¹¹²³. {... وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ} (... Eğer (gerçekleri) anlarsanız bunu sadakaya (veya zekâta) saymak

¹¹¹⁴ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 126.

¹¹¹⁵ İbn ‘Usfûr, **a.g.e.**, I, 82; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 125.

¹¹¹⁶ el-Müberred, **a.g.e.**, IV, 127; İbn ‘Usfûr, **a.g.e.**, I, 82.

¹¹¹⁷ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 126; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 117; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 12, 127; İbn ‘Usfûr, **a.g.e.**, I, 82.

¹¹¹⁸ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 126-127.

¹¹¹⁹ **A.g.e.**, II, 126.

¹¹²⁰ el-Fâtiha (1), 2.

¹¹²¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 66.

¹¹²² el-Bakara (2), 11.

¹¹²³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 93.

sizin için daha hayırlıdır.)¹¹²⁴ âyetinde ise o mübtedânın وَأَنْ تَصَدَّقُوا şeklinde müevvel masdar olarak yer aldığını ifade etmiştir¹¹²⁵.

Mübtedânın mârife olduğunu belirtmiştik. Fakat bazen nekra olan kelimelerde mârife hükmünde olmak kaydı ile mübtedâ olabilir. Nekra olan bir kelime şu durumlarda mübtedâ olabilir¹¹²⁶;

a. Umûmîlik (genellik) ifâde ettiği zaman.

b. Tahsîs (husûsîlik)) ifâde ettiği zaman.

İbn ‘Atiyye de tahsîs ifade eden nekra kelimenin mübtedâ olabileceğini söylemektedir. Örneğin {... وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ ...} (*Âyetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! ...*)¹¹²⁷ âyetindeki سَلَامٌ kelimesinin tahsîs ifade ettiğini belirtmiş, nekra olmasına rağmen mübtedâ olarak merfû olduğunu söylemiştir¹¹²⁸.

Bazen mübtedâ başına ibtidâiyye lâmı adı verilen bir lâm harfî alabilir. İbtidâiyye lâmı tekit edici ve kendisinden öncesinin sonrası üzerindeki amelini engelleyici olarak mübtedânın başında gelir¹¹²⁹.

Müellifimiz de { لَا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٍ أُسَسَ عَلَى التَّقْوَىٰ مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ ... } (*Onun içinde asla namaz kılma! İlk günden takvâ üzerine kurulan mescit (Kuba Mescidi) içinde namaz kılman elbette daha doğrudur...*)¹¹³⁰ âyetindeki لَمَسْجِدٍ kelimesinin başındaki lâm harfîni anlamı kuvvetlendiren lâmı ibtidâiyye olarak

¹¹²⁴ el-Bakara (2), 280.

¹¹²⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 378.

¹¹²⁶ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 105-111, İbn ‘Uşfûr, **a.g.e.**, I, 82.

¹¹²⁷ el-Enâm (6), 54.

¹¹²⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 297.

¹¹²⁹ el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi’n-nahv**, s. 251, 264; ez-Zeccâcî, Abdurrahmân b. İshâk, **Kitâbu’l-Lâmât (Lâm’lar Kitabı)**, (çev. Ahmet Yüksel), Etüt Yayınları, Samsun 2005, s. 99.

¹¹³⁰ et-Tevbe (9), 108.

değerlendirmektedir. Ayrıca lââmı ibtidâiyye için şu örneği de vermektedir; لَزَيْدٌ أَحْسَنُ النَّاسِ
فَعَلًا “Kesinlikle Zeyd davranış olarak insanların en hayırlısıdır”¹¹³¹.

Mübtedâda asıl olan cümlede zikrolunmaktadır. Fakat bazen mübtedânın hazf edildiği yerler vardır. Mübtedânın hazfi vücûben ve cevâzen olmak üzere ikiye ayrılır¹¹³².

Mübtedânın vücûben mahzûf olduğu yerler beştir. Bunlar;

a.Haber نِعَمَ وَ بَيْسَ (övme ve yerme) fiillerinin mahsûsu olursa, birinci isim bu fiillerin fâ‘ili ikinci isim ise muahhar mübtedâ veya mahzûf bir mübtedânın haberi kabul edilir.

نِعَمَ الْفَاتِحُ صَلَاحُ الدِّينِ (Selâhaddîn ne güzel fâtihtir).

b.Haber övme, yerme ya da acıma için metbûundan kesilmiş sıfat olduğunda, bu sıfat haber kabul edilerek buna mahzûf bir mübtedâ takdîr edilir.

رَحِمَ اللَّهُ عَمَرَ الْعَادِلُ (أي هو الْعَادِلُ) (Allah adaletli olan Ömer’e merhamet etsin).

أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ (أي هو الرَّجِيمِ) (Kovulmuş olan şeytanın (şerrinden) Allah’a sığınırım).

تَصَدَّقَ عَلَيَّ الْفَقِيرَ الْمِسْكِينُ (أي هو الْمِسْكِينُ) (Ali miskin olan fakire tasadduk etti).

c.Haber fiilin yerine geçen merfû bir masdar olduğunda.

صَبْرٌ جَمِيلٌ (أي صَبْرِي صَبْرٌ جَمِيلٌ) (Bana düşen güzel bir şekilde sabretmektir).

d. في ذِمَّتِي gibi yemin ifadesinden sonra.

¹¹³¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 82. Bu konudaki bir diğer örnek için bkz. II, 225.

¹¹³² el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 131.

(Uhdemde bir yemin var mutlaka yapacağım). فِي ذِمَّتِي لَأَفْعَلَنَّ (أَي فِي ذِمَّتِي يَمِينٌ)

e. لَا سِيَّمَا den sonra gelen ismin merfû olması halinde.

أَكْرَمَ الرُّعَمَاءَ لَا سِيَّمَا سَعْدٌ (أي هو سَعْدٌ) (Başkanlara ikram etti özellikle de Sa‘d’a).

İbn ‘Atiyye de {... كَذَّابٍ آلِ فِرْعَوْنَ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ...} (Onların yolu) Firavun hanedanının ve onlardan öncekilerin tuttuğu yola benzer...¹¹³³ âyetindeki كَذَّابٍ kelimesinin Basralıların görüşü olan mahzûf mukadder دَابُّ masdarının haberi olduğu görüşünü tercih etmiş, Kûfelilerin mahzûf fiil sebebiyle mansûbtur görüşünü açık bir şekilde reddetmiştir. Bu durumda cümlenin ... كَذَّابٍ آلِ فِرْعَوْنَ... takdîrinde olduğunu ifade etmiştir¹¹³⁴.

İbn ‘Atiyye ceza (cevap) cümlesinde mübtedânın hazf edilmesinin daha güzel olacağını ifade etmektedir. Örneğin {... أَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ ...} (Sayılı günlerde olmak üzere (oruç size farz kılındı). Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder...¹¹³⁵) âyetindeki فَعِدَّةٌ lafzının mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere merfû olduğunu söylemektedir. Bu durumda cümle فَعِدَّةٌ / فَالْوَجِبُ عِدَّةٌ takdîrindedir¹¹³⁶. Bu konuya bir diğer örnek ise onun {... فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْيَتَامَى قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَإِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَإِخْوَانُكُمْ ...} (Dünya ve ahiret hakkında (lehinize olan davranışları düşünün ve ona göre hareket edin). Sana yetimler hakkında soruyorlar. De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır. Eğer onlarla birlikte yaşarsanız, (unutmayın ki) onlar sizin

¹¹³³ Âl-i İmrân (3), 11.

¹¹³⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 405.

¹¹³⁵ el-Bakara (2), 184.

¹¹³⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 251-252.

kardeşlerinizdir...)¹¹³⁷ âyetindeki فَاخْوَانُكُمْ lafzının mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere merfû olduğunu söylemesidir¹¹³⁸.

Ayrıca İbn ‘Atiyye bazı durumlarda mübtedânın hazfinin câiz olduğunu bunun yanı sıra diğer vecihlerin de söz konusu olabileceğini ifade etmektedir. Örneğin {وَحَسِبُوا} {...} {أَلَّا تَكُونَ فِتْنَةً فَعَمُوا وَصَمُوا ثُمَّ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ ...} (Bir belâ olmayacak zannettiler de kör ve sağır kesildiler. Sonra Allah tevbelerini kabul etti. Sonra içlerinden çoğu yine kör ve sağır oldu...)¹¹³⁹ âyetindeki كَثِيرٌ lafzının mâ kablindeki vâvdan bedel olmak üzere merfû ya da mahzûf bir mübtedânın haberi olmak üzere merfû olabileceğini söylemekte ancak tercihini belirtmemektedir¹¹⁴⁰. Yine o, {كِتَابٌ أَنْزَلَ} {...} {إِنِّي كُنْتُ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ} (Bu), kendisiyle insanları uyarman, inananlara öğüt vermen için sana indirilen bir kitaptır. Artık bu hususta kalbinde bir şüphe olmasın.)¹¹⁴¹ âyetindeki كِتَابٌ lafzının önceki âyetteki المص mukatta harflerinin haberi olmak üzere merfû ya da mahzûf bir mübtedânın haberi olarak merfû olabileceğini, bu durumda cümlenin هذا كِتَابٌ takdîrinde olduğunu söylemekte ancak tercihini belirtmemektedir¹¹⁴².

1.1.2. Haber

Haber; Mübtedânın nasıl ve ne durumda olduğunu haber veren merfû lafız ya da cümledir¹¹⁴³. Haber şu husûsiyetlere sahiptir;

a. Merfûdur.

¹¹³⁷ el-Bakara (2), 220.

¹¹³⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 296.

¹¹³⁹ el-Mâide (5), 71.

¹¹⁴⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 221.

¹¹⁴¹ el-A‘râf (7), 2.

¹¹⁴² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 372. Bu konuda diğer örnekler için bkz. I, 267, II, 219.

¹¹⁴³ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 126-127; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi’n-nahv**, s. 118; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 127.

b. Haberde asıl olan mübtedâdan sonra gelmektir. Çünkü o kendisiyle hüküm verilendir¹¹⁴⁴.

c. Bir cümlede haber birden fazla olabilir¹¹⁴⁵.

d. Haber müfred, cümle ya da şibh-i cümle olmak üzere üçe ayrılır¹¹⁴⁶.

İbn ‘Atiyye i‘râbı hakkında açıklama yaptığı isim cümlelerinden oluşan ya da isim cümlelerini ihtivâ eden âyetlerin tefsîrinde haber hakkında ayrıntılı bilgi/ler vermektedir. Örneğin o {وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُنَمِّمَ الرِّضَاعَةَ} {...(Emzirmeyi tamamlamak isteyen (baba) için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler...)}¹¹⁴⁷ âyetindeki يُرْضِعْنَ muzâri fiili ile başlayan fiil cümlesini, وَالْوَالِدَاتُ mübtedâsının haberi olarak değerlendirmekte, haberin fiil cümlesi olarak yer aldığını söylemektedir¹¹⁴⁸. Yine o, {إِنَّمَا ذَلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ أَوْلِيَاءَهُ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُوا اللَّهَ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} (İşte o şeytan, ancak kendi dostlarını korkutur. Şu halde, eğer iman etmiş kimseler iseniz onlardan korkmayın, benden korkun.)¹¹⁴⁹ âyetindeki يُخَوِّفُ muzâri fiili ile başlayan fiil cümlesini, الشَّيْطَانُ mübtedâsının haberi olarak değerlendirmekte, haberin fiil cümlesi olarak geldiğini ifade etmektedir¹¹⁵⁰.

Müfessirimiz bazı ayetlerde isim cümlesinin haberi hakkında yapılan ihtilaflara da yer vermektedir. Örneğin {إِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} (Melekler demişlerdi ki: Ey Meryem! Allah sana kendisinden bir Kelime'yi müjdeliyor. Adı Meryem oğlu İsa'dır. Mesîh'tir; dünyada da, ahirette de itibarlı ve Allah'ın kendisine yakın kıldıklarındandır.)¹¹⁵¹ âyetindeki عِيسَى

¹¹⁴⁴ Sibeveyh, **a.g.e.**, II, 126-127; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 127; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 128.

¹¹⁴⁵ el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 308.

¹¹⁴⁶ el-Müberred, **el-Muktedab**, II, 295; İbn ‘Uşfûr, **a.g.e.**, I, 83; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 134.

¹¹⁴⁷ el-Bakara (2), 233.

¹¹⁴⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 310.

¹¹⁴⁹ Âl-i İmrân (3), 175.

¹¹⁵⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 543-544.

¹¹⁵¹ Âl-i İmrân (3), 45.

lafzının الْمَسِيحُ kelimesinden bedel ya da atf-ı beyân veya mahzûf bir mübtedânın müfred haberi olmak üzere üç i'râb vechinin olduğunu ifade etmekte, bunlardan üçüncü görüşe meyiletmektedir. Bu durumda cümlenin هو عيسى ابنُ مريم takdîrinde olduğunu söylemekte ve haberin müfred olarak geldiğini açıklamaktadır¹¹⁵². Ayrıca o bu âyetin tefsîrinde bazı nahivcilere göre haberden sonra ikinci bir haberin gelmeyeceğini ifade etmekte, ancak bu görüşü konu ile ilgili sadece bir bilgi olarak sunmakta, ne bu görüşün sahiplerini açıklamakta ne de bu görüşü sahiplenmektedir¹¹⁵³. Zirâ haberin taaddüd edebileceği ile ilgili nahiv âlimlerinin görüşü açıktır¹¹⁵⁴.

Haber dört yerde mübtedâdan önce gelmesi gerekir. Bunlar¹¹⁵⁵;

- a. Haber cer-mecrûr veya zarf, mübtedâ da nekra olduğunda.
- b. Haber soru edatı gibi sadâret hakkı olan bir kelime olduğunda.
- c. Mübtedâda habere dönen zamir olduğunda.
- d. Mübtedâ hasr edildiğinde.

İbn 'Atiyye {فَكَيْفَ إِذَا أَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ ثُمَّ جَاءُوكَ يَخْلِفُونَ بِاللَّهِ إِنَّ آرْدُنَا إِلَّا إِحْسَانًا

*(Elleriyle yaptıkları yüzünden başlarına bir felâket gelince hemen, biz yalnızca iyilik etmek ve arayış bulmak istedik, diye yemin ederek sana nasıl gelirler!)*¹¹⁵⁶ âyetindeki كَيْفَ lafzının öne geçmiş haber olduğunu, cümlenin صَيِّعُهُمْ takdîrinde olduğunu söylemiştir. ez-Zeccâc'ın mahzûf bir fiille mansûb olduğu görüşüne de yer vermiştir. Bu durumda cümlenin تَرَاهُمْ فَكَيْفَ takdîrinde olduğunu ifade etmiş doğru olanın ise birinci görüş olduğunu ifade etmiştir¹¹⁵⁷.

¹¹⁵² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 436.

¹¹⁵³ **A.g.e.**, I, 436-437.

¹¹⁵⁴ el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 308.

¹¹⁵⁵ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 128; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 127, 156, 165; İbn 'Usfûr, **a.g.e.**, I, 85; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 130.

¹¹⁵⁶ en-Nisâ (4), 62.

¹¹⁵⁷ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 73.

Mübtedâ habere sebep teşkil ettiği zaman haberin başına cevap ف sısı gelir¹¹⁵⁸.

{الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ أَبْنَاءَهُمُ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} (Kendilerine kitap verdiklerimiz onu (Resûlullah'ı) kendi oğullarını tanıdıkları gibi tanır. Kendilerini ziyan edenler var ya, işte onlar inanmazlar.)¹¹⁵⁹ âyetindeki mübtedâsının haberi لَ يُؤْمِنُونَ فَهُمْ kısmıdır. Haberin başında yer alan ف harfi ise cevap ف sısıdır¹¹⁶⁰.

Haberde asıl olan cümlede zikrolunmaktadır. Ancak bazı durumlarda haber cümleden hazf edilir¹¹⁶¹.

İbn 'Atiyye'ye göre {... اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ} (Allah, O'ndan başka tanrı yoktur; O, hayydir, kayyûmdur.)¹¹⁶² âyetindeki اللهُ birinci mübtedâ, لَا إِلَهَ ikinci mübtedâdır. Haber hazfedilmiştir. Cümlenin haberi mahzûf olan مَوْجُودٌ ya da مَعْبُودٌ takdirindedir¹¹⁶³.

Şibh-i fiiller nefi ve soru edatlarından sonra gelip bir kelimeye i'râb bakımından tesir ettiklerinde kendileri mübtedâ olur, tesir ettikleri kelime ise fâ'il veya nâibu'l-fâ'il oldukları halde haber yerine geçer ve sedde mesedde'l-haber adını alırlar¹¹⁶⁴.

İbn 'Atiyye'ye göre {قَالَ أَرَأَيْتَ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي يَا إِبْرَاهِيمَ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهَ لِأَجْمَتِكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا} (Babası:) Ey İbrahim! dedi, sen benim tanrularımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım! Uzun bir zaman benden uzak dur!)¹¹⁶⁵ âyetindeki رَأَيْتَ ismu'l-fâ'ilinin mübtedâ olarak merfû olduğunu, أَنْتَ munfasıl zamirinin

¹¹⁵⁸ el-Fârisî, a.g.e., s. 100; İbn 'Usfûr, a.g.e., I, 85; el-Hâşimî, a.g.e., s. 137.

¹¹⁵⁹ el-En'âm (6), 20.

¹¹⁶⁰ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, II, 277.

¹¹⁶¹ Daha geniş bilgi için bkz. el-Fârisî, a.g.e., s. 97-98; el-Hâşimî, a.g.e., s. 132.

¹¹⁶² el-Bakara (2), 255.

¹¹⁶³ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, I, 340.

¹¹⁶⁴ İbn 'Usfûr, a.g.e., I, 85; el-Hâşimî, a.g.e., s. 140;

¹¹⁶⁵ Meryem (19), 46.

ise رَاغِبٌ ismu'l-fâ'ilinin fâ'ili olduğunu ancak sedde meseddel haber olduğunu ifade etmiştir. Ona göre رَاغِبٌ ismu'l-fâ'ilinin başında geçen istifhâm hemzesi bu görüşü kuvvetlendirmektedir¹¹⁶⁶.

1.1.3. Fâ'il

Fâ'il; fiil cümlesinde işi yapanı gösteren özne olup, merfûdur¹¹⁶⁷. Fâ'il müfred (açık isim / terkîb hâlinde), zamir (bâriz veya müstetir) ya da cümle hâlinde gelebilir¹¹⁶⁸.

Müellifimiz tefsîrinin hemen hemen her sayfasında fiil cümlelerinin fâ'ili üzerinde durmakta, fâ'ilin geliş şekilleri, fiil-fâ'il arası uyum konularında yeri geldikçe bilgi vermektedir. Örneğin وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يُقُولُ كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ {وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ وَيَوْمَ يُقُولُ كُنْ فَيَكُونُ قَوْلُهُ الْحَقُّ وَلَهُ} (O, gökleri ve yeri hak (ve hikmet) ile yaratandır. "Ol!" dediği gün herşey oluverir. O'nun sözü gerçektir. Sûr'a üflendiği gün de hükümranlık O'nundur...)¹¹⁶⁹ âyetindeki يَكُونُ fiilinin, tam fiil olarak değerlendirilebileceğini ve açık bir isim olan قَوْلُهُ lafzının ise fâ'il olarak ele alınabileceğini belirtmektedir¹¹⁷⁰. Yine o {... لَاهِيَةً فُلُوبُهُمْ وَأَسْرُوا النَّجْوَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} (Kalpleri hep eğlencede(gaflette), hem o zalimler şu gizli fısıltıyı yaptılar: ...)¹¹⁷¹ âyetindeki أَسْرُوا mâzi fiilinin sonuna bitişen وَآؤُ الْحَمَاعَةِ (cemî vâvı) nın fâ'il olduğunu söylemekte, fâ'ilin zamir olarak yer aldığını belirtmektedir¹¹⁷². Ayrıca o {... وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّمَا نُمَلِّيْهِمْ هُمْ خَيْرٌ لَّأَنْفُسِهِمْ} (İnkâr edenler sanmasınlar ki, kendilerine mühlet vermemiz onlar için daha hayırlıdır...)¹¹⁷³ ile لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا} {... أَنْتُمْ تَعْبُدُونَ أَنَّهُمْ يُحْمَدُونَ بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ} (Sanma ki ettiklerine sevinen,

¹¹⁶⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 18.

¹¹⁶⁷ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 33; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 118; el-Müberred, **el-Muktedab**, I, 146; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 101; İbn 'Usfûr, **a.g.e.**, I, 53; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 113.

¹¹⁶⁸ el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 102-103; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 114.

¹¹⁶⁹ el-En'âm (6), 73.

¹¹⁷⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 309.

¹¹⁷¹ el-Enbiyâ (21), 3.

¹¹⁷² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 74.

¹¹⁷³ Âl-i İmrân (3), 178.

yapmadıkları ile övülmek isteyenler, evet, sanma ki onlar azaptan kurtulacaklardır. ...)¹¹⁷⁴ âyetlerindeki الَّذِينَ ismu'l-mevsûlünün de fâ'il olduğunu ve i'râbının ise mebnî bir kelime olduğu için mahallen merfû olduğunu ifâde etmektedir¹¹⁷⁵.

Fiilin müzekker veya müennes olması fâ'iline bağlıdır. Yani fiil fâ'iline müzekkerlik ve müenneslik bakımından uyar. Ancak fiil ile fâ'il arasında başka bir kelime girerse, fâ'il mecâzi müennes veya fiil câmid fiillerden olursa bu uyum aranmaz¹¹⁷⁶.

İbn 'Atiyye { إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ ... } (Kendilerine yazık eden kimselere melekler, canlarını alırken: "Ne işde idiniz!" dediler...)¹¹⁷⁷ âyetindeki الْمَلَائِكَةُ lafzının hakîki müennes olmadığı için تَوَفَّاهُمُ mâzi fiilinin müzekker olarak yer aldığını ifade etmekte, fiil ile fâ'il arasındaki müzekkerlik-müenneslik uyumu hakkında bilgi vermektedir¹¹⁷⁸.

1.1.4. Nâibu'l-fâ'il

Nâibu'l-fâ'il, fâ'ilin yerine geçen mefûl olup, merfûdur. Fiil-fâ'il uyumu, fiil nâibu'l-fâ'il arasında da vardır¹¹⁷⁹.

İbn 'Atiyye meçhûl fiilin yer aldığı pek çok âyette nâibu'l-fâ'il üzerinde durmakta ve i'râbını açıklamaktadır. Örneğin { وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ أَرَادَ أَنْ يُرْضِعَهُنَّ } (Emzirmeyi tamamlamak isteyen (baba) için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler. Onların örfe uygun olarak beslenmesi ve giyimi baba tarafına aittir. Bir insan ancak gücü yettiğinden sorumlu

¹¹⁷⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 545.

¹¹⁷⁵ **A.g.e.**, I, 553.

¹¹⁷⁶ el-Müberred, **el-Muktedab**, II, 146, III, 348-349, IV, 59, İbn 'Uşfûr, **a.g.e.**, I, 58; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 115-116.

¹¹⁷⁷ en-Nisâ (4), 97.

¹¹⁷⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 100.

¹¹⁷⁹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 42-43; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahy**, s. 118; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 53-54; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 106-107; İbn 'Uşfûr, **a.g.e.**, I, 79-80; el-Hâşimî, **a.g.e.**, s. 120-121.

tutulur...)¹¹⁸⁰ âyetindeki نَفْسٌ نَفْسٌ kelimesinin, تُكَلِّفُ meçhûl fiilinin nâibu'l-fâ'ili olduğu için merfû olarak yer aldığını ifade etmektedir¹¹⁸¹. Aynı şekilde {يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ

{الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا} (Allah sizden (yükünüzü) hafifletmek ister; çünkü insan zayıf yaratılmıştır.)¹¹⁸² âyetindeki الْإِنْسَانُ kelimesinin de nâibu'l-fâ'il olduğu için merfû olarak yer aldığını söylemektedir¹¹⁸³. Ayrıca o, el-Kiyâme sûresi 8. âyetini cumhûrun {وَحَسِبَ الْقَمَرُ} şeklinde tilâvet ettiğini söylemiş ancak Ebu'l-Hayve'nin¹¹⁸⁴ fiili meçhûl yaparak {وَحَسِبَ الْقَمَرُ} şeklinde okuduğunu, bu durumda الْقَمَرُ kelimesinin nâibu'l-fâ'il olduğunu belirtmiştir¹¹⁸⁵.

İbn 'Atiyye {وَجَمَعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ} (Güneşle ay biraraya getirildiği zaman!)¹¹⁸⁶ âyetinin tefsîrinde ise fiil ile nâibu'l-fâ'il arasındaki uyuma dikkat çekmekte, nâibu'l-fâ'il olan الشَّمْسُ kelimesi hakiki müennes olmadığı için fiilin müzekker olarak yer aldığını açıklamaktadır¹¹⁸⁷.

1.1.5. كان ve Benzerlerinin İsmi

Nâkıs fiiller isim cümlesinin önünde yer aldığında isim cümlesinin mübtedâsı bunların ismi, haberi de bunların haberi olur. Bunlar كان - أَصْبَحَ - ظَلَّ - أَمْسَى - بَاتَ - صَارَ bunların ismi, haberi de bunların haberi olur. Bunlar كان - أَصْبَحَ - ظَلَّ - أَمْسَى - بَاتَ - صَارَ dir. Bunlardan كان tam fiil olarak da kullanılabilir.

¹¹⁸⁰ el-Bakara (2), 233.

¹¹⁸¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 312.

¹¹⁸² en-Nisâ (4), 28.

¹¹⁸³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 41.

¹¹⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz. el-Esbehânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mihrân, **Ma'rifetu's-sahâbe**, (thk. 'Âdil b. Yûsuf), Dâru'l-vatan, I-VII, Riyâd 1998, V, 2870.

¹¹⁸⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, V, 403.

¹¹⁸⁶ el-Kiyâme (75), 9.

¹¹⁸⁷ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, V, 403.

Nâkıs fiil olarak kullanıldığında ise, diğer nâkıs fiillerde olduğu gibi önüne geldiği isim cümlesinin mübtedâsı merfû olarak kalır ve كان nin ismi olarak isimlendirilir¹¹⁸⁸.

İbn ‘Atiyye nâkıs fiillerin yer aldığı âyetlerin hemen hemen hepsinde bunlar hakkında bilgi vermekte ve i‘râbını açıklamaktadır. Örneğin {كُلُّ ذَلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ} {مَكْرُوهًا} (Bütün bu sayılanların kötü olanları, Rabbinin nezdinde sevimsizdir.)¹¹⁸⁹ âyetindeki سَيِّئُهُ kelimesinin okunuşu hakkında ihtilaf olduğunu söylemektedir. Bu kelimeyi هـ zamirine muzâf olarak سَيِّئُهُ şeklinde okuyan kıraate göre bu kelimenin كان nin ismi olacağını ve i‘râbının merfû, سَيِّئُهُ şeklinde okuyan kıraatlere göre ise كان nin haberi olmak üzere mansûb olacağını belirtmektedir. Ancak tercihini ifade etmemektedir¹¹⁹⁰.

Müellifimize göre كان nin ismi mahzûf olarak da gelebilir. Örneğin {وَإِنْ كَانَ كَبِيرٌ} {عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقًا فِي الْأَرْضِ أَوْ سُلَّمًا فِي السَّمَاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِآيَةٍ...} (Eğer onların yüz çevirmesi sana ağır geldi ise, yapabilirsen yerin içine inebileceğin bir tünel ya da göğe çıkabileceğin bir merdiven ara ki onlara bir mucize getiresin! ...)¹¹⁹¹ âyetindeki كان nin ismi mahzûftur ve الشأن / الأمر takdîrindedir. Haberi ise كَبِيرٌ عَلَيْكَ إِعْرَاضُهُمْ dur¹¹⁹².

Nâkıs fiillerden كان nin tam fiil olarak ta kullanıldığına daha önce değinmiştik. Bu cümleden kasdımız, كان nin “vâki oldu, meydana geldi” anlamlarında kullanılarak tam fiil olmasıdır. Bu durumda كان sadece fâ‘il alır¹¹⁹³.

¹¹⁸⁸ Sibeveyh, a.g.e., I, 45-56; el-Halîl b. Ahmed, el-Cumel fi’n-nahv, s. 118; el-Fârisî, a.g.e., s. 116-118.

¹¹⁸⁹ el-İsrâ (17), 38.

¹¹⁹⁰ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, III, 457.

¹¹⁹¹ el-En‘âm (6), 35.

¹¹⁹² İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, II, 288.

¹¹⁹³ el-Halîl b. Ahmed, el-Cumel fi’n-nahv, s. 118; el-Müberred, el-Muktedab, III, 33, IV, 86, 95; el-Fârisî, a.g.e., s. 116-118.

İbn ‘Atiyye, كان nin yer aldığı pek çok âyette bu ayrıma değinmekte bazılarında tam fiil olduğunu¹¹⁹⁴ bazılarında ise nâkıs fiil olduğunu ifade etmektedir¹¹⁹⁵. Bazı âyetlerde ise tam ya da nâkıs diyen dilcileri aktarmakta ancak tercihini ortaya koymamaktadır¹¹⁹⁶. Örneğin { وَإِنْ كَانَ دُوْ عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ ... } (*Eğer (borçlu) darlık içinde ise, eli genişleyinceye kadar ona mühlet vermek (gerekir)...*)¹¹⁹⁷ âyetindeki كَانَ için Sîbeveyh ve Ebû Alî el-Fârisî'nin حدث / وجد anlamlarında tam fiildir görüşünü ve bazı kûflere göre haberi mahzûf nâkıs fiildir görüşünü zikretmekte ancak tercihini belirtmemektedir¹¹⁹⁸. O, { وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْحَيٰةُ ... } (*Rabbin, dilediğini yaratır ve seçer. Onların seçim hakkı yoktur...*)¹¹⁹⁹ âyetindeki كَانَ için ise tam fiildir demekte¹²⁰⁰, { كَانُوا قَلِيْلًا مِّنَ اللَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ } (*Geceleri pek az uyurlardı.*)¹²⁰¹ âyetindeki كَانَ hakkında ise cumhûrun nâkıs fiil görüşünün doğru olduğunu aktarmaktadır¹²⁰².

İbn ‘Atiyye, en-Nisâ sûresinin 22. âyetinin tefsîrinde, haberini açık mansûb bir isim olarak alan كان nin zâid olamayacağını söylemekte, el-Müberred'in ilgili âyetteki كان zâiddir görüşünün hatalı olduğunu da belirtmektedir¹²⁰³.

1.1.6. إِنَّ ve Benzerlerinin Haberi

Fiile benzeyen edatlardan olan إِنَّ ve benzerleri¹²⁰⁴ önüne geldiği isim cümlesinin haberini ref ederler¹²⁰⁵.

¹¹⁹⁴ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 377, 381, II, 41, 309, IV, 296.

¹¹⁹⁵ **A.g.e.**, II, 31, V, 175.

¹¹⁹⁶ **A.g.e.**, I, 376, 381.

¹¹⁹⁷ el-Bakara (2), 280.

¹¹⁹⁸ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 376.

¹¹⁹⁹ el-Kasas (28), 68.

¹²⁰⁰ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 296.

¹²⁰¹ ez-Zâriyât (51), 17.

¹²⁰² Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, V, 175.

¹²⁰³ **A.g.e.**, II, 31.

İbn ‘Atiyye ‘İN ve benzerlerinin yer aldığı âyetlerin çoğunda bu kelimelerin ismini ve haberini göstermekte, i‘râbı hakkında bilgi vermektedir. Örneğin {وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ} (Tevrat'ta) فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأُذُنَ بِالْأُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ ... { onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Yaralar da kısastır ...)}¹²⁰⁶ âyetindeki النَّفْسِ kelimesinin ‘İN nin ismi, قِصَاصٌ kelimesinin ise merfû olarak ‘İN nin haberi olduğunu belirtmektedir¹²⁰⁷. Yine o, {لَكِنَّا هُوَ} {فَاكْفُرُوا} ("Fakat O Allah benim Rabbimdir ve ben Rabbime hiçbir şeyi ortak koşmam.")¹²⁰⁸ âyetinin tefsîrinde لَكِنَّا üzerinde durmuş, bu kelimenin ‘İN ve benzerlerinden biri olarak meşhur olduğunu söylemiş, ‘İN gibi amel ettiğini belirtmiştir¹²⁰⁹.

O bazı âyetlerde, ‘İN nin haberi hakkında yapılan ihtilaflara kayıtsız kalmamakta, ihtilaf vecihlerine yer verdikten sonra tercihini açıklamaktadır. Örneğin {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} (Gerçek şu ki, kâfir olanları (azap ile) korkutsan da korkutmasan da onlar için birdir; iman etmezler.)¹²¹⁰ âyetindeki ‘İN nin haberi hakkında ihtilaf olduğunu söylemekte, bir görüşe göre سَوَاءٌ kelimesinin haber olduğunu, diğer bir

¹²⁰⁴ Benzerlerinden kasıt; لَعَلَّ، لَيْتَ، لَكِنَّ، كَأَنَّ، أَلَمْ dir. Daha geniş bilgi için bkz. Sîbeveyh, a.g.e., II, 131; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 127; el-Fârisî, a.g.e., s. 123; Abdalbârî, Muhammed b. Ahmed b. Abdalbârî, **el-Kevâkibu'd-dürriyye şerhun 'ale'l-Âcurrûmiyye**, Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1971, s. 251-253.

¹²⁰⁵ Sîbeveyh, a.g.e., II, 131; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 127; el-Fârisî, a.g.e., s. 123; Abdalbârî, a.g.e., s. 251-253.

¹²⁰⁶ el-Mâide (5), 45.

¹²⁰⁷ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 196.

¹²⁰⁸ el-Kehf (18), 38.

¹²⁰⁹ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 517.

¹²¹⁰ el-Bakara (2), 6.

görüŖe göre ise لَا يُؤْمِنُونَ fiil cümlesinin haber olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarak ise ikinci görüŖün daha güzel ve doğru olduğunu kaydetmektedir¹²¹¹.

İbn ‘Atiyye İ nin yer aldığı bazı âyetlerde elifin hemzesinin meksûr ya da meftûh okunması hakkında da bilgi vermektedir. Örneğin Âl-i İmrân sûresi 18. âyetteki elif nûn maddesinin hemzesini sadece el-Kisâf’ın cümle baŖlangıcı olarak değerlendirip hemzeyi kesreli okuduğunu zikretmekte, buna karŖılık kâriilerin çoğunluğunun ise fethalı okuduklarını aktarmaktadır¹²¹². Yine o, {يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِّنَ اللَّهِ} {Onlar, Allah'tan gelen nimet ve keremin; Allah'ın, müminlerin ecrini zayi etmeyeceği müjdesinin sevinci içindedirler.}¹²¹³ âyetindeki elif nûn maddesindeki hemzeyi sadece el-Kisâf ve kûfelilerden bir grubun kesreli okuduğunu nakletmekte, dilcilerin önde gelenleri ile kıraat âlimlerinin ise hemzeyi fethalı okuduklarını nakletmektedir¹²¹⁴.

Bazen İ nin isminin ya da haberinin baŖına ibtidâiyye (baŖlangıç) lâmı geçebilir. Eğer İ nin ismi haberinden sonra gelirse bu lâm ismine gelir¹²¹⁵.

Müellifimiz ibtidâiyye lâmının İ nin ismine bazen de haberine de bitiŖebileceđini söylemektedir. Ona göre {قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ إِنَّ الْبَعْرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنَّا} {("Ey Musa!) Bizim için, Rabbine dua et de onun nasıl bir sığır olduğunu bize açıklasın, nasıl bir inek keseceğimizi anlayamadık. Biz, inşaallah emredilene yapma yolunu buluruz" dediler.}¹²¹⁶ âyetindeki كَلِمَتِهِمْ kelimesine bitiŖen lâm, İ nin haberine bitiŖen ve tekid ifade eden ibtidâiyye lâmıdır¹²¹⁷.

¹²¹¹ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 87.

¹²¹² **A.g.e.**, I, 412.

¹²¹³ Âl-i İmrân (3), 171.

¹²¹⁴ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 541.

¹²¹⁵ el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 124.

¹²¹⁶ el-Bakara (2), 70.

¹²¹⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 163.

1.2. Mansûbât (Mansûblar)

Mansûbât (Mansûblâr) ana hatları ile şunlardır; Mef'ûlün bih, Mef'ûlün mutlak, Mef'ûlün leh, Mef'ûlün fih, Mef'ûlün me'ah, Hâl, Temyîz, İstisnâ, Münâdâ, كان ve Benzerlerinin Haberi, اِنَّ ve Benzerlerinin İsmi¹²¹⁸.

1.2.1. Mef'ûlün Bih

Fâ'ilin yaptığı işten (fâ'ilin fiilinden) etkilenen mansûb isme mef'ûlün bih denir. Mef'ûlün bih cümle içerisinde mansûb konumda bulunur¹²¹⁹. Fiile ne, kimi, neyi, neye sorusunu sorduğumuzda aldığımız cevap mef'ûlün bihtir¹²²⁰.

İbn 'Atiyye âyetlerin i'râbını yaparken, fiil cümlelerinin özellikle fiil, fâ'il ve mef'ûllerini sıra ile açıklamaktadır. Bunu yaparken bazen kâideler vermekte, bazen de nahiv ekolleri arasındaki ihtilaflara yer vermektedir. O fiil hakkında bilgi verirken, onun müteaddî olup olmadığını açıklamakta, eğer fiil müteaddî ise kaç mef'ûl aldığını söylemektedir. Örneğin en-Nisâ sûresi 83. âyetindeki اَدَّاعُوا fiilinin bazen yalnız kullanımıyla bazen harf-i cer yardımıyla tek mef'ûl alan bir fiil olduğunu ifade etmektedir. Bunun için bu fiilin اَدَّاعَتْ كَذَا أَوْ اَدَّاعَتْ بِهِ şeklindeki kullanımını örnek vermektedir¹²²¹. Yine o, el-Mâide sûresi 9. âyetin i'râbını yaparken önce وَعَدَّ fiilinin iki mef'ûl alan bir fiil olduğunu ifade etmekte¹²²² daha sonra diğer açıklamalarına yer vermektedir¹²²³.

Müellifimiz fiil hakkında bilgi verdikten sonra varsa cümlenin mef'ûlünü / mef'ûllerini açıklamaktadır. Örneğin o { اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ... } (Şüphesiz ki Allah

¹²¹⁸ el-Halîl b. Ahmed'e göre i'râbı mansûb olan kelimeler toplam 51 tanedir. Daha geniş bilgi için bkz. el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 33-34; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 150-160.

¹²¹⁹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 43; El-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 36; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 152-153; el-Ahfeş, **a.g.e.**, II, s. 226; ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer, **el-Mufasssal fi san'ati'l-i'râb** (thk. Alî Ebû Mulhim), Mektebetu'l-hilâl, Beyrut 1993, s. 58.

¹²²⁰ İbn 'Uşfûr, **a.g.e.**, I, 113.

¹²²¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 84.

¹²²² **A.g.e.**, II, 166.

¹²²³ Bu konu ile ilgili diğer örnekler için bkz. **A.g.e.**, I, 143, 159, 160, 307, 543, II, 329, III, 335.

zerre kadar haksızlık etmez...)¹²²⁴ âyetindeki يَظْلِمُ fiilinin tek mef'ûl aldığını ifade etmekte daha sonra مِثْقَالَ kelimesinin يَظْلِمُ fiilinin mef'ûlün bihi olduğunu söylemektedir¹²²⁵.

İbn 'Atiyye fiili müteaaddî olan fiil cümlelerinin mef'ûlün bihlerini gösterirken aynı zamanda mef'ûlün bihlerin geliş şekli üzerinde de durmaktadır. Zîrâ Mef'ûlün bih açık isim, muttasıl zamir, munfasıl zamir, müevvel masdar şekillerinden birinde gelebilir¹²²⁶. Örneğin o {إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَائِدَةً مِنَ السَّمَاءِ} {... (Hani havârîler "Ey Meryem oğlu İsa, Rabbin bize gökten, donatılmış bir sofrayı indirebilir mi?" demişlerdi...)¹²²⁷ âyetindeki أَنْ يُنَزِّلَ müevvel masdarın mef'ûlün bih olarak yer aldığını söylemektedir¹²²⁸. Bu duruma bir diğer örnek ise onun {وَتِلْكَ حُجَّتُنَا} {... (İşte bu, kavmine karşı İbrahim'e verdiğimiz delillerimizdir. Biz dilediğimiz kimselerin derecelerini yükseltiriz...)¹²²⁹ âyetindeki آتَيْنَاهَا fiilinin sonuna bitişen هَا muttasıl zamirinin mef'ûlün bih olarak yer aldığını ifade etmesidir¹²³⁰.

Müellifimiz mef'ûlün bihin bazen fâ'ilinin hattâ fiilinin de önüne geçebileceğini ifade etmektedir. Örneğin o {... أَفَكُلَّمَا جَاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوَى أَنْفُسُكُمْ اسْتَكْبَرْتُمْ فَفَرِيقًا كَذَّبْتُمْ وَفَرِيقًا} {... Gönlünüzün arzulamadığı şeyleri söyleyen bir elçi geldikçe ona karşı büyüklük tasladınız. (Size gelen) peygamberlerden bir kısmını yalanladınız, bir kısmını

¹²²⁴ en-Nisâ (4), 40.

¹²²⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 53.

¹²²⁶ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 36; İbn 'Akîl, Bahâuddîn Abdullâh b. Abdîrahmân el-Hâşimî, **Şerhu İbn 'Akîl**, (nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), el-Mektebetu'l-'asriyye, I-II, Beyrut 2007, II, 483-484; Abdalbârî, **a.g.e.**, s. 328-329; Abdurrizâ, Ahmed Muhammed, **el-Kadâyâ's-sarfiyye ve'n-nahviyye fi hâşiyeti'l-bâcûri 'alâ cevhereti't-tevhîd**, Mektebetu's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire 2007, s. 100-101.

¹²²⁷ el-Mâide (5), 112.

¹²²⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 260.

¹²²⁹ el-En'âm (6), 83.

¹²³⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 316.

da öldürdünüz.)¹²³¹ âyetinin i'râbını açıklarken فَكَّرِيْمًا kelimesinin mukaddem mef'ûlün bih olduğunu kaydetmektedir¹²³². Ayrıca o mukaddem mef'ûlün bih için {وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ} {... مِنْ أَنْبَاءِ الرُّسُلِ مَا نُنَبِّئُ بِهِ فُقَادًا} (Peygamberlerin haberlerinden senin kalbini (tatmin ve teskin edeceğimiz her haberi sana anlatıyoruz...))¹²³³ âyetindeki وَكُلًّا lafzını zikretmektedir¹²³⁴.

İbn 'Atiyye mef'ûlün bihi açıkladığı bazı âyetlerde ise farklı i'râb vecihlerine değinmektedir. Örneğin o {شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ فَمَنْ شَهَرَ رَمَضَانَ فَلْيَصُمْهُ} (Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır. Öyle ise sizden ramazan ayını idrak edenler onda oruç tutsun...)¹²³⁵ âyetindeki الشَّهْرُ kelimesinin birinci görüşe göre شَهَرَ fiilinin mef'ûlün bihi olup mansûb olduğunu, ikinci görüşe göre ise zarfiyet üzere mansûb olup mef'ûlün fihi olduğunu ifade etmekte ancak tercihini ifade etmemektedir¹²³⁶.

İbn 'Atiyye mef'ûlün bihin âmili hakkında da açıklamalar yapmaktadır. Örneğin {... وَأَقِيمُوا وُجُوهَكُمْ عِندَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ كَمَا بَدَأْتُمْ تَعُودُونَ} (... Her secde ettiğinizde yüzlerinizi O'na çevirin ve dini yalnız Allah'a has kılarak O'na yalvarın. İlkin sizi yarattığı gibi (yine O'na) döneceksiniz.)¹²³⁷ âyetindeki الدِّينَ kelimesinin mef'ûlün bih olduğunu, âmilinin ise مُخْلِصِينَ ismi fâ'ili olduğunu kaydetmektedir¹²³⁸.

¹²³¹ el-Bakara (2), 87.

¹²³² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 176.

¹²³³ Hûd (11), 120.

¹²³⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 216.

¹²³⁵ el-Bakara (2), 185.

¹²³⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 254.

¹²³⁷ el-A'râf (7), 29.

¹²³⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 392.

1.2.2. Mef'ûlün Mutlak

Fiilin anlamını **te'kit etmek** (pekiştirmek), **nev'ini açıklamak** (çeşidini) ya da fiilin kaç kere işlendiğini göstermek üzere **adedini (sayısını)** bildirmek için fiilin kökünden gelen mansûb masdara mef'ûlün mutlak denir¹²³⁹.

İbn 'Atiyye'nin mef'ûlün mutlak ile ilgili yaptığı açıklamalar ele alındığında onun bu konuda ayrıntıya girmeden öz bilgiler sunduğu görülür. Örneğin o *فَا وَرَبِّكَ لَا* { *فَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا* } (*Hayır, Rabbine andolsun ki aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın (onu) tam manasıyla kabullenmedikçe iman etmiş olmazlar.*)¹²⁴⁰ âyetindeki *تَسْلِيمًا* lafzının fiilin anlamını pekiştirmek için fiilden sonra gelen mansûb bir masdar olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o bu âyetin tefsirinde mef'ûlün mutlak ile ilgili şu bilgilere de yer vermektedir; Araplar fiilin ifâde ettiği anlamın hakikatte gerçekleştiğini anlatmak istediklerinde ve fiilin anlamını pekiştirmek istediklerinde fiilden sonra mansûb masdar zikrederler. { *... وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا* } (*Ve Allah Musa ile gerçekten konuştu.*)¹²⁴¹ âyeti Arapların bu anlamdaki kullanımına örnektir. Ayrıca Araplar bazen gerçekte vâki olmayan bir durumu ifade etmede mübâlâga kasdıyla mef'ûlün mutlak kullanırlar. Örneğin *وَعَجَّتْ* (*عَجِيحًا مِنْ جُدَامِ الْمَطَارِفِ*) (Cüzâme kabilesinden birinin-üzerinde- ipek elbise ne kadar belli olur) cümlesi¹²⁴² bu maksadla söylenilmiş bir sözdür¹²⁴³.

Müfessrimizin diğer konularda olduğu gibi mef'ûlün mutlak konusunda da genel temâyülü cumhûrun görüşünü açıklamak ve tercihini ondan yana yapmaktır. Örneğin o { *وَالْمُخْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ كِتَابَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ...* } (*Harp esiri olarak*) *sahip*

¹²³⁹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 229; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 37; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 299; İbn 'Uşfûr, **a.g.e.**, I, 144-157; İbn 'Akîl, **a.g.e.**, II, 505.

¹²⁴⁰ en-Nisâ (4), 65.

¹²⁴¹ en-Nisâ (4), 164.

¹²⁴² Sîbeveyh bu ifade ile *جُدَامِ* kelimesini kabile ismi olarak gayr-i munsarif olmasına istişhâd etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Sîbeveyh, **a.g.e.**, III, 248-249.

¹²⁴³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 74.

olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı. Allah'ın size emri budur...)¹²⁴⁴ âyetindeki كِتَابِ lafzının cumhûra göre anlamı pekiştiren müekked masdar olduğunu ifade etmekte, cümlenin aslında كَتَبَ اللهُ عَلَيْكُمْ takdirinde olduğunu belirtmektedir¹²⁴⁵.

Müellifimiz فَعَلَةٌ vezninde yer alan mansûb masdarların da anlamı kuvvetlendirmek için geldiğine dikkat çekmektedir. Örneğin {وَفَعَلْتَ فَعَلَتَكَ الَّتِي فَعَلْتَ وَأَنْتَ مِنْ} (Sonunda o yaptığın (kötü) işi de yaptın. Sen nankörün birisin!)¹²⁴⁶ âyetindeki فَعَلَتَكَ lafzının فَعَلَةٌ vezninde yer alan mansûb masdar olduğunu ve fiilin anlamını pekiştirmek için yer aldığını söylemektedir¹²⁴⁷.

Ona göre mef'ûlün mutlağın nâibleri arasında fiil ile aynı anlamı ifade eden başka bir mastar da olabilir¹²⁴⁸. Meselâ o {يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنثَيَيْنِ فَإِنْ كُنَّ نِسَاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ وَإِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ وَلِأَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِّنْهُمَا الشُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ آبَاؤُهُ فَلَهُمُ الثُّلُثُ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلَهُمُ الشُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصِي بِهَا أَوْ دِينِ آبَاؤِكُمْ} (Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe, kadının payının iki misli (miras vermenizi) emreder. (Çocuklar) ikiden fazla kadın iseler, ölünün bıraktığının üçte ikisi onlarındır. Eğer yalnız bir kadınsa yarısı onundur. Ölenin çocuğu varsa, ana-babasından her birinin mirastan altıda bir hissesi vardır. Eğer çocuğu yok da ana-babası ona vâris olmuş ise, anasına üçte bir (düşer). Eğer ölenin kardeşleri varsa, anasına altıda bir (düşer. Bütün bu paylar ölenin) yapacağı vasiyetten ve borçtan sonradır. Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin size, fayda

¹²⁴⁴ en-Nisâ (4), 24.

¹²⁴⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 36.

¹²⁴⁶ eş-Şu'arâ (26), 19.

¹²⁴⁷ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 228.

¹²⁴⁸ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 228-235; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 37; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 299-302; **İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlu'd-Dîn el-Ensârî, **Katru'n-nedâ ve bellu's-sadâ**, (thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), el-Mektebetu't-ticâriyyetu'l-kübrâ, Beyrut 1963, s. 224-226; İbn 'Akîl, **a.g.e.**, II, 505.

*bakımından daha yakın olduğunu bilemezsiniz. Bunlar Allah tarafından konmuş farzlardır (paylardır)...)*¹²⁴⁹ âyetindeki فَرِيضَةٌ mansûb masdarının âmilinin يَفْرَضُ عَلَيْكُمْ anlamındaki يُوصِيكُمْ fiili olduğunu söylemektedir¹²⁵⁰.

İbn ‘Atiyye mef’ûlün mutlağın nâibleri arasında mef’ûlün mutlağın sıfatını da zikretmektedir. Mesela o, el-A‘râf sûresinin 10. âyetindeki قَلِيلًا lafzının mahzûf bir masdarın sıfatı olduğunu ifade etmekte, cümlenin شُكْرًا قَلِيلًا شُكْرًا ya da شُكْرًا قَلِيلًا تَشْكُرُونَ takdîrinde olduğunu belirtmektedir¹²⁵¹.

Müellifimize göre mef’ûlün mutlağın âmili hazfedilebilir. Örneğin en-Nisâ sûresinin 157. âyetindeki يَقِينًا mansûb masdarının âmili hazfedilmiştir. Cümle aslında أَيَعْتُوا بِذَالِكَ يَقِينًا takdîrinde olup mahzûf fiilin anlamını pekiştirmektedir¹²⁵². Bu konuda bir diğer örnek ise el-Enfâl sûresinin 4. âyetindeki حَقًّا mansûb masdardır. Ona göre bu kelimenin âmili أَحَقُّ lafzı olup, cümle أَحَقُّ ذَالِكَ حَقًّا takdîrindedir¹²⁵³. İbn ‘Atiyye سُبْحَانَ kelimesi hakkında bilgi verdiği el-İsrâ sûresinin 1. âyetinin tefsîrinde Sîbeveyh ve mezhebine göre bu kelimenin anlamının تَنْزِيهَا لَلَّهِ مِنْ كُلِّ سَوْءٍ (Allah’ı her türlü çirkinlikten tenzîh ederim) demek olduğunu söyler. Bu durumda سُبْحَانَ kelimesinin âmili aynı lafızdan olmayan ancak aynı anlamda bir fiildir. تَطَأَ الْقُرْصَاءَ (elleri ile dizlerini karnına çekerek oturdu) ya da وَاشْتَمَلَ الصَّمَاءَ (ridâya büründü) gibidir. Sîbeveyh’e göre bu kelime أَنزَهُ اللَّهُ تَنْزِيهَاً takdîrindedir. سُبْحَانَ kelimesi de تَنْزِيهَاً lafzı yerinde vâki olmuştur¹²⁵⁴.

¹²⁴⁹ en-Nisâ (4), 11.

¹²⁵⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 18. Diğer örnek için bkz. I, 558,

¹²⁵¹ **A.g.e.**, II, 377.

¹²⁵² **A.g.e.**, II, 134.

¹²⁵³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 501. Diğer örnekler için bkz. I, 248, II, 557.

¹²⁵⁴ **A.g.e.**, III, 435.

İbn ‘Atiyye mef’ûlün mutlak hakkında bilgi verirken ilgili âyetin tefsîrinde farklı vecihler varsa onları da ele almaktadır. Örneğin *وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسِبُهَا جَمَادًا وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ* {*Sen dağları görürsün de, onları yerinde durur sanırsın. Oysa onlar bulutların yürümesi gibi yürümektedirler. (Bu,) her şeyi sapasağlam yapan Allah'ın sanatıdır...*}¹²⁵⁵ âyetindeki *صُنْعَ* lafzı hakkında iki vecih olduğunu kaydetmektedir. Birinci görüşe göre bu kelime aynı lafızdan gelen mahzûf bir fiilin mef’ûlün mutlağıdır. İkinci görüşe göre ise bu kelime igrâ olması sebebiyle mansûbdur. Bu durumda cümle *انظُرُوا صُنْعَ اللَّهِ* takdîrindedir¹²⁵⁶.

1.2.3. Mef’ûlün Leh

Kendisinden önce geçen fiilin oluş sebebinin açıklanması için kullanılan mef’ûle mef’ûlün lieclih veya mef’ûlün leh denir. Fiille ilgili (لِمَا) niçin sorusunu sorduğumuzda aldığımız cevap mef’ûlün lieclihtir¹²⁵⁷.

İbn ‘Atiyye’nin tefsîrinde mef’ûlün lehe değindiği ilgili âyetler ele alındığında onun pek çok âyette mef’ûlün leh üzerinde durduğu ve bu konuda açıklayıcı bilgiler verdiği görülmektedir. O bu konuda bazı âyetlerde mef’ûlün leh isimlendirmesini tercih etmektedir. Örneğin *كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ* {*İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi. Ancak kendilerine kitap verilenler, apaçık deliller geldikten sonra, aralarındaki kıskançlıktan ötürü dinde anlaşmazlığa*

¹²⁵⁵ en-Neml (27), 88.

¹²⁵⁶ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IV, 273.

¹²⁵⁷ el-Fârisî, *a.g.e.*, 168-170; İbn ‘Usfûr, *a.g.e.*, I, 144-157; İbn Hişâm, *Katru’n-nedâ ve bellu’s-sadâ*, s. 226.

*düştüler...)*¹²⁵⁸ âyetindeki بُعِيًا lafzının mef'ûlün leh olmak üzere mansûb olarak yer aldığı ifade etmektedir¹²⁵⁹.

O pek çok âyette ise mef'ûlün leh için mef'ûlün min eclihi isimlendirmesini tercih etmektedir. Örneğin { وَمَنْ النَّاسِ مَنْ يَشْرِي نَفْسَهُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ ... } (*İnsanlardan öyleleri de var ki, Allah'ın rızasını almak için kendini ve malını feda eder...*)¹²⁶⁰ âyetindeki ابْتِغَاءَ masdarının mef'ûlün min eclihi olduğunu aktarmaktadır¹²⁶¹.

O mef'ûlün leh için mansûb masdar ya da harfi cer ile mecrûr isim olarak kullanılışının dışında اُنَّ ile kurulmuş müevvel masdarlı cümlenin de sebep bildirmesi hâlinde mef'ûlün leh olduğunu söylemektedir. Örneğin { وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا } { ... وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ ... } (*Yeminlerinizden dolayı Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın...*)¹²⁶² âyetindeki اُنَّ müevvel masdarının mef'ûlün min eclihi olduğunu kaydetmektedir¹²⁶³.

İbn 'Atiyye mef'ûlün min eclihi'nin muzâaf olarak da gelebileceğini belirtmekte el-Bakara sûresinin 272. âyetindeki ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ terkîbindeki ابْتِغَاءَ masdarının muzâf olması ile birlikte mef'ûlün min eclihi olduğunu vurgulamaktadır¹²⁶⁴.

Müellifimiz mef'ûlün min eclihi ile ilgili görüş belirttiği bazı âyetlerde ise değişik i'râb vecihlerini de vermekte ancak tercihini belirtmemektedir. Örneğin o, el-Mâide sûresinin 38. âyetindeki جَزَاءٌ بِمَا كَسَبَا kısmı ile ilgili olarak değişik i'râb vecihlerinin olduğunu belirtmektedir. Bir görüşe göre mef'ûlün mutlak, başka bir görüşe göre ise mef'ûlün min eclihi olduğunu açıklamakta ancak herhangi bir değerlendirmede

¹²⁵⁸ el-Bakara (2), 213.

¹²⁵⁹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 286.

¹²⁶⁰ el-Bakara (2), 207.

¹²⁶¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 282. Diğer örnekler için bkz. I, 300, 346, 368, 381, 402, II, 173, 189, 279, 351, III, 384, 451.

¹²⁶² el-Bakara (2), 224.

¹²⁶³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 300. Diğer örnekler için bkz. I, 346, 381, II, 173, 279, III, 384.

¹²⁶⁴ **A.g.e.**, I, 368. Diğer örnekler için bkz. I, 402, III, 451.

bulunmamaktadır¹²⁶⁵. Bu hususta bir diğér örnek ise onun el-En‘âm sûresi 138. âyetteki افْتَرَاءٌ lafzı hakkındaki mef‘ûlün mutlak veya mef‘ûlün min eclihi görüşlerini zikrettikten sonra tercihini belirtmemesi gösterilebilir¹²⁶⁶.

Ancak müellifimiz bazen değışik i‘râb vecihleri arasında açıklamalar yaparak tercihini ifade etmektedir. Örneğın el-Bakara sûresinin 265. âyetindeki ائْتِغَاءٌ lafzı hakkında hal ya da mef‘ûlün min eclihi görüşlerinin rivâyet edildiğini belirtmekte bunlardan mef‘ûlün min eclihi görüşünün zayıflığını açıklamaktadır¹²⁶⁷.

1.2.4. Mef‘ûlün Fih

Fiilin işlendiğı zamanı veya mekânı bildiren mansûb isme mef‘ûlün fih denir. Fiilin yapıldığı yeri bildirene zarf-ı mekân, zamanı bildirene zarf-ı zaman denir. Zarflar gerek zaman için olsun gerek mekân için olsun müphem (sınırsız) ve mahdûd (sınırlı) olmak üzere ikiye ayrılırlar¹²⁶⁸.

İbn ‘Atiyye tefsîrinde mef‘ûlün fih hakkında pek çok açıklayıcı bilgiye yer vermiştir¹²⁶⁹. O bazen ilgili âyette yer alan zarf hakkında bilgi vermekle yetinirken, bazen de zarf üzerinde yapılan ihtilafları tefsîrine taşımıştır. Meselâ el-En‘âm sûresinin 70. âyetindeki وَوُ kelimesi hakkında, bu kelimenin mekân zarfı olarak kullanıldığı, mebnî olduğı ve müşterek lafız olduğı bilgilerine yer vermiştir¹²⁷⁰. en-Neml sûresinin 44. âyetindeki مَع hakkında ise bu kelimenin fetha üzere mebnî bir zarf olduğunu ifâde ederken aynı zamanda zayıf bir görüşe göre fetha üzere mebnî bir harf olduğunu da aktarmıştır¹²⁷¹. Yine o, el-Bakara sûresinin 12. âyetindeki لَإِ nin zaman zarfı olduğunu naklederken el-Müberred’e göre “fâyı fücâiyye ile beraber kullanıldığında mekân zarfı olur” görüşünü aktarmakta ancak bunun kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Çünkü

¹²⁶⁵ A.g.e., II, 189.

¹²⁶⁶ A.g.e., II, 351. Diğér örnekler için bkz. I, 358, 413.

¹²⁶⁷ A.g.e., I, 358.

¹²⁶⁸ Sıbeveyh, a.g.e., I, 222-228; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi’n-nahv**, s. 42-44; el-Fârisî, a.g.e., 157; ez-Zemahşerî, **el-Mufassal fi san‘ati’l-i‘râb**, s. 81; İbn ‘Akîl, **Şerhu İbn ‘Akîl**, II, 527.

¹²⁶⁹ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 222, 256, 348, 421, II, 252, 275, III, 83, 368, 386, 440, IV, 277.

¹²⁷⁰ A.g.e., II, 306.

¹²⁷¹ A.g.e., IV, 262.

el-Müberred'den aktardığı فَإِذَا زَيْدٌ خَرَجْتُ örnek cümlesinin el-Müberred'e göre Zeyd'in vücûduna işaret etmesi fikrini eleştirmekte aslında cümlenin زَيْدٌ خُرُوجٌ فَإِذَا خُضِرٌ زَيْدٌ anlamında olduğunu ifade etmektedir. Bu cümledeki إِذَا nin diğer zaman zarflarında olduğu gibi masdar anlamı ihtiva ettiğini söylemektedir. Bunun için şu cümleleri örnek vermektedir; وَعُدَّ أَمْرٌ ، وَعَدَّ أَمْرٌ ، وَعُدَّ أَمْرٌ (içkinin varlığına) ve وَفُوعٌ أَمْرٌ (işin olduğuna) delâlet ettiğini söylemektedir¹²⁷².

İbn 'Atiyye bazen zarf olan kelimelerin i'râbına değinmekle yetinirken bazen de zarf olan kelimelerin âmili hakkında açıklamalarda bulunmaktadır. Örneğin o {يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ} {...} {الَّذِينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوَّى بِهِمُ الْأَرْضُ ..} (Küfür yoluna sapıp peygamberi dinlemeyenler o gün yerin dibine batırılmayı temenni ederler...)¹²⁷³ âyetindeki يَوْمَئِذٍ kelimesinin zarf olduğunu, يَوْمٌ kelimesinin bu şekilde kullanıldığında ise fetha üzere mebnî olup, i'râbının mansûb olduğunu aktarmaktadır¹²⁷⁴. {بِكَادُ الْبُرْقِ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ كُلَّمَا أَضَاءَ لَهُمْ مَشَوْا فِيهِ} {...} {وَإِذَا أَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا ...} (O esnada) şımşek sanki gözlerini çıkaracakmış gibi çakar, onlar için etraftı aydınlatınca orada birazcık yürürler, karanlık üzerlerine çökünce de oldukları yerde kalırlar...)¹²⁷⁵ âyetindeki كُلَّمَا hakkında ise bu kelimenin zarf olduğunu, âmilinin ise مَشَوْا fiili olduğunu kaydetmektedir¹²⁷⁶.

Bazen de o tefsîrinde zarfın âmili hakkında yapılan ihtilaflara yer ayırmaktadır. Meselâ {يَوْمَ بَجْدُ كُلِّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُخَضَّرًا وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُوءٍ تَوَدُّ لَوْ أَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُ أَمَدًا بَعِيدًا وَيُحَذِّرُكُمُ} {...} {اللَّهُ تَنْفَسُهُ ...} (Herkesin, iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulduğu günde (insan) isteyecek ki kötülükleri ile kendisi arasında

¹²⁷² A.g.e., I, 93. Müellifin إِذَا hakkında bilgi verdiği diğer yerler için bkz. II, 252, IV, 277.

¹²⁷³ en-Nisâ (4), 42.

¹²⁷⁴ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, II, 55.

¹²⁷⁵ el-Bakara (2), 20.

¹²⁷⁶ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, I, 104.

uzun bir mesafe bulunsun. Allah, kendisine karşı (gelmekten) sizi sakındırıyor...)¹²⁷⁷ âyetindeki يَوْمَ kelimesinin zarfiyetle mansûb olduğunu belirttikten sonra âmili hakkında yapılan ihtilafları nakletmektedir. Mekkî b. Ebî Tâlib'e göre bu kelimenin âmili فَدِير ismu'l-fâ'ili, Taberî'ye göre¹²⁷⁸ Âl-i İmrân sûresinin 28. âyetindeki وَاللّٰهُ الْمَصِيرُ , ez-Zeccâc'a göre ise Âl-i İmrân sûresinin 28. âyetindeki وَجُدُّكُمْ اللّٰهُ تَفْسَهُ olarak açıklamaktadır¹²⁷⁹.

Müellifimiz zarfın âmilinin bazen mahzûf bir fiil ya da fiil gibi amel eden kelimelerden biri olabileceğini el-En'âm sûresinin 93. âyetindeki حَوْهَا kelimesi hakkında yaptığı açıklamalarda belirtmektedir. Ona göre bu kelimenin âmili mahzûf bir fiil olup, cümle وَمَنْ اسْتَفَرَّ حَوْهَا takdîrindedir¹²⁸⁰.

İbn 'Atiyye bazı kelimeler âyette zarf olarak yer almadığı halde bu kelimelerin zarf olarak kullanımları hakkında da bilgi vermekte, kelimenin farklı kullanımlarına dikkat çekmekte ve açıklamalar yapmaktadır. Örneğin el-Bakara sûresinin 143. âyetindeki وَسَطًا kelimesinin, sîn harfi sâkin وَسَطٌ şeklindeki kullanımının fetha üzere mebnî mekân zarfı olduğunu ifade etmekte, iki kelimenin farkını açıklamaktadır. Hattâ sîn harfi sâkin وَسَطٌ şeklindeki kullanımının bazen mütemekkin¹²⁸¹ olarak da kullanıldığını ifâde etmektedir¹²⁸².

İbn 'Atiyye mef'ûlün fihi açıkladığı bazı âyetlerde ise farklı i'râb vecihlerine de değinmekte ancak bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Mesela o, el-Bakara sûresinin

¹²⁷⁷ Âl-i İmrân (3), 30.

¹²⁷⁸ et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân**, (thk. Mahmûd Muhammed Şâkir - Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebetu İbn Teymiyye, I-XVI, Kahire 1955, V, 319.

¹²⁷⁹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 421.

¹²⁸⁰ **A.g.e.**, II, 32 da 2.

¹²⁸¹ Mütemekkin isim: Mu'reb isim olup ikiye ayrılır; a-Mütemekkin emken: Bütün i'râb hareketlerini alan isimler. b-Mütemekkin gayrı emken: Gayrı munsarf, yâni kesra veya tenvin almayan isimler. (el-Memnû' mine's-sarf) Daha fazla bilgi için bkz. Sîbeveyh, **a.g.e.**, III, 285-288, ez-Zeccâcî, **a.g.e.**, s. 50, el-Müberred, **el-Muktedab**, I, 141.

¹²⁸² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 219.

185. âyetindeki الشَّهْرَ kelimesinin bir görüşe göre شَهَدَ fiilinin mef'ûlün bihi olup mansûp olduğunu, diğer bir görüşe göre ise zarfiyet üzere mansûb olup mef'ûlün fih olduğunu ifade etmekte ancak tercihini ifade etmemektedir¹²⁸³.

1.2.5. Mef'ûlün Me'ah

Beraberlik anlamına gelen ve (مع) anlamında kullanılan vâvu'l-ma'iyye denilen (و) harfinden sonra yer alan mansûb isme **mef'ûlün me'ah** denir¹²⁸⁴.

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla İbn 'Atiyye tefsîrinde sadece bir yerde (el-Kalem sûresinin 44. âyetinin tefsîrinde) **mef'ûlün me'ah** hakkında bilgi vermektedir. {فَدَّرْنِي وَمَنْ} *(Artık bu sözü yalanlayanlarla beni baş başa bırak. Biz onları hiç bilemedikleri bir yerden adım adım yakalayacağız.)*¹²⁸⁵ âyetinin فَدَّرْنِي وَمَنْ kısmındaki وَ harfinin i'râbı hakkında iki görüş olduğunu kaydetmektedir. Birinci görüşe göre وَ harfi atif harfidir. مَنْ ismu'l-mevsûlü فَدَّرْنِي fiilindeki zamire atfedilmiştir. İkinci görüşe göre ise وَ harfi, ma'iyye vâvıdır. مَنْ ismu'l-mevsûlü mef'ûlün me'ah olup, i'râbı mansûbtur. Müellifimiz bu açıklamaları yaptıktan sonra herhangi bir değerlendirmede bulunmaktan kaçınmakta, bu konuda i'râb vecihlerini aktarmakla yetinmektedir¹²⁸⁶.

Kanâatimizce mef'ûlün me'ah hakkında az bilgi vermesinin sebebi tefsîrinde i'râbına değindiği âyet ya da âyet grupları arasında mef'ûlün me'ah örneği ya da tevcihinin olmaması yatmaktadır.

¹²⁸³ A.g.e., I, 254.

¹²⁸⁴ el-Fârisî, a.g.e., 168; ez-Zemahşerî, el-Mufassal fi san'ati'l-i'râb, s. 91; İbn Cinnî, Sirru smâ'ati'l-i'râb, (thk. Hasan Handâvî), Dâru'l-kalem, Dımaşk 1985, I,127; İbn 'Akîl, Şerhu İbn 'Akîl, II, 536.

¹²⁸⁵ el-Kalem (68), 44.

¹²⁸⁶ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, V, 353.

1.2.6. Hal

Fiilin işlendiği esnada, fâ‘ilin, nâibu‘l-fâ‘ilin veya mef‘ûlün ya da isim cümlelerinin mübtedâ veya haberinin durumunu bildiren müştak veya müştak tevilinde, nekra, mansûb kelime, cümle veya şibih cümledir. Türkçedeki karşılığı “durum zarfı”dır¹²⁸⁷.

İbn ‘Atiyye hal konusuna pek çok âyetin tefsîrinde değinmekte ve bu konuda açıklayıcı bilgiler vermektedir. Öncelikle hal konusunda açıklama yaptığı hemen hemen her âyette halin i‘râbının mansûb olduğunu belirtmektedir¹²⁸⁸. Örneğin o {كَانَ النَّاسُ أُمَّةً} {... وَمُنذِرِينَ} (İnsanlar tek bir millettir. Allah müjdeleyici ve uyarıcı elçiler gönderdi...) ¹²⁸⁹ âyetindeki مُنذِرِينَ ve مُبَشِّرِينَ lafızlarının hal olduğu için mansûb olduğunu ifâde etmektedir¹²⁹⁰.

Müfessirimiz halin cümlede zikredilme sebebinin olduğunu ifade etmekte bunu örnek cümle ile açıklamaktadır. O {وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا جَاءَنَا مِنَ الْحَقِّ وَنَطْمَعُ أَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ} {الصَّالِحِينَ} ("Rabbimizin bizi iyiler arasına katmasını umup dururken niçin Allah'a ve bize gelen gerçeğe iman etmeyelim?") ¹²⁹¹ âyetindeki بِاللَّهِ لَا نُؤْمِنُ kısmının hal olduğunu ifade ettikten sonra örnek cümle ile halin zikredilme maksadını şu şekilde açıklar; Ona göre hal ile cümleden bir maksat elde edilir. Nasıl ki sana şöyle sorulsa هَلْ جَاءَ زَيْدٌ مَاشِيًا أَوْ رَاكِبًا (Zeyd yürüyerek mi yoksa binekli mi geldi?), sen şöyle cevap verirsin; جَاءَ زَيْدٌ رَاكِبًا (Zeyd binekli geldi). Böylelikle hal ile fayda veren bir maksada ulaşılmış olur¹²⁹².

¹²⁸⁷ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 44, 340, 346, 370, 377; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 40-42; el-Fârisî, **a.g.e.**, 171; İbn Cinnî, **el-Lem ‘u fi'l-‘Arabiyye** (thk. Fâiz Fâris), Daru‘l-kütübi’s-sekâfe, Küveyt tsz., s. 62, Akdağ, Hasan, **Arap Dili Dilbilgisi**, Tekin Kitapevi, Konya 1989, s. 409; Çörtü, Mustafa Meral, **Arapça Dilbilgisi Nahiv**, İfav Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2008, s. 216.

¹²⁸⁸ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru‘l-vecîz**, I, 383, 497, 411, 413, 475, 484, 541, II, 41, 52, V, 188, vd.

¹²⁸⁹ el-Bakara (2), 213.

¹²⁹⁰ **A.g.e.**, I, 286.

¹²⁹¹ el-Mâide (5), 84.

¹²⁹² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru‘l-vecîz**, II, 227.

Müellifimiz hal konusunda açıklama yaptığı bazı âyetlerin tefsîrlerinde ise sâhibu'l-hal hakkında bilgi vermektedir. Örneğin o { شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ } { ... فَأَيَّمَا بِالْقِسْطِ ... } (Allah, adaleti ayakta tutarak (delilleriyle) şu hususu açıklamıştır ki, kendisinden başka ilâh yoktur. Melekler ve ilim sahipleri de (bunu ikrar etmişlerdir...)¹²⁹³ âyetindeki فَأَيَّمَا lafzının hal olarak mansûb olduğunu ve sâhibu'l-halin اللَّهُ lafzı celâlîsi ya da هُوَ zamiri olduğunu açıklamaktadır¹²⁹⁴.

İbn 'Atiyye müştak tevilindeki câmid kelimenin hal olabileceği ile ilgili de bilgi vermektedir. Örneğin o { ... عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلَكِنْ لَا تُوعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا ... } (... Allah sizin bu düşüncenizi kadınlara açıklayacağınızı bilmektedir. Fakat evlenme isteğinizi ifade eden uygun sözler dışında onlarla gizlice buluşmayınız...)¹²⁹⁵ âyetindeki سِرًّا lafzının hal olarak mansûb olduğunu ve مُسْتَسْرِرِينَ tevilinde yer aldığını ifade etmektedir¹²⁹⁶.

Müfessirimiz hal, cümle olduğunda vâvu'l-haliyyeye ihtiyaç duyacağını belirtmekte ve cümle olan hallerdeki vâvu'l-haliyyeyi göstermektedir. Örneğin o, el-En'âm sûresinin 31. âyetinin وَهُمْ يَحْمِلُونَ أَوْزَارَهُمْ kısmındaki vâv harfinin vâvu'l-haliyye olduğunu kaydetmektedir¹²⁹⁷. Ayrıca o, hal fiil cümlesi olur, fiil mâzi müsbet olursa vâvu'l-haliyye ile beraber فَدْ edatının da geleceğini ifade etmekte, ancak bazen bu edatın mukadder olabileceğini söylemektedir¹²⁹⁸. Mesela { وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً } { ... أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا ... } (Onlardan seni (okuduğun Kur'an'ı) dinleyenler de vardır. Fakat onu anlamalarına engel olmak için kalplerinin üstüne perdeler, kulaklarına da ağırlık verdik...)¹²⁹⁹ âyetinin وَجَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً kısmındaki vâv harfinin vâvu'l-haliyye

¹²⁹³ Âl-i İmrân (3), 18.

¹²⁹⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 413.

¹²⁹⁵ el-Bakara (2), 235.

¹²⁹⁶ **A.g.e.**, I, 413. Diğer örnek için bkz. I, 484.

¹²⁹⁷ **A.g.e.**, II, 284. Diğer örnekler için bkz. I, 360, II, 53, 209, 280.

¹²⁹⁸ **A.g.e.**, II, 280.

¹²⁹⁹ el-En'âm (6), 25.

olduğunu, halin fiil cümlesi olarak geldiğini, fiil cümlesinin fiili mâzi-müsbet olduğu için قَدْ edatına ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. Ancak bu âyette de olduğu gibi bazen bu edatın mukadder olabileceğini açıklamalarına eklemektedir¹³⁰⁰.

İbn ‘Atiyye, halin isim cümlesi olarak gelmesine de değinmekte, Âl-i İmrân sûresi 39. âyetteki وَهُوَ قَائِمٌ cümlesinin hal olduğunu, halin isim cümlesi şeklinde yer aldığını ifade etmektedir¹³⁰¹.

Müellifimiz hal ile ilgili bilgi verdiği bazı âyetlerin tefsîrinde, verdiği bilgilerin daha iyi anlaşılması için örnek cümlelere başvurmakta, böylelikle âyetin i‘râbının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Örneğin o, Âl-i İmrân sûresinin 154. âyetindeki وَطَائِعَةٌ قَدْ وَطَّاعَتْهُمُ cümlesinin Sîbeveyh’e göre hal olduğunu, bu cümlelerin aslında وَزَيْدٌ قَائِمٌ (Zeyd ayakta iken geldim) cümlesindeki وَزَيْدٌ قَائِمٌ hal cümlesi ile biçim bakımından aynı olduğunu ifade etmektedir¹³⁰².

O hal ile ilgili bilgi verdiği bazı âyetlerin tefsîrinde ise halin cümlede ifade ettiği manaya göre çeşidini açıklamaktadır. Örneğin { نَزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابُ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ... } (Resûlüm!) O, sana Kitab'ı hak ve önceki kitapları tasdik edici olarak indirdi, ...¹³⁰³ âyetindeki مُصَدِّقًا kelimesinin te'kit için kullanılan hal olduğunu, sahibini yani sâhibu'l-hali pekiştirmek için kullanıldığını ifade etmektedir¹³⁰⁴.

Müfessirimiz halin masdar olarak yer alması ile ilgili de açıklamalar yapmaktadır. Mesela { قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللَّهِ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ السَّاعَةُ بَعْتَهُ قَالُوا... } (Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramıştır. Nihayet onlara Kıyâmet vakti ansızın gelip çatınca, diyecekler ki: ...) ¹³⁰⁵ âyetindeki بَعْتَهُ kelimesinin masdar

¹³⁰⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 280.

¹³⁰¹ **A.g.e.**, I, 428. Diğer örnekler için bkz. I, 528, II, 100, IV, 73.

¹³⁰² **A.g.e.**, I, 528.

¹³⁰³ Âl-i İmrân (3), 3.

¹³⁰⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 397. Diğer örnekler için bkz. I, 429, II, 199, 344.

¹³⁰⁵ el-En‘âm (6), 31.

olduğunu ve hal olarak cümlede yer aldığını ifade etmektedir. Bu âyetteki بَعَثَهُ kelimesinin aslında ¹³⁰⁶ قَتَلَهُ صَبْرًا cümlesindeki صَبْرًا masdarı ile aynı görevde olduğunu söylemekte, kıyas yolu ile halin dışındaki tevcihlerin yanlış olduğunu ifade etmektedir¹³⁰⁷.

İbn ‘Atiyye hal ile ilgili açıklamalarda bulunduğu bazı âyetlerin tefsîrinde ise değişik i‘râb vecihlerine yer verirken, bazen tercihini ifade etmekte bazen de herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Örneğin o {فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقِينَ فِتْنَةٍ وَاللَّهُ أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا...} {Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız? Halbuki Allah onları kendi ettikleri yüzünden baş aşağı etmiştir ...}¹³⁰⁸ âyetindeki فِتْنَةٍ kelimesinin Basralılara göre hal olduğunu, bu âyetin Basralıların ¹³⁰⁹ مَا لَكُمْ قَائِمًا cümlesi ile kıyaslanabileceğini söylemektedir. Kûfelilere göre ise فِتْنَةٍ kelimesi mukadder bir fiil sebebiyle mansûb olduğunu kaydetmekte, onlara göre cümlenin فَمَا لَكُمْ كُنْتُمْ فِتْنِينَ veya فَمَا لَكُمْ صِرْتُمْ فِتْنِينَ takdirinde olduğunu ifade etmektedir. Nahiv görüşlerinde daha çok Basralıları tercih eden müellifimiz bu konuda herhangi bir değerlendirme yapmaktan kaçınmakta, tercihini belirtmemektedir¹³¹⁰. İbn ‘Atiyye {إِذْ قَالَتِ امْرَأَةُ عِمْرَانَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا بَطْنِي مُحَرَّرًا...} {İmrân'ın karısı şöyle demişti: "Rabbim! Karnımdakini azatlı bir kul olarak sırf sana adadım...}¹³¹¹ âyetindeki مُحَرَّرًا lafzının ise hal olarak mansûb olduğu

¹³⁰⁶ Sibeveyh bu cümleyi masdarın hal olarak kullanılmasına örnek verir. Bu cümlenin aslında قَتَلَهُ مَصْبُورًا takdîrinde olduğunu belirtir. Daha geniş bilgi için bkz. Sibeveyh, a.g.e., I, 370.

¹³⁰⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 283. Diğer örnekler için bkz. I, 413, II-12, 36, 337, 407.

¹³⁰⁸ en-Nisâ (4), 88.

¹³⁰⁹ eş-Şâfi‘î, Muhammed b. ‘Alî, **Hâşiyetu’s-Sabbâni ‘alâ şerhi'l-eşmûnî li elfiyeti İbni Mâlik**, Dâru'l-kütübî'l-‘ilmiyye, I-III, Beyrut 1997, III, 419.

¹³¹⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 88. Diğer örnekler için bkz. I, 358, 413, II, 73.

¹³¹¹ Âl-i İmrân (3), 35.

görüşünü tercih etmekte, غُلَامًا مُحَرَّرًا şeklindeki mahzûf bir mef'ûlün sıfatı olarak mansûb olabileceği görüşüne şüpheyile yaklaşmaktadır¹³¹².

1.2.7. Temyîz

Kendisinden önce geçen ve birçok manayı kastetmeye elverişli (anlam bakımından müphem) olan kelime (isim, rakam veya ölçü birimi) veya cümleden asıl maksadın ne olduğunu açıklamak üzere zikredilen mansûb ve nekra isme temyîz denir. Temyîzin açıkladığı bir önceki isme de mümeyyez adı verilir¹³¹³.

İbn 'Atiyye'nin temyîz ile ilgili yaptığı açıklamaları ele aldığımızda, onun bu konuda tefsîrinde 42 yerde açıklamalar yaptığı görülmektedir. O bunların bir kısmında sadece temyîzin i'râbının mansûb olduğunu ifade etmekle yetinmektedir. Örneğin { إِنَّ }
{ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارًا فَلَنْ يُمْسَلَ مِنْ أَحَدِهِمْ مِلْءُ الْأَرْضِ ذَهَبًا ... }
(Gerçekten, inkâr edip kâfir olarak ölenler var ya, onların hiçbirinden -fidye olarak dünya dolusu altın verecek olsa dahi- kabul edilmeyecektir...)¹³¹⁴ âyetindeki ذَهَبًا kelimesinin temyîz olmak üzere i'râbının mansûb olduğunu ifade etmektedir¹³¹⁵.

Müellifimiz temyîz ile ilgili yaptığı açıklamaların bir kısmında temyîz hakkında kâide/kâideler vermekte, hükümlerini bu kâidelere binâ etmektedir. Mesela el-A'râf sûresinin 160. âyetinin tefsîrinde temyîzin ancak müfred, nekra ve mansûb yer aldığını kaydetmekte, ilgili âyetteki أَسْبَاطًا kelimesinin çoğul olduğunu, müfredinin سَبْطٌ olarak kullanıldığını bu sebeple temyîz olamayacağını ifade etmektedir¹³¹⁶. Müellifimiz el-Bakara sûresinin 130. âyetin tefsîrinde de Basralılara göre mârife olan kelimenin temyîz olmasının câiz olmadığını belirtmektedir. Bu sebeple bu âyetteki نَفْسُهُ kelimesinin el-

¹³¹² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 424. Diğer örnekler için bkz. I, 358, II, 337, IV, 244.

¹³¹³ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 204-206, 417, II, 117, 171-173; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 46-47; el-Fârisî, **a.g.e.**, 173-175; İbn Cinnî, **el-Lem 'u fi'l-'Arabiyye**, s. 64, el-Müberred, **el-Muktedab**, III, 32-37; el-Harîrî, Muhammed b. Kâsım, **Şerhu Mulhati'l-i'râb**, (thk. Ahmed b. İbrâhim b. 'Abdi'l-Mevlâ), el-Mektebetu'l-İslâmiyye, Kahire 2005, s. 169.

¹³¹⁴ Âl-i İmrân (3), 91.

¹³¹⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 470. Diğer örnekler için bkz. I, 518, II, 66, 67, 88, 115, III, 423, 545.

¹³¹⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 465.

Ferrâ'nın dediği gibi¹³¹⁷ temyîz olamayacağını savunmaktadır¹³¹⁸. İbn 'Atiyye, en-Nisâ sûresinin 4. âyetin tefsîrinde ise Sîbeveyh'e göre temyîzin âmilinin önüne ancak şiiir zarureti esnâsında geçebileceğini ifade etmektedir¹³¹⁹. Bu sebeple ilgili âyetteki نَفْسًا kelimesinin âmilinden sonra yer alan mansûb bir temyîz olduğunu ifade etmektedir¹³²⁰.

İbn 'Atiyye temyîzin menkûl olanlarının asıllarının fâ'il veya mef'ûlün bih ya da mübtedâ olduğunu söylemekte, bu konuda örnek cümleler ile açıklamalar yapmaktadır. Örneğin *وَوَاحِدَهُ قَوْمُهُ قَالَ أَتُحَاجُّونِي فِي اللَّهِ وَقَدْ هَدَانِ وَلَا أَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِهِ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ رَبِّي شَيْئًا وَسِعَ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًا...}* (Kavmi onunla tartışmaya girişti. Onlara dedi ki: Beni doğru yola iletmişken, Allah hakkında benimle tartışıyor musunuz? Ben sizin O'na ortak koştuğunuz şeylerden korkmam. Ancak, Rabbim'in bir şey dilemesi hariç. Rabbimin ilmi herşeyi kuşatmıştır...) ¹³²¹ âyetindeki عِلْمًا kelimesinin fâ'ilden menkûl olduğunu söylemekte, âyetin aslında وَسِعَ عِلْمُ رَبِّي كُلَّ شَيْءٍ (Rabbimin ilmi her şeyi kuşatmıştır.) anlamında olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca bu konuda o, Arapların şu sözünü kıyas yapmaktadır; تَصَبَّبَ عَرَقٌ (Zeyd ter bakımından boşaldı) cümlesinin anlamının تَصَبَّبَ زَيْدٌ عَرَقًا (Zeyd çok terledi) olduğunu ifade etmekte, bu cümledeki عَرَقًا lafzının fâ'ilden menkûl temyîz olduğunu söylemektedir¹³²². Tâhâ sûresinin 98. âyetindeki عِلْمًا lafzının da fâ'ilden menkûl olduğunu belirtmekte, cümlenin وَسِعَ عِلْمُهُ كُلَّ شَيْءٍ (Onun ilmi her şeyi kuşatmıştır.) manasında olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca ¹³²³ تَفَقَّأْتُ شَحْمًا (şişmanladım) sözünü buna kıyas etmektedir¹³²⁴.

¹³¹⁷ el-Ferrâ, **a.g.e.**, s. 79.

¹³¹⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 212.

¹³¹⁹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 205.

¹³²⁰ **A.g.e.**, II, 9.

¹³²¹ el-En'âm (6), 80.

¹³²² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 315.

¹³²³ Sîbeveyh bu örnekte temyîzin تَفَقَّأْتُ شَحْمًا şeklinde fâ'ilden menkûl olduğunu kaydeder. Daha geniş bilgi için bkz. Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 204-205.

¹³²⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 63.

İbn ‘Atiyye temyîz ile ilgili açıklamalarda bulunduğu bazı âyetlerin tefsîrinde ise değişik i‘râb vecihlerine yer vermekte, bunlarda bazen tercihini ifade etmekte bazen de herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Örneğin o **قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ** { قَالَ رَبِّ إِنِّي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنِّي وَاشْتَعَلَ } **الرَّأْسُ شَيْبًا** (Rabbim! dedi, benden (vücudumdan), kemiklerim zayıfladı, saçım başım ağardı. Ve ben...) ¹³²⁵ âyetindeki **شَيْبًا** kelimesinin i‘râbı hakkında iki görüş olduğunu söylemektedir. Birinci görüşe göre **وَاشْتَعَلَ** fiili **شَاب** anlamında olup, **شَيْبًا** kelimesi mef’ûlün mutlakıdır. İkinci görüşe göre ise **وَاشْتَعَلَ** fiili **شَاب** fiilinden farklı bir fiil olup, tıpkı Arapların **وَامْتَلَأْتُ غَيْظًا** cümlesinde olduğu gibi **شَيْبًا** kelimesi temyîzdir. Müellifimiz bu iki görüşü açıkladıktan sonra tercihini belirtmemektedir ¹³²⁶. İbn ‘Atiyye el-Hacc sûresinin 5. âyetinin **طِفْلًا** **كَيْفَ تَخْرِجُكُمْ طِفْلًا** kısmındaki **طِفْلًا** kelimesinin i‘râbı hakkında da iki görüş olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisine göre **طِفْلًا** kelimesi, çoğul anlamında yer alan tekil bir isim yani cins isimdir. Buna göre bu kelime temyîz olmak üzere mansûbtur. İkinci görüşe göre ise haldir. Müellifimiz bunlardan ilk görüşün doğru olduğunu belirtmekte, tercihini **طِفْلًا** kelimesinin temyîz olması yönünde kullanmaktadır ¹³²⁷.

1.2.8. İstisnâ

İstisnâ; Bir veya birden fazla şeyi, istisna edatlarıyla ¹³²⁸ cümledeki hükmün dışında tutmaktır. İstisnâ edatlarıyla kurulan cümleye istisnâ cümlesi denir. İstisnâ edatlarından sonra gelen kelimeye müstesnâ denir. Müstesnâ mansûbtur ¹³²⁹.

¹³²⁵ Meryem (19), 3.

¹³²⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, IV, 3. Diğer örnekler için bkz. II, 275, 337,

¹³²⁷ **A.g.e.**, II, 76. Diğer örnekler için bkz. II, 76, IV, 164.

¹³²⁸ İstisnâ edatlarının en çok kullanılanları şunlardır; (إلا-غير-سوى-حاشا-عدا-خلا-ليس) Bkz. Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 309, 310, 347; el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 389-391.

¹³²⁹ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 309, 310, 311, 313, 319, 320, 330, 331, 334, 349, 350; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi’n-nahv**, s. 47; el-Fârisî, **a.g.e.**, 174-177; İbn Cinnî, **el-Lem‘u fi’l-‘Arabiyye**, s. 66, el-Müberred, **el-Muktedab**, IV, 389-391, 395, 401-405.

İbn ‘Atiyye tefsîrinde toplam 65 yerde istisnâ konusuna değinmektedir. Bunların büyük bir kısmında o, sadece istisnânın çeşidini muttasıl istisnâ veya munkatı‘ istisnâ olarak açıklamakla yetinmektedir. Örneğin {إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} (Ancak, bundan sonra tevbe edip yola gelenler başka. Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve merhametlidir)¹³³⁰ âyetindeki istisnâ çeşidinin muttasıl olduğunu belirtmekle yetinmekte başka açıklama yapmamaktadır¹³³¹. Yine o {يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ} {...} {بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ} (Ey iman edenler! Karşılıklı rızaya dayanan ticaret olması hali müstesna, mallarımızı, bâtil (haksız ve haram yollar) ile aranızda (alıp vererek) yemeyin...)¹³³² âyetinde {بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً} şeklinde yer alan istisnânın munkatı‘ istisnâ olduğunu söylemektedir¹³³³.

Müfessirimiz istisnâ hakkında bilgi verdiği bazı âyetlerin tefsîrlerinde ihtilaflara da değinmekte, bunların bir kısmında görüşleri nakletmekle yetinirken¹³³⁴ bir kısmında da görüşler arasındaki tercihinin ortaya koymaktadır¹³³⁵. Örneğin o, Meryem sûresinin 60. âyetindeki {مَنْ تَابَ} istisnâsı hakkında dilcilerin muttasıl veya munkatı‘ istisnâ vecihlerini aktarmakta ve herhangi bir değerlendirme yapmamaktadır¹³³⁶. Ancak o, Hûd sûresinin 11. âyetindeki {إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا} istisnâsı hakkında nahivcilerin muttasıl veya munkatı‘ istisnâ vecihlerini nakletmekte, doğru olanın muttasıl istisnâ olduğunu vurgulamakta ayrıca munkatı‘ istisnâ görüşünün ise zayıflığını belirtmektedir¹³³⁷.

Müellifimiz istisnâ konusunda çok nâdir uzun açıklamalara girmektedir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla o sadece Hûd sûresi 81. âyette istisnâ konusunda uzun açıklamalar yapmakta, dilcilerin tartışmalarını tefsîrine taşımaktadır. O bu âyetin tefsîrinde {وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ أَحَدٌ إِلَّا امْرَأَتَكَ} kelimesini İbn Kesîr ve Ebû

¹³³⁰ Âl-i İmrân (3), 89.

¹³³¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 469. Diğer örnekler için bkz. I, 469, 490, I-510, II, 35, 134.

¹³³² en-Nisâ (4), 29.

¹³³³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 41. Diğer örnekler için bkz. I, 316, 320, 383, 491, II, 34, 41, 130, 339, III, 333, 521.

¹³³⁴ Örnek için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 75, III, 144, 208, IV, 23.

¹³³⁵ **A.g.e.**, I, 225, 432, II, 92, 152, III, 154, 214, IV, 124.

¹³³⁶ **A.g.e.**, IV, 23.

¹³³⁷ **A.g.e.**, III, 154.

‘Amr’ın **أَحَدٌ** kelimesinden bedel olarak **امْرَأَتِكَ** şeklinde merfû okuduklarını ifade etmiş, menfî istisnâda bu okuyuşun daha güzel olduğunu şu cümle ile kıyas etmiştir; **مَا جَاءَنِي إِلَّا زَيْدٌ** (Zeyd hariç kimse gelmedi). Diğer kârîlerin ise **امْرَأَتِكَ** kelimesini mansûb okuduklarını belirtmiştir. Bu görüşe göre müstesnâ **أَهْلِكَ** kelimesi olup, cümle **فَأَسْرَ** şeklinde **إِلَّا امْرَأَتِكَ** şeklindedir. Müellifimiz yaptığı açıklamalarda bu görüşü eleştirmekte, doğru olanın birinci görüş olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca o, Basra ve Kûfe ekolünün önde gelen nahivcilerinin bu konudaki görüşlerini de özet olarak aktarmaktadır¹³³⁸.

1.2.9. Mûnâdâ

Arapçada nidâ, ses çıkarmak, seslenmek, bağırarak sözlük anlamında kullanılır¹³³⁹. Nahiv ve belâgat kaynaklarında ise kendisiyle yapıldığı ve **أَدْعُو** (çağırıyorum) fiilinin yerine lafzî veyahut takdîrî olarak geçen nidâ edatlarından (**يا-أي-أ-هيا-أي**) sonra gelen isme mûnâdâ denilir. Bu nidâ harfleri bazen mahzûf olabilir. Mûnâdâ i’râb bakımından müfred âlem ve nekray-ı maksûde olduğunda mahallen mansûb olarak merfû olduğu alâmet üzere mebnî olur. Muzâf, şebih bi’l-muzâf veya nekray-ı gayri maksûde olduğunda ise mansûb olarak yer alır¹³⁴⁰.

İbn ‘Atiyye’nin mûnâdâ konusunda yaptığı açıklamaları ele aldığımızda, onun mûnâdâ konusunda tefsîrinin yaklaşık 40 yerinde açıklama yaptığı görülmektedir. İbn ‘Atiyye bu açıklamalarının bir kısmında nidâ harfî ve mûnâdâ hakkında özet bilgiler vermektedir. Örneğin o, el-Bakara sûresinin 40. âyetinde nidâ harfinin tenbih anlamı ifade ettiğini söylemektedir. Ayrıca el-Halîl b. Ahmed’e göre mûnâdânın âmîlinin

¹³³⁸ **A.g.e.**, III, 196.

¹³³⁹ İbn Manzûr, **Lisânu’l-‘Arab**, و . د . ن . mad. (VI, 4387-4388); el-Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Ya’kûb, **el-Kâmusu’l-muhîf**, el-Heyetu’l-Mısriyyetu’l-‘âmmetu li’l-kitâb, Kahire 1978, و . د . ن . mad. (IV, 386-387).

¹³⁴⁰ İbn ‘Uşfûr, **a.g.e.**, I, 175-177; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 187-191; ‘Ubâde, Muhammed İbrahim, **Mu‘cemu mustalahati’n-nahv ve’s-sarf ve’l-‘arûz ve’l-kâfiye**, Mektebetu’l-âdâb, Kâhire 2011, s. 277.

mahzûf ve اذْهُو fiilleri olduğunu aktarmaktadır¹³⁴¹. Ayrıca o { يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي } {... مِنْ قَبْلِكُمْ وَالَّذِينَ خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ...} (Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz...) ¹³⁴² âyetindeki nidâ harfi ile münâdâ arasında yer alan أَيِّ edatı hakkında şu bilgiyi nakletmektedir; Ebû Alî el-Fârisî'ye göre eğer münâdâ mârife olursa nidâ harfi de mârife olduğu için nidâ harfi ile münâdâ arasına أَيِّ edatının girmesi gerekir, أَيِّ edatının sonuna bitişen هَا harfi ise tenbih içindir ¹³⁴³.

İbn 'Atiyye { يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ... } (Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan Rabbinizden sakının.) ¹³⁴⁴ âyetinin tefsîrinde, münâdâ mârife olduğunda nidâ harfinden sonra yer alan أَيِّ edatının artık münâdâ yerine geçtiğini, هَا harfinin tenbih ifade ettiğini, النَّاسُ kelimesinin ise münâdânın yani أَيِّ edatının sıfatı olduğunu kaydetmektedir¹³⁴⁵.

Müellifimiz nidâ harfinin bazen hazfedilebildiği¹³⁴⁶ konusu üzerinde de durmakta, { يُوَسِّفُ أَعْرَضَ عَنْ هَذَا... } ("Ey Yusuf! Sen bundan (olanları söylemekten) vazgeç! ...") ¹³⁴⁷ âyetindeki يُوَسِّفُ kelimesinin münâdâ olduğunu, nidâ harfinin ise mahzûf olduğunu ifade etmektedir¹³⁴⁸. Aynı şekilde o { رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ } {"Ey Rabbim! Mülkten bana (nasibimi) verdin ve bana

¹³⁴¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 133. Nidâ harfinin tenbih anlamı taşıması ile ilgili ayrıca bkz. I, 104.

¹³⁴² el-Bakara (2), 21.

¹³⁴³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 105. Müellifimiz aynı bilgileri Ebû Alî el-Fârisî'ye nisbet etmeksizin el-Bakara sûresinin 153. âyetinin tefsîrinde de yer vermektedir. Ona göre münâdâ mârife olduğunda, iki mârifenin birleşmesinin zorluğundan dolayı nidâ harfi ile münâdâ arasına أَيِّ edatının girmesi zorunludur. Daha geniş bilgi için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 227.

¹³⁴⁴ en-Nisâ (4), 1.

¹³⁴⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 3.

¹³⁴⁶ el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 77.

¹³⁴⁷ Yûsuf (12), 29.

¹³⁴⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 237.

(rüyada görülen) olayların yorumunu da öğrettin. Ey gökleri ve yeri yaratan! ...")¹³⁴⁹ âyetindeki فَاطِرْ kelimesinin münâdâ olduğunu söylemekte, nidâ harfinin ise mahzûf olduğunu kaydetmektedir¹³⁵⁰. Ayrıca o { ... قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكِ الْمُلْكِ تُزَيِّجُ الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ ... } (De ki: *Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin...*)¹³⁵¹ âyetindeki مَالِكِ kelimesi hakkında, Sîbeveyh'in mahzûf bir nidâ harfi ile münâdâ olduğu görüşünü tercih etmekte, ez-Zeccâc'ın lafza-i celâlin sıfatı olduğu görüşünü kabul etmemektedir¹³⁵². İbn 'Atiyye nidâ harfinin her zaman hazf edilmesinin doğru olmadığını da belirtmektedir. O, el-En'âm sûresinin 12. âyetinin tefsîrinde "nidâ harfi müphem lafızlarda mahzûf olmaz" diyerek her zaman nidâ harfinin hazfedilemeyeceğini kaydetmektedir¹³⁵³.

Müfessirimiz bazı âyetlerin tefsîrinde münâdânın çeşidi üzerinde durmakta, bu konuda da bilgiler vermektedir. Örneğin o { يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ ... } (Ey *İsrailoğulları! Size verdiğim nimetlerimi hatırlayın.*)¹³⁵⁴ âyetinin tefsîrinde münâdânın muzâf şeklinde yer aldığını ifade etmektedir¹³⁵⁵. Ayrıca o { وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ مِنَّا فَضْلًا يَا جِبَالُ } (Andolsun, Davud'a tarafımızdan bir üstünlük verdik. "Ey dağlar ve kuşlar! Onunla beraber tesbih edin" dedik...)¹³⁵⁶ âyetindeki جِبَالْ kelimesinin Sîbeveyh'e göre müfred (nekray-ı maksûde) münâdâ olduğunu¹³⁵⁷, i'râbının ise mahallen mansûb olarak yer aldığını ifade etmektedir¹³⁵⁸.

¹³⁴⁹ Yûsuf (12), 101.

¹³⁵⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 284.

¹³⁵¹ Âl-i İmrân (3), 26.

¹³⁵² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 417.

¹³⁵³ **A.g.e.**, II, 272.

¹³⁵⁴ el-Bakara (2), 40.

¹³⁵⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 133. Diğer örnekler için bkz. IV, 457, 535, V, 70.

¹³⁵⁶ Sebe (34), 10.

¹³⁵⁷ Sîbeveyh, **a.g.e.**, II, 187.

¹³⁵⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 407.

Ayrıca müellifimiz { قُلِ اللَّهُمَّ مَالِكُ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَاءُ ... } (De ki: Mülkün gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin.)¹³⁵⁹ âyetindeki اللَّهُمَّ terkîbi hakkında nahivcilerin ihtilaf ettiklerini ancak bu kelimenin münâdâ olduğunda icmâ ettiklerini kaydetmektedir. Bu terkîb hakkında Kûfeliler ile Basralıların yorumlarını tefsîrine taşımaktadır. Sîbeveyh'in bu kelime hakkındaki “ اللَّهُمَّ lafzı müfred isimdir. Bu kelimenin sonundaki ها harfi dammelidir. Kelimenin sonuna savt (ses) eklenmiştir. Arapçada esvât (sesler) ise nahiv açısından değerlendirilmez. Mesela عَاق (gâk) kelimesi böyledir.”¹³⁶⁰ Görüşünün doğru olduğunu ifade etmektedir¹³⁶¹.

1.2.10. كان ve Benzerlerinin Haberi

Nâkıs fiiller isim cümlesinin önünde geldiğinde isim cümlesinin mübtedâsı bunların ismi, haberi de bunların haberi olur. İsim cümlesinin mübtedâsı merfû olarak kalırken haberi mansûb olur. Yani bu fiiller isimlerini ref ederken haberlerini nasb ederler. Bu fiillerin haberi müfred, cümle (isim cümlesi/ fiil cümlesi), şibhi cümle olarak yer alabilir¹³⁶².

Nâkıs fiiller ve isimleri hakkında merfûât bahsinde bilgi ve örnek verildiği için burada sadece nâkıs fiillerin haberleri hakkında İbn ‘Atiyye’nin yaptığı açıklamaları ele alacağız.

İbn ‘Atiyye nâkıs fiillerin yer aldığı âyetlerin hemen hemen hepsinde bu fiillerin haberlerine değinmekte, haberin çeşidi ya da i‘râbı hakkında bilgi vermektedir. Örneğin { وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ آبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً ... } (Geçmişte olanlar bir yana, babalarınızın evlendiği kadınlarla evlenmeyin; çünkü bu bir hayâsızlıktır,)¹³⁶³ âyetindeki فَاحِشَةً kelimesinin, كَانَ nâkıs fiilinin haberi olduğunu, müfred ve mansûb bir

¹³⁵⁹ Âl-i İmrân (3), 26.

¹³⁶⁰ Sîbeveyh, a.g.e., II, 196.

¹³⁶¹ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, I, 417.

¹³⁶² Sîbeveyh, a.g.e., I, 45-56; el-Halîl b. Ahmed, el-Cumel fi'n-nahv, s. 118; el-Fârisî, a.g.e., s. 116-118.

¹³⁶³ en-Nisâ (4), 22.

o { ... وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ }¹³⁷⁰ (...Allah yapmakta olduklarınızdan gâfil değildir.)¹³⁷⁰ âyetindeki بِغَافِلٍ kelimesinin i'râbının mansûb olduğunu, bu kelimenin başındaki ب harfinin, bu kelimenin haber olduğuna işaret ettiğini kaydetmektedir¹³⁷¹.

İbn 'Atiyye جعل fiili hakkında da ayrıca bilgi vermekte, bu fiilin şürû (başlama) fiili olarak kullanılmasını açıklamaktadır. O, { الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ } (... Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'a mahsustur.)¹³⁷² âyetindeki وَجَعَلَ fiilinin tam fiil olarak görev yaptığını, aksi takdirde bu fiilin şürû fiili olarak görev yapması gerektiğini söylemekte, bu durumda ise haberinin muzâri fiil ile başlayan bir fiil cümlesi olması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca o, nasıl ki كَادَ زَيْدٌ يَمُوتُ (Zeyd neredeyse ölecekti) dediğimizde, mukârame fiillerinden olan كَادَ nin haberi fiil cümlesi olarak yer alıyorsa, جَعَلَ زَيْدٌ يَجِيءُ وَيَذْهَبُ (Zeyd gelmeye ve gitmeye başladı) dediğimizde de جَعَلَ fiili, mukârame fiili olarak kullanılmış olup, şürû (başlama) anlamı ifade ettiğini aktarmakta bu durumda onun nâkıs fiiller arasında değerlendirileceğini zikretmektedir¹³⁷³.

1.2.11. اِنِّ ve Benzerlerinin İsmi

Fiile benzeyen edatlardan olan اِنِّ ve benzerleri önüne geldiği isim cümlesinin ismini nasb ederler¹³⁷⁴.

Müellifimiz اِنِّ ve benzerlerinin yer aldığı âyetlerin tefsîrinde bu edatların görevlerini açıklamakta ayrıca isimleri ve haberleri hakkında bilgi vermektedir. Bu

¹³⁷⁰ el-Bakara (2), 74.

¹³⁷¹ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 167.

¹³⁷² el-En'âm (6), 1.

¹³⁷³ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 266.

¹³⁷⁴ Sîbeveyh, *a.g.e.*, II, 131; el-Halîl b. Ahmed, *el-Cumel fi'n-nahv*, s. 127; el-Fârisî, *a.g.e.*, s. 123; Abdulbârî, *a.g.e.*, s. 251-253.

edatların haberleri hakkında merfûât bahsinde bilgi ve örnek verildiği için¹³⁷⁵ burada sadece bu edatların isimleri hakkında İbn ‘Atiyye’nin yaptığı açıklamaları ele alacağız. O tesbitlerimize göre tefsîrinin 7 yerinde sadece **إِنَّ** nin ismi hakkında bilgi vermekte ve **إِنَّ** nin isminin çeşidine değinmektedir. Örneğin o, **{ ... إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ }** **{ ...كَمْهَتَدُونَ }** (...*Nasıl bir inek keseceğimizi anlayamadık. Biz, inşaallah emredilene yapma yolunu buluruz dediler.*)¹³⁷⁶ âyetinde **وَإِنَّا** kelimesinde **إِنَّ** nin isminin zamir olarak yer aldığını ifade etmektedir¹³⁷⁷. Ayrıca o, **{ ... وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ }** (...*Tevrat'ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, karşılık ve cezadır.*)¹³⁷⁸ âyetinde **إِنَّ** nin isminin **النَّفْسَ** kelimesi olduğunu ve **إِنَّ** nin isminin müfred mansûb bir kelime olarak yer aldığını ifade etmektedir¹³⁷⁹.

İbn ‘Atiyye **إِنَّ** nin ismine bitişen lââm harfî hakkında da açıklama yapmakta bu konuda şu bilgileri aktarmaktadır; Ona göre **إِنَّ** nin haberi, cer-mecrûr olur ve isminin önünde yer alırsa, **إِنَّ** nin isminin başına ibtidâiyye lââmı bitişir. Eğer **إِنَّ** ile isminin arası ayrılmazsa iki tekidin bir araya gelmesinin ağırlığından dolayı ibtidâiyye lââmının **إِنَّ** nin ismine bitişmesi doğru olmaz¹³⁸⁰. Örneğin ona göre **{ ... وَإِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْأَنْهَارُ وَإِنَّ }** **{ ... مِنْهَا لَمَا يَشْقُقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَاءُ وَإِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ ... }** (...*Çünkü taşlardan öylesi var ki, içinden ırmaklar kaynar. Öylesi de var ki, çatlar da ondan su fişkirir. Taşlardan bir kısmı da Allah korkusuyla yukardan aşağı yuvarlanır...*)¹³⁸¹ âyetindeki **مِنَ الْحِجَارَةِ** mukaddem (öne geçmiş) haber, **مَا** ise **إِنَّ** nin ismidir ve başına ibtidâiyye lââmı

¹³⁷⁵ Merfûât bahsi için bkz. s. 142.

¹³⁷⁶ el-Bakara (2), 70.

¹³⁷⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 163.

¹³⁷⁸ el-Mâide (4), 45.

¹³⁷⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 196.

¹³⁸⁰ **A.g.e.**, I, 167.

¹³⁸¹ el-Bakara (2), 74.

bitişmiştir¹³⁸². Ayrıca o, {وَإِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لِيُبْتَغَى...} (İçinizden bazıları vardır ki (cihad konusunda) pek ağırdan alırlar...)¹³⁸³ âyetinin tefsîrinde مَنْ cer-mecrûrunun öne geçmiş mukaddem haber olduğunu, إِنَّ nin ismi olan مَنْ ismu'l-mevsûlünün başına da tekîd lâminin bitiştiğini ifade etmektedir. Ayrıca müellifimiz bu konuda şu örnek cümleyi de vermektedir;¹³⁸⁴ إِنَّ فِي الدَّارِ لَزَيْدًا (Evde olan Zeyd'dir.)¹³⁸⁵.

1.3. Mecerûrât (Mecerûrlar)

Mecerûrluk isimlere ait i'râb durumudur. İsimler ise iki şekilde cer edilir¹³⁸⁶;

a) Harf-i Cerler ile,

b) İzafetle.

1.3.1. Harf-i Cerler

Harf-i cerlerin en çok kullanılanları on yedi tanedir. Bunlar: خَلَا-حَاشَا-عَدَا-مُنْدُ- dir. Bu harfler devamlı isimlerden önce gelerek sonlarını cer ederler. Bunların kendilerinden sonra gelen isimlerin durumuna göre şöyle bir gruplaması yapılabilir¹³⁸⁷;

a. Yalnız ism-i zâhiri (açık ismi) cerredenler yedi tanedir. Bunlar: مُنْدُ-مُدُّ-رُبُّ- dir.

ت-و-ك-حَتَّى harfleridir.

¹³⁸² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 167.

¹³⁸³ en-Nisâ (4), 72.

¹³⁸⁴ el-Müberred, **el-Muktedab**, II, 344-345; el-Enbârî, **a.g.e.**, II, 81; İbn 'Akîl, **a.g.e.**, I, 332.

¹³⁸⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 77.

¹³⁸⁶ Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 92, 94, II, 124, III, 9; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 172; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 199; el-Müberred, **el-Muktedab**, I, 142.

¹³⁸⁷ Harf-i cerler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sîbeveyh, **a.g.e.**, I, 92, 94, 408, 409, II, 90, 124, 402, III, 9; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 172, 173; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 199-209; el-Müberred, **el-Muktedab**, I, 142, II, 5; İbn Hişâm, **Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e-ârif**, (thk. Mâzin el-Mübârek-Muhammed Alî Hamidullâh), Dâru'l-fikr, Beyrut 2007, s. 528.

b. Hem ism-i zâhiri, hem de muzmeri (zamiri) cerredenler on tanedir. Bunlar: –ل

ب-فِي-عَلَى-عَنْ-إِلَى-مِنْ-خَلَا-حَاشَا-عَدَا

İbn ‘Atiyye harf-i cerlerin yer aldığı pek çok âyetin tefsîrinde harf-i cerler hakkında bilgi vermekte ve harf-i cerlerin cümleye kattığı anlamı açıklamaktadır. Burada onun harf-i cerler hakkında verdiği bilgileri tesbit edebildiğimiz kadarıyla açıklayacağız.

Müellifimiz مِنْ harf-i cerrinin beş değişik anlamdaki kullanımı üzerinde durmaktadır. Bunlar; لِتَبْعِيضِ (ba‘ziyet-kısmîlik)¹³⁸⁸, لِيَبَانَ الْجِنْسِ (cinsi beyân)¹³⁸⁹, لِأَيْتَاءِ (bitiş-son nokta)¹³⁹², لِأَيْتَاءِ الْعَايَةِ (bitiş-son nokta)¹³⁹², لِأَيْتَاءِ الْعَايَةِ (başlangıç)¹³⁹⁰, لِأَيْتَاءِ الْعَايَةِ (cinsini kapsama)¹³⁹¹, لِأَيْتَاءِ الْعَايَةِ (başlangıç)¹³⁹⁰. Örneğin o, { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ ... } (*Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin, ...*)¹³⁹³ âyetindeki مِنْ harf-i cerrinin ba‘ziyet için kullanıldığını, haramın da rızık olduğunu, مِنْ harf-i cerrinin bu anlamdaki kullanımıyla rızıkların helallerine dikkat çekildiğini ifade etmektedir¹³⁹⁴. O, مِنْ harf-i cerrinin cinsi beyân için kullanımı ile ilgili olarak şu âyeti örnek vermektedir; { وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى } (*Sizden, hayra çağıran, iyiliği emredip kötülüğü meneden bir topluluk bulunsun...*)¹³⁹⁵ âyetindeki مِنْ harf-i cerri, ez-Zeccâc ve bir grup müfessire göre cinsi beyân içindir. Âyetten maksat; وَلَتَكُونُوا كُلُّكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ (Hepiniz hakka çağıran bir ümmet olunuz.) dur. İbn ‘Atiyye âyete getirilen bu yorumun doğru olduğunu

¹³⁸⁸ مِنْ harf-i cerrinin تَبْعِيضِ için kullanımı ile ilgili örnekler için bkz. İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 239, 258, 452, 485, II, 116, 158, 318, 348, III, 78, 284, 341, 373.

¹³⁸⁹ **A.g.c.**, I-370, 445, 486, 494, II-82, III-75.

¹³⁹⁰ **A.g.c.**, II, 306.

¹³⁹¹ **A.g.c.**, III, 402.

¹³⁹² **A.g.c.**, IV, 334.

¹³⁹³ el-Bakara (2), 72.

¹³⁹⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 239.

¹³⁹⁵ Âl-i İmrân (3), 104.

ifade etmekte, ayrıca bu görüşe { ... فَأَجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْأَوْثَانِ ... } (O halde, putlardan sakının.)¹³⁹⁶ âyetindeki مِنْ harf-i cerrini ve مِنْكُمْ مِنْكُمْ رَجُلٌ صَالِحٌ cümlesindeki مِنْ harf-i cerrini örnek vermektedir¹³⁹⁷. Ayrıca İbn ‘Atiyye nahivcilere göre مِنْ harf-i cerrinin مِنْد harf-i cerrinin yerine kullanılamayacağını ifade etmekte, مِنْد harf-i cerrinin zaman zarflarından önce yer alıp, zaman zarflarını mecrûr ettiğini, مِنْ harf-i cerrinin ise zaman zarflarından önce yer almadığını ve zaman zarflarını mecrûr etmediğini belirtmektedir. Mesela مَا رَأَيْتُهُ مِنْذُ يَوْمَيْنِ أَوْ يَوْمٍ أَوْ سَنَةٍ (Onu bir senedir-bir gündür-iki gündür görmedim) şeklinde kullanılırken, مَا رَأَيْتُهُ مِنْ يَوْمَيْنِ أَوْ يَوْمٍ أَوْ سَنَةٍ şeklinde kullanılmamaktadır¹³⁹⁸.

Müellifimiz ب harf-i cerrinin de beş değişik anlamdaki kullanımı üzerinde durmaktadır. Ona göre bu harf-i cer بَاءُ السَّبَبِ - بَاءُ التَّسْبِيبِ (sebeplere) ¹³⁹⁹, بَاءُ الْمُرَادِ (murad) ¹⁴⁰⁰, بَاءُ التَّعَجُّبِ (taaccub) ¹⁴⁰¹, بَاءُ الْأَمْرِ (emir) ¹⁴⁰², بَاءُ الْمُعَادَلَةِ (eşitlik-karşılık) ¹⁴⁰³ anlamlarında kullanılmaktadır. Örneğin o { لَا يُؤْمِنُونَ بِهِ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ } (Allah'ın öncekilere uyguladığı yasa geçmiş olmasına rağmen onlar, Kur'an'a inanmazlar.)¹⁴⁰⁴ âyetindeki ب harf-i cerrinin sebep bildirdiğini ifade etmekte, âyetin لَا يُؤْمِنُونَ بِسَبَبِ شِرْكِهِمْ وَأَسْتَهْزَأُ بِهِمْ anlamında olduğunu belirtmektedir¹⁴⁰⁵. Ayrıca o { ... فَأَتَابَكُمْ عَمَّا بَعَثَ لَكُمْ لِكَيْلًا تَحْزَنُوا عَلَى مَا فَاتَكُمْ } (Allah) size keder üstüne keder verdi ki, bundan dolayı gerek elinizden gidene, gerekse başınıza gelenlere üzülmeyesiniz. Allah yaptıklarınızdan

¹³⁹⁶ el-Hacc (22), 30.

¹³⁹⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 486.

¹³⁹⁸ **A.g.e.**, III, 83.

¹³⁹⁹ **A.g.e.**, I, 523, 526, II, 446, 541, III, 352, 362, 519.

¹⁴⁰⁰ **A.g.e.**, II, 61.

¹⁴⁰¹ **A.g.e.**, II, 66.

¹⁴⁰² **A.g.e.**, II, 76.

¹⁴⁰³ **A.g.e.**, I, 526.

¹⁴⁰⁴ el-Hicr (15), 13.

¹⁴⁰⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 352.

haberdardır.)¹⁴⁰⁶ âyetindeki ب harf-i cerrinin ise karşılık/eşitlik anlamında olduğunu söylemektedir. ب harf-i cerrinin bu anlamdaki kullanımı için Ebû Süfyân'ın şu sözünü de örnek vermektedir; ¹⁴⁰⁷ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ: يَوْمَ بَدْرٍ وَالْحَرْبِ سِحَالٌ (Bugün Bedir gününe karşılıktır. Harp ise tarafların bir lehine bir aleyhinedir.)¹⁴⁰⁸.

İbn 'Atiyye ل harf-i cerrini hakkında ise لَامُ الْمَلِكِ (sahiplik, sahiyet) ve لَامُ التَّعْدِيَةِ (müteaddîlik) kullanımlarına dikkat çekmekte ve ل harf-i cerrinin bu anlamdaki kullanımlarına şu âyetlerin tefsîrlerinde bilgi vermektedir; {وَلَهُ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلُّ لَهُ} *(Göklerde ve yerde olanlar hep O'nundur. Hepsi O'na boyun eğmiştir.)*¹⁴⁰⁹. Müellifimiz bu âyetteki birinci lâmin sahiplik lâmi olduğunu, ikinci lâmin ise müteaddîlik lâmi olduğunu belirtmektedir¹⁴¹⁰. Ayrıca o {لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ...} *(Göklerde ve yerde ne varsa O'nundur...)*¹⁴¹¹ âyetindeki lâm harf-i cerrinin de sahiplik bildirdiğini ifade etmektedir¹⁴¹².

İbn 'Atiyye إِلَى ve حَتَّى harf-i cerlerinin ise غَايَةٌ (...e kadar, son sınır) anlamındaki kullanımları hakkında bilgi vermektedir. Örneğin o {... وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ (... Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yeyin, için, sonra akşama kadar orucu tamamlayın...)}¹⁴¹³ âyetindeki حَتَّى ve إِلَى harf-i cerlerinin ...e kadar / son sınır anlamında kullanıldığını ifade etmektedir¹⁴¹⁴.

¹⁴⁰⁶ Âl-i İmrân (3), 153.

¹⁴⁰⁷ İbn İshâk, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, **Sîratu Rasûlillâh**, Dârü'l-fikr, Beyrut 1978, s. 333.

¹⁴⁰⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 526.

¹⁴⁰⁹ er-Rûm (30), 26.

¹⁴¹⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 334.

¹⁴¹¹ el-Hacc (22), 64.

¹⁴¹² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 131. Bir diğer örnek için bkz. İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 272.

¹⁴¹³ el-Bakara (2), 187.

¹⁴¹⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 258-259. Diğer örnekler için bkz. I, 442, IV, 29.

1.3.2. Muzâfun İleyh

Türkçedeki isim tamlamasının Arapçadaki karşılığı izâfet terkîbidir. Arapçadaki izâfet terkîbinin muzâf ve muzâfun ileyh olmak üzere iki ögesi vardır. Arapçada tamlanana “muzâf”, tamlayana ise “muzâfun ileyh” denir. Muzâf cümledeki konumuna bağlı olarak merfû, mansûb veya mecrûr i'râb durumlarından birini alırken, muzâfun ileyh ise cümlede sadece mecrûr olarak bulunur¹⁴¹⁵.

İbn 'Atiyye izâfet terkîbinin iki ögesi olan muzâf ve muzâfun ileyh hakkında bazı âyetlerin tefsîrinde geniş bazı âyetlerin tefsîrinde ise özet bilgiler aktarmaktadır. Örneğin o { لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ ثَالِثُ ثَلَاثَةٍ ... } (*Andolsun "Allah, üçün üçüncüsüdür" diyenler de kâfir olmuşlardır...*)¹⁴¹⁶ âyetindeki ثَلَاثَةٍ kelimesinin sadece muzâfun ileyh olabileceğini, muzâfun ileyh'in de i'râbının sadece mecrûr olabileceğini ifade etmektedir¹⁴¹⁷.

Müellifimiz muzâfın hazfedilip, muzâfun ileyh'in muzâfın yerine geçmesi husûsuna pek çok âyette değinmekte ve bu cümlelerin anlamlarını açıklamaktadır. Örneğin o { فَأَمَنَ لَهُ لُوطٌ وَقَالَ إِنِّي مُهَاجِرٌ إِلَىٰ رَبِّي ... } (*Bunun üzerine Lût ona iman etti ve (İbrahim): Doğrusu ben Rabbim'e hicret ediyorum dedi...*)¹⁴¹⁸ âyetindeki إِلَىٰ رَبِّي cer-mecrûrunda muzâfın mahzûf olduğunu, cümlenin إِلَىٰ رَبِّي takdîrinde olduğunu ifade etmektedir¹⁴¹⁹. { مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ أَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلٍ فِي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِئَةُ حَبَّةٍ ... } (*... (Allah yolunda mallarını harcayanların örneği, yedi başak bitiren bir dane gibidir*

¹⁴¹⁵ Muzâfun ileyh hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sibeveyh, **a.g.e.**, I, 42, 52-53; el-Halîl b. Ahmed, **el-Cumel fi'n-nahv**, s. 173; el-Fârisî, **a.g.e.**, s. 210-211; el-Müberred, **el-Muktedab**, I, 151; İbn 'Uşfûr, **a.g.e.**, I, 209-218; İbn Hişâm, **Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb**, s. 476; İbn Hişâm, **Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyeti İbn Mâlik**, el-Mektebetu'l-'asriyye, I-IV, Beyrût tsz., III, 83-84.

¹⁴¹⁶ el-Mâide (4), 73.

¹⁴¹⁷ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 221.

¹⁴¹⁸ el-'Ankebût (29), 26.

¹⁴¹⁹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 314.

ki, her başakta yüz dane vardır...)¹⁴²⁰ âyetinde ise o, muzâfın mahzûf olduğunu, cümlenin *وَكَذَلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مَثَلُ الْبَاقِ الْبَاقِ* ya da *كَمَثَلِ ذِي حَبَّةٍ* takdîrinde olduğunu söylemektedir¹⁴²¹.

Müfessirimiz bazı zarfların cümleye muzâf olduklarını bir diğer ifade ile muzâfun ileyhin bazen cümle olarak ta yer alabileceğini ifade etmektedir. Mesela o, *يَوْمَ* { ... } *نَدْعُوا كُلَّ أُنَاسٍ بِإِيمَانِهِمْ* (Her insan topluluğunu önderleri ile birlikte çağıracağımız o günde ...) ¹⁴²² âyetindeki *نَدْعُوا* fiil cümlesinin *يَوْمَ* zarfının muzâfun ileyhi olduğunu belirtmiştir¹⁴²³. O, Sebe sûresi 7. âyetin tefsîrinde ise *إِذَا* edatının da cümleye muzâf olduğunu kaydetmekte, bu durumda muzâfun ileyhin cümle olarak yer aldığını zikretmektedir¹⁴²⁴.

İbn ‘Atiyye bazen muzâfun ileyhin muzâfa tahsîs anlamı kazandırdığını ifade etmekte ve bu görüşünü Arapların kullanımından örneklendirmektedir. Örneğin o *وَمَثَلُ* { ... } *الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاةِ اللَّهِ وَتَثْبِيْتًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ حَنَّةٍ بَرْنُوَّةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكْلَهَا ضِعْفَيْنِ...* (Allah'ın rızasını kazanmak ve ruhlarındaki cömertliği kuvvetlendirmek için mallarını hayra sarfedenlerin durumu, bir tepede kurulmuş güzel bir bahçeye benzer ki, üzerine bol yağmur yağmış da iki kat ürün vermiştir.)¹⁴²⁵ âyetindeki *أُكْلٌ* kelimesinin *الْحَنَّةُ* kelimesine izâfe edilmesinin anlamı tahsis ettiğini belirtmekte ve bu konu ile alakalı şu örnekleri vermektedir; *سَرْحُ الدَّائِبَةِ أَوْ بَابُ الدَّارِ* (Hayvan egeri veya ev kapısı)¹⁴²⁶.

Müellifimiz bir şey kendisine izâfe edildiğinde ise mana bakımından kendi cinsine izâfe edilmiş gibi anlam kazanacağını ifade etmektedir. Örneğin o *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* { ... } *أَوْفُوا بِالْعُقُودِ أُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْأَنْعَامِ إِلَّا مَا يُنْتَلَى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحْلِيِّ الصَّيْدِ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ...* (Ey iman edenler!

¹⁴²⁰ el-Bakara (2), 261.

¹⁴²¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 356. Diğer örnekler için bkz. I, 103, 107, 138, 226, 356, 378, 405, 420, V, 508, 509.

¹⁴²² el-İsrâ (17), 71.

¹⁴²³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 473.

¹⁴²⁴ **A.g.e.**, V, 348.

¹⁴²⁵ el-Bakara (2), 265.

¹⁴²⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 359.

*Akitleri(n gereğini) yerine getiriniz. İhramlı iken avlanmayı helal saymamak üzere (aşağıda) size okunacaklar dışında kalan hayvanlar, sizin için helâl kılındı. ...)*¹⁴²⁷ âyetindeki *الْأَنْعَامُ بِحَيْمَةِ الْأَنْعَامِ* izâfetinin tıpkı *دَارُ الْأَخِرَةِ أَوْ مَسْجِدُ الْجَامِعِ* (Ahiret yurdu ya da câmi mescid) gibi olduğunu belirtmekte, maksadın hayvan cinsine işaret olduğunu söylemektedir¹⁴²⁸.

1.4. Nahivle İlgili Diğer Meseleler

1.4.1. *يَا* Munfasıl Zamirinin Zâhir İsim Yerinde Kullanılması

İbn ‘Atiyye, { *بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِنْ شَاءَ...* } (*Bilâkis yalnız Allah'a yalvarırsınız. O da (kaldırılması için) kendisine yalvardığınız belâyı dilerse kaldırır; ...*)¹⁴²⁹ âyetinin tefsîrinde *يَا* munfasıl zamirinin zahir ismin yerinde kullanılan muzmer bir isim olduğunu belirtmektedir¹⁴³⁰. O bu düşüncesi ile el-Halîl b. Ahmed ve onun gibi düşünenlere tâbi olurken¹⁴³¹, Sîbeveyh ve onun gibi düşünenlere muhalefet etmektedir¹⁴³². Çünkü Sîbeveyh ve mezhebi *يَا* ye bitişenin mütekellim, muhâtap veya gâibe delâlet ettiğine hüküm verirler. Aynı zamanda *يَا* nin de harf olup, isim olmadığını belirtirler. *يَا* nin (mütekellim-muhâtap-gâib) zamirlerinden birine izâfe edildiğini, muzmer ismin ise asla muzâf olamayacağını zikrederler. Bu duruma sebep olarak ise onun (muzmer ismin) mârifelerden olmasını gösterirler¹⁴³³. el-Halîl b. Ahmed ise *يَا* nin mütekellim, muhâtap ya da gâibe muzâf olan muzmer bir isim olduğunu zikreder. Ona göre *يَا* tek başına bir anlam ifade etmez ve diğer muzmer isimlerin aksine mârife de değildir¹⁴³⁴.

¹⁴²⁷ el-Mâide (4), 1.

¹⁴²⁸ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, II, 145.

¹⁴²⁹ el-En‘âm (6), 41.

¹⁴³⁰ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, II, 291.

¹⁴³¹ el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî’l-hilâf beyne’n-nahviyyîn*, II, 695-696.

¹⁴³² Sîbeveyh, *a.g.e.*, II, 355-359.

¹⁴³³ *A.g.e.*, II, 355-359.

¹⁴³⁴ el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî’l-hilâf beyne’n-nahviyyîn*, II, 695-696.

1.4.2. Şân Zamirinin Nekra Bir İsmine Yerine Geçmesi

{ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ نَفَضَتْ غَزَاهَا مِنْ بَعْدِ قُورَؤْ أَنْكَائًا تَتَّخِذُونَ أَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ أَنْ تَكُونَ

{... مِنْ أُمَّةٍ...} (Bir toplum diğer bir toplumdaki (sayıca ve malca) daha üstün olması için yeminlerinizi, aranızda aldatma aracı yapmayın. İpliğini sağlam bir şekilde iyice eğirdikten sonra tekrar sökü� bozan kadın gibi, yeminlerinizi bozmayın...) ¹⁴³⁵ âyetindeki أُمَّةٍ kelimesinin Basralılara göre merfû, Kûfelilere göre ise mansûb olduğunu aktarmaktadır ¹⁴³⁶. Kûfelilerin هِيَ zamirini ‘imâd olarak değerlendirdiğini, Basralıların ise nekra olan أُمَّةٍ kelimesine dönen bu zamirin ‘imâd olamayacağı fikrini nakletmektedir. Ancak o Kûfelilerin هِيَ zamiri cins isim olan أُمَّةٍ kelimesine dönmekte, cins isimlerin nekrallığı ise mârifeye yakındır görüşünün doğrudan uzak olduğunu vurgulamaktadır ¹⁴³⁷.

1.4.3. Kasem Kalıbında Bazen لا Edatının Hazfedilmesi

{ قَالُوا تَاللَّهِ تَفْتَنًا تَذُكُرُ يُوسُفَ... } ("Allah'a andolsun ki sen hâla Yûsuf'u

anıyorsun dediler...) âyetinin tefsîrinde لا edatının kasemden sonra hazfedildiğini söylemektedir. Cümledeki zikredilen kısmının delâletinden dolayı Araplar kasem olan kelamda لا edatını hazfederler. Cümle müellifimize göre قَالُوا تَاللَّهِ لَا تَفْتَنًا "Allah'a yemin olsun ki onu anmaktan geri durmayacaksın" anlamındadır ¹⁴³⁸. İmru'l-Kays'ın şu beyti de bu konuya örnektir;

¹⁴³⁹ فَعُلْتُ بِمِنْ اللَّهِ أَبْرِيحَ قَائِدًا وَلَوْ قَطَّعُوا رَأْسِي لَدَيْكَ وَأَوْصَالِي

"Allah'a yemin olsun ki, senin huzurunda başımı ve mafsallarımı kesseler yine de oturmaya devam edeceğim."

¹⁴³⁵ en-Nahl (16), 92.

¹⁴³⁶ el-Ferrâ, a.g.e., II, 113.

¹⁴³⁷ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, III, 418.

¹⁴³⁸ A.g.e., III, 272.

¹⁴³⁹ İmru'l-Kays, a.g.e., s. 137.

1.4.4. İşaret İsimlerinin Birbirinin Yerine Kullanılması

İbn ‘Atiyye { تَلْكَ آيَاتِ الْكِتَابِ الْمُبِينِ } (Bunlar, apaçık Kitab'ın âyetleridir.)¹⁴⁴⁰

âyetinin tefsîrinde هذه nin burada olana (yakını) işaret ettiğini, تَلْكَ nin ise orada olana (uzağı) işaret ettiğini belirtmektedir. Ancak bu âyette olduğu gibi bazen birbirinin yerine de kullanıldığını söylemektedir. Ona göre gâib olan hakkında fikrimiz kesin ise yani onun varlığından emin olduğumuzda تَلْكَ yerine هذه kullanılmakta, muhatab açısından sözün sahibi gaib olduğunda ise هذه yerine تَلْكَ kullanılmaktadır. Bu âyette ve وَمَا تَلْكَ } {بِئْسَ مَا كَانُوا يَكْفُرُونَ} (Şu sağ elindeki nedir, ey Musa?)¹⁴⁴¹ âyetinde de هذه nin yerine تَلْكَ kullanılmıştır¹⁴⁴².

1.4.5. İsmu't-tafdîlin Muzâfun İleyhin Bir Kısmını İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { إِنَّ رَبَّكَ هُوَ أَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ أَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ } (Muhakkak ki senin Rabbin, evet O, kendi yolundan sapanı en iyi bilendir. O, doğru yolda gidenleri de iyi bilendir.)¹⁴⁴³ âyetindeki birinci أَعْلَمُ kelimesinin مَنْ kelimesine muzâf olarak kullanılmayacağını ifade etmektedir. Çünkü ona göre ismu't-tafdîl muzâf olduğunda muzâfun ileyhin bir kısmını içerir¹⁴⁴⁴.

1.4.6. Fiilin Müzekker ya da Müennes Kullanımının Câiz Olması

İbn ‘Atiyye { ... فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى ... } (... Bundan sonra kime Rabbinden bir öğüt gelir de faizden vazgeçerse...)¹⁴⁴⁵ âyetindeki جَاءَهُ mâzi fiilinde müenneslik alâmetinin bulunmamasını, مَوْعِظَةٌ kelimesinin hakiki müennes olmamasıyla

¹⁴⁴⁰ el-Kasas (28),2.

¹⁴⁴¹ Tâhâ (20), 17.

¹⁴⁴² İbn ‘Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, IV, 275.

¹⁴⁴³ el-En‘âm (6), 117.

¹⁴⁴⁴ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, II, 338.

¹⁴⁴⁵ el-Bakara (2), 275.

açıklamaktadır. Ona göre fâ'il hakîkî müennes olmadığında fiil müzekker ya da müennes gelebilir¹⁴⁴⁶.

1.4.7. İsmu'l-fâ'il'in Geniş/Gelecek Zaman İfade Etmesi

İbn 'Atiyye { إِذْ قَالَ اللَّهُ يَا عِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ خُذْكِتَ وَرَافِعُكَ إِلَىٰ وَمُطَهَّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا وَحَاجِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ }
{... إلى يوم القيامة...} (Allah buyurmuştu ki: Ey İsa! Seni vefat ettireceğim, seni
nezdime yükselteceğim, seni inkâr edenlerden arındıracağım ve sana uyanları kıyamete
kadar kâfirlerden üstün kılacağım...) ¹⁴⁴⁷ âyetindeki وَحَاجِلُ kelimesinin ismu'l-fâ'il olup,
gelecek zaman anlamında kullanıldığını belirtmektedir ¹⁴⁴⁸.

1.4.8. İsmu'l-fâ'il'in Türediği Fiil Gibi Amel Etmesi

Müellifimiz { ... قَالَ إِنَّهُ يُعُولُ إِنَّهَا بَعْرَةٌ صَفْرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاطِرِينَ } (... "O diyor ki: Sarı
renkli, parlak tüylü, bakanların içini açan bir inektir" dedi.) ¹⁴⁴⁹ âyetindeki فَاقِعٌ ismu'l-
fâ'ilinin türemiş olduğu فَعَّعٌ lâzım fiili gibi amel ettiğini ve لَوْنُهَا kelimesi ile sadece
fâ'ilini almakla yetindiğini belirtmektedir ¹⁴⁵⁰. Ayrıca o { وَتَحْسَبُهُمْ آيِقَاطًا وَهُمْ رُقُودٌ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ }
{... ذَرَاغِيهِ بِالْوَصِيدِ } (Kendileri uykuda oldukları halde sen onları
uyanık sanırdın. Onları sağa sola çevirirdik. Köpekleri de mağaranın girişinde ön
ayaklarını uzatmış yatmakta idi...) ¹⁴⁵¹ âyetindeki بِاسِطٍ ismu'l-fâ'ilinin, ذَرَاغِيهِ kelimesi ile
mefûlünü aldığı böylelikle türemiş olduğu fiil gibi amel ettiğini ifade etmektedir ¹⁴⁵².

¹⁴⁴⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 371. Diğer örnek için bkz. II, 100.

¹⁴⁴⁷ Âl-i İmrân (3), 54.

¹⁴⁴⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 444.

¹⁴⁴⁹ el-Bakara (2), 6.

¹⁴⁵⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 163. Diğer örnekler için bkz. I, 182, 388.

¹⁴⁵¹ el-Kehf (18), 18.

¹⁴⁵² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 504.

1.4.9. İsmu'l-fâ'il İle Sıfatı Müşebbehe Arasındaki Fark

{ فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحَىٰ إِلَيْكَ وَضَائِقٌ بِهِ صَدْرُكَ أَنْ يَقُولُوا لَوْلَا أُنزِلَ عَلَيْهِ كِتَابٌ أَوْ جَاءَ مَعَهُ مَلَكٌ }

{...مَلَكٌ (Belki de sen (müşriklerin:) "Ona (gökten) bir hazine indirilseydi veya onunla beraber bir melek gelseydi!" demelerinden ötürü sana vahyolunan âyetlerin bir kısmını (duyurmayı) terk edeceksin ve bu yüzden ruhun daralacaktır...)}¹⁴⁵³ âyetindeki وَضَائِقٌ kelimesinin, siyâkındaki تَارِكٌ kelimesine uyarak فَاعِلٌ vezninden geldiğini, anlamının ise süreklilik belirtmediğini ifade etmektedir. O, bu kelimenin sıfatı müşebbehe kalıbından olan ضيق şekli daha çok kullanılıyor olmasına rağmen ismu'l-fâ'il kalıbının tercih edilmesi ile bu durumun kalıcı olmadığı ve belirli bir süreliğine böyle olduğunun anlatıldığını zikretmiştir. Ona göre ismu'l-fâ'il gelip-geçici sıfatları gösterirken, sıfatı müşebbehe kalıcı sıfatları ifade etmektedir¹⁴⁵⁴.

1.4.10. Mübalağa Maksadıyla Masdarın Sıfat Olması

Müellifimiz { ... وَجَاءُوا عَلَىٰ قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ } (Gömleğinin üstünde sahte bir kan ile geldiler...)¹⁴⁵⁵ âyetindeki كَذِبٌ kelimesi hakkında Taberî'nin مَكْدُوبٌ şeklindeki ismu'l-mef'ûl anlamında olduğu görüşünü¹⁴⁵⁶ reddetmekte, masdarın mübalağa maksadıyla sıfat olarak kullanıldığını belirtmektedir¹⁴⁵⁷.

İbn 'Atiyye'nin buraya kadar açıkladığımız nahiv ilmi hakkındaki görüşlerinden şu sonuçları çıkarmak mümkündür;

O, nahvî tercihlerinde daha çok Arap isti'mâli, şiir zarûreti, semâ' ve kıyâs gibi illetlere önem vermiştir. O tercihlerinde kendisinden önceki dil âlimlerinin görüşlerini örnek cümle/ler ile aktararak kıyâs yolunu sık sık kullanmıştır. Özellikle mef'ûlün

¹⁴⁵³ Hûd (11), 12.

¹⁴⁵⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 154; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sibeveyh, **a.g.e.**, I, 194-210; el-Enbârî, **el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn**, I, 190; İbn Hişâm, **Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik**, II, 247-248.

¹⁴⁵⁵ Yûsuf (12), 18.

¹⁴⁵⁶ et-Taberî, **a.g.e.**, XV, 583.

¹⁴⁵⁷ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 227; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sibeveyh, **a.g.e.**, I, 194-210; İbn Hişâm, **Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfîyyeti İbn Mâlik**, II, 247-248.

mutlak, temyiz ve hal konusunda örnek cümleler ile kıyas yapmış, konuların daha anlaşılır bir hâle gelmesini sağlamıştır. Nahvî açıklamalarında ise müsned-müsnedun ileyh, âmil-ma‘mûl ilişkisini ortaya koymuştur. Ayrıca kıraat farklılıklarının dayandığı i‘râb vecihlerini de açıklamıştır.

Sîbeveyh, müellifimizin nahvî tercihlerinde önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır. O, bazen ismini vererek bazen de ismini vermeden Sîbeveyh’in görüşlerini aktarmakta ve pek çok konuda tercihlerini ondan yana yapmaktadır. Ancak اِيَا munfasıl zamirinin zahir ismin yerinde kullanılması görüşünü tercih ederken Sîbeveyh’ten farklı düşünmekte, el-Halîl b. Ahmed’in görüşünü benimsemektedir.

İbn ‘Atiyye nahvin hemen hemen her konuda fikir beyan etmiş, bazen kendisi tanım yapmış ya da kâide zikretmiş bazen de Sîbeveyh, el-Halîl b. Ahmed ve el-Ferrâ gibi önde gelen dilcilerin görüşlerini aktarmıştır. O nahvî ıstılahları bu günkü anlamıyla ele almış, farklı isimlendirmelerden kaçınmıştır. Yaptığı nahvî açıklamalarında o, sadece konunun ilgili kısmını açıklamakla yetinmemiş aynı zamanda konunun önemli gördüğü diğer noktalarını da aydınlatmıştır. O yeri geldiğinde temel nahiv ekollerinin dışında da bilgiler vermiştir. Meselâ Hicazlılara göre كَيْسَ ye benzeyen ما harfinin haberini nasb ettiğini ve haberinin başına genellikle ب harfinin bitiştğini ifade etmiştir. O, mübtedânın hazfî konusunda ceza (cevap) cümlesinde mübtedânın hazf edilmesinin daha güzel olacağını belirtmiştir. كان nin yer aldığı pek çok âyette ise bu fiilin tam fiil olarak kullanımını tefsîrine taşımıştır.

Müellifimiz merfûât konuları arasında mübtedânın ve fâ‘ilin geliş şekilleri, fiil-fâ‘il arası uyum, fiil-nâibu‘l-fâ‘il arası uyum, mübtedânın ya da haberin hazfî, haberin tekaddümü, haberin başında yer alan cevap ف sı, nâkıs fiillerin isimleri, اِنِّ nin isminin ya da haberinin başına geçen ibtidâiyye lâmı hakkında da açıklamalar yapmış bu konulardaki ihtilaflara tefsîrinde yer vermiştir.

Mansûbât konularını ele alırken mef‘ûlün bihin geliş şekilleri, mef‘ûlün bihin fâ‘ilinin ya da fiilinin önüne geçmesi, mef‘ûlün bihin âmili, mef‘ûlün mutlağın nâibleri,

mef'ûlün mutlağın âmilinin hazfedilmesi, mef'ûlün min eclihinin muzâaf olarak kullanımı, zarf olan kelimenin âmili, müştak tevilindeki câmid kelimenin hal olması, temyizin menkûl olanlarının asıllarının fâ'il veya mef'ûlün bih ya da mübtedâ olması, istisnâ çeşitleri, münâdânın çeşitleri ve i'râbı üzerinde ayrıca durmuş ve bu konularda açıklamalar yapmıştır.

O mansûbât konularından olan mef'ûlün leh için pek çok âyette mef'ûlün min eclihî isimlendirmesini tercih etmiştir. Kanaatimizce onun mef'ûlün me'ah hakkında az bilgi vermesinin sebebi ise tefsîrinde i'râbına değindiği âyet ya da âyet grupları arasında mef'ûlün me'ah örnek ya da tevcihinin olmaması yatmaktadır.

İbn 'Atiyye harf-i cerlerin yer aldığı pek çok âyetin tefsîrinde harf-i cerler hakkında bilgi vermiş ve harf-i cerlerin cümleye kattığı anlamı açıklamıştır. O مِنْ harf-i cerrinin beş değişik anlamını, ب harf-i cerrinin de beş değişik anlamdaki kullanımını açıklamıştır. O nahivcilere göre مِنْ harf-i cerrinin منذ harf-i cerrinin yerine kullanılmayacağı fikrini benimsemiş ve bu görüşünü delillendirmiştir. Müellifimiz bazen muzâfun ileyhî muzâfa tahsîs anlamı kazandırdığını ifade etmiş ve bu görüşünü Arap isti'mâlinden örneklendirmiştir.

2. el-MUHARRARU'L-VECİZ'DE SARF

Sarfin kelime anlamı, tahvîl ve tağyîr yani değiştirmek, uğraşmak, çare bulmak, evirip çevirmek, bir şeyde tasarrufta bulunmak, bir şeyi bir şeyden türetmek ve bir şeyin görünüşünü değiştirmek gibi anlamlara gelir. Tasrîf kelimesi de aynı anlamda kullanılır¹⁴⁵⁸. Şu âyetler bu anlamlarına örnektir; {...وَتَصْرِيفِ الرِّيحِ آيَاتٌ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} (...rüzgârları değişik yönlerden estirmesinde, aklını kullanan toplum için dersler vardır.)¹⁴⁵⁹. {...انظُرْ كَيْفَ نَصَرَفُ الْآيَاتِ...} (...Bak, delilleri nasıl açıklıyoruz...)¹⁴⁶⁰. {...فَمَا ...}

¹⁴⁵⁸ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, II, 391; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, ر. ف. ص. mad. (IV, 2434); İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu'cemu mekâyisu'l-luga*, (thk. 'Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-fikr, I-VI, Kahire 1972, III, 342-343.

¹⁴⁵⁹ el-Câsiye (45), 5.

¹⁴⁶⁰ el-En'âm (6), 46.

{... تَسْتَطِيعُونَ صَرَفًا وَلَا نَصْرًا...} (...Artık ne (azabınızı) geri çevirebilir, ne de bir yardım temin edebilirsiniz. ...) ¹⁴⁶¹.

Sarfin terim manası ise; İstenilen manalarını elde etmek üzere Arapça kelimeleri farklı vezinlere/kalıplara aktarmak için ve bir kelimeyi bir şekilden diğer şekle koymak için temel kâideleri veren bir ilimdir. Diğer bir ifade ile sarf, isim ve fiilleri ele alan, istenilen manayı elde etmek için isim ve fiilleri gerekli şekle koyma kurallarını inceleyen bir disiplindir ¹⁴⁶².

Sarf ilminin lafza ve manaya yönelik olan iki temel gayesi vardır. Bunlar şu şekilde özetlenebilir; Bu ilim sayesinde Arapça kelimeleri doğru kullanmak, doğru telaffuz etmek, kelimelerin köklerini (asıllarını) bilmek ve lahna düşmekten kurtulmak ¹⁴⁶³.

Sarf ilminin önemi büyüktür. Çünkü Sarf, Arapçanın mîzânı yani temel ölçüsüdür ¹⁴⁶⁴. es-Suyûfî'ye göre tasrîften bir kimsenin haberi yoksa Arapça dili hakkında pek çok şeyi kaçırmış demektir ¹⁴⁶⁵. Çünkü Arapçayı öğrenip, inceliklerine vâkıf olmak isteyen bir kimse en az nahiv ilmi kadar bu ilme ihtiyaç duyar. Çünkü nasıl ki nahiv ilmi kelimenin âhirine yoğunlaşıp, kelimenin âhiri hakkında açıklamalar yapıyorsa, sarf ilmi de kelimenin bünyesine yoğunlaşıp, kelimenin yapısı hakkında bilgi/ler vermektedir ¹⁴⁶⁶. Arapçada bir kelimenin şeklinin değişmesi ile elde edilen farklı anlamlar ancak sarf ilmi ile bilinmektedir. Bir insan lahna düşmekten ancak sarf ve nahiv ilimleri sayesinde kurtulur ¹⁴⁶⁷.

İbn 'Atiyye de eserinde sarf ilminin verilerinden çok faydalanmakta, hemen hemen her sayfada sarf ile ilgili bir konuya değinmekte ve bu ilmin otoritelerine atıf yapmaktadır. O bazen kelime tahlillerine yer verirken bazen de kelimenin iştikâkı

¹⁴⁶¹ el-Furkân (25), 19.

¹⁴⁶² İbn Cinnî, **el-Munsif şerhun li kitâbi't-Tasrîf**, (thk. İbrâhim Mustafa- Abdullâh Emîn), Dâru's-sekâfe, Kahire 1954, I, 2.

¹⁴⁶³ İbn Cinnî, **el-Munsif şerhun li kitâbi't-Tasrîf**, I, 2-4.

¹⁴⁶⁴ **A.g.e.**, I, 2-6.

¹⁴⁶⁵ es-Suyûfî, **el-Muzhir fi 'ulûmi'l-lugati ve envâ'ihâ**, (tlk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim vd.), Mektebetu dâru't-turâs, I-II, Kahire 2008, I, 330.

¹⁴⁶⁶ el-Hamlâvî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, **Şeza'l-'arf fi fenni's-sarf**, (tlk. Muhammed b. Abdu'l-Mu'tî), Dâru'l-keyân, Riyâd 1894, s. 13-14.

¹⁴⁶⁷ el-Hamlâvî, **a.g.e.**, s. 14-16.

hakkında geniş açıklamalar yapmaktadır. İlgili âyetin tefsîrinde bazen fiillerin vezinleri hakkında uzun açıklamalar yapmakta bazen de aynı vezinden gelen örnek kelimelere yer vermektedir. O bazı âyetlerin tefsîrinde ise fiillerin vezinleri ile ilgili bilgi vermekle birlikte bu veznin o kelimeye kazandırdığı anlam/lar üzerinde de durmaktadır. Müellifimiz fiillerin geçişli veya geçişsiz olması ile ilgili ya da mâlum ve meçhûl olma durumları ile ilgili de bilgiler vermektedir. O tefsîrinde bazı isimlerin müfred, tesniye ve cem‘ şekilleri hakkında da bilgi vermekte, kelimenin bünyesinde meydana gelen değişiklikleri de tefsîrine taşımaktadır. O sarf ilminin önemli bir kısmını oluşturan ibdâl ve idğâm konularında ise neredeyse üzerinde müstakil çalışma yapılabilecek kadar bilgiye yer vermektedir.

2.1. İsimler ve Özellikleri

2.1.1. Ma‘rife-Nekra ve Harf-i Ta‘rif Çeşitleri

2.1.1.1. أل 'i Ahdiyye¹⁴⁶⁸ (Belirlilik İçin Yer Alan אל)

{ كَانِ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّنَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ

{...*(İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. Onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi...)*¹⁴⁶⁹ âyetindeki الْكِتَابِ kelimesinin başındaki harf-i ta‘rifin أل'i ahdiyye olduğunu ifade eder¹⁴⁷⁰.

2.1.1.2. أل 'i İstigrâkiye (Cinsin Bütün Fertlerini Kapsayan ال)¹⁴⁷¹

{ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ... } (*Hamd, gökleri ve yeri yaratan,*

Allah'a mahsustur...)¹⁴⁷² âyetindeki الْحَمْدُ kelimesinin başında yer alan harf-i ta‘rifin أل'i

¹⁴⁶⁸ Hasan, ‘Abbâs, **en-Nahvu'l-vâfi**, Dâru'l-me‘ârif, I-IV, Mısır 1974, I, 423; Uralgiray, Yusuf, **İlk ve İleri Dilbilgisi**, Safir Press, Riyad 1986, I, 569.

¹⁴⁶⁹ el-Bakara (2), 213.

¹⁴⁷⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 286.

¹⁴⁷¹ Hasan, ‘Abbâs, **a.g.e.**, I, 425-426; Uralgiray, **a.g.e.**, I, 570; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâga**, el-Mektebetu'l-‘asriyye, Beyrut 1999, s.133; İbn Hişâm, **Şerhu Katri'n-nedâ**, s.113.

¹⁴⁷² el-En‘âm (6), 46.

istigrâkiye olduğunu ifade eder. Böylece âyette, hamdi bütün çeşitleri ile Allah'a tahsis etme anlamının olduğunu vurgular¹⁴⁷³.

2.1.1.3. 'أل' in İsmu'l-mevsûl Olarak Kullanımı¹⁴⁷⁴

İbn 'Atiyye {وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ} (Kim, İslâm'dan başka bir din ararsa, bilsin ki kendisinden (böyle bir din) asla kabul edilmeyecek ve o, ahirette ziyan edenlerden olacaktır.)¹⁴⁷⁵ âyetindeki الْخَاسِرِينَ kelimesinin başında yer alan harf-i ta'rifin ismu'l-mevsûl anlamında kullanıldığını zikreder¹⁴⁷⁶.

2.1.1.4. Harf-i Ta'rif (أل) 'in Hemzesinin Vasılda Okunmaması

Müellifimiz {الْم} {الله لا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ} (Elif. Lâm. Mîm. Hayy ve kayyûm olan Allah'tan başka ilâh yoktur.)¹⁴⁷⁷ âyetindeki lafza-i celâlin başındaki hemzenin harf-i ta'rifin hemzesi olduğunu, ismu'l-mevsûl olarak yer aldığını ve vasıl durumunda hemzenin okunmayacağını ifade eder¹⁴⁷⁸.

2.1.1.5. 'أل' in Mübâlağa İçin Kullanılması

İbn 'Atiyye {أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ} (Şunu bilin ki, onlar bozguncuların ta kendileridir, lâkin anlamazlar.)¹⁴⁷⁹ âyetindeki الْمُفْسِدُونَ kelimesinin başında yer alan harf-i ta'rifin mübâlağa için yer aldığını ve anlamı kuvvetlendirdiğini belirtir. Bu durum

¹⁴⁷³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 265. Bir diğer örnek için bkz. IV, 404.

¹⁴⁷⁴ 'أل' in ismu'l-mevsûl olarak değerlendirilebilmesi için eklendiği kelimenin الضَّارِبِ gibi ismu'l-fâ'il, الْمَضْرُوبِ gibi ismu'l-mef'ûl veya الْحَسَنِ gibi sıfat-ı müşebbehe olması gerekir. Daha geniş bilgi için bkz. Sibeveyh, **a.g.e.**, IV,147; İbn Cinnî, **Sirru snâ'ati'l-i'râb**, I,353; İbn Hişâm, **Şerhu Katri'n-nedâ**, s.103-125; ed-Dahdâh, Antoine, **Mu'cemu kavâ'idi'l-'Arabîyyeti'l-'âlemiyye**, Beyrut 1997, s. 54; 'Ubâde, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁴⁷⁵ Âl-i İmrân (3), 85.

¹⁴⁷⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 467.

¹⁴⁷⁷ Âl-i İmrân (3), 1-2.

¹⁴⁷⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 397.

¹⁴⁷⁹ el-Bakara (2), 12.

tıpkı harf-i ta‘rifin şu cümlelerdeki kullanımını gibidir; زَيْدٌ هُوَ الرَّجُلُ أَي حَقَّ الرَّجُلُ (Zeyd gerçek-hakiki adamdır)¹⁴⁸⁰.

2.1.2. Müzekkerlik-Müenneslik

2.1.2.1. Ülke, Şehir, Boy (kabile) ve Topluluk İsimlerinin Müennes Olması

İbn ‘Atiyye { كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَ } (Nuh kavmi de peygamberleri yalancılıkla suçladılar.)¹⁴⁸¹ âyetindeki كَذَّبَتْ fiilinin müennes kullanılımasını, fâ‘ili olan قَوْمٌ kelimesinin topluluk ve millet ismi olmasına bağlar ve topluluk ile şehir isimlerinin müennes olduğunu ifade eder¹⁴⁸².

2.1.2.2. قَرِيبٌ Kelimesinin Zaman Anlamında Müzekker ya da Müennes Kullanımının Câiz Olması

Müellifimiz { ... إِنَّ رَحْمَةَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ } (... Muhakkak ki iyilik edenlere Allah'ın rahmeti çok yakındır.)¹⁴⁸³ âyetindeki قَرِيبٌ lafzının zaman anlamında kullanıldığını belirtir. Bu durumda bu kelimenin müzekker veya müennes kullanımının câiz olduğunu kaydeder¹⁴⁸⁴.

2.1.2.3. سُلْطَانٌ Kelimesinin Müzekker ya da Müennes Kullanımının Câiz Olması

İbn ‘Atiyye { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ أَلَا تَعْلَمُونَ أَنَّ جَعَلُوا لِلَّهِ عَلَيْكُمْ } (Ey iman edenler! Müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmeyin; (bunu yaparak) Allah'a, aleyhinizde apaçık bir delil mi vermek istiyorsunuz?)¹⁴⁸⁵ âyetindeki

¹⁴⁸⁰ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, I, 93.

¹⁴⁸¹ eş-Şu‘arâ (26), 105.

¹⁴⁸² İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, IV, 237.

¹⁴⁸³ el-A‘râf (7), 56.

¹⁴⁸⁴ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, II, 411.

¹⁴⁸⁵ en-Nisâ (4), 144.

سُلْطَانًا lafzının hem müzekker hem de müennes olarak kullanımının câiz olduğunu ancak meşhur olanın müzekker kullanımı olduğunu belirtir¹⁴⁸⁶.

2.1.2.4. فعلى Vezninde Yer Alan Kelimelerin Lafzî Müennes Olması

Müfesiirimiz { يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلَى ... } (Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında size kısas farz kılındı...)¹⁴⁸⁷ âyetindeki الْقَتْلَى kelimesinin فعلى veyninde olduğunu ve lafzen müennes olduğunu kaydeder. Ayrıca aynı vezinde yer alan şu kelimelerin de lafzen müennes olup, istenilmeyen bir duruma zorla girme anlamı ifade ettiğini zikreder; جَرْحَى , زَمَى , حَمَى , صَرَغَى , عَزَقَى¹⁴⁸⁸.

2.1.3. Müfred-Müsennâ-Cem‘

2.1.3.1. Müfred Olan Cins İsmi'nin Çoğul Anlamı İfade Etmesi

{ كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنذِرِينَ وَأُنزِلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ } (İnsanlar bir tek ümmet idi. Sonra Allah, müjdeleyici ve uyarıcı olarak peygamberleri gönderdi. İnsanlar arasında, anlaşmazlığa düştükleri hususlarda hüküm vermeleri için, onlarla beraber hak yolu gösteren kitapları da gönderdi...)¹⁴⁸⁹ âyetindeki الْكِتَابَ lafzının müfred olduğunu ancak cins isim olarak kullanıldığı için çoğul anlamı ifade ettiğini belirtir¹⁴⁹⁰.

¹⁴⁸⁶ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 128.

¹⁴⁸⁷ el-Bakara (2), 178.

¹⁴⁸⁸ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 244.

¹⁴⁸⁹ el-Bakara (2), 213.

¹⁴⁹⁰ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 285. Diğer örnek için bkz. IV, 352.

2.1.3.2. Müfred-Tesniye-Cem‘i Aynı Olan Kelimeler

İbn ‘Atiyye { إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ } (... zira şeytan sizin açık bir düşmanınızdır.)¹⁴⁹¹

âyetinin tefsîrinde عَدُوٌّ kelimesinin müfred, tesniye ve cem‘inin aynı olduğunu aktarır¹⁴⁹².

2.1.3.3. Müfredi Olmayan Cem‘ Kelimeler

Müellifimiz { زَيْنٌ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْحَيْلِ }¹⁴⁹³

{... الْمُسَوِّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ...} (*Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, salma atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere karşı düşkünlük insanlara çekici kılındı...*)¹⁴⁹³ âyetinin tefsîrinde الْحَيْلِ kelimesi hakkında Ebû ‘Ubeyde’nin dışındakilerin bu kelimenin cem‘ olduğu ve bu lafızdan müfredinin olmadığı görüşünü nakleder¹⁴⁹⁴.

2.1.3.4. فِعْلَةٌ Vezninde Yer Alan Cem‘ Killet Kelimeler

Müfessirimiz, Yûsuf sûresinin 30. âyetinin tefsîrinde نِسْوَةٌ kelimesinin فِعْلَةٌ veyninde yer aldığını, cem‘ killet olduğunu, bu lafızdan müfredinin olmadığını ve cem‘ teksîrinin نِسَاءٌ şeklinde kullanıldığını belirtir. O cem‘ killet sîgalarının şâirin şu beytinde toplandığını kaydeder¹⁴⁹⁵;

بِأَفْعَلٍ وَبِأَفْعَالٍ وَأَفْعَلَةٍ وَفِعْلَةٍ يُعْرِفُ الْأُدْنَى مِنَ الْعَدَدِ¹⁴⁹⁶

¹⁴⁹¹ el-Bakara (2), 168.

¹⁴⁹² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 237.

¹⁴⁹³ Âl-i İmrân (3), 14.

¹⁴⁹⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 409. Diğer örnekler için bkz. I, 256, 429,

¹⁴⁹⁵ **A.g.e.**, III, 237.

¹⁴⁹⁶ Birçok kaynakta geçen bu beytin kime ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir. (Bkz. el-Bagdâdî, **Hizânetu’l-edeb**, VIII, 107; el-Afgânî, Sa‘îd b. Muhammed b. Ahmed, **el-Mûciz fî kavâ‘idi’l-luğati’l-‘Arabiyye**, Dâru’l-fikr, Beyrût 2003, s. 147.) Fakat es-Safedî, *Tashîfu’t-tashîf ve tahrîfu’t-tahrîf* isimli eserinde bu beytin Cemâluddîn b. Mâlike ait olduğunu söylemektedir. (Bkz. es-Safedî, Salâhuddîn el-Halîl b. Aybek, **Tashîfu’t-tashîf ve tahrîfu’t-tahrîf** (thk. es-Seyyid eş-Şarkâvî, tlk.

2.1.3.5. Cem‘ Kesrenin Bir Daha Çoğulu Yapılamazken, Cem‘ Killetin Yapılabilmesi

İbn ‘Atiyye, en-Nisâ sûresinin 117. âyetinin tefsîrinde **إِنَّا** kelimesi hakkında bu kelimenin **جَمَلٌ** kelimesi gibi **جَمَلٌ ج** şeklinde çoğul olup, vâv harfinin hemzeye dönüştüğünü ayrıca **رَهَانٌ** kelimesinin de **رُهْنٌ ج** şeklinde bir daha çoğulunun yapıldığı görüşünü reddeder. Çünkü ona göre **فَعَالٌ ج** şeklinde yer alan cem‘ kesrenin bir daha çoğulu yapılamazken, ancak cem‘ killetin cem‘u’l-cem‘i yapılabilir¹⁴⁹⁷.

2.1.3.6. **أولو** Kelimesinin, Esmâu’l-hamseden Olan **ذو** nün Çoğulu Olarak Kullanılması

Müellifimiz Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinin tefsîrinde **أولو** kelimesinin esmâu’l-hamseden olan **ذو** nün çoğulu olarak kullanıldığını zikreder¹⁴⁹⁸. Ayrıca o, en-Nisâ sûresinin 8. âyetinin tefsîrinde ise **أولو** kelimesinin bu lafızdan müfredinin olmadığını belirtir ve bu kelimenin ancak müphem bir kelimeye muzâf olarak kullanıldığı bilgisine yer verir¹⁴⁹⁹.

2.1.3.7. **أُوفٌ** kelimesinin Cem‘ Kesre Olarak Kullanılması

Müfessirimiz, el-Bakara sûresinin 243. âyetinin tefsîrinde **أُوفٌ** kelimesinin cem‘ kesre olduğunu ifade eder. Bu âyetin yorumu ile ilgili olarak İbn ‘Abbâs ve bazılarının rivâyet ettiği kırk bin ya da otuz bin gibi rakamların doğru olabileceğini ancak net bir

Ramazan Abduţtevvâb), Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1987, s. 199.) Safedî'nin bu eserini tahkik eden Seyyid eş-Şarkâvî ise bu beyiti *el-Hulâsa* ve *el-Kâfiye*'de bulamadığını ifade etmektedir. (Bkz. es-Safedî, **a.g.e.**, s. 199.)

¹⁴⁹⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 113.

¹⁴⁹⁸ **A.g.e.**, I, 404.

¹⁴⁹⁹ **A.g.e.**, II, 13.

şey söylemenin mümkün olmadığını vurgular. Çünkü ona göre أَلُوفٌ kelimesi cem‘ kesre olup çokluk ifade eder ve bu kelimenin tek bir rakama hasr edilmesi yanlıştır¹⁵⁰⁰.

2.1.3.8. Bir Kelimenin Birden Fazla Cem‘ Teksîrinin Kullanılması

İbn ‘Atiyye, el-Bakara sûresinin 239. âyetinin tefsîrinde رَجَالٌ kelimesinin müfredinin رَجُلٌ olduğunu kaydeder. Bu kelimenin cem‘ teksîr şeklinde gelen çoğullarının ise birden fazla olup şu şekillerde kullanıldığını nakleder¹⁵⁰¹;

رَجَالٌ ، رُجَالٌ ، رُجَالِي ، رُجَالَةٌ ، رُجَالٍ ، رُجَالِي ، رُجَالَانِ ، رُجَالَةٌ ، رُجَالَةٌ ، رُجَالَةٌ ، أَرْجَالٌ ، أَرْجَالٌ ، أَرْجَالِي .

2.1.4. İsimler İle İlgili Diğer Meseleler

2.1.4.1. Kesretu’l-isti‘mâl Sebebiyle Tenvînin Hazfî

İbn ‘Atiyye { ... فَإِنَّمَا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ } (... Eğer benden size bir hidayet gelir de her kim hidayetime tâbi olursa onlar için herhangi bir korku yoktur ve onlar üzüntü çekmezler.)¹⁵⁰² âyetinin tefsîrinde خَوْفٌ kelimesini İbn Muhaysın’ın kesretu’l-isti‘mâl sebebiyle tenvinsiz ve merfû olarak خَوْفٌ şeklinde okuduğunu aktarır¹⁵⁰³. Ancak en-Nahhâs’ın da ifade ettiği üzere nahivciler bu kelimeyi tenvîn ile merfû okumayı tercih etmişlerdir¹⁵⁰⁴.

2.1.4.2. Tenvîn Sebebiyle Mankûs İsmi’nin Harfinin Hazf Olması

İbn ‘Atiyye, el-Fâtiha sûresinin 7. âyetinin tefsîrinde الدين kelimesinin müfredinin الذي olduğunu, bu kelimenin aslının ise لَدِّ olduğunu aktarır. Nasıl ki قَاضٍ ve عَمٌّ kelimelerinde tenvîn sebebiyle yâ harfî hazf olmuş ise bu kelimedede de yâ harfî tenvîn

¹⁵⁰⁰ A.g.e., I, 243.

¹⁵⁰¹ A.g.e., I, 324.

¹⁵⁰² el-Bakara (2), 38.

¹⁵⁰³ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, I, 132.

¹⁵⁰⁴ en-Nahhâs, Ebû Câ‘fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil, İ‘râbu’l-Kur’ân, 2. Baskı, Dâru’l-ma‘rife, Beyrut 2008, s. 37.

sebebiyle hazf olmuştur. Başına harf-i ta‘rif dâhil olduğunda ise yâ harfi sâbit olmuş ve kelime الذي şeklinde yazılmıştır. Çünkü bu kelime müphem ve nâkıs bir isim olup sıla ve ‘âide ihtiyaç duymaktadır. Müellifimiz ayrıca bu kelimenin müfred ve cem‘inin mebnî, tesniyesinin ise mûrab olduğu bilgilerini de nakleder¹⁵⁰⁵.

2.1.4.3. Gibi Kelimelerin أَفْعَلُ Vezninden İsm-i Tafdîl Olması

Müfessirimiz, en-Nisâ sûresinin 51. âyetindeki أَفْعَلُ kelimesinin أَفْعَلُ veyninden ism-i tafdîl olduğunu ifade eder. Ona göre sonu elif-i maksûre ile biten أَفْعَلُ gibi kelimeler daha çok أَفْعَلُ veyninden ism-i tafdîldir¹⁵⁰⁶.

2.1.4.4. İsm-i Tafdîlin İki Şey Arasında Vasıfta Ortaklık Bildirmesi

İbn ‘Atiyye, Âl-i İmrân sûresinin 21. âyetinin tefsîrinde أَفْعَلُ veynindeki ism-i tafdîl kelimelerin zâhiren iki şey, iki taraf arasında vasıfta ortaklık belirttiğini ifade eder. Üstünlüğün ise ortak olan bu sıfatta olduğunu vurgular¹⁵⁰⁷.

2.1.4.5. İsmu’t-tafdîlin Mübâlağa İçin Fâ‘il Olarak Kullanılması

Müellifimiz {لَا يَصْلَاهَا إِلَّا الْأَشْقَى} (O ateşe, ancak kötü olan girer.)¹⁵⁰⁸ âyetinin tefsîrinde, Arapların أَفْعَلُ veynindeki ismu’t-tafdîl kelimelerle mübâlağa ifade etmek istediklerinde onu fâ‘il olarak kullandıklarını kaydeder. Bu sebeple âyetteki الْأَشْقَى kelimesinin fâ‘il konumunda yer aldığına dikkat çeker¹⁵⁰⁹.

¹⁵⁰⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 75. Diğer örnek için bkz. III, 75.

¹⁵⁰⁶ *A.g.e.*, II, 67.

¹⁵⁰⁷ *A.g.e.*, I, 415.

¹⁵⁰⁸ *el-Leyl* (92), 15.

¹⁵⁰⁹ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, V, 492.

2.1.4.6. Rubâinin أَفْعَلُ Vezninde İsm-i Tafdîlinin Şâz Olması

İbn ‘Atiyye, el-Kehf sûresinin 12. âyetinin tefsîrinde أَحْصَى kelimesi hakkında mâzi fiil olduğunu kaydeder ve ez-Zeccâc’ın bu kelimenin أَفْعَلُ vezninden ism-i tafdîl olduğu görüşünü¹⁵¹⁰ reddeder. Çünkü ona göre rübâiden أَفْعَلُ vezninde ism-i tafdîl yapılması şâzdır. Ancak bununla beraber o yine Ebû İshâk’ın أبيض ، أسود ، أضيع gibi kelimelerin rübâiden أَفْعَلُ vezninde ism-i tafdîl olarak kullanıldığı fikrine de yer verir¹⁵¹¹.

2.1.4.7. خَيْر Kelimesinin İsm-i Tafdîl Olarak Kullanılması

Müellifimiz el-Bakara sûresinin 184. âyetindeki¹⁵¹², Âl-i İmrân sûresinin 110. âyetindeki¹⁵¹³ ve en-Nisâ sûresinin 170. âyetindeki خَيْر kelimesinin ism-i tafdîl olarak kullanıldığını ve أَحَبُّ (bana daha sevimli gelir) anlamında olduğunu ifade eder¹⁵¹⁴.

2.1.4.8. فَعِيل Vezninde Yer Alan İsmu’l-mef‘ûl Anlamlı Kelimeler

İbn ‘Atiyye, en-Nisâ sûresinin 23. âyetinin tefsîrinde وَرَبَائِكُمْ kelimesi hakkında şu bilgileri aktarır; الرَّيْبِيَّة ; “eşten olan üvey kıza” denilir. Çocuk kadının kucağında yetişip büyüdüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir. Bu kelime فَعِيل veyninden olup, mef‘ûl anlamında yani مَرْبُوبَةٌ (yetiştirilen, büyütülen üvey kız) anlamındadır¹⁵¹⁵.

¹⁵¹⁰ ez-Zeccâc, İbrâhim b. Muhammed b. Seriy b. Sehl, **İ‘râbu’l-Kur‘ân**, (thk. İbrâhim el-Ebyârî), Dârâ’l-kütübi’l-İslâmiyye, Kahire 1982, s. 315-316.

¹⁵¹¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 500.

¹⁵¹² **A.g.e.**, I, 253.

¹⁵¹³ **A.g.e.**, I, 489.

¹⁵¹⁴ **A.g.e.**, II, 139.

¹⁵¹⁵ **A.g.e.**, II, 32. Diğer örnekler için bkz. II, 151, 247, IV, 5.

2.1.4.9. فَاعِل Vezninde Yer Alan İsmu'l-mef'ûl Anlamlı Kelimeler

İbn 'Atiyye { قَالَ سَأُوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ ... } (Oğlu: *Beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım, dedi. (Nuh): "Bugün Allah'ın emrinden (azabından), merhamet sahibi Allah'tan başka koruyacak kimse yoktur" dedi...*)¹⁵¹⁶ âyetinin tefsîrinde عَاصِمَ kelimesinin مَفْعُول anlamında olduğunu yani مَعْصُوم (korunulan, himâye edilen yoktur) anlamında yer aldığını ifade eder¹⁵¹⁷.

2.1.4.10. فَعِيل Vezninde Yer Alan İsmu'l-fâ'il Anlamlı Kelimeler

İbn 'Atiyye { ... وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا فَسَاءَ قَرِينًا } (... Şeytan bir kimseye arkadaş olursa, ne kötü bir arkadaşır o!)¹⁵¹⁸ âyetindeki قَرِينًا kelimesinin ismu'l-fâ'il anlamında olduğunu zikreder¹⁵¹⁹. Aynı şekilde o { ... وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ } (... Allah yapmakta olduklarınızı bilir.)¹⁵²⁰ âyetindeki خَبِيرٌ lafzının da ismu'l-fâ'il anlamında olduğunu belirtir¹⁵²¹. Ayrıca müellifimiz Hûd sûresinin 77. âyetindeki عَصِيبٌ kelimesi hakkında da aynı durumdan bahseder¹⁵²².

2.1.4.11. Çoğulu فِعَال Şeklinde Kullanılan İsmu'l-fâ'il Kelimeler

İbn 'Atiyye, el-Bakara sûresinin 124. âyetinin tefsîrinde إِمَامٌ kelimesinin آم kelimesinin çoğulu olduğunu, vezninin فَاعِلٌ olduğunu, aslının ise آمم olarak

¹⁵¹⁶ Hûd (11), 43.

¹⁵¹⁷ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 175. Diğer örnek için bkz. V, 360,

¹⁵¹⁸ en-Nisâ (4), 38.

¹⁵¹⁹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 53.

¹⁵²⁰ el-Bakara (2), 234.

¹⁵²¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 315.

¹⁵²² **A.g.e.**, III, 193.

kullanıldığını ifade eder. Ayrıca o نَيَام / نَائِم ، جِيَاع / جَائِع ، قِيَام / قَائِم kelimelerinin de bu vezinden kullanıldığını nakleder¹⁵²³.

2.1.4.12. Sesle İlgili Fiillerin Masdarlarının Vezinleri

İbn ‘Atiyye, en-Nahl sûresinin 53. âyetinin tefsîrinde نَجَّارُونَ kelimesinin “imdat ve yardım talebiyle yalvarmak” anlamına geldiğini ve bu kelimenin masdarının فُعَال vezninden جَوَّار şeklinde kullanıldığını ifade eder. Ayrıca o açıklamalarında sesle ilgili fiillerin masdarlarının genellikle فُعَال / فَعِيل vezinlerinden yer aldığını da belirtir¹⁵²⁴. Müellifimiz el-Enfâl sûresinin 35. âyetinin tefsîrinde de مُكَّاءُ kelimesinin ، بُكَّاءُ ، حُطَّافٌ ، نُبَّاحٌ kelimeleri gibi sesle ilgili fiillerin masdarı olduğunu ve فُعَال vezninden kullanıldığını kaydeder¹⁵²⁵.

2.1.4.13. فُعَال Vezninin Mübalağalı İsmu’l-fâ‘il İçin Kullanılması

İbn ‘Atiyye, el-Bakara sûresinin 37. âyetinin tefsîrinde التَّوَّابُ kelimesinin فُعَال vezninden olduğunu ve bu veznin mübalağa ile teksîr anlattığını belirtir¹⁵²⁶.

2.1.4.14. فُعَال Vezninin Mübalağalı İsmu’l-fâ‘il İçin Kullanılması

İbn ‘Atiyye, Nûh sûresinin 22. âyetinin tefsîrinde كُبَّارًا kelimesinin فُعَال vezninden olduğunu ve bu veznin mübalağa için kullanıldığını nakleder¹⁵²⁷.

¹⁵²³ A.g.e., I, 206.

¹⁵²⁴ A.g.e., III, 400.

¹⁵²⁵ A.g.e., II, 523-524.

¹⁵²⁶ A.g.e., I, 131. Diğer örnekler için bkz. II, 47, 193, IV, 230.

¹⁵²⁷ A.g.e., V, 376.

2.1.4.15. فَعُولُ Vezninin Mübalağalı İsmu'l-fâ'il İçin Kullanılması

Müellifimiz el-Furkân sûresinin 48. âyetinin tefsîrinde طَهُورًا kelimesinin فَعُولُ vezninden olduğunu ve bu veznin mübalağa için kullanıldığını aktarır¹⁵²⁸.

2.1.4.16. مَفْعَالٌ Vezninin Mübalağalı İsmu'l-fâ'il İçin Kullanılması

İbn 'Atiyye, el-En'âm sûresinin 6. âyetinin tefsîrinde مِدْرَارًا kelimesinin مَفْعَالٌ vezninden olduğunu ve bu veznin mübalağa ve teksîr anlamı ifade ettiğini belirtir¹⁵²⁹.

2.1.4.17. فَعِيلٌ Vezninin Ortak Kullanımı

Müellifimiz {قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ} (Melekler: Yâ Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz alîm ve hakîm olan ancak sensin, dediler.)¹⁵³⁰ âyetindeki الْعَلِيمُ ve الْحَكِيمُ kelimelerinin anlamlarının الْعَالِمُ ve الْحَاكِمُ olduğunu ancak Allah (c.c.) için kullanıldığında mübalağa ve teksîr anlamı ifade ettiğini, aynı zamanda anlamda süreklilik bildirdiğini ifade eder. Bu durumda فَعِيلٌ vezninin mübalağalı ismu'l-fâ'il ile sıfatı müşebbehe için ortak kullanıldığını aktarır¹⁵³¹.

2.2. Fiiller ve Özellikleri

Müellifimiz fiiller hakkında bilgi verirken, fiillerin hangi bâbtan kullanıldığına, aynı bâbtan kullanılan diğer fiillerden bazı örneklerle, ele alınan fiilin mücerred ile mezidi arasındaki anlam farklarına ve kullanıldığı bâbın karakteristik özelliklerine değinmektedir. Özellikle mücerred fiiller mezid bâblara aktarılırken meydana gelen idgam, ibdâl ve i'lâl bahislerinde ayrıntılı açıklamalar yapmakta, kelime üzerinde meydana gelen her değişikliği tefsîrine taşımaktadır.

¹⁵²⁸ A.g.e., IV, 212.

¹⁵²⁹ A.g.e., II, 269.

¹⁵³⁰ el-Bakara (2), 32.

¹⁵³¹ İbn 'Atiyye, el-Muharraru'l-vecîz, I, 122.

2.2.1. Mezid Fiiller

2.2.1.1. Sülâsî Mücerrede Bir Harf İlaveli Mezid Fiiller

a) فَعَلَ – أَفْعَلًا

İbn ‘Atiyye { وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَى ... } (Eğer (kendileriyle evlendiğiniz takdir de) yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız ...) ¹⁵³² âyetinin tefsîrinde فَعَلَ fiilinin أَفْعَلًا bâbından kullanılmasının anlama olan tesiri üzerinde durur. Müellifimiz bu fiilin mâzisi olan أَفْسَطَ fiilinin adaletli davranmak anlamına geldiğini, sülâsî mücerred olan فَسَطَ fiilinin ise zulüm etmek, adaletsiz davranmak anlamında olduğunu kaydeder ¹⁵³³. Ayrıca o { وَإِذْ قَالُوا اللَّهُمَّ إِنْ كَانَ هَذَا هُوَ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنْ سَّمَاءِ أَوْ ائْتِنَا بَعْدَابٍ أَلِيمٍ } (Hani (o kâfirler) bir zaman da: Ey Allah'ım! Eğer bu Kitap senin katından gelmiş bir gerçekse üzerimize gökten taş yağdır, yahut bize elem verici bir azap getir! demişlerdi.) ¹⁵³⁴ âyetindeki فَأَمْطِرْ kelimesinin genellikle “kötü istenmeyen şeyler ile ilgili taş-hakaret-tehdit vb. yağdırmak” anlamındaki أَمْطَرَ fiilinin emiri olduğunu aktarır. Bu fiilin sülâsî mücerredi olan مَطَرَ fiilinin ise genellikle “rahmet-bereket-yağmur yağmak” anlamlarında kullanıldığını nakleder ¹⁵³⁵. Müellifimiz el-Bakara sûresinin 27. âyetinin tefsîrinde ise أَفْعَلًا fiilinin أَفْعَلًا bâbından olduğunu belirtmekle beraber أَبْصَرَ ve عَلِمَ anlamlarına geldiğini de tefsîrine taşımaktadır ¹⁵³⁶.

¹⁵³² en-Nisâ (4), 3.

¹⁵³³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 383.

¹⁵³⁴ el-Enfâl (8), 32.

¹⁵³⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 521.

¹⁵³⁶ **A.g.e.**, IV, 175.

b) فَعَلَ – فَعَّلَ

İbn ‘Atiyye { ... الطَّلَاقُ مَرَّتَانِ فَإِمْسَاكَ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٍ بِإِحْسَانٍ ... } (Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir...) ¹⁵³⁷ âyetinin tefsîrinde تَسْرِيحٍ kelimesinin فَعَلَ bâbından olduğunu belirtmekte, bu bâbın genellikle bir defada olup bitme değil tekrar anlamı ifade ettiğini nakletmektedir. Bu açıdan تَسْرِيحٍ kelimesi ilk defa olan bir durumu değil tekrar meydana gelen boşanmaya karşı tekrar güzellikle serbest bırakmaya işaret ettiğini belirtir ¹⁵³⁸. Müellifimiz el-Mâide sûresinin 33. âyetinin tefsîrinde ise يُقَاتِلُوا , يُصَلُّوا , تُقَطِّعُ fiillerini cumhûrun فَعَلَ bâbından okuduğunu, bu bâbın teksîr ve mübalağa bildirdiğini, bu sebeple fiillerin kullanıldığı bâbın fiillerin doğru anlaşılmasına vesile olacağını kaydeder ¹⁵³⁹. İbn ‘Atiyye فَعَّلَ bâbının teksîr ve mübalağa bildirmesine { وَإِذْ بَجَّيْنَاكُمْ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ } {...(Hatırlayın ki, sizi, Firavun taraftarlarından kurtardık. Çünkü onlar size azabın en kötüsünü reva görüyorlar, yeni doğan erkek çocuklarınızı kesiyorlardı...)} ¹⁵⁴⁰ âyetindeki يُدَبِّحُونَ fiilini de örnek verir ¹⁵⁴¹.

c) فَعَّلَ – فَاعَلَ

İbn ‘Atiyye tefsîrinin 21 yerinde فَاعَلَ vezni hakkında bilgi verir. Bunların bir kısmında o sadece ele aldığı fiilin فَاعَلَ vezninden kullanıldığını açıklar. Mesela o, el-Bakara sûresinin 249. âyetindeki جَاوَزَ fiilinin مُفَاعَلَةً bâbından olduğunu aktarmakla yetinir ¹⁵⁴². Müellifimiz bazen ele aldığı fiilin anlamına odaklanıp, مُفَاعَلَةً bâbından

¹⁵³⁷ el-Bakara (2), 229.

¹⁵³⁸ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, I, 306.

¹⁵³⁹ A.g.e., IV, 175.

¹⁵⁴⁰ el-Bakara (2), 49.

¹⁵⁴¹ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, II, 185.

¹⁵⁴² A.g.e., I, 335.

olduğunu işaret ederek, bu bâbtan kullanılan bir fiilin anlamı üzerinde açıklamalarda bulunur. Örneğin o, el-Bakara sûresinin 218. âyetindeki هَاجَرَ هَاجَرَ fiilinin, هَجَرَ sülâsi mücerred fiilinin مُفَاعَلَةٌ bâbına aktarılmış şekli olduğunu, Arapların bu kelimeyi هَاجَرَ الرَّجُلُ (İkinci yeri tercihinden dolayı ilk yeri terk etmek maksadıyla bir yerden diğer bir yere taşındığında adam hicret etti) anlamında kullandığını aktarır¹⁵⁴³.

İbn ‘Atiyye فَاعَلَ vezninden kullanılan fiillerin مُشَارَكَةٌ (ortaklık) anlamı taşıdığını aktarmakta, bu müşâreketin bazen iki şey arasında bazen de ikiden fazla şey arasında olduğunu vurgulamaktadır. Örneğin o {... وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ} (*Rabbinizin bağışına koşun!...*)¹⁵⁴⁴ âyetinin tefsîrinde وَسَارِعُوا fiilinin مُفَاعَلَةٌ bâbından olduğunu, bu fiilin ifade ettiği koşu ve yarışın ise insanlar arasında olduğunu vurgulamaktadır¹⁵⁴⁵. Âl-i İmrân sûresinin 140. âyetindeki تُدَاوِلُهَا fiilinin مُفَاعَلَةٌ bâbından masdarı olan مُدَاوِلَةٌ kelimesinin anlamının ise iki şey arasında olduğuna dikkat çekmektedir¹⁵⁴⁶. Müellifimiz bazen bu bâbın müşâreket bildirmediğini, fâ’ilin tek olduğunu anlattığını da ifade eder. Örneğin o, el-Ahzâb sûresinin 30. âyetindeki يُضَاعَفُ fiilinin مُفَاعَلَةٌ bâbından olduğunu, ancak anlamının müşâreket ifade etmediğini zikreder¹⁵⁴⁷.

İbn ‘Atiyye bu bâbtan yer alan bazı fiillerin فِعَالٌ vezninden de masdarının kullanıldığını aktarır. Mesela o, en-Nûr sûresinin 33. âyetindeki الْكِتَابُ kelimesinin مُفَاعَلَةٌ bâbından فِعَالٌ vezninde masdar olduğunu kaydeder. Ayrıca o الْجِلَادُ ve الْقِتَالُ kelimelerinin

¹⁵⁴³ A.g.e., I, 291.

¹⁵⁴⁴ Âl-i İmrân (3), 133.

¹⁵⁴⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 507.

¹⁵⁴⁶ A.g.e., I, 514.

¹⁵⁴⁷ A.g.e., IV, 382.

de مُفَاعَلَة bâbından yaygın olarak kullanılan فَعَال veznindeki masdarlardan olduğunu ifade eder¹⁵⁴⁸.

2.2.1.2.Sülâsî Mücerrede İki Harf İlaveli Mezid Fiiller

a) فَعَلٌ – تَفَعَّلَ

İbn ‘Atiyye { وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّخْمُودًا } (Gecenin bir kısmında uyanarak, sana mahsus bir nafîle olmak üzere namaz kıl. (Böylece) Rabbinin, seni, övgüye değer bir makama göndereceğini umabilirsin.)¹⁵⁴⁹ âyetinin tefsîrinde تَفَعَّلَ bâbının تَكَلَّفُ anlamı ifade ettiğini belirtmekte, bu âyetteki فَتَهَجَّدْ fiilinin de bu bâbtan kullanıldığını, anlamında cehd ve gayret sarf etmenin yattığını vurgulamaktadır. el-Vâkı‘a sûresinin 65. âyetindeki تَفَكَّهُونَ fiilinin de aynı şekilde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır¹⁵⁵⁰.

Müellifimiz تَفَعَّلَ bâbının bazen mübalağa için de kullanıldığını ifade eder. Örneğin o, el-Bakara sûresinin 273. âyetindeki التَّعَفُّفُ kelimesinin mübalağa maksadıyla تَفَعَّلَ bâbından kullanılan bir masdar olduğunu, sülâsî mücerredinin ise عَفَّ fiili olduğunu nakleder¹⁵⁵¹.

b) فَعَلٌ – افْتَعَلَ

İbn ‘Atiyye { لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ ... } (Allah her şahsı, ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar. Herkesin kazandığı (hayır) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir...)¹⁵⁵² âyetinin tefsîrinde كَسَبَ ile اكْتَسَبَ fiillerinin

¹⁵⁴⁸ A.g.e., IV, 181.

¹⁵⁴⁹ el-İsrâ (17), 79.

¹⁵⁵⁰ İbn ‘Atiyye, el-Muharraru’l-vecîz, III, 478.

¹⁵⁵¹ A.g.e., I, 369.

¹⁵⁵² el-Bakara (2), 286.

anlamalarını karşılaştırmakta, كَسَبَ fiilinin hasenâtlar, اِكْتَسَبَ fiilinin ise seyyiâtlar için kullanıldığını ancak اِفْتِعَالَ bâbından olan اِكْتَسَبَ fiilinin tekellüf ve mübalağa anlamı taşıdığını zikretmektedir¹⁵⁵³.

{وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى قَالَ يَا مُوسَى إِنَّ الْمَلَائِكَةَ يُتَمَرُّونَ بِكَ لِيُقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِلَيَّ} Müellifimiz {شهرين öbür ucundan bir adam koşarak geldi: Ey Musa! İleri gelenler seni öldürmek için hakkında müzakere ediyorlar. Derhal (buradan) çık! İnan ki ben senin iyiliğini isteyenlerdenim, dedi.}¹⁵⁵⁴ âyetindeki اِفْتِعَالَ bâbından olduğunu, ancak anlam bakımından تَفَاعُلَ bâbı gibi müşâreket için kullanıldığını aktarır¹⁵⁵⁵.

فَعْلٌ - تَفَاعُلٌ b)

Müfessirimiz {تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ لِيَكُونَ لِلْعَالَمِينَ نَذِيرًا} (Alemlere uyarıcı olsun diye kulu Muhammed'e Furkan'ı indiren, Allah, yüceler yücesidir.)¹⁵⁵⁶ âyetinin tefsîrinde تَفَاعُلَ bâbının, مُفَاعَلَةَ bâbının fiillerinin mutâvaatı (dönüşlülüğü) için kullanıldığını nakleder. Müellifimiz bu âyetteki تَبَارَكَ fiilinin تَفَاعُلَ bâbından olduğunu, مُفَاعَلَةَ bâbından olan تَبَارَكَ fiilinin dönüşlülüğü için kullanıldığını açıklamalarına ekler¹⁵⁵⁷.

{... فَمَنْ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} (... Kim, gönülden günaha yönelmiş olmamak üzere açlık halinde dara düşerse (haram etlerden yiyebilir). Çünkü Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.)¹⁵⁵⁸ âyetinin tefsîrinde ise تَفَاعُلَ ile تَفَعُّلَ bâbları arasındaki anlam farkına değinir. Ona göre تَفَعُّلَ bâbı “anlamda mübâlağa ve hükümde

¹⁵⁵³ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 393.

¹⁵⁵⁴ el-Kasas (28), 20.

¹⁵⁵⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IV, 282.

¹⁵⁵⁶ el-Furkân (25), 1.

¹⁵⁵⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IV, 199.

¹⁵⁵⁸ el-Mâide (5), 3.

sebât” ifade ederken, تَفَاعُلِ bâbı “bir şeye alışma, aslında olmayan bir şeyi varmış gibi gösterme” ifade eder. Bu âyetteki مُتَحَافِنٍ kelimesinin de تَفَاعُلِ bâbından kullanılmasındaki anlam farkına dikkat çeker. Ona göre تَصَوَّنَ – تَصَاوَنَ ile تَعَفَّلَ – تَعَفَّلَ fiillerinde de bu anlam farkı açıkça görülür¹⁵⁵⁹.

2.2.1.3.Sülâsî Mücerrede Üç Harf İlaveli Mezid Fiiller

a) فَعَلَ – اسْتَفْعَلَ

İbn ‘Atiyye اسْتِفْعَالِ bâbından yer alan fiillerin genellikle talep ve istek anlamında kullanıldığını ifade eder. Örneğin o { وَإِذِ اسْتَسْقَىٰ مُوسَىٰ لِقَوْمِهِ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ... } (*Musa (çölde) kavmi için su istemişti de biz ona: Değneğinle taşa vur! demiştik...*)¹⁵⁶⁰ âyetindeki اسْتَسْقَىٰ fiilinin اسْتِفْعَالِ bâbından olduğunu ve talep anlamı taşıdığını ifade eder¹⁵⁶¹. Müellifimiz اسْتِفْعَالِ bâbının bazen talep anlamı taşımadığını kaydetmekte ve örnek fiiller ile bu durumu açıklamaktadır. Mesela o, el-Bakara sûresinin 186. âyetinin tefsîrinde اسْتَسْقَىٰ fiilinin talep anlamı taşımadığını aktarır¹⁵⁶². Âl-i İmrân sûresinin 195. âyetinin tefsîrinde ise اسْتَجَابَ fiilinin أَجَابَ anlamında olduğunu ve bu fiilde de talep anlamının bulunmadığını kaydeder¹⁵⁶³.

Müfessirimiz اسْتِفْعَالِ bâbından gelen fiillerin bazen tahavvül (bir halden başka bir hale dönüşme) anlamında kullanıldığını zikreder. Örneğin اسْتَعْجَبَ الرَّجُلُ (Adam şaşırды), اسْتَنَوَقَ الْجَمَلُ (Erkek deve dişi deve gibi ehlîleşti), اسْتَنَسَرَ الْبُعَاثُ (Kartal gibi oldu, kartal

¹⁵⁵⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 155.

¹⁵⁶⁰ el-Bakara (2), 60.

¹⁵⁶¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 151. Diğer örnekler için bkz. I, 256, IV, 181, 344,

¹⁵⁶² **A.g.e.**, I, 256.

¹⁵⁶³ **A.g.e.**, I, 557.

kesildi) cümlelerindeki اسْتَنْوَقَ ، اسْتَنْسَرَ ، اسْتَعَجَبَ fiillerinin tahavvül anlamı taşıdığını ileri sürer¹⁵⁶⁴.

Müellifimiz bu bilgilere ek olarak اسْتِنْفَعَالَ bâbından yer alan fiillerin bazen أَفْعَلَ vezninin anlamını taşıdığını zikreder. Örneğin o, et-Tevbe sûresinin 111. âyetinin tefsîrinde اسْتَبْشِرُوا fiilinin ve اسْتَدْعَى نَصْرًا (Yardım istedi), اسْتَهْدَى مَالًا (Mal istedi), اسْتَوْقَدَ نَارًا (Ateş yaktı) cümlelerindeki اسْتَدْعَى ، اسْتَهْدَى ، اسْتَوْقَدَ fiillerinin de bu kabilden olduğunu nakleder¹⁵⁶⁵.

2.3. İdgam, İbdâl ve İ'lâl

2.3.1. İdgam

Lügat olarak idgam “bir şeyi bir şeyin içine katmak, sokmak, eklemek” demektir. Şu cümledeki kullanımı bu anlamdadır; أَدْعَمْتُ اللَّحَامَ فِي فَمِ فَرَسٍ (Atın ağzına gem vurdum.) Ayrıca وَأَدْعَمْتُهُ الْحَرْفَ ، أَدْعَمْتُ الْحَرْفَ (Harf ekledim.) şeklinde de denilmektedir¹⁵⁶⁶.

Istılah olarak ise idgam; ard arda gelen aynı cinsten iki harfi birbirine katmak, birbirine eklemek bir diğer ifade ile imlâ yönünden ard arda gelen aynı cinsten iki harfi şeddeleyerek bir harf şeklinde yazmaktır¹⁵⁶⁷. İdgam, kâmil ve nâkıs olmak üzere ikiye ayrılmaktadır¹⁵⁶⁸. Bazı kaynaklarda ise kebîr ve sagîr şeklinde de geçmektedir¹⁵⁶⁹.

¹⁵⁶⁴ A.g.e., I, 151-152.

¹⁵⁶⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 87-88.

¹⁵⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l-‘Arab*, م . غ . د . mad. (XVI, 1391). Ayrıca el-Ezherî de iki harfin birbirine katılmasının bu anlamdan alınmış olduğu üzerinde durmaktadır.

¹⁵⁶⁷ es-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl, *el-Usûl fi'n-nahv*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1988, III, 405; es-Saymerî, Ebû Muhammed Abdullah b. Alî İshâk, *et-Tebsira ve't-tezkira* (thk. Ahmed Mustafa Aliyyuddîn), el-Mektebetu'l-‘Arabiyye's-Su‘udiyye, Mekke 1982, II, 933; es-Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi'l-Kur’âni'l-Kerîm*, I, 189; el-Cezerî, *a.g.e.*, I, 218; G. Bergstrasser, *et-Tatavvuru'n-nahvî li'l-lugati'l-‘Arabî*, (tsh. Ramazan ‘Abdu't-tevvâb), 2. Baskı, Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1994, s. 28-29.

¹⁵⁶⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâis* (thk. Muhammed Alî en-Neccâr), Mektebetu'l-‘ilmiyye, Beyrut tsz., II, 141; el-Cezerî, *a.g.e.*, I, 215; Muhaysin, Muhammed Sâlim, *el-Muktebes mine'l-lehecâti'l-‘Arabiyye ve'l-Kur’âniyye*, Müessesetu şabâbi'l-câmi'a, Mısır tsz., s. 93.

¹⁵⁶⁹ es-Suyûtî, *el-İtkân fi ‘ulûmi'l-Kur’âni'l-Kerîm*, I, 189.

İdğam yapılabilmesi için üç engelin olmaması zikredilmiştir. Bunlar¹⁵⁷⁰;

I) İlk harfin fâ‘il zamiri olmaması. { كُنْتُ تُرَابًا } (... "Keşke toprak olsaydım!")¹⁵⁷¹.

II) İlk harfin şeddeli olmaması. { ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ } (... "Cehennemini elemi tadın!")¹⁵⁷².

III) İlk harfin tenvinli olmaması. { فَإِنْ أَنْتَهُوَ فَإِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ } (Eğer onlar (savaşta) vazgeçerlerse, (şunu iyi bilin ki) Allah gafûr ve rahîmdir.)¹⁵⁷³.

Buraya kadar verdiğimiz idğam hakkındaki özet bilgilerden sonra İbn ‘Atiyye’nin tefsîrinde bu konudaki yaklaşımlarını ele alalım.

2.3.1.1. Sahih Kelimede İdğam

İbn ‘Atiyye, el-Bakara sûresinin 182. âyetinin tefsîrinde يُضَارُّ kelimesinde idğam olduğunu şu şekilde açıklar; Bu kelimenin aslı يُضَارُّ olup, kesralı olan râ harfi fethanın hafifliğinden dolayı fetha ile şeddelenmiş ve bu iki harf arasında idğam yapılmıştır¹⁵⁷⁴.

2.3.1.2. Mu‘tel Kelimede İdğam

Müfessirimiz, Kâf sûresinin 15. âyetinin tefsîrinde أَفْعَيْنَا kelimesinde idğam olduğunu kaydeder. Ona göre bu kelimenin mâzisi عَيْي olup, yâ harfleri idğam edilerek عَيْي şeklinde okunur¹⁵⁷⁵. Ayrıca o, bu kelime ile el-Enfâl sûresinin 43. âyetindeki حَيْي kelimesinde mâzi fiil oldukları için idğam yapmanın câiz olduğunu, ancak muzârilerinde i‘râb sebebiyle idğam yapılamayacağını aktarır¹⁵⁷⁶.

¹⁵⁷⁰ es-Suyûfî, **el-İtkân fi ‘ulûmi’l-Kur’âni’l-Kerîm**, I, 190; el-Cezerî, **a.g.e.**, I, 218.

¹⁵⁷¹ en-Nebe (78), 40.

¹⁵⁷² el-Kamer (54), 48.

¹⁵⁷³ el-Bakara (2), 192.

¹⁵⁷⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 384.

¹⁵⁷⁵ **A.g.e.**, V, 159.

¹⁵⁷⁶ **A.g.e.**, II, 534.

2.3.1.3.Cem‘ Nûnuna Nûnu Vikâye Birleştiginde İdğam

İbn ‘Atiyye, el-En‘âm sûresinin 80. âyetindeki اُنْحَاوْني kelimesini bir kısım kârinin اُنْحَاوْني şeklinde nûn harflerini izhâr ile okuduklarını, İbn Kesîr, Ebû ‘Amr, ‘Âsım, Hamza ve el-Kisâî’nin nûn harflerini idğam ile اُنْحَاوْني şeklinde okuduklarını aktarır. Ancak müellifimiz bu iki okuyuş şekli arasında tercihini belirtmez¹⁵⁷⁷.

2.3.1.4.Cem‘ Nûnuna Mütakellim Nûnu Birleştiginde İdğam

İbn ‘Atiyye, el-Bakara sûresinin 139. âyetindeki اُنْحَاوْنَا kelimesini İbn Muhaysin’in idğam ile اُنْحَاوْنَا şeklinde okuduğunu kaydeder. Ancak o, İbn Muhaysin’in bu okuyuş şekli hakkında da yorum yapmaktan kaçınır¹⁵⁷⁸.

2.3.1.5.Nûn Harfine Mütakellim Nûnu Birleştiginde İdğam

Müellifimiz el-Kehf sûresinin 38. âyetinin tefsîrinde لَكِنَّا kelimesi hakkındaki kıraat ve nahiv âlimlerinin görüşlerine yer vermiştir. Ona göre لَكِن kelimesine tıpkı خَرَجْنَا ve ضَرَبْنَا de olduğu gibi nûnu’l-cemâ‘a bitişmiş ve aynı cinsten iki harf yan yana geldiği için idğâm olmuştur¹⁵⁷⁹.

2.3.1.6.İki Kelime Arasında İdğam

İbn ‘Atiyye { شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ وَالْفُرْقَانِ } {...*(Ramazan ayı, insanlara yol gösterici, doğrunun ve doğruyu eğriden ayırmanın açık delilleri olarak Kur'an'ın indirildiği aydır...)*¹⁵⁸⁰ âyetindeki birinci kelimenin sonu ile ikinci kelimenin başındaki râ harflerini bir grubun idğam ile okuduklarını aktarmakta, ancak bu okuyuş vechinin içtimâu’s-sâkineyn kuralı gerçekleşmediği için câiz

¹⁵⁷⁷ A.g.e., II, 314.

¹⁵⁷⁸ A.g.e., I, 216.

¹⁵⁷⁹ A.g.e., III, 517.

¹⁵⁸⁰ el-Bakara (2), 185.

olmadığını kaydetmektedir¹⁵⁸¹. Müellifimiz { تَبَارَكَ الَّذِي إِنْ شَاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذَلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَيَجْعَلُ لَكَ فُصُورًا }¹⁵⁸² (Dilerse sana bunlardan daha iyisini, altlarından ırmaklar akan cennetleri verecek ve sana saraylar ihsan edecek olan Allah'ın şanı yücedir.)¹⁵⁸² âyetindeki وَجَعَلَ kelimesinin sonundaki lââm harfi ile لَكَ kelimesinin başındaki lââm harfini el-E‘rac’ın idğâm ile okuduğunu aktarmakta ve bu kıraat vechi hakkında yorum yapmaktan kaçınmaktadır¹⁵⁸³.

2.3.1.7. (د) Harfinin (ت) Harfine İdğâmı

Müellifimiz, Ebû ‘Amr b. el-‘Alâ’nın { نَكَادُ نَمِيْزٌ مِنَ الْعَيْظِ ... }¹⁵⁸⁴ (Neredeyse cehennem öfkesinden çatlayacak! ...) âyetinin birinci kelimesinin sonundaki (د) harfi ile ikinci kelimenin başındaki (ت) harfini idğâm ile okuduğunu aktarır¹⁵⁸⁵.

2.3.1.8. (ط) Harfinin (ت) Harfine İdğâmı

İbn ‘Atiyye, el-Bakara sûresinin 157. âyetindeki يَتَطَوَّفُ filinin aslının يَطَّوَّفُ olduğunu, önce (ت) harfinin sâkin kılındığını sonra (ط) harfinin (ط) harfi ile idğâm olduğunu ifade eder. Ancak (ت) harfinin (ط) harfine kalb olup, iki (ط) harfinin idğâm olduğu görüşünün ise yanlış olduğunu belirtir¹⁵⁸⁶.

¹⁵⁸¹ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 254.

¹⁵⁸² el-Furkân (25), 10.

¹⁵⁸³ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IV, 201.

¹⁵⁸⁴ el-Mulk (67), 8.

¹⁵⁸⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, V, 339.

¹⁵⁸⁶ *A.g.e.*, I, 229.

2.3.1.9. اَفْتِعال Bâbında İdğam

İbn ‘Atiyye, Yûsuf sûresinin 45. âyetindeki وَاذْكُرْ kelimesinin aslının اَفْتِعال bâbından اَذْكُرْ olduğunu, önce (ت) harfinin (د) harfine kalb olduğunu daha sonra birinci (د) harfinin ikinci (د) harfi ile idğam olduğunu ifade eder¹⁵⁸⁷.

2.3.1.10. تَفَاعُل Bâbında İdğam

Müellifimiz, el-A‘râf sûresinin 38. âyetindeki اِدَّارُكُوا kelimesinin aslının تَفَاعُل bâbından تَدَارُكُوا olduğunu, (ت) harfi ile (د) harfinin idğam olduğunu ifade eder. Ayrıca ona göre bu kelime başına bitişen vasıl hemzesi ile اِدَّارُكُوا şeklini almıştır¹⁵⁸⁸.

2.3.1.11. Yakın Mahreçli Harflerde İdğam

İbn ‘Atiyye, el-Mâide sûresinin 3. âyetindeki اضْطُرُّ fiilini, İbn Muhaysın’ın (ض) harfi ile (ط) harfini idğam ederek اَطُّرُّ şeklinde okuduğunu aktarır. Ancak bu okuyuştaki idğamın kıyasa uygun olmadığını belirtir. Fakat Arapların az sayıdaki bazı kelimelerde yakın mahreçli harfleri idğam ile okuduklarını da aktarır¹⁵⁸⁹. Müellifimiz el-Bakara sûresinin 8. âyetindeki النَّاس kelimesinin aslı hakkında dilcilerin ihtilaf ettiklerini belirtir. Bir kısmına göre bu kelimenin aslı اَنَاسٌ dür. Bu kelimenin başına ال bitişmiş, kelime اَلْأَنَاسُ şeklini almıştır. Hemze hazfedilip, mahreç yakınlığı sebebiyle (ل) harfi ile (ن) harfi idğam yapılmıştır¹⁵⁹⁰.

¹⁵⁸⁷ A.g.e., III, 249. Diğer örnek için bkz. I, 103.

¹⁵⁸⁸ A.g.e., II, 398-399.

¹⁵⁸⁹ A.g.e., II, 155.

¹⁵⁹⁰ A.g.e., I, 90.

2.3.2. İbdâl

Lügat olarak ibdâl; افعال vezninden اَبْدَلْ mâzi fiilinin masdarı olup “dönüştürme, çevirme” anlamlarındadır¹⁵⁹¹. Aynı zamanda “bir şeyin yerine başka bir şeyi koyma” anlamına da gelir¹⁵⁹².

Istılah olarak ise ibdâl “bir harfin yerine diğerini koymak” demektir¹⁵⁹³. Bir diğer ifade ile ibdâl “zarûret sebebiyle, güzelleştirme ya da edebî sanat gayesi ile bir harfin yerine başka bir harf getirmeye” denir¹⁵⁹⁴.

İbdâl harflerde ve hareketlerde olmak üzere ikiye ayrılır¹⁵⁹⁵.

2.3.2.1.Harflerde İbdâl

Nahiv ve sarf âlimlerinin çoğunluğuna göre dokuz harfte ibdâl yapılır. Bunlar; هَدَأْتُ مَوْطِيًا (Ezileni sakinleştirdim.) cümlesinde bir araya getirilmiştir¹⁵⁹⁶.

2.3.2.1.1. اَفْتِعال Bâbında İbdâl

a) اَفْتِعال Bâbının (ت) sinin (ط) ya Dönüşmesi

İbn ‘Atiyye {...وَأَلْقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا ...} (...Andolsun ki, biz onu dünyada (elçi) seçtik...)¹⁵⁹⁷, {... قَالَ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاهُ عَلَيْكُمْ ...} (... "Allah sizin üzerinize onu seçti, ..." dedi.)¹⁵⁹⁸, {... وَإِذْ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَاكِ ...} (Hani melekler demişlerdi: Ey Meryem!

¹⁵⁹¹ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, ل . د . ب . mad. (IV, 231).

¹⁵⁹² İbn Fâris, **Mu‘cemu mekâyîsu'l-luga**, ل . د . ب . mad. (I, 210); el-Lubdî, Muhammed Semîr Necîb, **Mu‘cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye**, Dâru'l-Furkân, Beyrut 1985, s. 19.

¹⁵⁹³ İbn Sîde, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâil el Mursî, **el-Muhassis**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-XVII, Beyrut 1904, XIII, 267; el-Hamlâvî, **a.g.e.**, s. 200.

¹⁵⁹⁴ İbn Ya‘îş, İbn Alî b. Ya‘îş en-Nahvî, **Şerhu'l-Mufassal**, İdâratu't-tibâ‘ati'l-müniriyye, I-X, Beyrut tsz., X, 6-7.

¹⁵⁹⁵ İbn Sîde, **a.g.e.**, XIII, 272.

¹⁵⁹⁶ İbn Sîde, **a.g.e.**, XIII, 267-268; İbn Ya‘îş, **a.g.e.**, X, 7-11; el-Hamlâvî, **a.g.e.**, s. 199-200; Bolelli, **Nahiv ve Sarf Terimleri**, Yasin Yayinevi, İstanbul 2006, s. 175.

¹⁵⁹⁷ el-Bakara (2), 130.

¹⁵⁹⁸ el-Bakara (2), 247.

Allah seni seçti...)¹⁵⁹⁹, { قَالَ يَا مُوسَىٰ إِنِّي اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتِي وَبِكَلَامِي ... } (Allah) Ey Musa! dedi, ben risaletlerimle ve sözlerimle seni insanların başına seçtim...)¹⁶⁰⁰, âyetlerindeki اصْطَفَى fiilinin, يَصْنُفُو - صَفَا dan alındığını, vezninin اِفْتِعَال bâbı olduğunu aktarır. O (ت) harfinin “uyum ve denklik” maksadıyla (ط) ya ibdâl edildiğini kaydeder¹⁶⁰¹.

Müellifimiz { وَهُمْ يَصْطَرِحُونَ فِيهَا رَبَّنَا أَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُ ... } (Onlar orada: Rabbimiz! Bizi çıkar, (önce) yaptığımızın yerine iyi işler yapalım! diye feryad ederler...)¹⁶⁰² âyetindeki يَصْطَرِحُونَ fiilinin ise aslının اِفْتِعَال bâbından يَصْتَرِحُونَ şeklinde olduğunu belirtir. Ayrıca mahreç yakınlığından dolayı (ت) harfinin (ط) ya ibdâl edildiğini aktarır¹⁶⁰³.

O, el-Kamer sûresinin 27. âyetinin tefsîrinde ise وَاصْطَبِرْ kelimesinin de اِفْتِعَال bâbından olduğunu ve (ت) harfinin “uyum ve denklik” maksadıyla (ط) ya ibdâl edildiğini zikreder¹⁶⁰⁴.

b) اِفْتِعَال Bâbının (ت) sinin (د) a Dönüşmesi

İbn ‘Atiyye { وَلَقَدْ جَاءَهُمْ مِنَ الْأَنْبَاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ } (Andolsun onlara, kötülükten önleyecek nice önemli haberler gelmiştir.)¹⁶⁰⁵ âyetindeki مُزْدَجَرٌ kelimesinin aslının مُزْتَجَرٌ olduğunu, mahreç uyumundan dolayı (ت) harfinin (د) a ibdâl edildiğini nakleder. Ayrıca

¹⁵⁹⁹ Âl-i İmrân (3), 42.

¹⁶⁰⁰ el-A‘râf (7), 144.

¹⁶⁰¹ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 332, 212, 433, II, 451.

¹⁶⁰² Fâtır (35), 37.

¹⁶⁰³ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, IV, 441.

¹⁶⁰⁴ *A.g.e.*, V, 218.

¹⁶⁰⁵ el-Kamer (54), 4.

ilk harfi ز olan her sülâsi fiilin اَفْتِعال bâbına aktarılması durumunda bu bâbın (ت) sinin (د) a dönüşeceğini de ifade etmekte ve اِزْدَاد ile اِزْدَكَف fiillerini buna örnek vermektedir¹⁶⁰⁶.

Müellifimiz { ... وَلَا أَقُولُ لِلَّذِينَ تَزْدَرِي أَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللَّهُ خَيْرًا ... } (... sizin gözlerinizin hor gördüğü kimseler için, "Allah onlara asla bir hayır vermeyecektir" diyemem...) ¹⁶⁰⁷ âyetindeki تَزْدَرِي kelimesinin زَرَى-يَزْرِي den اَفْتِعال bâbına aktarılarak تَزَّرِي şeklini aldığını kaydetmekte, اَفْتِعال bâbının (ت) sinin ise (د) a dönüştüğünü belirtmektedir¹⁶⁰⁸.

İbn ‘Atiyye, Yâsin sûresinin 57. âyetinin tefsîrinde ise يَدْعُونَ kelimesinin, دَعَا – يَدْعُوا dan اَفْتِعال bâbına aktarıldığını, aslının ise يَدْعِيون olduğunu, (ي) harfinin harekesinin (ع) harfine aktarıldığını ve (ت) harfinin de (د) a ibdâl edildiğini söylemektedir¹⁶⁰⁹.

Müellifimiz Yûsuf sûresinin 45. âyetinin tefsîrinde de وَادَّكَّرَ kelimesinin aslının اِدْتَكَّرَ bâbından اِدْتَكَّرَ olduğunu ancak (ت) harfinin (د) harfine önce ibdâl edilip sonra idğâm yapılmasıyla اِدْتَكَّرَ şeklini aldığını ifade etmektedir¹⁶¹⁰.

c) اَفْتِعال Bâbında Hemzenin (ت) ye Dönüşmesi

İbn ‘Atiyye { ... ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ ... } (...Sonra haksızlık ederek buzağıyı (tanrı) edindiniz...) ¹⁶¹¹, { ... فُلًا اتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللَّهِ عَهْدًا ... } (... De ki (onlara): Siz Allah katından bir söz mü aldınız? ...) ¹⁶¹², { وَأَتَّخَذَ قَوْمُ مُوسَى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ خُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُورٌ ... } (Musa'nın arkasından kavmi, zinet takımlarından, böğürebilen bir buzağı heykelini (tanrı)

¹⁶⁰⁶ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, V, 212.

¹⁶⁰⁷ Hûd (11), 31.

¹⁶⁰⁸ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 166.

¹⁶⁰⁹ *A.g.e.*, IV, 459.

¹⁶¹⁰ *A.g.e.*, III, 249.

¹⁶¹¹ el-Bakara (2), 51.

¹⁶¹² el-Bakara (2), 80.

edindiler...)¹⁶¹³, {وَآخِذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا} (Onlar, kendilerine bir itibar ve kuvvet (vesilesi) olsun diye Allah'tan başka tanrılar edindiler.)¹⁶¹⁴ âyetlerindeki أَخَذَ fiilinin اِتَّعَالَ bânına aktarıldığını ve fiilin aslından olan hemzenin (ت) ye ibdâl edildiğini belirtir¹⁶¹⁵.

d) اِفْتِعَالِ Bâbında (و) Harfinin (ت) ye Dönüşmesi

İbn ‘Atiyye {ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ} (O kitap (Kur'an); onda asla şüphe yoktur. O, müttakiler için bir yol göstericidir.)¹⁶¹⁶ âyetindeki لِّلْمُتَّقِينَ kelimesinin وَفَى dan اِتَّقَى bânına aktararak اَوْتَقَى şeklini alan ve (و) harfinin de (ت) ye ibdâl edilmesi ile اِتَّقَى fiilinden türeyen bir isim olduğunu kaydetmektedir. Müellifimiz bu isim üzerindeki diğer değişiklikleri de açıklamakta şu bilgileri tefsîrine taşımaktadır. لِّلْمُتَّقِينَ kelimesinin aslı للموتقين olup, kesra (ي) harfine ağır geldiği için sükûnlanmış ve iltikâu's-sâkineyn kuralı gereğince hazfedilmiştir. Daha sonra (و) harfi de (ت) ye ibdâl edilerek aslına dönmüş ve (ت) harfleri de birbirine idğâm edilmiştir¹⁶¹⁷.

2.3.2.1.2. تَفَاعُلِ Bâbında İbdâl

İbn ‘Atiyye {... وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ} (...Adını kullanarak birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'tan ve akrabalık haklarına riayetsizlikten de sakının...)¹⁶¹⁸ âyetindeki تَسَاءَلُونَ kelimesini İbn Kesîr, Nâfi‘, İbn ‘Âmir ve İbn ‘Amr’ın

¹⁶¹³ el-A‘râf (7), 148.

¹⁶¹⁴ Meryem (19), 81.

¹⁶¹⁵ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 143, 171, II, 454, IV, 31.

¹⁶¹⁶ el-Bakara (2), 2.

¹⁶¹⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 84.

¹⁶¹⁸ en-Nisâ (4), 1.

تَفَاعُلَ bâbından تَسَاءُلُونَ şeklinde ele aldıklarını ve ikinci (ت) harfinin (س) harfine ibdâl ve idğâm ile (س) harfini şeddeli olarak تَسَاءُلُونَ şeklinde okuduklarını ifade eder¹⁶¹⁹.

2.3.2.1.3.Kelimenin İlk Harfinde İbdâl

İbn ‘Atiyye { ... إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً ... } (... Ancak kâfirlerden gelebilecek bir tehlikeden sakınmanız başkadır...)¹⁶²⁰ âyetindeki تُقَاةً kelimesinin aslının فُعْلَةٌ vezninden تُقِيَّةٌ olduğunu belirtmekte ve (و) harfinin (ت) ye ibdâl edilerek تُقِيَّةٌ şeklini aldığını, (ي) harfinin ise (ا) e kalb olduğunu ve kelimenin تُقَاةٌ şeklini aldığını kaydeder¹⁶²¹.

Müellifimiz { إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ } (Şüphesiz, âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (mâbet), Mekke'deki (Kâbe)dir.)¹⁶²² âyetinin tefsîrinde ed-Dahhâk ve bazı âlimlere göre بِبَكَّةَ kelimesinin مَكَّةٌ anlamında olduğunu, Mâzin lüğatinde (ب) harfinin (م) e ibdâl edilerek مَكَّةٌ şeklinde okunduğunu nakleder¹⁶²³.

Ayrıca İbn ‘Atiyye { ...وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ } (...Eğer sabreder ve takvâ gösterirseniz, muhakkak ki bu, (yapılacak) işlerin en değerlisidir.)¹⁶²⁴ âyetindeki عَزْمٌ kelimesi hakkında en-Nakkâş'ın “(ح) harfi (ع) harfinden ibdâl olmuştur ve العزم ile الحرم kelimelerinin anlamları birdir” görüşünün hatalı olduğunu ileri sürer¹⁶²⁵.

¹⁶¹⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 4.

¹⁶²⁰ Âl-i İmrân (3), 28.

¹⁶²¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 419.

¹⁶²² Âl-i İmrân (3), 96.

¹⁶²³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 474.

¹⁶²⁴ Âl-i İmrân (3), 186.

¹⁶²⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 551.

2.3.2.1.4.Kelimenin Orta Harfinde İbdâl

İbn ‘Atiyye { ... قَدْ شَعَفَهَا حُبًّا ... } (... Yusufun sevdası onun kalbine işlemiş! ...) ¹⁶²⁶

âyetindeki شَعَفَهَا kelimesini Alî b. Ebî Tâlib, Ebu’r-Recâ ve el-E‘rac’ın (ع) harfini (ع) harfine ibdâl ile شَعَفَهَا şeklinde okuduklarını zikreder ¹⁶²⁷.

2.3.2.1.5.Kelimenin Son Harfinde İbdâl

İbn ‘Atiyye { ... قَالَ يَا وَيْلَتَا أَعْجَزْتُ أَنْ أَكُونَ مِثْلَ هَذَا الْعُرَابِ فَأُورِي سَوْأَةً أَحْيِي ... } (... "Yazıklar olsun bana! Şu karga kadar da olamadım mı ki, kardeşimin cesedini gömeyim" dedi ...) ¹⁶²⁸ âyetindeki وَيْلَتَا kelimesinin aslının يَا وَيْلَتَا olduğunu, sonundaki (ي) harfinin (ل) harfine ibdâl edildiğini aktarır ¹⁶²⁹.

Müellifimiz { ... وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً ... } (O, gökten su indirendir...) ¹⁶³⁰ âyetindeki مَاءً kelimesinin aslının ise موه olduğunu, (م) harfi fethalı olduğu için (و) harfinin (ل) e kalb olduğunu ve (هـ) harfinin de hemzeye ibdâl edildiği bilgilerini verir ¹⁶³¹.

Müfessirimiz { ... قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّأُ عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَى غَنَمِي ... } (O, benim asamdır, dedi, ona dayanırım, onunla davarlarıma yaprak silkelerim; ...) ¹⁶³² âyetindeki وَأَهُشُّ fiilini ise ‘İkrime’nin (ش) harfini (س) harfi ile ibdâl ederek وَأَهُشُّ şeklinde okuduğunu nakleder ¹⁶³³.

¹⁶²⁶ Yûsuf (12), 30.

¹⁶²⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 237. Diğer örnekler için Bkz. I, 423, 442.

¹⁶²⁸ el-Mâide (5), 31.

¹⁶²⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 181.

¹⁶³⁰ el-En‘âm (6), 99.

¹⁶³¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 327.

¹⁶³² Tâhâ (20), 18.

¹⁶³³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, IV, 41.

Müellifimiz { ... وَإِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا ... } (*... Doğru yolu görseler onu yol edinmezler...*)¹⁶⁴⁰ âyetindeki الرُّشْدِ kelimesindeki (ر) harfinin dammesinin fethaya ibdâl edilerek الرُّشْدِ şeklinde de okunduğu ve her ikisinin anlamının aynı olduğu bilgilerine yer verir¹⁶⁴¹. Ona göre { ... وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا ... } (*Eğer onlar barışa yanaşırlarsa sen de ona yanaş ...*)¹⁶⁴² âyetindeki فَاجْنَحْ fiilini cumhûr Temim lüğatinde olduğu üzere (ن) harfini fetha ile okumuşlar, el-Eşhab el-‘Ukeylî ise Kays lüğatinde olduğu üzere (ن) harfini damme ile فَاجْنَحْ şeklinde okumuştur¹⁶⁴³.

2.3.2.2.3. Kesra ile Fetha Arasında İbdâl

İbn ‘Atiyye { ... وَوَلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا ... } (*...Yoluna gücü yetenlerin o evi hacetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır...*)¹⁶⁴⁴ âyetindeki حِجُّ kelimesinin ilk harfinin kesrasının fetha ile ibdâl edilerek حِجُّ şeklinde de okunduğunu nakleder¹⁶⁴⁵.

Müellifimiz { وَالشُّعْبُ وَالْوَتْرُ } (*Çifte ve teke*)¹⁶⁴⁶ âyetinin tefsîrinde الوَتْرُ kelimesini cumhûrun Kureyş ve Hicaz lüğatlerine göre (و) harfini fethalı okuduklarını, Hamza, el-Kisâi ve el-Hasen’in ise Temim lüğatine göre kesralı وَالْوَتْرُ şeklinde okuduklarını aktarır¹⁶⁴⁷.

¹⁶⁴⁰ el-A‘râf (7), 146.

¹⁶⁴¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 454.

¹⁶⁴² el-Enfâl (8), 61.

¹⁶⁴³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 548.

¹⁶⁴⁴ Âl-i İmrân (3), 97.

¹⁶⁴⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 477.

¹⁶⁴⁶ el-Fecr (89), 3.

¹⁶⁴⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, V, 477.

Ayrıca İbn ‘Atiyye { قُرْآنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِي عَوْجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ } (Korunsunlar diye, pürüzsüz Arapça bir Kur'an indirdik.)¹⁶⁴⁸ âyetinin tefsîrinde عَوْج kelimesinin okunuşunda ihtilaf olduğunu belirtir. O, bir kısım kâriilerin (ع) harfini fetha ile okuduklarını, ancak bu durumda anlam farklılığının ortaya çıktığını söyler. Ona göre (ع) harfi kesralı عَوْج şeklinde okunduğunda “bir iş, bir durumda karışıklık-eğrilik”, fetha ile عَوْج şeklinde okunduğunda ise “insanlarda eğrilik-karışıklık” anlamı ifade eder¹⁶⁴⁹.

2.3.3. İ‘lâl

İ‘lâl; İlet harflerinden olan (ا, ي, و) harflerinin kalb, iskân ve hazf yollarından biriyle değiştirilmesi işlemine denir. İ‘lâl, özet olarak harf düşmesi ya da harf dönüşmesi şeklinde gerçekleşir¹⁶⁵⁰.

2.3.3.1. Harf Düşmesi Şeklinde Olan İ‘lâl

a) Muzâriilerinde Orta Harfi Meksûr Olan Sülâsî Fiillerin Muzârî ve Emrinde İ‘lâl

İbn ‘Atiyye, el-Enfâl sûresinin 18. âyetinin tefsîrinde مَوْهِنٌ kelimesinin وَهَنٌ fiilinden türediğini belirtir. Bu fiilin muzârisinin ise تَوَعَّدَ - يَعِدُّ ve وَلِيَّ - يَلِيَّ fiillerinde olduğu gibi يَهِنٌ şeklinde yer aldığını ve aslındaki (و) harfinin hazf olduğunu kaydeder. Ayrıca müellifimiz bu kelimenin el-Kisâf’ye göre أَوْهَنَ fiilinden türemiş olduğu fikrine de yer verir¹⁶⁵¹.

¹⁶⁴⁸ ez-Zumer (39), 28.

¹⁶⁴⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, IV, 529.

¹⁶⁵⁰ İbnu’l-Hâcib, Osman b. Ömer Ebû ‘Amr Cemâluddîn, **eş-Şâfiye fi ‘ilmi’t-tasrîf** (thk. Hasan Ahmed el-Osmân), el-Mektebetu’l-Mekkiyye, Mekke 1995, s. 66; es-Serrâc, Muhammed Alî, **el-Lubâb fi kavâ’idi’l-luga ve âlâtü’l-edeb** (nşr. Hayruddîn Şemsî Paşa), Dâru’l-fikr, Dimeşk 1983, s. 128.

¹⁶⁵¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 512; Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Sîbeveyh, **a.g.e.**, IV, 328.

b)Muzârîlerin Sonlarında Bulunan İllet Harfinde İ‘lâl

İbn ‘Atiyye, Hûd sûresinin 105. âyetinin tefsîrinde يَأْتِ kelimesini Hamza, İbn ‘Âmir ve ‘Âsım’ın sondaki illet harfinin hazfi ile يَأْتِ şeklinde okuduklarını, el-Kisâî, Nâfi‘ ve Ebû ‘Amr’ın ise illet harfinin sübûtu ile يَأْتِي şeklinde okuduklarını nakleder. Ona göre kelimenin sonunda illet harfinin sübûtu asıldır. Hazfi ise tahfif sebebiyledir¹⁶⁵².

O, el-‘Alak sûresinin 18. âyetinin tefsîrinde ise سَدَّعْ muzârî fiilinin sonundaki (و) harfinin ihtisâr ve tahfif sebebiyle hazf edildiğini de kaydetmektedir¹⁶⁵³.

2.3.3.2.Harf Dönüşmesi Şeklinde Olan İ‘lâl

İbn ‘Atiyye, Yûsuf sûresinin 65. âyetinin tefsîrinde قَالَ ve بَاع fiillerinin meçhûllerinin قِيلَ ve بِيَع şeklinde olduğunu, ancak bu fiillerin illet harflerinde meydana gelen değişikliklerle قَوْلَ ve بُوعَ şeklinde de okunduğunu aktarmaktadır. Ve bu durumu ecvef fiillerin meçhûllerinde meydana gelen değişiklikler ile açıklamaktadır¹⁶⁵⁴.

Müellifimizin sarf ilmine dâir buraya kadar ele aldığımız görüşlerinden şu sonuçları çıkarmak mümkündür;

Müfessirimiz kelimelerin müfred, tesniye ve cem‘leri, müzekker ya da müennes kullanımları, fiillerin bâbları, bâbların fiillerin anlamına olan etkisi, kelimelerin bünyelerinde meydana gelen değişiklikler gibi sarf konularında müteber görüşleri ele almış bazen şâz diye nitelendirdiği farklı tevcihleri de tefsîrine taşımıştır. O kelimelerin vezinlerini açıklarken aynı vezinden kullanılan başka kelimeleri de örnek vermiştir. Müellifimiz daha çok Arap isti‘mâline bağlı kalarak fiillerin hangi bâbtan kullanıldığını, aynı bâbtan kullanılan diğer fiilleri, ele alınan fiilin mücerredî ile mezidî arasındaki anlam farklarını ve fiilin kullanıldığı bâbın karakteristik özelliklerini de açıklamıştır.

¹⁶⁵² A.g.e., III, 207-208.

¹⁶⁵³ A.g.e., V, 503.

¹⁶⁵⁴ A.g.e., III, 260.

Özellikle mücerred fiiller mezid bâblara aktarılırken meydana gelen idgam, ibdâl ve i'lâl bahislerinde ayrıntılı açıklamalar yapmış, kelime üzerinde meydana gelen her değişikliğe tefsîrinde yer vermiştir. Kelimelerin vezinlerini açıklarken ayrıca Arapların kullanımından örnekler ile anlamlarını da açıklamıştır.

Sarf konularında yaptığı tercihlerinde de onun meşhur olan kullanımı temel aldığı görülür.

O sarf ilminin önemli bir kısmını oluşturan ibdâl ve idgâm konularında ise neredeyse üzerinde müstakil çalışma yapılabilecek kadar bilgiye yer vermiştir. O, ibdâl ve idgâm konularında bazen kâide zikrederek bazen de kıyâs yolu ile açıklamalar yapmış, muhâtabın kelime üzerinde gerçekleşen her değişiklikten haberdâr olmasını sağlamıştır.

3. el-MUHARRARU'L-VECİZ'DE BELÂGAT

Bu çalışmamızın ikinci bölümünde *el-Muharraru'l-vecîz*'in muhtevâsı ile ilgili bilgiler verirken İbn 'Atiyye'nin belâgat ilmine, nahiv, sarf ve lügat kadar olmasa da, azımsanmayacak derecede önem verdiğini belirtmiştik. O âyetler hakkında, lügat, nahiv ve sarfla ilgili nakledilen görüşleri zikredip bunları izah ettikten sonra sözlerini, bu âyetler hakkındaki belâgat ile ilgili açıklamaları ve görüşleri zikrederek bitirmektedir. Ayrıca belâgat ile ilgili açıklamalarına genellikle tefsîr ettiği âyet ya da âyet gruplarının aralarında yer vermektedir. Bir diğer ifade ile belâgata ait bilgileri tefsîrinin değişik yerlerinde dağınık bir şekilde ele almaktadır. O belâgata ait açıklamalarında bazen sadece edebî sanatın ismini zikretmekte bazen de zikrettiği edebî sanatla ilgili bilgiler vermektedir. Örneğin o {...وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَبَيِّنَ لَكُمْ الْحَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْحَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ .. } (... Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığından) ayırt edilinceye kadar yeyin, için,)¹⁶⁵⁵ âyetinin tefsîrinde الْحَيْطُ الْأَبْيَضُ ve الْحَيْطُ الْأَسْوَدُ kelimeleri ile hem istiâre hem de teşbih yapıldığını ifade eder¹⁶⁵⁶. Onun bu açıklamasında sadece âyetteki edebî sanatların isimlerini zikretmekle yetindiği görülür. Ancak {وَرَسُولًا فَدَقَّصْنَاَهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ

¹⁶⁵⁵ el-Bakara (2), 187.

¹⁶⁵⁶ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 220.

{ وَرُسُلًا لَّمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ وَكَلَّمَ اللَّهُ مُوسَى تَكْلِيمًا } (Bir kısım peygamberleri sana daha önce anlattık, bir kısmını ise sana anlatmadık. Ve Allah Musa ile gerçekten konuştu.)¹⁶⁵⁷ âyetinin tefsîrinde ise o تَكْلِيمًا masdarının hakikati teyid için geldiğini ifade etmekte ve bu âyette teşbih ya da istiârenin aranamayacağını söylemektedir. Ayrıca bu hususta belâgat açısından şu kâideyi zikretmektedir; Araplar bir fiili masdarı ile tekid ettiklerinde genellikle fiilin gerçekleştiğini ya da meydana geliş şeklini açıklarlar. Bu durumda o cümlede teşbih ve istiâre gibi edebî sanatlar aranmaz, çünkü bu câiz değildir¹⁶⁵⁸. Müellifimizin bu âyetin tefsîrinde belâgat ile ilgili yaptığı açıklamalara dikkat edilirse onun belâgatla ilgili temel yaklaşıma dikkat çektiği görülecektir.

İbn ‘Atiyye tefsîrinin on beş yerinde belâgatçıların da kullandıkları cümlenin unsurları olan الْمُسْنَدُ ve الْمُسْنَدُ الْيَهُ ve Örneğin o { وَإِذَا مَا أَنْزَلْتُ سُورَةً نَظَرَ } (Bir sûre indirildiği zaman, (göz kırpıp alay ederek) birbirlerine bakar (ve): (Çevreden) sizi birisi görüyor mu? diye sorarlar, sonra da (sıvışıp) giderler. Anlamayan bir kavim oldukları için Allah onların kalplerini (imandan) çevirmiştir.)¹⁶⁵⁹ âyetinin tefsîrinde "أَنْزَلْتُ" kısmının cümlenin müsnedi olan أَنْزَلْتُ mâzi fiili ile başladığını, böylelikle onlara günahlarının çokluğu anlatılmak istendiğini vurgular¹⁶⁶⁰. Müellifimiz { أَنْزَلْتُ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ } (Bu misakı kabul eden sizler, (verdiğiniz sözün tersine) birbirinizi öldürüyor, aranızdan bir zümreyi yurtlarından çıkarıyor, kötülük ve düşmanlıkta onlara karşı birleşiyorsunuz...)¹⁶⁶¹ âyetinin tefsîrinde ise "أَنْزَلْتُ أَنْتُمْ هَؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ" ifadesi ile ilgili hocası Ebu’l-Hasan b. Ahmed’in şunları söylediğini aktarır; أَنْزَلْتُ mübtedâ olduğu için merfû, أَنْزَلْتُ mukaddem haber, تَقْتُلُونَ ise haldir. Mana bu kelime ile tamamlanmaktadır. Cümlenin söylenme gayesi bu olduğu için ondan

¹⁶⁵⁷ en-Nisâ (4), 164.

¹⁶⁵⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 137.

¹⁶⁵⁹ et-Tevbe (9), 127.

¹⁶⁶⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 99.

¹⁶⁶¹ el-Bakara (2), 85.

mustagni olmak söz konusu değildir. Hal olan bu kısım müsned müsnedün ileyh ile cümle tamamlandıktan sonra yer almıştır. Tıpkı bu senin هذا زَيْدٌ مُنْطَلِقًا (Bu ayrılmakta olan Zeyd'dir.) sözündeki gibidir. Sen bu sözünle onun Zeyd olduğunu değil, onun ayrılmakta olduğunu haber vermeyi kasetmişsindir¹⁶⁶².

İbn 'Atiyye belâgata dâir sanatların açıklanmasında, arasındaki farkların ortaya konulmasında, tercihini belirtirken tercih sebebini ifâdesinde bazen Kur'ân'a, bazen hadîse, bazen İsti'mâlu'l-'Arab'a bazen de Arap şiirine mürâcaat etmekte ve onlardan örnekler vermektedir. Örneğin { يَا أَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلَى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ ... } (Ey ehl-i kitap! Peygamberlerin arası kesildiği bir sırada size elçimiz geldi. Gerçekleri size açıklıyor ki ...) ¹⁶⁶³ âyetindeki فَتْرَةٍ kelimesi ile istiâre yapıldığını belirtmektedir. Ona göre fetretten maksat; belli bir dönem resûllerin gelmesinin kesilmesidir. Bununla aslında hareketten sonra sükûnet kasdolunmuştur. O, bu kelime ile yapılan istiâre için önce Hz. Peygamber'in (لِكُلِّ عَمَلٍ شِدَّةٌ وَلِكُلِّ شِدَّةٍ فَتْرَةٌ ¹⁶⁶⁴) (Her işin bir zorluğu vardır, her zorlukta ise (sonrasında) bir rahatlama vardır) sözüyle, daha sonra da şâirin وَإِنِّي لَتَعْرُونِي (Seni hatırladığım için gönlüme rahatlık geldi) beyti ile örneklendirmektedir¹⁶⁶⁵.

Müellifimiz el-Enfâl sûresinin 2. âyetinin tefsîrinde ise إِنَّمَا edatı hakkında yaptığı açıklamalarını âyet ve hadîs ile istişhâd eder. Ona göre bu edat, ilgili âyette mübalağa ve tekid ile birlikte hasr edatı olarak kullanılmıştır. Ayrıca o إِنَّمَا nin bu şekildeki kullanımı için { قُلْ إِنَّمَا يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ } (De ki: Bana

¹⁶⁶² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 174.

¹⁶⁶³ el-Mâide (5), 19.

¹⁶⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, **a.g.e.**, XI, 375., h.no: 6764; el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. 'Amr b. Abdilhâlık, **el-Müsned** (thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh), Mektebetu'l-'ulûm ve'l-hikem, Medîne 2009, VI, 337-338; İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, **Sahîhu İbni Huzeyme** (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut tsz., III, 293; et-Tahâvî, Ebû Ca'fer, **Şerhu Müşkili'l-âsâr** (thk. Şuayb el-'Arnavût), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1994, III, 266, 268, 269.

¹⁶⁶⁵ el-Esfehânî, Ebu'l-Ferec Alî b. Hüseyin, **Kitâbu'l-Egâni** (thk. Abdulkarîm el-'Azbâvî-'Abdulazîz Matar), el-Hey'etu'l-Mısırye li'l-kütüb, Mısır 1994, XXIV, 123; el-Bagdâdî, **Hizânetu'l-edeb**, III, 259.

¹⁶⁶⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 172.

sadece, sizin ilâhınızın ancak bir tek Allah olduğu vahyedildi. Hâla müslüman olmayacak mısınız?)¹⁶⁶⁷ âyetini de istişhâd eder. Ona göre bu edat bazen de sadece mübalağa ve tekid bildirir, hasır ifade etmez. Hz. Peygamberin (إِنَّمَا الرَّبَّاءُ فِي النَّسِيئَةِ¹⁶⁶⁸) (Artış, ancak veresiye satışta olur) anlamındaki bu sözü ile senin إِنَّمَا الشَّحَاؤُ عُنْتَرُهُ (Gerçek cesur ‘Antera’dır.) sözün bu kabildendir¹⁶⁶⁹.

İbn ‘Atiyye nahiv, sarf ve lügat konularında olduğu gibi belâgat konularında da kendinden önceki âlimlerin görüşlerine yer vermiş, onların konu hakkında yaptıkları açıklamalara mürâcaat etmiş ve onların görüşlerini aktarmıştır. O yeri geldiğinde قَالَ بِعُضِّ أَصْحَابِ الْمَعَانِي gibi ifadelerle de bazı belâgat konularında isim vermeden nakilde bulunmuştur¹⁶⁷⁰. O yaptığı nakillerde belâgat konularında da görüşleri aktarmakla kalmamış, değerlendirmede bulunmuş, farklı vecihler arasında tercihini belirtmekten geri durmamıştır. Örneğin { اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ... } (Onlar için ister af dile, ister dileme; onlar için yetmiş kez af dilesen de Allah onları asla affetmeyecek...)¹⁶⁷¹ âyetindeki emir lafızları hakkında emrin şart ve tahyîr olmak üzere iki şekilde manalandırıldığını aktarmış, bunlardan doğru olanın ise emrin tahyîr anlamı olduğunu ifade etmiştir¹⁶⁷².

Müellifimiz bazı nahvî tercihlerinde ise belâgat ve fesahati dikkate almış, tercihlerini belâgat ve fesahate uygun olandan yana yapmıştır¹⁶⁷³. O bazı nahvî değerlendirmelerinde de nahiv ve belâgat kurallarını beraber ele alarak sonuca ulaşmıştır¹⁶⁷⁴.

¹⁶⁶⁷ el-Enbiyâ (21), 108.

¹⁶⁶⁸ Müslim, **a.g.e.**, Buyû’, h.no: 1596; en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Bahr b. Sinân, **Kitâbu’s-Sünen**, Beytu’l-efkâr, Riyad tsz., Buyû’, V, 270, h.no: 4581; el-Kazvînî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, **Sünen-i İbn-i Mâ’ce**, (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru İhyâi’l-kütübi’l-‘Arabiyye, Kahire tsz., Ticârât, II, 759, h. no: 2257.

¹⁶⁶⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 500.

¹⁶⁷⁰ **A.g.e.**, III, 370.

¹⁶⁷¹ et-Tevbe (9), 80.

¹⁶⁷² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 64.

¹⁶⁷³ **A.g.e.**, II, 267.

¹⁶⁷⁴ **A.g.e.**, II, 323.

Buraya kadar İbn ‘Atiyye’nin belâgat konularındaki metodunu arz etmeye çalıştık. Bu genel bilgilerin ardından kısaca belâgat ilmi hakkında bilgi verdikten sonra *el-Muharraru’l-vecîz*’de belâgatın ne ölçüde yer aldığına temas etmek istiyoruz.

Sözlükte belâgat varmak, hedefe ulaşmak, bir yere ulaşmak gibi anlamlara gelir ki hepsinde ortak anlam “bir şeye vusûl yani ulaşmaktır”¹⁶⁷⁵.

Terim olarak ise belâgat; Kelâmın zorlama ve yapmacıktan hâli bir şekilde, hem fasih hem de muktezây-ı hâle (durumun gereğine) uygun bir durumda söylenmesidir¹⁶⁷⁶. Bu bağlamda kelâmın belîg olmasından maksat; lafızlarında fesâhat ile birlikte kelâmın muhatabın akıl sevisine ve şartların durumuna uygunluğu ve beyân ve mantık açısından kuvvetli olmasıdır¹⁶⁷⁷. Diğer belâgat tarifleri ise özetle şöyledir¹⁶⁷⁸;

Az lafızda çok mananın bulunması,

Îcâzın hüsnü ile mananın isabeti,

Manalı bir şimşek,

Maksadın ortaya çıktığı söz,

Lafzın az, mananın çok olması.

Belâgat, kelâmın kısımları ile müteallikâtının hallerinden ve muktezây-ı hâle uygun olarak ifâde edilen tabirlerin özelliklerinden, ifade tarzlarından; bir diğer ifade ile

¹⁶⁷⁵ el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-‘Ayn*, I, 161; el-Câhîz, Ebû Osmân ‘Amr b. Bahr, *el-Beyân ve’t-tebyîn*, 7. Baskı, Mektebetu’l-hâncî, I-IV, Kahire 1998, I, 88-98; el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, *Tehzîbu’l-luga*, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Muhammed Alî en-Neccâr), ed-Dâru’l-Mısriyye, I-XV, Kahire 1964, VIII, 139; İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyîsu’l-luga*, ب . ل . غ . mad. (I, 301-302); İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, ب . ل . غ . mad. (IV, 345-346); ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-belâga*, (thk. Muhammed Bâsıl), Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, I-II, Beyrut 1998, I, 75.

¹⁶⁷⁶ el-Câhîz, *a.g.e.*, I, 88-98; el-Kazvînî, el-Hafîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed, *el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga*, Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 2003, s. 20; el-Cârim, Ali – Emin, Mustafa, *el-Belâgatu’l-vâziha*, Dâru kahramân, İstanbul 1984, s. 6-9; Bolelli, *Belâgat Beyân-Me‘ânî- Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyatı*, 5. Baskı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 27.

¹⁶⁷⁷ el-Hâşimî, es-Seyyid Ahmed, *Cevâhiru’l-belâga fi’l-me‘ânî ve’l-beyân ve’l-bedî‘*, (thk. Yûsuf es-Sameylî), el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 1999, s. 39-40.

¹⁶⁷⁸ İbn Raşîk, Ebû Alî el-Hasan, *el-‘Umde fi mehâsini’ş-Şi‘r ve âdâbih ve nakdih*, (thk. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd), 5. Baskı, Dâru’l-cîl, I-II, Beyrut 1981, I, 242.

hakikat, mecâz, kinâye gibi belâgî sanatlardan bahseder. Özetle fikrî ve lâfzî güzellikler onun konusunu teşkil eder¹⁶⁷⁹.

Kelâmın belâgatının mertebeleri olduğu söylenmiştir. Buna göre en fasih söz; beşerin mislini ortaya koymakta âciz kaldığı Kur'ân'ı Kerîm'in âyetleridir. Sonra onu cevâmiu'l-kelîm olan Hz. Peygamberin sözlü hadisleri ile Câhiliyye ve İslâm dönemlerindeki bazı şâir ve ediplerin sözleri takip eder¹⁶⁸⁰.

Belâgat ilminin de diğer ilim ve sanatlar gibi kendine âit kâideleri, usûlü ve edatları vardır. Belâgat temelde Me'ânî, Beyân ve Bedî olmak üzere üçe taksim edilir¹⁶⁸¹.

3.1. Meânî İlimi

Meânî ilmi, lafızların muktezây-ı hâle mutâbakatını bildiren ahvâle dair usûl ve kâideleri açıklayan ve belâgatın temeli sayılan önemli bir ilimdir. Değişik cümle şekilleri ve bunların kullanılışları, lafızların muktezâyı hâle mutabakatını bildiren ahvâle dair usûl ve kâideler, ilmu'l-meânî'nin konusu içinde mütâlâa edilir¹⁶⁸². Bu ilim sayesinde murâd edilen mananın hatadan hâli kalarak doğru bir şekilde anlaşılması mümkündür. Yine bu ilim sayesinde cümlede yer alan takdîm/te'hîr, hazf/zıkr, îcâz/itnâb ya da fasl/vaslın zikredilme sebebi anlaşılır ve bu sanatlar ile cümlenin gerçek manası ayırt edilir. Bazı âlimler de bu ilim ile kelâmdaki karışıklıklar temizlenir, kapalılıklar açılır, gizli olanlar ortaya çıkar, uzak yakınlaşır, meçhûl mâruf ve mukayyed de mutlak olur demişlerdir¹⁶⁸³.

¹⁶⁷⁹ Fehmî, Abdurrahmân, **Medresetu'l-'Arab**, (haz. Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren), Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2005, s. 172; Eren, Cüneyt-Uzunoğlu, Vecih, **Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat**, Sütun Yayınları, İstanbul 2008, s. 24.

¹⁶⁸⁰ el-Merâgî, Ahmed Mustafa, **'Ulûmu'l-belâga**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993, s. 36-37.

¹⁶⁸¹ el-Kazvînî, **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, s. 4. el-Merâgî, **a.g.e.**, s. 41.

¹⁶⁸² el-Cürcânî, Seyyid Şerîf Alî b. Muhammed, **el-Hâşiyetu 'ale'l-Mutavvel şerhu Telhîs miftâhu'l-'ulûm fî 'ulûmi'l-belâga**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 2007, s. 47; el-Kartâcennî, **Minhâcu'l-bulegâ ve sirâcu'l-'udebâ**, (nşr. Muhammed el-Habîb), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1981, s. 9; Sultânî, Muhammed Alî, **el-Muhtâr min 'ulûmi'l-belâga ve'l-'arûz**, Dâru'l-'Asmâi, Dımeşk 2009, s. 9; Eren, Cüneyt-Uzunoğlu, Vecih, **Hülâsatu'l-belâga**, Cantaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 9.

¹⁶⁸³ el-Kazvînî, **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, s. 4; el-Kartâcennî, **a.g.e.**, s. 45; el-Merâgî, **a.g.e.**, s. 41; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâga fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'**, s. 47.

Meânî ilminin temellerini Haber ve İnşâ cümleleri teşkil eder. Bir diğer ifade ile îrâd edilen söz bu ilme göre ya haber cümlesidir ya da inşâ cümlesidir¹⁶⁸⁴.

3.1.1. Haber Cümlesi

Doğru ve yalan olma ihtimali olan söze haber cümlesi denir. Yani sözü söyleyen kimseye o bu sözünde doğrudur veya yalancıdır diyebileceğimiz her kelâma haber cümlesi denir. Haberin doğru olmasından maksat ise beyân edilen kelâmın hakikate uygun ya da hakikate muhalif olmasıdır. Eğer söz gerçeğe uygun ise beyân sahibi sözünde doğrudur, eğer hakikate muhalif ise yalancıdır denir¹⁶⁸⁵. Haber cümlesi bazen bir karine ya da sözün siyâkından anlaşılacağı üzere farklı maksatlar için söylenir. İbn ‘Atiyye de haber cümlesinin aşağıdaki maksatlar için söylenmiş olabileceği üzerinde durur.

a) Haberin (الأمر) Emir İfade Etmesi

{وَلَيْنُ أَتَيْتَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ آيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ وَمَا أَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ وَمَا بَعْضُهُمْ...}

{...} *(Yemin olsun ki (habibim!) sen ehl-i kitaba her türlü âyeti (mucizeyi) getirsen yine de onlar senin kiblene dönmezler. Sen de onların kiblesine dönecek değilsin. Onlar da birbirlerinin kiblesine dönmezler...)*¹⁶⁸⁶ âyetini tefsîr ederken "وَمَا أَنْتَ" (sen onları kiblesine bağlanma) şeklinde özetlenebileceğini ifade eder¹⁶⁸⁷.

¹⁶⁸⁴ el-Cürcânî, Ebû Bekr ‘Abdulkâhir, **Kitâbu Delâilî'l-i'câz**, (tlk. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matbaatu'l-medenî, Kahire 1992, s. 527. Fazl, Hasan ‘Abbâs, **el-Belâga funûnuhâ ve efnânuhâ 'ilmu'l-me'ânî**, Dâru'l-Furkân, Ürdün 1985, s. 85.

¹⁶⁸⁵ el-Cürcânî, **Kitâbu Delâilî'l-i'câz**, s. 527-529; es-Sekkâkî, Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî, **Miftâhu'l-'ulûm**, el-Matbaatu'l-meymeniyye, Mısır 1901, s. 70-73; el-Kazvîni, **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, s. 4.

¹⁶⁸⁶ el-Bakara (2), 145.

¹⁶⁸⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 223.

Ayrıca müellifimiz el-Bakara sûresinin 158. âyetinin tefsîrinde de "إِنَّ الصَّغَا وَالْمَرْوَةَ

" مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ " ifâdesinin **emir** anlamında olduğunu kaydeder¹⁶⁸⁸.

b)Haberin (النهي) Nehiy / Yasaklama İfade Etmesi

﴿فَإِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَادْكُرُوا اللَّهَ كَدِكْرِكُمْ آبَاءَكُمْ أَوْ أَشَدَّ ذِكْرًا فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا

{... فِي الدُّنْيَا (Hac ibadetlerinizi bitirince, babalarınızı andığımız gibi, hatta ondan daha kuvvetli bir şekilde Allah'ı anın. İnsanlardan öyleleri var ki: Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver, derler...)}¹⁶⁸⁹ âyetinin tefsîrinde "فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ" ifâdesinin **nehiy** anlamında olduğunu, bu cümle ile insanların sadece dünyayı istemekten nehiy edildiklerinin vurgulandığını belirtir¹⁶⁹⁰.

c)Haberin (الوعيد) Tehdit / Korkutma İfade Etmesi

﴿هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْعَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ...﴾ (Onlar, ille de buluttan gölgeler içinde Allah'ın ve meleklerinin gelmesini mi beklerler?...) ¹⁶⁹¹ âyetinin tefsîrinde "إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ" ifâdesinin **tehdit** anlamında olduğunu, kıyâmet gününün ya da ölüm esnasında meleklerin gelişi ile tehdidin kastedildiğini aktarır¹⁶⁹². el-Bakara sûresinin 211. âyetinin tefsîrinde ise "فَإِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ" ifâdesinin **korkutma** anlamını içerdiğini kaydeder¹⁶⁹³.

¹⁶⁸⁸ A.g.e., I, 229. Diğer örnekler için bkz. I, 270, 310, II, 550.

¹⁶⁸⁹ el-Bakara (2), 200.

¹⁶⁹⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 276.

¹⁶⁹¹ el-Bakara (2), 210.

¹⁶⁹² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 283.

¹⁶⁹³ A.g.e., I, 284. Diğer örnek için bkz. I, 322, V, 502.

d)Haberin(الوعد)Vaad İfade Etmesi

{... Eğer ...} فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ { İbn ‘Atiyye *tevbe eder, namazı dosdoğru kılar, zekâtı da verirlerse artık yollarını serbest bırakın. Allah yarlığayan, esirgeyendir.*)¹⁶⁹⁴ âyetinin tefsîrinde "إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ" ifâdesi ile **vaadin haber sîgasında yer aldığına** dikkat çekmektedir¹⁶⁹⁵.

e)Haberin (التحذير) Sakındırma / Uyarı İfade Etmesi

{نَسَاؤُكُمْ حَزْتُ لَكُمْ فَأْتُوا} Bazen haber cümlesi sakındırma maksadıyla gelir. Örneğin *نَسَاؤُكُمْ حَزْتُ لَكُمْ فَأْتُوا* { *Kadınlarınız sizin için bir tarladır. Tarlanıza nasıl dilermeniz öyle varın. Kendiniz için önceden (uygun davranışlarla) hazırlık yapın. Allah'tan korkun, biliniz ki siz O'na kavuşacaksınız. (Yâ Muhammed!) müminleri müjdele!*)¹⁶⁹⁶ âyetinde "نَسَاؤُكُمْ" ifâdesi bu amaçla söylenmiştir. Müellifimiz bu cümlenin **mübâlagalı sakındırma/uyarı** ifade ettiğini söyler. "O'na kavuşacaksınız" denilerek yapılacak çirkin davranıştan sakınılması gerektiğinin vurgulandığını ifade eder¹⁶⁹⁷.

f)Haberin (التلهف) Hayıflanma / Üzülme İfade Etmesi

{فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنثَىٰ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعْتَ وَلَئِنِ الذَّكَرُ كَانَلَأُنثَىٰ وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ} İbn ‘Atiyye *(Onu doğurunca, Allah, ne doğurduğunu bilip dururken: Rabbim! Ben onu kız doğurdum. Oysa erkek, kız gibi değildir. Ona Meryem adını verdim... dedi.)*¹⁶⁹⁸

¹⁶⁹⁴ et-Tevbe (9), 5.

¹⁶⁹⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 8. Diğer örnek için bkz. I, 321-322, III, 203.

¹⁶⁹⁶ el-Bakara (2), 223.

¹⁶⁹⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 300.

¹⁶⁹⁸ Âl-i İmrân (3), 36.

âyetinin tefsîrinde " رَبِّ إِيَّيَّ وَضَعْتُهَا أُنثَىٰ " ifâdesi ile **haber in hayıflanma / üzülme** ifade ettiğini zikreder¹⁶⁹⁹.

g)Haberin (التوبيخ) Kınama / Ayıplama İfade Etmesi

{ أَلْهَأَكُمُ التَّكَاثُرُ } (Çokluk kuruntusu sizi o derece oyaladı ki)¹⁷⁰⁰ âyeti ile ilgili olarak müellifimiz, kadınları alaya alarak eğlenme, boş konuşma, mallarla, çocuklarla övünme vb. gibi durumların insanı meşgul ettiğini, bu durumda olanların ise **kınandığını** ifade eder¹⁷⁰¹.

ğ)Haberin (الاحتقار) Aşağılama / Küçümseme İfade Etmesi

Bazen haber aşağılama maksadıyla gelir. Örneğin { وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ } (Onlardan önce de, eşya ve görünüş bakımından daha güzel olan nice nesiller helâk ettik.)¹⁷⁰² âyeti ile ilgili olarak İbn ‘Atiyye, bu âyetin Allah (c.c) nun Hz. Muhammed’e daha önceden mal bakımından daha çok olan ve görünüş bakımından çok daha güzel olan nice milletleri inkârları sebebiyle helak ettiklerini haber vermek maksadıyla söylendiğini zikreder. Ancak bunların Allah (c.c) katında hiçbir kıymetinin olmadığını, Allah (c.c) nun onların bu durumlarını **aşağıladığını** ifade eder¹⁷⁰³.

h)Haberin (الدعاء) Dua İfade Etmesi

{ وَإِذَا جَاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِآيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ أَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنكُمْ سُوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِن بَعْدِهِ... } (Ayetlerimize inananlar sana geldiğinde onlara de ki: Selâm size! Rabbiniz merhamet etmeyi kendisine yazdı. Gerçek şu ki: Sizden kim,

¹⁶⁹⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 424-425.

¹⁷⁰⁰ et-Tekâsur (102), 1.

¹⁷⁰¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, V, 518.

¹⁷⁰² Meryem (19), 74.

¹⁷⁰³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, IV, 28.

*bilmeyerek bir kötülük yapar, sonra ardından tevbe ederse, ...)*¹⁷⁰⁴ âyetinin tefsîrinde "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ" ifâdesinin haberî cümle olduğunu ve **dua ifade** ettiğini kaydeder¹⁷⁰⁵.

3.1.2. İnşâ Cümlesi

İnşâ, lügatta icâd etmek, yoktan var etmek, yaratmak anlamlarına gelir¹⁷⁰⁶. İstilah olarak ise inşâ; doğru ve yalan ihtimali olmayan söze denir. Yani beyân edilen sözde hükmün doğru ya da yanlış olma yönü bulunmayan bir isteği, emri, şartı bildiren ifadedir. Bu tür cümlelerin haberî cümlelerde olduğu gibi bir haber verme maksadı olmayıp, talep maksadı vardır. Türkçemizde dilek cümlesinin karşılığıdır¹⁷⁰⁷. İnşâ cümleleri talebî ve gayr-i talebî olmak üzere ikiye ayrılır¹⁷⁰⁸.

Talebî inşâ; İstek anında var olmayan bir şeyin yapılması ya da yapılmaması istenilen inşâdır. Bu emir, nehiy, temennî, soru ve nidâ sîgaları ile muhâtabtan talepte bulunularak yapılır¹⁷⁰⁹.

Gayr-i Talebî İnşâ; Herhangi bir isteği ifade etmeyen inşâdır. Bu tür inşânın pek çok sîgası vardır. Bunlar yemin, övme, yerme, ta'accub ve akit gibi sîgalarla kurulan cümleleri içine alır¹⁷¹⁰.

¹⁷⁰⁴ el-En'âm (6), 54.

¹⁷⁰⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 297.

¹⁷⁰⁶ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, ش . ن . ع . mad. (VI, 4419).

¹⁷⁰⁷ İstek kipi, genel anlamda fiile istek anlamı veren, yapılan işin istendiğini veya o işe niyet edildiğini gösteren bir kiptir. Ayrıca korku, kuşku, tahmin gibi duyguları belirtmede de kullanılır. (Korkmaz, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK, Ankara 2003, s. 648; Karaçiyil, Fatmahan, **İstek ve Emir Kiplerinin Öğretimi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, s. 38.

¹⁷⁰⁸ el-Kazvînî, **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, 108, es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 131; el-Cürcânî, **el-Hâşiyetu 'ale'l-Mutavvel şerhu Telhîs miftâhu'l-'ulûm fî 'ulûmi'l-belâga**, s. 250; Komisyon, **Şurûhu't-Telhîs**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-IV, Beyrut tsz., II, 234; ez-Zemahşerî, **Esâsu'l-belâga**, II, 268; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâga**, s. 70; Vehbe, Mecdî - el-Mühendis, Kâmil, **Mu'cemu'l-mustalahâti'l-'Arabiyye fî'l-luga ve'l-edeb**, Mektebetu Lübnân, Beyrut 1984, s. 63; Matlûb, Ahmed, **Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tetavvuruhâ**, Matba'atu'l-mecme'î'l-'ilmi'l-'Irâkî, I-II, Bagdat 1983, I, 329-332; Bolelli, **Belâgat Beyân-Me'ânî- Bedf' İlimleri Arap Edebiyatı**, s. 229; Eren, Cüneyt-Uzunoglu, Vecih, **Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat**, s. 61.

¹⁷⁰⁹ el-Kazvînî, **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, 108; es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 131.

¹⁷¹⁰ el-Kazvînî, **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, 108; es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 131; el-Cürcânî, **el-Hâşiyetu 'ale'l-Mutavvel şerhu Telhîs miftâhu'l-'ulûm fî 'ulûmi'l-belâga**, s. 250-252; el-Merâgî, **a.g.e.**, s. 61; Sultânî, **a.g.e.**, 31-33.

3.1.2.1.Emir

Belâgat âlimleri emri nehyin zıddı olarak görmüşler ve şu şekilde tanımlamışlardır: Emir; konumu ne olursa olsun muhataptan yaptırım amaçlı olarak o işin yapılmasını ilzam ve talep etmektir¹⁷¹¹.

Bir başka tanıma göre ise emir; üstünlük vechiyle muhataptan bir işin yapılmasını istemek veya mecbur tutmaktır. Emir sîgaları dört tanedir. Bunlar;

a)Emr-i hâzır; { خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً ... } (Onların mallarından sadaka al; ...) ¹⁷¹² âyetinde olduğu gibi.

b)Emr-i gâib, { لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ ... } (İmkânı geniş olan, nafakayı imkânlarına göre versin; ...) ¹⁷¹³ âyetinde olduğu gibi.

c)Emir manası ihtivâ eden isim fiil, { قُلْ هَلَمْ شَهِدَاءُكُمْ ... } (De ki: şahadet edecek şahitlerinizi getirin! ...) ¹⁷¹⁴ âyetinde olduğu gibi.

d)Emir fiil yerine kullanılan masdar, { فَإِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ ... } (İnkâr edenlerle karşılaştığınız zaman boyunlarını vurun...) ¹⁷¹⁵ âyetinde olduğu gibi.

Emir fiil bazen gerçek anlamının dışında duâ, irşâd, iltimas, mübah kılma, eşitlik, âciz bırakma, tehdit, hakaret, ikrâm ve devâm gibi anlam ve amaçlar için de kullanılır¹⁷¹⁶.

İbn ‘Atiyye tefsîrinde inşâ ve çeşitleri hakkında bilgi vermemekle birlikte âyetleri tefsîr ederken emir, nehiy, istifham, temennî ve nidâ gibi talebî inşâ üslupları ile

¹⁷¹¹ Matlûb, **a.g.e.**, , I, 313-315; Eren, Cüneyt-Uzunoğlu, Vecih, **Hülâsatu'l-belâga**, s. 25. Ayrıca kaynaklarda emir şu şekilde de tanımlanmıştır; هو طلب الفعل على وجه الإستعلاء والإلزام أو هو صيغة تستدعي هو طلب الفعل على وجه الإستعلاء. (Bkz. el-Kazvînî, **el-Îzâh fî ‘ulûmi’l-belâga**, 108-116; es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 131; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 72.)

¹⁷¹² et-Tevbe (9), 103.

¹⁷¹³ et-Talâk (65), 7.

¹⁷¹⁴ el-En‘âm (6), 150.

¹⁷¹⁵ Muhammed (47), 4.

¹⁷¹⁶ el-Kazvînî, **el-Îzâh fî ‘ulûmi’l-belâga**, 108-116; es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 131; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 72; Matlûb, **a.g.e.**, , I, 313-315.

kast olunan manalara değinmektedir. Bunlardan tespit edebildiklerimize burada kısaca yer vermek istiyoruz.

a)Emrin (التَّعَجُّب) Ta‘accub İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { فَإِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رُبُّكُمْ دُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ وَلَا يُرْدُ بِأُسْهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ } (Eğer seni yalanlarsa de ki: Rabbiniz geniş bir rahmet sahibidir. Bununla beraber O'nun azabı, suçlular topluluğundan uzaklaştırılmaz.)¹⁷¹⁷ âyetinin tefsîrinde "فَقُلْ رُبُّكُمْ دُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ" ifâdesindeki emrin ta‘accub ifade ettiğini kaydeder. Ona göre burada kast olunan anlam ise “Ey Muhammed! Senin söylediklerinin hak olduğunu bildikleri halde nasıl olurda seni yalanlarlar, ta‘accub içerisinde sen onlara şunu söyle.” dir¹⁷¹⁸.

b)Emrin (الدَّعَاء) Dua İfade Etmesi

Müellifimiz { قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي } { وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي } { وَأَخْلِلْ عُنُقَهُ مِنْ لِسَانِي } (Musa: Rabbinim! dedi, yüreğime genişlik ver. İşimi bana kolaylaştır. Dilimden (şu) bağı çöz.)¹⁷¹⁹ âyetlerini tefsîr ederken emir sîgalarının duâ ifade ettiğini belirtmektedir¹⁷²⁰. Ayrıca o İbrâhim sûresi 40 ile 41. âyetlerin tefsîrini yaparken "اجْعَلْنِي، وَتَقَبَّلْ، اغْفِرْ" emir sîgalarının da **dua anlamlı** olduklarına işaret eder¹⁷²¹.

c)Emrin (الوَعِيد) Tehdit / Korkutma İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { ... } { قُلْ اِنْتَظِرُوا إِنَّا مُنْتَظِرُونَ } (... De ki: Bekleyin, şüphesiz biz de beklemekteyiz!)¹⁷²² âyetinin tefsîrinde emir sîgasının **tehdit** anlamında olduğunu belirtir. Bu âyette kâfirlerin hak ettikleri ceza ile tehdit edildiklerini aktarır¹⁷²³.

¹⁷¹⁷ el-En‘âm (6), 147.

¹⁷¹⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 359.

¹⁷¹⁹ Tâhâ (20), 25-27.

¹⁷²⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, IV, 42.

¹⁷²¹ **A.g.e.**, III, 343.

¹⁷²² el-En‘âm (6), 158.

¹⁷²³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 367. Diğer örnekler için bkz. III, 44, 54, 203, 350, V, 19.

d)Emrin (الوعد) Vaad İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye, el-Enfâl sûresinin 61. âyetinin tefsîrinde "وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ" ifâdesi ile Allah’a (c.c) tevekkül eden müminlere güzel âkıbet **vaadinin emir sîgasında** haber verildiğine dikkat çeker¹⁷²⁴.

e)Emrin (الإعلان) İlan / Duyuru İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قِيمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ }
(De ki: Şüphesiz Rabbim beni doğru yola, dosdoğru dine, Allah'ı birleyen İbrahim'in dinine iletti. O, ortak koşanlardan değildi.)¹⁷²⁵ âyetindeki emrin **ilan / duyuru** anlamında olduğunu belirtir¹⁷²⁶.

f)Emrin (الإباحة) Mubah Kılma İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { وَلِلَّهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ فَادْعُوهُ بِهَا وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي أَسْمَائِهِ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ }
(En güzel isimler (el-esmâü'l-hüsnâ) Allah'ındır. O halde O'na o güzel isimlerle dua edin. Onun isimleri hakkında eğri yola gidenleri bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır.)¹⁷²⁷ âyetinde geçen "فَادْعُوهُ بِهَا" ifadesindeki emrin **mubahlık** ifade ettiğini zikreder¹⁷²⁸.

Yine müellifimiz el-Mâide sûresinin 2. âyetindeki "وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا" (*İhramdan çıkınca avlanabilirsiniz.*) emrin **mubahlık** bildirdiğini ve bu hususta bütün âlimlerin icmâ ettiklerini kaydeder¹⁷²⁹.

¹⁷²⁴ A.g.e., II, 548.

¹⁷²⁵ el-En‘âm (6), 161.

¹⁷²⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 368.

¹⁷²⁷ el-A‘râf (7), 180.

¹⁷²⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 479.

¹⁷²⁹ A.g.e., II, 148.

g)Emrin (الخبر) Haber İfade Etmesi

Müellifimiz { فَلْيُضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ } (*Artık kazanmakta olduklarının cezası olarak az gülsünler, çok ağlasınlar!*)¹⁷³⁰ âyetindeki "فَلْيُضْحَكُوا قَلِيلًا" ifadesi ile onların dünyadaki hayatlarının kısalığının, "وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا" ifadesi ile de ahiret hayatlarının uzunluğunun onlara emir sîgası ile **haber verildiğini** zikreder¹⁷³¹.

Ayrıca o, Tâhâ sûresi 39. âyetin tefsîrinde "فَلْيُتَّقِ" emrinin de **haber anlamı** ifade ettiğini belirtmekte, Hz. Peygamberin (فُومُوا فَلْأُصَلِّ لَكُمْ) "Kalkınız size namaz kıldırayım"¹⁷³² hadisindeki emrin de aynı şekilde **haber anlamı** ifade ettiğini zikretmektedir¹⁷³³.

ğ)Emrin (التدب) Mendûbluk İfade Etmesi

İbn 'Atiyye { لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَيْمَاتِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا } (*Ta ki kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günler de Allah'ın ismini ansınlar. Artık ondan hem kendiniz yeyin, hem de yoksula, fakire yedin.*)¹⁷³⁴ âyetindeki "فَكُلُوا" emir sîgası ile kurbanlık niyetiyle kesilen hayvanın etinden yemenin **mendûb** olduğunun açıklandığını belirtir¹⁷³⁵.

h)Emrin Diğer Anlamlardaki Kullanımı

Müellifimiz inşâî cümlelerden olan emir cümlelerinin yukarıda saydığımız anlamlarının dışında bazen tevbîh (kınama), intibâh (dikkat / teyakkuz), ta'cîz (âciz bırakma) ve vücûb (zorunluluk) anlamlarında da kullanıldığına dikkat çekmektedir.

¹⁷³⁰ et-Tevbe (9), 82.

¹⁷³¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 66. Diğer örnekler için bkz. IV, 29, 309.

¹⁷³² el-Buhârî, **a.g.e.**, Salât, h.no: 380.

¹⁷³³ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 44.

¹⁷³⁴ el-Hacc (20), 28.

¹⁷³⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 119. Diğer örnek için bkz. I, 384, IV, 134.

Örneğin; el-‘Ankebût sûresinin 55. âyetindeki¹⁷³⁶ دُوَّفُوا emir fiilinin tevbîh¹⁷³⁷, el-En‘âm sûresinin 161. âyetindeki¹⁷³⁸ قُلْ emir fiilinin intibâh¹⁷³⁹, el-Bakara sûresinin 43. âyetindeki¹⁷⁴⁰ وَأَقِيمُوا emir fiilinin vücûb¹⁷⁴¹ ve ‘Âl-i İmrân sûresinin 168. âyetindeki¹⁷⁴² فَادْرَأُوا emir fiili ile bu görüşe hamletmenin zayıflığını belirtmekle beraber el-İsrâ sûresinin 50. âyetindeki¹⁷⁴³ كُونُوا emir fiilinin ta‘cîz anlamlarında yer aldıklarını ifade eder¹⁷⁴⁴.

3.1.2.2.Nehiy

Nehiy, üst makamdaki birinin, kendisinden alt derecede bulunan birinden ya da konumu ne olursa olsun, muhataptan her hangi bir işin yapılmamasını, herhangi bir şeyden geri durmasını yaptırım amaçlı ilzam ve talep etmektir. Nehyin bir tek sîğası vardır. O da başına nehiy لا sı gelen muzâri fiildir¹⁷⁴⁵.

Nehiy fiili bazen kendi anlamının dışında başka mecâzî anlamlar için kullanılır. Örneğin dua, iltimas, temennî, tahkîr, nedb, irşad, tehdit gibi anlamlar bunlardandır¹⁷⁴⁶.

el-Muharraru'l-vecîz'de tesbit edebildiğimiz kadarıyla bu anlamları kısaca ele almak istiyoruz.

¹⁷³⁶ { يَوْمَ يَعْشَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمَنْ تَحْتَ أَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ دُوَّفُوا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ }

¹⁷³⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 323. Diğer örnek için bkz. I, 498, IV, 467.

¹⁷³⁸ { قُلْ إِنِّي هَدَانِي رَبِّي إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ دِينًا قَبِيمًا مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ }

¹⁷³⁹ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, II, 368.

¹⁷⁴⁰ { وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ }

¹⁷⁴¹ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 136.

¹⁷⁴² { الَّذِينَ قَالُوا لِإِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ أَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا قُلْ فَادْرَأُوا عَنْ أَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ }

¹⁷⁴³ { قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا }

¹⁷⁴⁴ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 462.

¹⁷⁴⁵ es-Sekkâkî, *a.g.e.*, s. 137; el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, s. 77-78; el-Merâgî, *a.g.e.*, s. 79.

¹⁷⁴⁶ es-Sekkâkî, *a.g.e.*, s. 137; el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, s. 77-78; el-Merâgî, *a.g.e.*, s. 79; Uzun, Tacettin vd., *Anlatımlı Belâgat*, Sebât Ofset Matbaacılık, Konya 2008, s. 45.

a)Nehyin (التويخ) Kınama İfade Etmesi

{ لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ إِنَّ نَعْفَ عَنْ طَائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَدِّبُ طَائِفَةً بِأَنَّهُمْ كَانُوا }

{*Özür dilemeyin; çünkü siz iman ettikten sonra tekrar kâfir oldunuz. Sizden (tevbe eden) bir gurubu bağışlasak bile, bir guruba da suçlu olduklarından dolayı azap edeceğiz.*}¹⁷⁴⁷ âyetindeki "لَا تَعْتَذِرُوا" nehyinin **kınama** manasında olduğunu zikreder.

Anlam ise "iman ettikten sonra size fayda vermeyen şeyleri yapmayın ki sonunda özür ile gelmeyin yoksa kınanırsınız" şeklindedir¹⁷⁴⁸.

b)Nehyin (التنبيه) Tenbih İfade Etmesi

{وَأَذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعًا وَخِيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ }

{*Kendi kendine, yalvararak ve ürpererek, yüksek olmayan bir sesle sabah akşam Rabbini an. Gafillerden olma.*}¹⁷⁴⁹ âyetini tefsîr ederken "وَلَا تَكُنْ" nehyinin **tenbih** ifade ettiğini kaydeder¹⁷⁵⁰.

c)Nehyin (الدعاء) Dua İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye, Âl-i İmrân sûresinin 8. âyetindeki¹⁷⁵¹ "لَا تُرْغُ" nehiy fiili ile el-Bakara sûresinin 286. âyetinin¹⁷⁵² "رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا" ifadesindeki nehiy fiilinin dua anlamında olduğunu zikretmektedir¹⁷⁵³.

¹⁷⁴⁷ et-Tevbe (9), 66.

¹⁷⁴⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 55.

¹⁷⁴⁹ el-A‘râf (7), 205.

¹⁷⁵⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 495.

¹⁷⁵¹ { رَبَّنَا لَا تُرْغُ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ }

¹⁷⁵² { لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا ... }

¹⁷⁵³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 394, 404.

kullanımının dışında bazı karîneler ile değişik manalarda kullanımına değinmiştir. Bunlardan tespit ettiğimiz manaları zikredeceğiz.

a)İstifhâmın (التَّوْبِيخ) Kınama İfade Etmesi

{فَدَلَّاهُمَا بِعُزُورٍ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ هُمَا سَوَآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ} İbn ‘Atiyye

{ وَنَادَاهُمَا رَبُّهُمَا أَلَمْ أَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكَ الشَّجَرَةِ وَأَقُلُّ لَكُمَا إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ } (Böylece onları hile ile aldattı. Ağacın meyvesini tattıklarında ayıp yerleri kendilerine göründü. Ve cennet yapraklarından üzerlerini örtmeye başladılar. Rableri onlara: Ben size o ağacı yasaklamadım mı ve şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi? diye nidâ etti.)¹⁷⁵⁷ âyetindeki istifhâmın **tevbîh yani kınama** anlamında olduğunu ifade eder¹⁷⁵⁸.

b)İstifhâmın (التَّهْدِيد) Tehdid İfade Etmesi

Müellifimiz { هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلَائِكَةُ .. } (Onlar ancak kendilerine meleklerin gelmesini mi bekliyorlar...)¹⁷⁵⁹ âyetindeki istifhâmın tehdid anlamında olduğunu belirtmektedir. Onlar küfür üzere oldukları halde öldükten sonra çok şiddetli bir azapla karşılaşacakları ölüm meleklerinin kendilerine gelmesini mi bekliyorlar denilerek inkâr edenler **tehdid** edilmektedirler¹⁷⁶⁰.

c)İstifhâmın (التَّقْرِير) Takrîr İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { ...وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا } (Söz bakımından Allah'tan daha doğru kim vardır!¹⁷⁶¹) âyetindeki istifhâmın **takrîr** anlamında olduğunu zikreder. Yani Allah (c.c) dan daha doğru sözlü kimsenin olmadığı **takrîr** edildiğini belirtir¹⁷⁶².

¹⁷⁵⁷ el-A‘râf (7), 22.

¹⁷⁵⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 387.

¹⁷⁵⁹ el-En‘âm (6), 158.

¹⁷⁶⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 366.

¹⁷⁶¹ en-Nisâ (4), 87.

¹⁷⁶² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 88. Diğer örnekler için bkz. II, 454, III, 85, 159, 165, 308, 525, IV, 78.

d)İstifhâmın (الإستهزاء) Alaya Alma İfade Etmesi

﴿قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لِلَّذِينَ اسْتَضَعُوا لِمَنْ آمَنَ مِنْهُمْ أَتَعْلَمُونَ أَنَّ صَالِحًا مُؤْمِنٌ﴾ Müellifimiz *(Kavminin ileri gelenlerinden büyüklük taslayanlar, içlerinden zayıf görülen inananlara dediler ki: Siz Salih'in, Rabbi tarafından gönderildiğini biliyor musunuz? Onlar da Şüphesiz biz onunla ne gönderilmişse ona inananlarız, dediler.)*¹⁷⁶³ âyetindeki "أَتَعْلَمُونَ" istifhâmının **alaya** ve **hafife** alma anlamında olduğunu kaydeder¹⁷⁶⁴.

e)İstifhâmın (التعجب) Ta‘accub İfade Etmesi

﴿كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِكِينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللَّهِ وَعِنْدَ رَسُولِهِ...﴾ (Müşriklerin Allah ve Resûlü yanında nasıl (muteber) bir ahdi olabilir?...)¹⁷⁶⁵ âyetindeki istifhâmın **ta‘accub** anlamında olduğunu kaydeder. Yani ahitlerini sürekli bozmuş olan müşriklerin Allah (c.c) katında ahdinin olması da ne demek? Bu mümkün müdür? Anlamında olduğunu ifade eder¹⁷⁶⁶.

f)İstifhâmın (الإنكار) İnkâr İfade Etmesi

﴿... أَئِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقًا جَدِيدًا﴾ (... Yeni bir yaratılışla diriltilmiş mi olacağız?)¹⁷⁶⁷ âyetindeki istifhâmın **inkâr** anlamında olduğunu kaydeder. O, inkâr edenlerin yeniden yaratılış gerçeğine inanmamalarının ve inkâr etmelerinin istifhâm üslûbu ile ele alındığını belirtir¹⁷⁶⁸.

¹⁷⁶³ el-A‘râf (7), 75.

¹⁷⁶⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 423.

¹⁷⁶⁵ et-Tevbe (9), 7.

¹⁷⁶⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 9. Diğer örnekler için bkz. III, 314, 366, IV, 365.

¹⁷⁶⁷ el-İsrâ (17), 98.

¹⁷⁶⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 487. Diğer örnekler için bkz. IV, 86.

g)İstifhâmın (حسن الأدب) Hüsni Edep İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { ... فَهَلْ نُجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلَىٰ أَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا } (...Bizimle onlar arasında bir sed yapman için sana bir vergi verelim mi?)¹⁷⁶⁹ âyetindeki istifhâmın **hüsni edep** ifade ettiğini kaydeder. Müellifimiz birinden bir şey isterken onun için hoşlanacağı bir şeyler yaparak gitmenin daha tesirli olduğunu ve böyle davranmanın hüsni edebın gereği olduğunu zikreder. O bu âyetteki istifhâmda ise ona vergi arz etmek ile hüsni edeb’e işaret edildiğini belirtir¹⁷⁷⁰.

Müellifimiz istifhâm ile ilgili buraya kadar verdiğimiz anlamların yanında tekzîb¹⁷⁷¹, ta‘cîz¹⁷⁷², tevkîf¹⁷⁷³, tenbih¹⁷⁷⁴ ve takrî‘¹⁷⁷⁵ anlamlarına da değinmekte ancak bu anlamlar üzerinde diğerleri kadar açıklama yapmamaktadır.

3.1.2.4.Nidâ

Nidâ (النِّدَاءُ); Mütakellimin (أَدْعُوا) fiilinin yerine kullanılan (يَا ، أ ، أَيُّ ، وَ ، هَيَّا ، آي) nidâ edatlarından biri ile muhâtabından kendisine yönelmesini istemesidir. Nidâ bazen aslî anlamının dışında yasaklama, azarlama, kınama, teşvik, yakınma gibi birçok anlamda kullanılır¹⁷⁷⁶.

İbn ‘Atiyye nidâ edatlarının yer aldığı âyetlerde çeşitli açıklamalarda bulunur. O tesbit edebildiğimiz kadarı ile nidânın aslî anlamının yanında tahsîs, tenbih ve istircâ‘ olmak üzere üç değişik anlamı üzerinde durur.

¹⁷⁶⁹ el-Kehf (18), 94.

¹⁷⁷⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, III, 542.

¹⁷⁷¹ **A.g.e.**, IV, 83.

¹⁷⁷² **A.g.e.**, IV, 269.

¹⁷⁷³ **A.g.e.**, II, 370, III, 130, 146, IV, 143, 203.

¹⁷⁷⁴ **A.g.e.**, III, 125, 128.

¹⁷⁷⁵ **A.g.e.**, IV, 236.

¹⁷⁷⁶ el-Kazvînî, **el-İzâh fi ‘ulûmi’l-belâga**, 118; es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 138; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 89-91; el-Merâgî, **a.g.e.**, s. 81; Bolelli, **Belâgat Beyân-Me‘ânî- Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyatı**, s. 298; Eren, Cüneyt-Uzunoğlu, Vecih, **Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat**, s. 89.

a) Nidânın (التخصيص) Tahsîs İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { قَالَ فَمَنْ رَّبُّكُمْ يَا مُوسَى } (Firavun: Rabbiniz de kimmiş, ey Musa? dedi.)¹⁷⁷⁷ âyetindeki nidânın **tahsîs** anlamında olduğunu zikreder¹⁷⁷⁸.

b) Nidânın (التنبيه) Tenbih İfade Etmesi

Müellifimiz { يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ } (Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan Rabbinize kulluk ediniz. Umulur ki, böylece korunmuş (Allah'ın azabından kendinizi kurtarmış) olursunuz.)¹⁷⁷⁹ âyetindeki nidânın tenbih anlamında olduğunu belirtir¹⁷⁸⁰.

c) Nidânın (الإسترجاع) Geri Çağırma İfade Etmesi

İbn ‘Atiyye { وَتَوَلَّى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا أَسْفَىٰ عَلَىٰ يَوسُفَ وَأَبْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ } (Onlardan yüz çevirdi, "Ah Yusufum ah!" diye sızlandı ve kederini içine gömmesi yüzünden gözlerine boz geldi.)¹⁷⁸¹ âyetindeki nidânın **istigâse** (imdat), **nüdbe** (ağıt dökme) ve **istircâ** (geri çağırma) anlamında olabileceğini ancak sonuncu anlamın uzak bir görüş olmadığını ifade eder¹⁷⁸².

¹⁷⁷⁷ Tâ hâ (20), 49.

¹⁷⁷⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 46.

¹⁷⁷⁹ el-Bakara (2), 21.

¹⁷⁸⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 104.

¹⁷⁸¹ Yusûf (12), 84.

¹⁷⁸² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 272.

3.1.2.5. Temennî

Temennî (التَّمَنِّي); Sevilen ya da istenilen ancak gerçekleşmesi imkânsız ya da çok zor olan bir şeyi arzu etmek ve dilemektir. Temennî için getirilen lafızlar; لَيْتَ ، لَعَلَّ ، لَوْ ، لَيْتَ ، لَعَلَّ ، لَوْ ، لَيْتَ ، لَعَلَّ ، لَوْ dir¹⁷⁸³.

Umulan şeyin imkânsızlığını göstermek ve meydana gelmesinin uzak olduğunu belirtmek için لَيْتَ kullanılır. { فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ } { فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ قَالَ الَّذِينَ يُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَا أُوتِيَ } (Derken, Karun, ihtişamı içinde kavminin karşısına çıktı. Dünya hayatını arzulayanlar: Keşke Karun'a verilenin benzeri bizim de olsaydı; doğrusu o çok şanslı! dediler.)¹⁷⁸⁴ âyetinde olduğu gibi.

İstenilen şey gerçekleşmesi umulan şeylerdense bunun için لَعَلَّ ve عَسَى lafızları kullanılır ve buna teraccî adı verilir. { ...فَعَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَّ بِالْفَتْحِ أَوْ أَمْرٍ مِنْ عِنْدِهِ ... } (...Umulur ki Allah bir fetih, yahut katından bir emir getirecek de onlar...) ¹⁷⁸⁵ âyetinde olduğu gibi.

İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*’de temennî hakkında açıklamalar yapar ve ilgili âyetlerde zikredilen temennî edatlarının anlamları üzerinde durur.

a) لَعَلَّ (Le‘alle)

İbn ‘Atiyye { ...وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ } (...da doğru yolu bulasınız.)¹⁷⁸⁶, { ...وَلَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ } (...umulur ki korunursunuz.)¹⁷⁸⁷ âyetlerinde yer alan لَعَلَّ nin teraccî için olduğunu ifade

¹⁷⁸³ es-Sekkâkî, a.g.e., s. 133; el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-Belâga*, s. 88; el-Merâgî, a.g.e., s. 62; Fazl Hasan ‘Abbâs, *el-Belâga funûnuhâ ve efnânuhâ ‘ilmu’l-me‘ânî*, s. 156; Bolelli, *Belâgat Beyân-Me‘ânî-Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 275; Ege, Ramazan, *Kelâmın Muktezây-ı Hâle Mutâbakatı (Belâgat)*, Birleşik Matbaacılık, İzmir 2010, s. 68.

¹⁷⁸⁴ el-Kasas (28), 79.

¹⁷⁸⁵ el-Mâide (5), 52.

¹⁷⁸⁶ el-Bakara (2), 150.

¹⁷⁸⁷ el-Bakara (2), 183.

eder¹⁷⁸⁸. Yine o, { فَتَوَلَّأْ لَهُ قَوْلًا لَيْنًا لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَى } (Ona yumuşak söz söyleyin. Belki o, aklını başına alır veya korkar.)¹⁷⁸⁹ âyetindeki لَعَلَّ nin **beklenti** ve **umma** anlamına geldiğini kaydeder. Ancak buradaki umma beşer cihetindedir. Yani sizin beklentiniz ve umduğunuza göre demektir¹⁷⁹⁰.

b) عَسَى ('Asâ)

Müellifimiz { ...عَسَى اللَّهُ أَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ عَفُورٌ رَحِيمٌ } (...Tevbe ederlerse umulur ki Allah onların tevbesini kabul eder. Çünkü Allah çok bağışlayan, pek esirgeyendir.)¹⁷⁹¹ âyetindeki عَسَى edatının **teraccîden vüçûba yaklaşma** anlamı ifade ettiğini kaydeder¹⁷⁹².

c) هَلْ (Hel)

İbn 'Atiyye { وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَبِئٍ مِنْ بَعْدِهِ وَتَرَى الظَّالِمِينَ لَمَّا رَأَوْا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ } (Allah kimi saptırırsa, bundan sonra artık onun hiçbir dostu yoktur. Azabı gördüklerinde zalimlerin: Dönecek bir yol var mı? dediklerini görürsün.)¹⁷⁹³ âyetinin tefsîrinde "هَلْ إِلَىٰ مَرَدٍّ مِنْ سَبِيلٍ" kısmının, zâlimlerin dünyaya tekrar geri dönme **temennîlerini** beyân ettiğini zikreder¹⁷⁹⁴.

3.1.3. Kasr

Sözlükte “tahsis etmek” veya “hapsetmek” anlamına gelen kasr, istilâhi olarak kasır şekillerinden biri ile bir şeyi (lafzı-kavramı) başka bir şeye tahsîs etmektir. Kasr,

¹⁷⁸⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 226, 250. Diğer örnekler için bkz. I, 255, 260, 262, 297, 327, 360, 485, 560, II, 165, 291, 294, 362, 363, 416, 431, 442, 467, 494, 517, 543, III, 440, 518, IV, 19, 134.

¹⁷⁸⁹ Tâ hâ (20), 44.

¹⁷⁹⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, IV, 46.

¹⁷⁹¹ et-Tevbe (9), 102.

¹⁷⁹² İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 77.

¹⁷⁹³ eş-Şûrâ (42), 44.

¹⁷⁹⁴ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, V, 41.

tahsis edilen “maksûr”, başka bir şeyin kendisine tahsis edildiği “maksûrun aleyh” ve tahsis edatından meydana gelir. Kasr dört şekilde yapılır¹⁷⁹⁵:

a) Edatı İle Kasr; *إِنَّمَا زَيْدٌ كَاتِبٌ* (Zeyd sadece kâtiptir.) cümlesinde *زَيْدٌ* maksûr, *كَاتِبٌ* ise maksûrun ‘aleyh’ tir.

İbn ‘Atiyye { *إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ* } (O size ancak kötülüğü, çirkini ve Allah hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi emreder.)¹⁷⁹⁶ âyetindeki *إِنَّمَا* edatının açık bir şekilde hasr için geldiğini ifade eder. O bu edatın bazen de mübalağa bildirdiğini kaydeder. Örneğin *إِنَّمَا الشَّجَاعُ عَتَرُهُ* (Gerçek cesur ‘Antera’dır.) sözü bu kabildendir. Bu durumda cümledeki bir karîneye göre bu edatın mübalağa için mi yoksa hasr için mi geldiği tesbit edilir¹⁷⁹⁷. Bu edat ‘Antera örneğinde olduğu gibi hasr için olmadığında ise genellikle sıfatta mübalağa bildirir¹⁷⁹⁸. Müellifimiz, Âl-i İmrân sûresinin 175. âyetindeki *إِنَّمَا* edatı hakkında ise şu açıklamaları yapar. Bu edat hasır için ya da tekid için kullanılabilir. Bunun ayrımı ancak cümlede yer alan bir karîne ile olur. İlgili âyette ise hasr için yer almıştır¹⁷⁹⁹.

İbn ‘Atiyye bu sanat için daha çok hasr isimlendirmesini kullanmıştır. O bazı âyetlerin tefsîrinde hasrın çeşitlerine de değinmiştir. Örneğin o, el-Mâide sûresinin 33. âyetinin tefsîrinde **hasr-ı tâm** kavramından bahseder¹⁸⁰⁰. Ayrıca o, en-Nahl sûresinin 105. âyetindeki *إِنَّمَا* edatı ile yapılan hasrın, aynı { *... إِنَّمَا اللَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ ...* } (Allah ancak bir tek Allah'tır.)¹⁸⁰¹ âyetinde olduğu gibi **hakîki hasr** olduğunu belirtir¹⁸⁰².

¹⁷⁹⁵ el-Kazvînî, *el-İzâh fi ‘ulûmi’l-belâga*, 100-102; , es-Sekkâkî, *a.g.e.*, s. 141; Fazl Hasan ‘Abbâs, *el-Belâga funûnuhâ ve efnânuhâ ‘ilmu’l-me‘ânî*, s. 358, 360; Bolelli, *Belâgat Beyân-Me‘ânî- Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 311.

¹⁷⁹⁶ el-Bakara (2), 169.

¹⁷⁹⁷ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 237.

¹⁷⁹⁸ *A.g.e.*, II, 140; III, 71.

¹⁷⁹⁹ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, I, 543. Diğer örnekler için bkz. I, 239, 550, II, 23, 140, 208, 500, III, 47, 309, 428, IV, 197.

¹⁸⁰⁰ *A.g.e.*, II, 183.

¹⁸⁰¹ en-Nisâ (4), 171.

¹⁸⁰² İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, III, 422.

b) *لَكِنَّ* (Zeyd ayakta, oturan değil), *مَا جَاءَ مُحَمَّدٌ وَلَكِنَّ* (Zeyd oturan değil, bilakis ayakta olandır.), *خَالِدٌ* (Gelen Muhammed değil, Hâlid'dir.) örnek cümlelerinde olduğu gibi.

c) Nefy ve İstisnâ İle Kasr; *إِن أَنْتُمْ إِلَّا* { *قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِّثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا أَنْتُمْ كَذِبُونَ* } (Elçilere dediler ki: Siz de ancak bizim gibi birer insansınız. Rahmân, herhangi bir şey indirmedir. Siz ancak yalan söylüyorsunuz.)¹⁸⁰³ âyetinde olduğu gibi.

d) Tehir Edilmesi Gereken Kelimenin Öne Geçmesi; *... عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ* { *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ* } (Yalnız O'na dayandım ve yalnız O'na döneceğim)¹⁸⁰⁴ âyetinde olduğu gibi.

İbn 'Atiyye, el-Fâtihâ sûresinin 5. âyetinin tefsîrinde "إِيَّاكَ" lafzının mefûl olarak fiilinin önüne geçmesinin sebebinin **ihitimam** olduğunu zikreder. Buradaki takdîmin mefûle verilen değer ve önem sebebiyle olduğunu ifade eder. O, bu görüşünü desteklemek için bedevilerden nakledilen; *(إِيَّاكَ أَعْنِي)* (Seni kastediyorum seni) , *(عَنَّكَ)* (Senden kaçıyorum senden) cümlelerini zikreder. Ona göre yukarıdaki âyette olduğu gibi her iki cümlede de ihtimamdan dolayı mefûller cümlenin başına alınmıştır. O yapmış olduğu bu açıklamalarında kasr yerine ihtimam anlamını tercih etmiştir¹⁸⁰⁵.

3.1.4. Takdîm-Te'hîr

Takdîm; haberin mübtedânın, mefûlün fâ'ilinin önüne geçmesi gibi sonra gelmesi gereken lafzın öne alınması, Te'hîr ise önce gelmesi gereken bir lafzın geri bırakılmasıdır. Aslı itibarıyla nahivcilerin incelediği bu konu, belâgat âlimleri tarafından da ele alınmıştır. Çünkü bir lafzın takdîm veya te'hîr edilmesinde belâgî gayeler de

¹⁸⁰³ Yâsin (36), 15.

¹⁸⁰⁴ Hûd (11), 88.

¹⁸⁰⁵ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 72.

mevcuttur¹⁸⁰⁶. İbn ‘Atiyye zaman zaman bu konuda da açıklamalar yapmıştır. Bunlardan tesbit edebildiklerimizden bazılarını değerlendirmek istiyoruz.

Örneğin o { وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا ... } (Böylece biz, her kasabada, günahkârları liderler yaptık...) ¹⁸⁰⁷ âyetindeki "جَعَلْنَا" fiilinin iki mefûl alan bir fiil olduğunu belirtir. İlk mefûl "مُجْرِمِيهَا" lafzı, ikinci mefûl ise "أَكَابِرَ" kelimesi iken bu kelimenin öneminden dolayı öne alınmasında takdîm ve te'hîr yapıldığını kaydeder¹⁸⁰⁸.

Müellifimiz bazı âyetlerin tefsîrinde ise takdîm ve te'hîrin **ihitimam** gösterme, **üstünlük** belirtme gibi sebeplerden dolayı yapıldığını zikreder. Mesela o, { ... وَلَا تَسْأَلُوا أَنْ ... } { ... تَكْتُبُوهُ صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا إِلَىٰ أَجَلِهِ ... } (...Büyük veya küçük, vâdesine kadar hiçbir şeyi yazmaktan sakın üşenmeyin...) ¹⁸⁰⁹ âyetindeki "صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا" lafızlarının "تَكْتُبُوهُ" kelimesindeki mefûl zamirinden hal olduğunu, **ihitimam** dolayısıyla "صَغِيرًا" kelimesinin **takdîm** edildiğini ifade eder¹⁸¹⁰. Yine o, { وَأَدْنَىٰ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ } (İnsanlar arasında hacı ilân et ki, gerek yaya olarak, gerekse nice uzak yoldan gelen argın develer üzerinde sana gelsinler.) ¹⁸¹¹ âyetindeki "رِجَالًا" kelimesinin "hac ibadetinde yürüyerek ibadet etmenin **üstünlüğünü**" göstermek üzere **takdîm** edildiğini zikreder¹⁸¹².

Müellifimiz yeri geldiğinde bu konudaki itirazlarını da yapmaktan geri durmaz. Mesela o { ... حَتَّىٰ يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَىٰ نَصُرَ اللَّهُ ... } (... nihayet Peygamber ve beraberindeki müminler: Allah'ın yardımı ne zaman! dediler...) ¹⁸¹³ âyetinde "الرَّسُولُ" kelimesinin, Peygamberin müminlere olan **rüçhâniyetinden** dolayı **takdîm** edildiği

¹⁸⁰⁶ el-Cürcâni, **Kitâbu Delâilî'l-i-câz**, s. 110-115.

¹⁸⁰⁷ el-En'âm (6), 123.

¹⁸⁰⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 341.

¹⁸⁰⁹ el-Bakara (2), 282.

¹⁸¹⁰ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 383.

¹⁸¹¹ el-Hacc (22), 27.

¹⁸¹² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 118.

¹⁸¹³ el-Bakara (2), 214.

görüşünün yanlışlığını belirtir. Ona göre âyette bu şekilde hüküm verilebilecek herhangi bir karîne yoktur¹⁸¹⁴.

3.1.5. Îcâz-İtnâb ve Müsâvât

Îcâz; Çok manayı fesâhat maksadıyla az lafızla ifade etmek demektir. Îcâz, îcâz-ı kısar ve îcâz-ı hazf olmak üzere ikiye ayrılır. Îcâz-ı kısar; hazif yapılmaksızın, az lafızla çok mananın ifade edilmesidir. {... وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ...} (*Kısasta sizin için hayat vardır...*)¹⁸¹⁵ âyetinde olduğu gibi. Îcâz-ı hazf ise içerisinde kelime ya da cümleyi hazfetmek suretiyle yapılan îcâzdır. Buradaki hazf, harf, muzâf, muzâfun ileyh, sıfat, mevsûf, şart, cevâbu'ş-şart, müsned ya da müsnedun ileyhin düşmesi şeklinde olabileceği gibi cümle veya cümlelerin hazfedilmesi şeklinde de olabilir. {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ} {... الْمَيْتَةُ (*Leş size haram kılındı...*)¹⁸¹⁶ âyetinde "تَنَاولُ" muzâfının hazf edilmesinde olduğu gibi¹⁸¹⁷.

İtnâb; 'Âm'dan sonra hâs, hâsdan sonra 'âm ya da ibhâmdan sonra vâdihın zikredilmesi sûretiyle maksadı, alışılmış ibâreden fazla ibâre ile ifade etmeğe denir. {... وَلَتَكُنَّ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ...} (*Sizden, hayra çağıran bir topluluk bulunsun...*)¹⁸¹⁸ âyetinde umuma delâlet eden "أُمَّةٌ" lafzından sonra hususa delâlet eden bir ibâre zikredilmesinde olduğu gibi¹⁸¹⁹.

Müsâvât; Mananın lafızlar, lafızların da mana kadar olmasıdır. Bir diğer ifade ile mananın lafızlara eşit olmasıdır. {... وَمَا تَقَدَّمُوا لَأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ بِحَدِيثٍ عِنْدَ اللَّهِ... } (*... kendiniz için yaptığınız her iyiliği Allah'ın katında bulacaksınız...*)¹⁸²⁰ âyetinde olduğu gibi¹⁸²¹.

¹⁸¹⁴ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 288. Diğer örnekler için bkz. II, 38, III, 45, 253, 302, IV, 257, 357.

¹⁸¹⁵ el-Bakara (2), 179.

¹⁸¹⁶ el-Mâide (4), 3.

¹⁸¹⁷ el-Kazvînî, *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, 143-145, el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, s. 197,198.

¹⁸¹⁸ Âl-i İmrân (3), 104.

¹⁸¹⁹ el-Kazvînî, *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, 151; el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, s. 201; Sultânî, *a.g.e*, 69.

¹⁸²⁰ el-Bakara (2), 110.

¹⁸²¹ el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, s. 207.

Tesbit edebildiğimiz kadarı ile *el-Muharraru'l-vecîz*'de itnâb ve müsâvât sanatlarını açık bir şekilde görmemekle beraber İbn 'Atiyye'nin tefsîrinin satır aralarında bu anlamlara ulaşmak mümkündür. Örneğin o, el-Bakara sûresinin 238. âyetinde umûm "الصَّلَوَاتِ" lafzından sonra "وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَىٰ" hâs ibâresinin zikredilmesi üzerinde ayrıca durmuştur¹⁸²².

Müellifimiz âyetlerde yer alan îcâzlı ifadeleri ayrı ayrı açıklamıştır. Örneğin o, {ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ} (Sonra da, nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık.)¹⁸²³ âyetindeki "لِنَنْظُرَ" kelimesinde îcâz sanatı olduğunu zikreder. Aslında bu kelime ile kast olunan mananın "ezelde bildiğimiz şeyleri varlık âleminde ortaya koymamız için" demek olduğunu kaydeder¹⁸²⁴.

Müfessirimiz bazı âyetlerin tefsîrinde ise îcâz çeşitlerine de değinmiş ve bu sanatın mertebelerinden bahsetmiştir. Örneğin o {وَمَثَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا...} (Hidayet çağrısına kulak vermeyen) kâfirlerin durumu, sadece çobanın bağırp çağırmasını işiten hayvanların durumuna benzer...¹⁸²⁵ âyetinde en üst derecede bir îcâz olduğundan bahseder. Çünkü bu âyette cümlenin bir kısmı zikredilmiş, bir kısmı hafzedilmiştir. Zikredilen kısım mahzûfa işaret eder. Bu ise **îcâz-ı hasırdır**¹⁸²⁶. Yine o {وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا...} (Sizden ölenlerin, geride bıraktıkları eşleri, kendi başlarına (evlenmeden) dört ay on gün beklerler...)¹⁸²⁷ âyetinde **îcâz-ı hasır** olduğunu belirtir. Ona göre bu âyetteki "وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ" ibâresi mahzûf olan "وَأَزْوَاجِ الَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ يَتَرَبَّصْنَ" ifadesine işaret eder. Ona göre bu durum îcâz

¹⁸²² İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 322.

¹⁸²³ Yûnus (10), 14.

¹⁸²⁴ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 110.

¹⁸²⁵ el-Bakara (2), 171.

¹⁸²⁶ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 238.

¹⁸²⁷ el-Bakara (2), 234.

sanatında son sınırdır¹⁸²⁸. Ayrıca müellifimiz el-Mâide sûresinin 53. âyetinin tefsîrinde, îcâz-ı hasrın îcâz sanatında fesâhatin şahaneliğini gösterdiğini belirtir¹⁸²⁹.

İbn ‘Atiyye, hasr yoluyla yapılan îcâzlardaki mahzûf ögeyi açıklar. Örneğin o, îcâz sanatının, el-Mâide sûresinin 106. âyetinde atıf harfi olan vâv harfinin hazfî ile¹⁸³⁰, et-Tevbe sûresinin 59. âyetinde¹⁸³¹ ve el-Enbiyâ sûresinin 39. âyetinde¹⁸³² cevâbın hazfî ile, el-İsrâ sûresinin 9. âyetinde¹⁸³³ ise cümlelerin hazfî ile gerçekleştiğini zikreder¹⁸³⁴.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden hareketle müellifimizin meânî ilmi ile ilgili tutumunu değerlendirecek olursak şunları söylemek mümkündür: İbn ‘Atiyye haberî cümlelerin kendi anlamları dışına çıkarak farklı anlamlardaki kullanımlarını açıklamıştır. Ancak açıklamalarında haberî cümlelerin çeşitlerine (ibtidâî haber-talebî haber-inkârî haber) değinmemiştir. O, inşâî cümlelerin talebî kısmında yer alan emir, nehiy, istifhâm ve temennînin üzerinde durmuş, bunların kullanım şekillerini açıklamıştır. Bunların asıl anlamlarından çıkarak farklı anlamlarda kullanımlarını belirtmiştir. Özellikle emir ve nehyin 10 u aşkın farklı anlamlardaki kullanımlarını zikretmiştir. Kasr sanatını ise daha çok hasr kelimesi ile kullanmıştır. O, tefsîrinde **إِنَّمَا** edatı ile yapılan hasr üzerinde daha çok durmuştur. Ancak diğer şekillerde yapılan hasrdan bahsetmemesi dikkate şâyandır. O bazı âyetlerin tefsîrinde ise hasrın çeşitlerine de değinmiş, hasr-ı tâm kavramından bahsetmiştir. Müellifimiz takdîm ve te’hîr konusuna da değinmiş, bu sanatın daha çok ihtimam gösterme, üstünlük belirtme gibi sebeplerden dolayı gerçekleştiğini zikretmiştir. İcâz konusunda yaptığı geniş açıklamalara rağmen itnâb ve müsâvât konularında hiç açıklama yapmaması ise dikkat çekmektedir.

¹⁸²⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 313.

¹⁸²⁹ **A.g.e.**,II, 206.

¹⁸³⁰ **A.g.e.**,II, 253.

¹⁸³¹ **A.g.e.**,III, 47.

¹⁸³² **A.g.e.**,IV, 39.

¹⁸³³ **A.g.e.**,III, 441.

¹⁸³⁴ İcâz sanatı ile ilgili diğer örnekler için bkz. **A.g.e.**, I, 448, II, 21, 112, 172, 176, 204, III, 138, 343, IV, 326, 359

3.2. Beyân İlmî

Beyân; sözlükte, (الظهور) ve (الوضوح) yani ortaya koymak, ortaya çıkmak, açık-seçik olmak, açıklamak ve anlaşılır hale getirmek gibi anlamlara gelir. Belâgat ilmini oluşturan üç alet ilminden (Me‘ânî, Beyân ve Bedînin) ikincisidir. İstılahta ise bir manayı ifade etmek için farklı yolları araştıran ve bunun için usûl ve kâideler ortaya koyan ilimdir. Ayrıca düşüncelerin, duyguların, değerlerin ve onların ifadelerinde kullanılacak yolların, nasıl açık ve güzel bir şekilde ifade edilebileceğini öğreten bir ilim olarak ta tanımlanmıştır.

Beyân ilminin konusu ise bir manayı ifade ederken, lafzı açıklığa kavuşturmak için gerekli olan melekeyi kazandıracak kuralların bütünüdür. İfade edilen bir mana açıklık ve vuzuh yönüyle farklı birçok lafızla ifade edilebilir. Bu ifade tarzlarından hangisinin daha belîg olduğu onun inceleme alanıdır. Teşbih, isti‘âre, mecâz, kinâye vb. sanatlar bu ilmin konusunu oluşturur.

Beyân ilminin amacı ise; belirli usûl ve kurallar ortaya koyarak mütekellime maksadını farklı söz ve usullerle ifade edebilme imkânı kazandırmaktır¹⁸³⁵.

3.2.1. Teşbih

Teşbih (التشبيه) ; lügatte (شَبَّهَ) fiilinin masdarıdır¹⁸³⁶. Beyân âlimlerine göre teşbih; Bir şeyi başka bir şeye bütün yönleri ile değil de bir ya da birçok yönü itibarıyla benzetmek demektir¹⁸³⁷. Aralarında ya hakikaten yahut mecâzen münasebet bulunan şeyleri belli edatlar yardımıyla birbirine benzetmek; aralarında ilgi bulunan iki şeyden

¹⁸³⁵ el-Kazvînî, *el-Îzâh fî ‘ulûmî’l-belâga*, 5; es-Sekkâkî, *a.g.e.*, s. 140; el-Cürcânî, *el-Hâşiyetu ‘ale’l-Mutavvel şerhu Telhîs miftâhu’l-‘ulûm fî ‘ulûmî’l-belâga*, s. 319; et-Teftâzânî, *Sa‘duddîn, Muhtasarü’l-me‘ânî*, Âsitâne, İstanbul tsz. s. 273; el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, s. 216; Vehbe, *Mecdî - el-Mühendis, Kâmil, Mu‘cemu’l-mustalahâtî’l-‘Arabiyye fî’l-luga ve’l-edeb*, s. 80; Matlûb, Ahmed, *Mu‘cemu’l-mustalahâtî’l-belâgiyye ve tetavvuruhâ*, I, 402; Bolelli, *Belâgat Beyân-Me‘ânî- Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 33; Eren, Cüneyt-Uzunoglu, Vecih, *Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat*, s. 133.

¹⁸³⁶ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, ب . ش . ه . mad. (IV, 2190).

¹⁸³⁷ İbn Raşîk, *a.g.e.*, I, 286.

zayıf olanını güçlü olana benzetmek; belli bir amaç için, bir edat ile aralarındaki ortak nitelikten dolayı bir şeyi başka bir şeye benzetmek şeklinde de tarifler mevcuttur¹⁸³⁸.

Teşbihin dört unsuru (ögesi) vardır; Müşebbeh (benzeyen), müşebbeh bih (kendisine benzetilen), vechu'ş-şebeh (benzetme yönü) ve teşbih edatı.

Edatlar yönünden teşbih mürsel ve müekked olmak üzere ikiye ayrılır. Teşbih edatının zikredildiği teşbihe mürsel teşbih, hazf edildiği teşbihe ise müekked teşbih adı verilir.

Vechu'ş-şebe yönünden ise teşbih mücmel ve mufassal olmak üzere ikiye ayrılır. Teşbih yönü hazfedilen teşbihe mücmel, zikredilen teşbihe ise mufassal teşbih adı verilir. Hem teşbih yönü hem de teşbih edatının hazfedildiği teşbihe ise belîğ teşbih denir¹⁸³⁹.

Müellifimiz tefsîrinin yaklaşık 50 farklı yerinde teşbihe değinmiş, bunların büyük bir kısmında ise vechu'ş-şebeh üzerinde durmuştur. Örneğin o, *ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ* { *ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذَّلَّةُ* } *أَيْنَ مَا تَقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ ...* { *أَيْنَ مَا تَقِفُوا إِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللَّهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ ...* } *(Onlar (yahudiler) nerede bulunurlarsa bulunsunlar, Allah'ın ahbine ve insanların (müminlerin) himayesine sığınmadıkça kendilerine zillet (damgası) vurulmuştur...)*¹⁸⁴⁰ âyetindeki "بِحَبْلٍ" kelimesi ile "عَهْدٌ" arasında teşbih yapıldığını açıklamıştır. Ona göre nasıl ki "عَهْدٌ" (söz) kavimleri bir arada tutma aracı ise "حَبْلٌ" (ip) de cisimleri bir arada tutma aracıdır. Bu açıdan ahd ipe benzetilmiştir¹⁸⁴¹. Yine o, *وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ* { *وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَا إِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ أَمْوَالِ* } *النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ* { *النَّاسِ بِالْإِثْمِ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ* } *(Mallarınızı aranızda haksız sebeplerle yemeyin. Kendiniz bilip dururken, insanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları*

¹⁸³⁸ el-Kazvîni, *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, 163; es-Sekkâkî, *a.g.e.*, s. 150; et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-me'ânî*, s. 280; el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, s. 220.

¹⁸³⁹ el-Kazvîni, *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga*, 164; es-Sekkâkî, *a.g.e.*, s. 150-151; el-Cürcânî, *el-Hâşiyetu 'ale'l-Mutavvel şerhu Telhîs miftâhu'l-'ulûm fi 'ulûmi'l-belâga*, s. 333; et-Teftâzânî, *Muhtasaru'l-me'ânî*, s. 281; el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, s. 235; el-Merâgî, *a.g.e.*, s. 225-228.

¹⁸⁴⁰ Âl-i İmrân (3), 112.

¹⁸⁴¹ İbn 'Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, I, 491.

hâkimlere (idarecilere veya mahkeme hakimlerine) vermeyin.)¹⁸⁴² âyetindeki "وَتَذُلُّوا بِهَا" lafzı ile teşbih yapıldığını kaydetmiştir. O bu teşbih ile içinde bulunduğu durumda delil getirerek sonuca ulaşmak isteyen adamın durumunu, suya ulaşmak için kovasını kuyuya salan kişiye benzetildiğini aktarır¹⁸⁴³.

İbn ‘Atiyye bazı âyetlerin tefsîrinde de teşbih edatı üzerinde durmuş ve bu edatın cümleye kattığı anlamı açıklamıştır. Örneğin *فَإِنْ حِفْظُكُمْ فَرِحَالًا أَوْ زُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَدْكُرُوا اللَّهَ كَمَا* { فَإِنْ حِفْظُكُمْ فَرِحَالًا أَوْ زُكْبَانًا فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَأَدْكُرُوا اللَّهَ كَمَا } (Eğer (herhangi bir şeyden) korkarsanız (namazlarınızı) yürüyerek yahut binmiş olarak (kılın). Güvene kavuştuğunuz zaman, siz bilmezken Allah'ın size öğrettiği şekilde O'nu anın (namaz kılın).)¹⁸⁴⁴ âyetinin tefsîrinde "كَمَا" kelimesindeki ك harfinin teşbih edatı olduğunu belirtmiş, âyette bu edat yardımıyla Allah'ın size öğrettiği gibi ibadetinizi yapınız anlamının kasdolunduğunu kaydetmiştir¹⁸⁴⁵.

Müellifimiz teşbih sanatına değindiği âyetlerin az bir kısmında ise bu sanatın ismini zikretmekle yetinmiş, herhangi bir açıklama yapmamıştır. Örneğin *بَعْدَمَا تَبَيَّرَ كَأَنَّمَا يُسَافِرُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ* { بَعْدَمَا تَبَيَّرَ كَأَنَّمَا يُسَافِرُونَ إِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ } (Hak ortaya çıktıktan sonra sanki gözleri göre göre ölüme sürükleniyorlarmış gibi (cihad hususunda) sizinle tartışıyorlardı.)¹⁸⁴⁶ âyetinin tefsîrinde anlam olarak teşbih sanatının olduğunu zikretmekle yetinmiştir¹⁸⁴⁷.

O, teşbih sanatına değindiği âyetlerin büyük bir kısmında da bu sanat hakkında açıklamalar yapmış, müşebbeh ya da müşebbeh bihi ayrı ayrı açıklamıştır. Örneğin *مِنْ* { مِنْ } (İşte bu yüzdendir ki İsrailoğulları'na şöyle yazmıştık: Kim, bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün

¹⁸⁴² el-Bakara (2), 288.

¹⁸⁴³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 260.

¹⁸⁴⁴ el-Bakara (2), 239.

¹⁸⁴⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 325. Diğer örnek için bkz. I, 327.

¹⁸⁴⁶ el-Enfâl (8), 6.

¹⁸⁴⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 502.

insanları öldürmüş gibi olur.)¹⁸⁴⁸ âyetinde müşebbehin "قَاتِلُ النَّفْسِ", müşebbeh bihin "قَاتِلُ النَّاسِ" olduğunu belirtmekte ancak buradaki teşbihin bütün yönlerden olamayacağını ifade etmektedir. O buradaki teşbihin bütün yönlerden değil de üç açıdan yapıldığını zikretmektedir. Birincisi kısas olma cihetidir ki o bire birdir. İkincisi tehdittir ki, Allah (c.c) haksız yere birini öldüreni cehennemde sonsuz azapla korkutmaktadır. Bu ise azabın en son haddidir. Üçüncüsü ise haramı irtikâp etmedir. Çünkü kâtil, bir kişiyi öldürünce de bütün insanları öldürünce de (haramı işleme bakımından) aynı işi yapmış olmaktadır¹⁸⁴⁹.

Müellifimiz bazı âyetlerin tefsîrinde ise müfessirlerin müşebbeh hakkındaki yorum farklılıklarına yer vermiştir. Örneğin o, {لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ} (Dinde zorlama yoktur. Artık doğrulukla eğrilik birbirinden ayrılmıştır. O halde kim tâğutu reddedip Allah'a inanırsa, kopmayan sağlam kulpa yapışmıştır. Allah işitir ve bilir.)¹⁸⁵⁰ âyetinde müşebbeh olan بِالْعُرْوَةِ kelimesi hakkında müfessirlerin ihtilaf ettiklerini söylemiş, Mücâhid'in iman, es-Süddî'nin İslâm, Said b. Cübeyr ile ed-Dahhâk'ın ise kelime-i tevhid dediklerini aktarmıştır. Ona göre ise bu görüşlerin hepsi yakın anlamda olup hakikatte ihtilaf yoktur¹⁸⁵¹. Ayrıca o {مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ أَصَابَتْ} (Onların, bu dünya hayatında yapmakta oldukları harcamaların durumu, kendilerine zulmetmiş olan bir kavmin ekinlerini vurup da mahveden kavurucu bir rüzgârın durumu gibidir. Onlara Allah zulmetmedi; fakat onlar kendilerine zulmediyorlar.)¹⁸⁵² âyetinde teşbih olduğunu, buradaki teşbihte hem müşebbehin hem de müşebbeh bihin ikişer tane olduğunu belirtmektedir. Ancak Allah (c.c) bu âyette iki müşebbehten ve iki müşebbeh bihten birini zikredip, diğerini terk etmiştir. Dikkatlice incelendiğinde zikredilenlerin, terk

¹⁸⁴⁸ el-Mâide (5), 32.

¹⁸⁴⁹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 182.

¹⁸⁵⁰ el-Bakara (2), 256.

¹⁸⁵¹ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 344.

¹⁸⁵² Âl-i İmrân (3), 117.

edilenlere işaret ettiğini belirtmekte, bu durumun ise belâgatta ve îcâzda son sınırı gösterdiğini zikretmektedir¹⁸⁵³.

3.2.2. Mecâz

Lafzın vazedildiği manada kullanılmasına hakikat denirken, hakikî manayı kasdetmeye mâni olan bir karînedan dolayı ve bir alâkadan dolayı lafzın asıl manasının dışında kullanılmasına da mecâz denir. Belâgat âlimleri mecâz'ı, genelde, aklî (المَجَازُ الْاَكْلِيّ) (العَقْلِيّ ve lügavî (المَجَازُ اللُّغَوِيّ) olmak üzere iki kısma ayırırlar.

Araplar fesâhate delil gösterdikleri mecâzı sıklıkla kullanırlar. Ayrıca onu belâgatın başı olarak görürler¹⁸⁵⁴. İbn ‘Atiyye de tefsîrinin 51 yerinde âyetlerde mevcut olan mecâzları çeşitlerini belirtmeksizin ele alır. Bazı âyetlerde sadece mecâz sanatının adını zikretmekle yetinir. Örneğin o, el-Bakara sûresinin 233. âyetinin "أَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ" kısmında mecâz sanatı olduğunu kaydeder ama bu sanatla ilgili başka açıklamalara yer vermez¹⁸⁵⁵. O bazı âyetlerin tefsîrinde ise açıklamalar yaparak mecâz anlamı ile ne kastedilmiş olabileceğini zikreder. Örneğin el-Bakara sûresinin 224. âyetinin tefsîrinde "سَمِيعٌ" kelimesi ile kulların bütün sözlerini Allah (c.c) nun işittiğini, "عَلِيمٌ" lafzı ile de kulların niyetlerini bildiğinin anlatıldığını söyler. Ancak ikincisinde mecâz sanatının olduğunu kaydeder. Ona göre Allah (c.c) nun her şeyden haberdar olmasından mecâz olarak "عَلِيمٌ" lafzı kullanılmıştır¹⁸⁵⁶. Yine o, Âl-i İmrân sûresinin 96. âyetinin tefsîrinde "وَهُدًى" kelimesi ile "بِنَكَّةٍ" kelimesinin nitelenmesinde çok vecîz bir mecâz olduğunu belirtir. Çünkü o ıslah

¹⁸⁵³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 495. Teşbih sanatı ile ilgili diğer örnekler için bkz. I, 357, 360, 372, 405, 410, 418, 427, 485, 560, II, 46, 88, 101, 121,126, 199, 207, 217, 222, 306, 324, 336, 344, 385, 464, 478, 502, III, 114, 8, 98, 162, 186, 240, 250, 306, 321, 336, 344, 378, 388, 417, 474, 520, IV, 70, 102, 184, 212, 318.

¹⁸⁵⁴ İbn Raşîk, **a.g.e.**, I, 265; el-Kazvînî, **el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga**, s. 202; es-Sekkâkî, **a.g.e.**, s. 151-152; el-Cürcânî, **el-Hâşiyetu ‘ale’l-Mutavvel şerhu Telhîs miftâhu’l-‘ulûm fi ‘ulûmi’l-belâga**, s. 72; et-Teftâzânî, **Muhtasaru’l-me‘ânî**, s. 279; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 250.

¹⁸⁵⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 313.

¹⁸⁵⁶ **A.g.e.**, I, 300.

edici, irşad edici demektir. Yani "وَهْدَىٰ" kelimesi ile oranın mecâzen hidayet kaynağı olduğu vurgulanmıştır¹⁸⁵⁷.

Ayrıca o, el-Mâide sûresinin 64. âyetinin "بِأَيْدِيهِمْ مَبْسُوطَاتِنَا" (*Bilâkis, Allah'ın elleri açıktır.*) kısmında da mecâz sanatı olduğunu ifade eder. Araplar mecâz olarak bazen "وَجْهٌ" kelimesi ile zât ya da sıfatı, "عَيْنٌ" kelimesi ile ilim ya da idrâki, "يَدٌ" kelimesi ile de şu üç manayı kasederler; Birincisi kudrettir ki şöyle denildiği gibi; لَا يَدٌ لِّي بِكَذَا (Benim bu işte bir etkim, bir otoritem yok.) İkincisi nimettir ki şöyle denildiği gibi; كَمَا يُعَالُ لِفُلَانٍ (Birine falancada nimet var denildiği gibi.) Üçüncüsü ise sahiplik anlamıdır. Örneğin يَدُ فُلَانٍ عَلَيَّ أَرْضِيهِ (Falan oranın sahibidir.) denildiğinde milkiyet anlamı kasdolunmuş olur. Müellifimiz âyette yer alan "بِأَيْدِيهِمْ مَبْسُوطَاتِنَا" tabiri ile ise gerçek nimet sahibinin Allah (c.c) olduğu ve herkese nimet verdiği mecâzen anlatılmış olduğunu zikreder¹⁸⁵⁸.

İbn ‘Atiyye mecâz sanatı hakkında açıklamalar yaptığı bazı âyetlerde ise mecâz ya da hakikat anlamının da kasdolunabileceğini belirtmekte ve her iki manayı da açıklama yoluna gitmektedir. Örneğin o { ... أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ وَأُولَئِكَ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ... } (*...İşte onlar, Rablerini inkâr edenlerdir; işte onlar (kıyamet gününde) boyunlarında tasmalar bulunanlardır...*)¹⁸⁵⁹ âyetindeki "وَأُولَئِكَ الْأَغْلَالُ" kısmı hakkında hakikat ve mecâz anlamlarının ikisinin de muhtemel olduğunu belirtir. Ona göre hakikat manası ele alınırsa kâfirlerin ahirette gerçekten boyunlarında tasmalar olacağı kasdolunmuş olur ki Gâfir sûresinin 71. âyetindeki "الْأَغْلَالُ" kelimesi de böyledir. Eğer mecâz manası ele

¹⁸⁵⁷ A.g.e., I, 474.

¹⁸⁵⁸ A.g.e., II, 215.

¹⁸⁵⁹ er-Ra‘d (13), 5.

sana iman ve itaatte devamlı kıl” demektir. Bu anlamda kullanılan (تَثْبِيْتُ الْقَدَمِ) “ayakların kaymaması” tâbirinde istiâre sanatı vardır¹⁸⁶⁴.

Müellifimiz bazı âyetlerin tefsîrinde ise istiâre sanatı hakkında yaptığı açıklamalarını âyet, hadis ve şiir beyitleri ile istişhâd eder. Mesela o, Âl-i İmrân sûresinin 151. âyetinin "سُنُّلِقِي" kelimesinde istiâre sanatı olduğunu zikreder. Çünkü hakîki manada el-İlkâ (الإِلْقَاءُ) sadece cisimlerde gerçekleşir. Bu kabil istiâre sanatı en-Nûr sûresinin 5. âyetinin "يُرْمُونَ" kelimesinde de söz konusudur. Ayrıca el-Ferzadak’ın şu beyti de bu tür istiâredendir¹⁸⁶⁵;

هُمَا نَفْتًا فِي فِيٍّ مِنْ فَمَوَيْهِمَا
عَلَى النَّابِحِ الْعَاوِي أَشَدُّ رِحَامٍ¹⁸⁶⁶

“Onlar ağızlarıyla ağzıma tükürdü. Bu, havlayan (ürüyen) bir köpeğe taş atmanın (saldırmanın) en ağıridir”.

Ayrıca müellifimiz et-Tevbe sûresinin 12. âyetinin "وَطَعْنُوا فِي دِينِكُمْ" (*Dininize saldırırlarsa*) kısmında istiâre sanatı olduğunu belirtir. Hz. Peygamberin (إِنْ تَطَعْنُوا فِي إِمَارَتِهِ) (Siz Üsâme'nin kumandanlığına nasıl itiraz ediyorsanız, daha önce de onun babası Zeyd b. Hârise'nin kumandanlığına da öyle itiraz etmiştiniz.) hadisinin de bu kabil istiâreden olduğunu zikreder. O buradaki istiârenin "طعن" kelimesinde düğümlendiğini, saldırmaktan maksadın aslında itiraz etmek ve yetersiz bularak kabul etmemek anlamlarında olabileceğini belirtir¹⁸⁶⁸.

İbn ‘Atiyye istiâre sanatı hakkında açıklamalar yaptığı bazı âyetlerde ise bu sanatın kullanılma sebebini zikreder. Ona göre el-İsrâ sûresinin 34. âyetinin "وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ"

¹⁸⁶⁴ A.g.e., I, 522.

¹⁸⁶⁵ A.g.e., I, 522.

¹⁸⁶⁶ el-Ferzadak, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa’saa et-Temîmî, **Divânu'l-Ferezdak**, (nşr. Alî Fâ‘ûr), Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1987, s. 541.

¹⁸⁶⁷ el-Buhârî, a.g.e., Menâkıb, h.no: 3730; Megâzî, h.no: 4250, 4469; Ahkâm, h.no: 7187; Müslim, a.g.e., Fadâilu's-Sahâbe, h.no: 2426.

¹⁸⁶⁸ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 12.

olduğunu ifade eder¹⁸⁷⁵. Yine o, Hûd sûresinin 43. âyetinin "إِلَّا مَنْ رَحِمَ" (*Merhamet sahibinden başka koruyacak kimse yoktur*) kısmının Allah (c.c) dan **kinâye** olduğunu, Allah'ın azabından, merhamet sahibi Allah'tan başka koruyacak kimsenin olmadığını kaydeder¹⁸⁷⁶. Ayrıca o, el-Enbiyâ sûresinin 8. âyetinin "لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ" (*Yemek yemezler*) kısmının¹⁸⁷⁷ ve el-Furkân sûresinin 20. âyetinin "لَيَأْكُلُونَ الطَّعَامَ" (*Şüphesiz yemek yerler*) kısmının hades (حَدَّث) ten (sonradan yaratılmadan) **kinâye** olduğunu zikreder. Çünkü yeme içme vb. ihtiyacı olan her şey mahlûktur ve sonradan yaratılmıştır¹⁸⁷⁸.

İbn ‘Atiyye belâgî sanatlara değindiği pek çok âyetin tefsîrinde olduğu gibi kinâye sanatı hakkında da açıklama yaparken terimsel kavramları kullanmaktan kaçınır. O yeri geldiğinde kinâye sanatı hakkında yaptığı açıklamalarını başka âyet/ler ile istişâh eder. Örneğin el-En‘âm sûresinin 93. âyetinin "بِأَسْطُورٍ أَيْدِيهِمْ" (*Pençelerini onlara uzatmış*) kısmında, zâlimlerin istemedikleri bir durum olan ölüm meleklerinin ruhlarını kabz etmek için gelmelerinden **kinâye** olduğunu ifade eder. Aynı durumun el-Mâide sûresinin 28. âyetinin "لَئِنْ بَسَطْتَ إِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي" (*Sen, öldürmek için bana elini uzatsan bile*) kısmında da olduğunu belirtir¹⁸⁷⁹.

Müellifimiz bazı âyetlerin tefsîrinde ise zikredilen kinâye sanatını aktarmakla birlikte tercihini de ifade eder. Örneğin o, el-Kehf sûresinin 60. âyetinin "بِجَمْعِ الْبَحْرَيْنِ" (*İki denizin birleştiği yer*) kısmında **kinâye** sanatı olduğu, "الْبَحْرَيْنِ" kelimesinin Hz. Musa ve Hz. Hızır'ın ilminden kinâye edildiği rivâyetine mesafeli yaklaşır. Ona göre bu görüş zayıftır. Çünkü burada hadislerde anlatıldığı üzere iki denizin suyunun birleşmesi kasdolunmaktadır¹⁸⁸⁰.

¹⁸⁷⁵ A.g.e., II, 76.

¹⁸⁷⁶ A.g.e., III, 175.

¹⁸⁷⁷ A.g.e., IV, 75.

¹⁸⁷⁸ A.g.e., IV, 205.

¹⁸⁷⁹ A.g.e., II, 323.

¹⁸⁸⁰ A.g.e., III, 528. Kinâye sanatı ile ilgili diğer örnekler için bkz. I, 256, 257, II, 68, 114, 271, 446, 464, 486, III, 175, 201, 232, IV, 38.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan hareketle İbn ‘Atiyye’nin beyân ilmi ile ilgili verdiği bilgileri değerlendirme sadedinde şunları söyleyebiliriz; Müellifimiz tefsîrinde, beyân ilmi içerisinde değerlendirilen sanatların hepsine olmasa da büyük bir kısmına yer vermiştir. O, Kur’ân’daki mecâzi kullanımları açıklamış ancak mecâzi lugavî ve mecâzi aklî ayırımına girmemiştir. O, teşbih ve istiâre hakkında da açıklamalar yapmıştır. Hattâ bu iki sanat onun beyân ilmi içerisinde en çok değindiği sanatlardır. Ancak o, teşbih konusunda diğer sanatlardan farklı olarak ıstılâhî kavramlar ile açıklama yapmış, müşebbeh, müşebbeh bih ve vechu’ş-şebbeh üzerinde ayrı ayrı durmuştur. Fakat yine onun açıklamalarında teşbih çeşitlerine değinmediğini görmekteyiz. İstiâre konusunda ise onun, istiâre çeşitlerine değinmeksizin bu sanat hakkında açıklamalar yaptığını söyleyebiliriz. Kinâye sanatını ele aldığı her âyette ise neden kinâye yapıldığını açıklamıştır. Özetle onun beyân ilminin sanatları hakkında yaptığı açıklamalardan, kavramlar üzerinde çok durmadığını ve âyette zikredilen sanatın anlama olan etkisini açıklama gayretinde olduğunu görmekteyiz.

3.3. Bedî‘ İlmi

Bedî‘, muktezâyı hâle uygun ve delâleti açık olan kelamın lafzen ve mânen güzel olma vecihlerinin kendisi ile bilindiği bir ilimdir¹⁸⁸¹.

Abdullâh b. Mu’tez kendi döneminden önce karışık bir vaziyette olan beyân ile meânî ilimlerini ilk sistemleştiren kişi olduğu gibi bedî‘ ilminin de kurucusu kabul edilir. Abdullah b. Mu’tez (ö. 299/911) bedî‘ ilmini 18 sanat olarak kayıt altına almıştır¹⁸⁸². Hicrî 8. asra gelindiğinde ise Safiyyuddîn el-Hillî bedî‘ ilminin sanatlarının 100 ün üzerinde olduğunu kaydetmiştir¹⁸⁸³. Kelâmı süsleme sanatlarının bir kısmı mana ile ilgili güzelleştirmeler olup, bunlara; (المُحَسَّنَاتُ الْمَعْنَوِيَّةُ) Manaya bağlı süsleme sanatları denir. Bu sanatlar ile bazen lafzın güzelliği ifade edilse bile, ilk olarak bizzat mananın güzelliği ifade edilir. Bu sanatların başlıcaları; Tıbâk, Tevriye, Mukâbele,

¹⁸⁸¹ el-Kazvîni, **el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga**, s. 5; ‘Atîk, Abdulazîz, **‘İlmu’l-bedî‘**, Dâru’n-nehdati’l-‘Arabiyye, Beyrut 1985, s. 7; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 298; Bolelli, **Belâgat Beyân-Me‘ânî- Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyatı**, s. 405; Eren, Cüneyt-Uzunoğlu, Vecih, **Hülâsatu’l-belâga**, s. 100.

¹⁸⁸² İbnu’l-Mu’tez, **Kitabu’l-Bedî‘**, (nşr. Ignatius Kratchkovsky), Londra 1935, s. 6-70; ‘Atîk, **a.g.e.**, s. 75.

¹⁸⁸³ ‘Atîk, **a.g.e.**, s. 76.

Cem‘, Hüsnu’t-ta‘lil, Leff-ü Neşr’dır. Lafızla ilgili süsleme sanatlarına ise (المُحَسَّنَاتُ) (اللَّفْظِيَّةُ) Lafza bağlı süsleme sanatları denir. Bu kısım asıl olarak lafzın güzelliğini gösteren sanatları içine alır. Bunların başlıcaları; Cinâs, İktibâs, ‘Akd, Tazmîn, Sec‘i, Reddu’l-‘acuz ‘ala’s-sadr’dır¹⁸⁸⁴.

3.3.1. el-Muhassinâtu’l-lafziyye (Lafzı Güzelleştiren Sanatlar)

3.3.1.1. Cinâs

Bir cümlede ya da şiir beyitinde telaffuz bakımından birbirine benzeyen ancak mana bakımından birbirinden farklı olan iki kelimenin kullanılmasıdır¹⁸⁸⁵. Bu sanatta esas olan lafzın benzer, mananın farklı olmasıdır¹⁸⁸⁶. Cinâs, cinâs-ı tâm ve cinâs-ı gayr-ı tâm olmak üzere iki kısma ayrılır. **Cinâs-ı tâm**; harekeleri, harfleri, sayıları ve tertîbini içine alan dört hususta uyumlu olan cinâstır. Bu, derece bakımından en yüksek olan cinâstır. **Cinâs-ı gayr-ı tâm** ise yukarıda zikredilen dört hususun herhangi birinde lafızlar arasında uyum olmayan cinâstır¹⁸⁸⁷. Bu sanat, tecânüs, tecnîs, mücânese isimleri ile de adlandırılmıştır. Her ne kadar isimlendirme farklı olsa da müsemma aynıdır¹⁸⁸⁸.

İbn ‘Atiyye, el-Hümeze sûresinin ilk âyetinin tefsîrinde "هُمَزَةٌ" ile "لَمْرَةٌ" kelimelerinin telaffuz bakımından birbirine yakın olduğunu, ancak anlam bakımından birbirinden farklı kelimeler olduğunu ifade eder. O, her ne kadar bu âyette cinâs sanatının adını zikretmese de yaptığı açıklamalardan cinâs çeşitlerinden cinâs-ı gayr-ı tâmın varlığını ortaya koyduğu söylenebilir¹⁸⁸⁹.

Müellifimiz el-Kâfirûn sûresinin tefsîrinde aynı kökten türeyen "عَبْدُهُمْ", "أَعْبُدُ" ile "عَابِدٌ" kelimelerinin tekrar ile peşpeşe zikredilmesinin fesahatin şahaneliğini gösterdiğini

¹⁸⁸⁴ el-Kazvînî, **el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga**, s. 5; ‘Atîk, **a.g.e.**, s. 7; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 299.

¹⁸⁸⁵ el-Kazvînî, **el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga**, s. 288; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 325.

¹⁸⁸⁶ ‘Atîk, **a.g.e.**, s. 196.

¹⁸⁸⁷ el-Kazvînî, **el-Îzâh fi ‘ulûmi’l-belâga**, s. 288; ‘Atîk, **a.g.e.**, s. 197, 198, 205; el-Hâşimî, **Cevâhiru’l-belâga**, s. 326.

¹⁸⁸⁸ ‘Atîk, **a.g.e.**, s. 196.

¹⁸⁸⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, V, 521.

zikreder. O yaptığı bu açıklamaları ile cinâs sanatına işaret etmiş olmaktadır¹⁸⁹⁰. Yine o, el-Vâkı‘a sûresinin 89. âyetindeki "فَرُوحٌ" ile "وَرِيحَانٌ" kelimelerinin telaffuz bakımından birbirine yakın olduğu halde anlam bakımından birbirinden farklı olduğunu belirtir. Ona göre "فَرُوحٌ" kelimesi rahmet ve rahatlık, "وَرِيحَانٌ" kelimesi de nimet ve rızık anlamında, mana bakımından birbirinden farklı kelimelerdir¹⁸⁹¹.

3.3.1.2. Sec‘i

Sec‘i; Nesirde iki fâsılanın bir harfte ittifak etmesi, bir diğer ifade ile iki fâsılanın son harflerinin aynı olmasıdır. Nesirde seci’, nazımda kâfiye gibidir¹⁸⁹².

İbn ‘Atiyye, Fussilet sûresinin ilk âyetlerinin tefsirinde "فَصَّلَتْ" kelimesi hakkında açıklamalarda bulunur. Ona göre bu kelime ile âyetlerin haram-helal, emir-nehiy, vaad-va‘îd gibi hususları açıkladığı vurgulanmıştır. Ayrıca bu kelime ile âyet sonlarındaki duraklar ve âyet sonlarının çeşitleri de açıklanmıştır. Ancak buradaki tafsîlât âyetlerin şiirdeki kâfiye ya da nesirdeki seci’ gibi tek bir çeşit üzere olmamasıdır¹⁸⁹³. Onun bu açıklamalarından âyet sonlarındaki seci’ sanatının varlığını ifade ettiğini görmekteyiz. Ancak o, âyet sonlarındaki bu sanatın beşer kelâmından farklı olarak tek bir şekilde olmadığını belirtir.

3.3.1.3.Reddu’l-‘acuz ‘ala’s-sadr

Lafzı güzelleştiren beş ana sanattan bir tanesi olan Reddu’l-‘acuz ‘ala’s-sadr sanatından ilk bahseden kişi Abdullah b. Mu‘tez’dir¹⁸⁹⁴. Bir bedî‘ terimi olarak Reddu’l-‘acuz ‘ala’s-sadr; Lafız ve mana bakımından aynı olan ya da aynı kökten türeyen anlamları farklı olan lafızları, beytin ilk ve ikinci mısralarında ya da nesrin ilk ve son cümlelerinde zikretmek¹⁸⁹⁵. Beyitlerin sonunu başına döndürmek veya beytin ilk

¹⁸⁹⁰ A.g.e., V, 531.

¹⁸⁹¹ A.g.e., V, 254.

¹⁸⁹² ‘Atîk, a.g.e, s. 215; el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, s. 330.

¹⁸⁹³ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru’l-vecîz*, V, 3.

¹⁸⁹⁴ ‘Atîk, a.g.e, s. 224.

¹⁸⁹⁵ el-Hâşimî, *Cevâhiru’l-belâga*, s. 333; Bolelli, *Belâgat Beyân-Me‘ânî- Bedî‘ İlimleri Arap Edebiyatı*, s. 455.

yarısındaki bir kelimeyi ikinci yarısına döndürmek olarak ta tarif edilmiştir¹⁸⁹⁶. Bu sanata tasdîr veya terdîd de denir¹⁸⁹⁷.

Müellifimiz el-Kâfirûn sûresinin tefsîrinde 2., 3., 4. ve 5. âyetlerde yer alan iştikâk bakımından aynı kelimelerin sadece birer tekrar değil aynı zamanda fesâhatin güzelliğini gösteren terdîd sanatı olduğunu kaydetmektedir¹⁸⁹⁸.

3.3.2. el-Muhassinâtu'l-ma'neviyye (Manayı Güzelleştiren Sanatlar)

3.3.2.1. Tıbâk

Şiir beytinde ya da bir sözde iki zıt anlamlı kelimenin veya birbiriyle örtüşen iki kelimenin kullanılmasıdır. Bu sanata el-Mutâbaka, et-Tatbîk, et-Tezâd isimleri de verilmektedir¹⁸⁹⁹.

İbn 'Atiyye, Âl-i İmrân sûresinin 27. âyetinin tefsîrinde "الْحَيِّ" ve "الْمَيِّتِ" gibi zıt anlamlı ya da "النَّهَارِ" ve "اللَّيْلِ" gibi birbirine karşılık gelen kelimelerin üzerinde durur. Her ne kadar tıbâk kelimesini kullanmasa da aynı âyette zıt anlamlı kelimelerin yer almasına değinir¹⁹⁰⁰. Ayrıca o, el-Bakara sûresinin 229. âyetinin tefsîrinde zıt anlamlı olan "تَسْرِحُ" ile "فَأَمْسَاكُ" kelimelerinin aynı âyette zikredilmesi üzerinde durur. Ancak o, yaptığı açıklamalarında tıbâk sanatının ismini zikretmez¹⁹⁰¹.

3.3.2.2. Tensîk

Sözlükte sıraya koymak, düzenlemek anlamlarına gelen tensîkin ıstılah manası; şâirin ya da kâtibin bir şeyin isimlerinin veya sıfatlarının hepsini peş peşe zikretmesidir¹⁹⁰². {هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ .

{هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ . (O, öyle Allah'tır ki, kendisinden başka hiçbir tanrı yoktur. O,

¹⁸⁹⁶ Ebû Hayyân, **a.g.e.**, VII, 63.

¹⁸⁹⁷ 'Atîk, **a.g.e.**, s. 224; el-Hâşimî, **Cevâhiru'l-belâga**, s. 333.

¹⁸⁹⁸ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, V, 531.

¹⁸⁹⁹ el-Kazvînî, **el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâga**, s. 255; 'Atîk, **a.g.e.**, s. 76, 77.

¹⁹⁰⁰ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, I, 418.

¹⁹⁰¹ **A.g.e.**, I, 306,307.

¹⁹⁰² Matlûb, **a.g.e.**, II, 367.

mülkün sahibidir, eksiklikten münezzehtir, selâmet verendir, emniyete kavuşturandır, gözetip koruyandır, üstündür, istediğini zorla yaptıran, büyüklükte eşi olmayandır. Allah, müşriklerin ortak koştukları şeylerden münezzehtir.)¹⁹⁰³ âyetinde Allah'ın dokuz isminin peşpeşe zikredilmesi bu sanata örnek verilir¹⁹⁰⁴.

{وَرَبُّكَ الْعَزِيزُ ذُو الرَّحْمَةِ إِنْ يَشَاءُ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَبْخِلْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ كَمَا أَنْشَأَكُمْ مِنْ ذُرِّيَةِ قَوْمٍ آخِرِينَ} (Rabbin zengindir, rahmet sahibidir. Dilerse sizi yok eder ve sizi başka bir kavmin zürriyetinden yarattığı gibi sizden sonra yerinize dilediği bir kavmi yaratır.)¹⁹⁰⁵ âyetinde "الْعَزِيزُ" ve "ذُو الرَّحْمَةِ" kelimelerinin "وَرَبُّكَ" nin sıfatı olduğunu ve bu iki kelimenin peşpeşe zikredildiğini kaydeder. Ona göre bu durum **tensîk** sanatının en güzel örneklerinden birini oluşturur¹⁹⁰⁶.

3.3.2.3. İltifât

"لَفَتْ" kökünden türeyen iltifât kelimesi, sözlükte "bir şeyi çevirmek, yüzünü çevirmek, yönelmek, döndürmek, dürmek, katlamak" gibi anlamlara gelir¹⁹⁰⁷. Terim olarak ise iltifât; Konuşanın muhâptan gâibe, gâibten de muhâtap sîgasına geçmesi veya bunun benzeri bir şekilde bir sîgadan diğerine intikâl etmesidir¹⁹⁰⁸. Bir diğer tanım ise şöyledir; Bir üsluptan başka bir üsluba intikal etmek veya bir üslubu bırakıp başka bir üsluba geçmektir¹⁹⁰⁹. Bu sanattan ilk bahsedenin el-Esma'î (ö. 216/831) olduğu söylenir. Ancak o bu sanatla ilgili herhangi bir tanım yapmamıştır. Bu sanatı Bedî' ilminin el-Muhassinâtu'l-ma'neviyye kısmında ilk değerlendiren ise Abdullah b. Mu'tez'dir¹⁹¹⁰.

¹⁹⁰³ el-Haşr (59), 23.

¹⁹⁰⁴ Matlûb, **a.g.e.**, II, 367, 368.

¹⁹⁰⁵ el-En'âm (6), 133.

¹⁹⁰⁶ İbn 'Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 347.

¹⁹⁰⁷ İbn Manzûr, **Lisânu'l-'Arab**, ت. ف. ل. mad. (V, 4051).

¹⁹⁰⁸ 'Atîk, **a.g.e.**, s. 142, 143.

¹⁹⁰⁹ Yüksel, Ahmet, "Arap Dilinde İltifat Sanatının Tarihi Seyri Üzerine Bir İnceleme", **OnDokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2010, Sayı; 28, s. 63-85.

¹⁹¹⁰ 'Atîk, **a.g.e.**, s. 143.

{ وَلَئِنْ أَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِّنَ اللَّهِ لَيَقُولَنَّ كَأَن لَّمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَأَفُوزَ } Ibn ‘Atiyye, *Eğer Allah'tan size bir lütfu erişirse -sanki sizinle onun arasında (zahiri) bir dostluk yokmuş gibi- "Keşke onlarla beraber olsaydım da ben de büyük bir başarı kazansaydım !" der..)*¹⁹¹¹ âyetinin "لَيَقُولَنَّ كَأَن لَّمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ" kısmında belîg bir iltifât sanatının olduğunu ifade eder. Görüldüğü üzere âyette müellifimizin dikkat çektiği kısımda, muhataptan gâib sîgasına geçilmekle **iltifât** sanatı yapılmıştır¹⁹¹². Ayrıca o, { يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِي وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا شَهِدْنَا عَلَىٰ أَنفُسِنَا وَعَرَّضْتَهُمُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ } *(Ey cin ve insan topluluğu! İçinizden size âyetlerimi anlatan ve bu günle karşılaşacağınıza dair sizi uyaran peygamberler gelmedi mi! Derler ki: "Kendi aleyhimize şahitlik ederiz." Dünya hayatı onları aldattı ve kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler.)*¹⁹¹³ âyetinin "وَعَرَّضْتَهُمُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا" ibâresinde fesahatli bir **iltifât** sanatının olduğunu zikreder¹⁹¹⁴.

{ هُوَ الَّذِي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرَيْنَ بِيَمِّ بَرِيحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا } Müellifimiz *(Sizi karada ve denizde gezdiren O'dur. Hatta siz gemilerde bulunduğunuz, o gemiler de içindekileri tatlı bir rüzgârla alıp götürdükleri ve (yolcular) bu yüzden neşelendikleri zaman, ...)*¹⁹¹⁵ âyetinin "وَجَرَيْنَ بِيَمِّ بَرِيحٍ طَيِّبَةٍ" kısmında muhataptan gâib sîgasına geçilerek belâgat açısından güzel bir sanat ortaya konulduğuna dikkat çeker¹⁹¹⁶. Yine o, { فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ أَبْلَعْتُمْ مَّا أُرْسِلْتُ بِهِ إِلَيْكُمْ ... } *("Eğer yüz çevirirseniz şüphesiz ki*

¹⁹¹¹ en-Nisâ (4), 73.

¹⁹¹² İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 78.

¹⁹¹³ el-En‘âm (6), 130.

¹⁹¹⁴ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, II, 347.

¹⁹¹⁵ Yûnus (10), 22.

¹⁹¹⁶ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru'l-vecîz**, III, 113.

benimle size gönderileni size bildirdim...)¹⁹¹⁷ âyetindeki "تَوَلَّوْا" mazi fiili ile gâibten muhâtab sîgasına geçildiğini zikreder¹⁹¹⁸.

3.3.2.4. Tevriye

Mütekellimin biri hakîki diğeri mecâzi olmak üzere iki anlamı olan bir lafzın ya da yakın ve uzak iki anlama sahip olan bir kelimenin açık olan yakın anlamını değil de gizli olan uzak anlamını murâd ederek kullanmasıdır. Bu sanata el-İyhâm, et-Tahyîr ve et-Tevcîh isimleri de verilir¹⁹¹⁹.

İbn ‘Atiyye { الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى } (*Rahmân, Arş'a istivâ etmiştir.*)¹⁹²⁰ âyetindeki "استَوَى" kelimesinin anlamı hakkında uzun açıklamalar yapar. Bu açıklamalarında o, bu kelimeye verilen “yerleşti, kudretiyle kuşattı ve arşta gerçekleşen bir eylem” gibi anlamlara değinir. Ancak bu kelimenin müteşâbihattan olduğunu belirttikten sonra bu kelimenin uzak anlamı olan¹⁹²¹ yöneldi, kudretiyle ve kuvvetiyle kuşattı anlamını tercih eder. Eğer bu kelime ilk anlamı ile ele alınacak olunursa insanlarda kafa karışıklığına sebep olacağını belirtir. O bu tercihiyle her ne kadar tevriye sanatının ismini zikretmese de bu sanata bağlı kalarak "استَوَى" kelimesini anlamlandırmıştır. Ayrıca âyetin tefsîrinde yer alan iyhâm kelimesini de ıstılâhi anlamıyla değil lügavi anlamıyla kullanmıştır¹⁹²². Yine o { وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُم بِاللَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُم بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ لِيُقْضَىٰ أَجَلٌ مُّسَمًّى ... } (*Geceleyin sizi öldüren (öldürür gibi uyutan), gündüzün de ne işlediğinizi bilen; sonra belirlenmiş ecel tamamlansın diye gündüzün sizi diriltten (uyandıran) O'dur...*)¹⁹²³ âyetindeki "جَرَحْتُمْ" kelimesinin ilk anlamı¹⁹²⁴ “yaraladınız” iken ikinci anlamı olan “günah işlediniz” manasını tercih etmekte ve her iki anlamı da açıklamaktadır. Onun, burada yaptığı

¹⁹¹⁷ Hûd (11), 60.

¹⁹¹⁸ İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, III, 182.

¹⁹¹⁹ ‘Atîk, *a.g.e*, s. 122.

¹⁹²⁰ Tâ hâ (20), 5.

¹⁹²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, ۱. و. س. mad. (III, 2163).

¹⁹²² İbn ‘Atiyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, IV, 36.

¹⁹²³ el-En‘âm (6), 60.

¹⁹²⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, ح. ر. ج. mad. (I, 586).

açıklamalarından aynı şekilde bu sanatın ismini zikretmeyerek bu sanata uygun anlam tercihinde bulunduğunu söyleyebiliriz¹⁹²⁵.

3.3.2.5. Leffü Neşr

Mütekellimin birden fazla kavramı, muhatabın ilmi gereği lafzî ya da manevî karîneler yardımıyla her birini ayırabileceğine güvenerek, tâyin veya tafsîl etmeden zikretmesidir¹⁹²⁶.

İbn ‘Atiyye belâgata dâir sanatları tarif etme yolunu tercih etmese de bu sanatta genel temâyülünün dışına çıkararak tarif yapar. Ona göre leff; Muhâtabın zihninde zorlamaya girmeksizin rahatça tefrîk edebileceği (pek çok kelimenin) bir lafızda icmâlidir¹⁹²⁷. Örneğin sen (النَّاسُ فِي فُلَانٍ صِنْفَانِ حَامِدٌ أَوْ ذَامٌ) (Falan yerdeki insanlar öğülenler ve yerilenler olmak üzere iki sınıftır.) dediğinde "صِنْفَانِ" kelimesinde iki grup insanı cem etmişindir. Muhâtap "أَوْ" edatı ile ikinci grubu zihninde tekellüfe girmeden rahatça anlayabilir. Tıpkı { وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ } (Nice memleketler var ki biz onları helâk ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geldi.)¹⁹²⁸ âyetindeki "أَوْ" edatı da bu kabildendir. Sanki Allah (c.c) şöyle demiştir; قَالَ (Azabımız onlardan bir kısmına geceleyin bir kısmına da gündüzleyin geldi.)¹⁹²⁹.

Müfessirimiz { وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ إِلَّا مَنْ كَانَ هُودًا أَوْ نَصَارَى ... } (Ehl-i kitap: Yahudiler yahut Hristiyanlar hariç hiç kimse cennete giremeyecek, dediler...)¹⁹³⁰ âyetinde Yahudilerin, “sadece yahudi olanlar cennete girer”, Hristiyanların, “sadece Hristiyan olanlar cennete girer” sözlerinin bir araya getirilmiş olduğunu zikreder. Böylelikle her iki grubun nevlerinin farklı oluşu, sözlerinin de farklı oluşuna delalet etmiştir. Bu ise

¹⁹²⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 300.

¹⁹²⁶ ‘Atîk, **a.g.e**, s. 122.

¹⁹²⁷ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 374.

¹⁹²⁸ el-A‘râf (7), 4.

¹⁹²⁹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, II, 374.

¹⁹³⁰ el-Bakara (2), 111.

{ وَإِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ } İbn ‘Atiyye’ye göre hem **îcâz** hem de **leff** sanatıdır¹⁹³¹. Ayrıca ona göre { وَأِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ } (Ey İsrailoğulları! لا تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ أَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ أَقْرَضْتُمْ وَأَنْتُمْ تَشْهَدُونَ) *Birbirinizin kanını dökmeyeceğinize, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacağınıza dair sizden söz almıştık. Her şeyi görerek sonunda bunları kabul etmişsiniz.*¹⁹³² âyetinin { وَأِذْ أَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ } kısmının anlamı; “Birbirinizi yurtlarınızdan fitne ve fesad ile çıkarmayınız” demektir. Çünkü ne zaman tek bir millet oldunuz, o zaman tek bir insan gibisinizdir. Burada birbirlerini öldürmek ile birbirlerini öldürmeyi yasaklamaları bir araya getirilmiştir. Böylelikle her bir grubun hükmü cümledeki **leff** sanatı ile muhatap alınmıştır¹⁹³³. Yine o { وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ ... } (*Yahudiler ve Hristiyanlar "Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz" dediler...*)¹⁹³⁴ âyetinde **leff** ve **îcâz** sanatı olduğunu zikreder. Ona göre bu cümleyi işiten muhâtap zâhiren bütün Yahudi ve Hristiyanların böyle dediklerini anlar. Fakat hakikat böyle değildir. Bilakis her bir grup kendisinin Allah'ın oğulları ve sevgilileri olduklarını söyler. Âyette muhâtabın ilmi gereği her birini ayırabileceğine güvenerek, tâyin veya tafsîl edilmeden zikredilmiştir¹⁹³⁵.

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalardan ilham alarak İbn ‘Atiyye’nin Bedî‘ ilmi ile ilgili açıklamalarını şöyle değerlendirebiliriz: Müellifimiz lafzı güzelleştiren sanatlardan daha çok manayı güzelleştiren sanatlara değinmiştir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla o, el-Muhassinâtu’l-lafzıyyeden cinâs, seci‘ ve Reddu’l-‘acuz ‘ala’s-sadr sanatları hakkında açıklamalar yapmıştır. Ancak o, bu açıklamalarını satır aralarına gizlemiştir. Bu sanatlardan cinas sanatının adını zikretmezken, seci‘ ve terdîd sanatlarının isimlerini zikretmiştir. Ancak bu sanatların tarifini yapmaktan geri durmuştur. O, el-Muhassinâtu’l-ma‘neviyye sanatları içerisinde değerlendirilen pek çok sanatı ise Bedî‘ ilminin bugünkü anlamında ele almıştır. Bunlardan Tıbâk ve Tevriye sanatlarının ismini zikretmeden, bu sanatlar hakkında açıklamalar yapmıştır. Tensîk, İltifât ve Leffü Neşr sanatları hakkında yaptığı açıklamalarında ise bu sanatların

¹⁹³¹ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 197.

¹⁹³² el-Bakara (2), 84.

¹⁹³³ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 173.

¹⁹³⁴ el-Mâide (5), 18.

¹⁹³⁵ İbn ‘Atiyye, **el-Muharraru’l-vecîz**, I, 172.

isimlerine yer vermiştir. O, belâgata dâir sanatları tarif etme yolunu tercih etmese de iltifât sanatında genel temâyülünün dışına çıkarak tarif yapmıştır. Müellifimizin Bedî' ilminin sanatlarının daha çok anlamlarını ortaya koyma gayretinde olduğu, ıstılâhi kavramları kullanmaktan kaçındığı söylenebilir.

SONUÇ

Kaynaklarda daha çok el-İmâm, el-Hâfız, en-Nâkıd, el-Mücevvid, el-Kâdî lakaplarıyla ve el-Muhâribî, el-Mâlikî, el-Endelusî, el-Gırnâfî nisbeleriyle zikredilen İbn ‘Atiyye pek çok âlim ve faziletli kişinin yetiştiği bir ailede 481/1088 yılında dünyaya gelmiştir. Tefsîr, hadis, fıkıh, kelâm, kıraat, dil, edebiyat ve tarih alanlarındaki öğrenim hayatı hakkında bilgi verdiği *el-Fihrist* adlı eserinde toplam otuz hocası hakkında bilgi vermiş ve hangi hocadan hangi dersleri okuduğunu ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır.

İbn ‘Atiyye, Murâbitlar devletinin son zamanlarına doğru resmî görev almıştır. 529/1134 yılının Muharrem ayında el-Meriyye (Meriye) kadılığına tayin edilmiştir. Burada 12 yıldan fazla kadılık görevi yapmıştır. Eserlerini aynı zamanda çalışmamıza konu olan *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* adlı tefsîrini de bu dönemde tamamlamıştır. Endülüs'te tefsîr ilminin olgunluk döneminin bir ürünü olarak görülen İbn ‘Atiyye'nin *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz* isimli filolojik eseri, *el-Fihrist* isimli diğer eserinden daha çok şöhret bulmuştur.

Bu eseri dil bilimleri açısından ele aldığımızda onun nahiv, sarf ve belâgat konularının hemen hemen hepsi hakkında önemli açıklamalar içerdiğini tesbit ettik. Müellifin her konu hakkındaki tercih ya da meylini ise bir ya da birkaç örnek ile açıkladık.

Çalışmamız esnasında *el-Muharraru'l-vecîz'in* tefsîr ve dil bilimleri açısından önemi ile ilgili elde ettiğimiz sonuçları maddeler halinde şu şekilde özetleyebiliriz:

a)İbn ‘Atiyye tefsîrinde dirâyet ve rivâyet metodlarını bir araya getirmiş, ayrıca yapmış olduğu filolojik açıklamalar ile eserine bu açıdan da zengin bir kaynak olma özelliği kazandırmıştır.

b) İbn ‘Atiyye dil bilimlerini araç olarak görmüş, tefsîr ettiği âyetleri anlamak için filolojik yaklaşımların çoğunu tefsîrine taşımıştır. Bu açıdan eser değişik i‘râb vecihlerinin bir arada bulunduğu, kelime tahlillerinin ve lügavî açıklamaların bolca yer aldığı bir dil bilimsel eserdir.

c) İbn ‘Atiyye eserinde sırasıyla Kur‘ân ve kıraatleri, câhiliyye ve islâmiyyûn tabakalarında olan şâirlerin şiirleri, İsti‘mâlu‘l-‘Arab ve hadîsler ile istişhâdda bulunmuştur. Bunlar içerisinde hadîs/ler ile istişhâd diğer istişhâd asıllarına göre daha az başvurduğu bir istişhâd yöntemidir.

d)İbn ‘Atiyye özellikle garîb veya kapalı kelimelerin açıklamalarında sıklıkla şiirle istişhâda başvurmuştur. Tefsîrinde yaklaşık olarak 1600 beyit ve mısırâya yer vermiştir. Bu örneklerin büyük çoğunluğu ise dil bilimleri ile ilgilidir. Bu yönüyle İbn ‘Atiyye’nin tefsîri, şiirle istişhâd yöntemi bakımından muhtevâsı zengin olan üzerinde müstakil çalışma gerektiren dikkate değer bir eserdir.

e)İbn ‘Atiyye, eserinde kıraat ilmine de ayrı bir önem vermiştir. O, müsta‘mel ve şâzz bütün kıraatleri eserine taşımıştır. Müellifimize göre kıraatlerin hepsi aynı derecede olmadığı gibi, kâirlerde aynı seviyede değildir. Ona göre kıraatler dörde ayrılır: Mütevâtir kıraat, şâz kıraat, bazı sahabi ve bazı tâbiünden gelen rivâyetler, zayıf ve merdûd rivâyetler.

f)İbn ‘Atiyye’nin, Kur‘ân kıraatlerinin nahiv kâideleri üzerinde etkisi olduğunu veya nahiv kâidelerinin çoğunun sahih kıraat vecihlerine göre binâ edildiğini ya da kıraatlerin bazı nahiv kâidelerinin konulmasına (vaz‘ına) sebep olduğunu ifâde etmesi dil felsefesi açısından önem arz etmektedir.

g) İbn ‘Atiyye’nin tefsîrinin kaynakları da çok ve çeşitlidir. O, tefsîrinin her bir sayfasında sahabe, tâbiûn ve daha sonraki dönemlerin âlimlerinden özellikle de dil âlimlerinden görüş/ler nakletmiştir. Yaptığı nakillerde o tefsîr, hadis, fıkıh, kelam, tarih ve dil bilimi ile ilgili pek çok eserden faydalanmıştır. Onun en çok faydalandığı dilbilimciler arasında el-Halîl b. Ahmed, Sîbeveyh, el-Ferrâ, Ebû Alî el-Fârisî, Ebu‘l-Hasan el-Ahfeş, ez-Zeccâc, el-Cürcânî, es-Sa‘leb, el-Esma‘î ve İbn Sîde gibi dilciler yer

almaktadır. Ayrıca onun Ebû Osman el-Mâzinî, İbn Hazm el-Lihyânî ve Ya'kub b. es-Sikkât gibi Endülüslü âlimlerden de yararlandığını söylemek mümkündür.

h)İbn 'Atiyye nahiv ve sarf konularında genellikle Basra ekolünün görüşlerini benimsemiştir. *el-Muharraru'l-vecîz*'de dilcilerin görüşlerine yer verirken genellikle Basralılar ile Kûfelileri karşılaştırmış ve tercihini açıkça belirtmiştir. O, eserinde cumhûr kavramını çok kullanmış ve cumhûrun görüşlerini ilk sıraya almıştır. Genellikle cumhûrun görüşlerinden kasdı Basra ekolünün görüşleri olmuştur. Ancak o, cumhûr diyerek Basralı dilcilerin ileri gelenlerinin görüşlerini aktarmakla kalmamış ayrıca şâz olarak nitelendirdiği bazı görüşleri de tefsîrine taşımış ve açıklamıştır. Fakat o bu konularda mezhep taasubluğuna girmemiş, bazen Basralıların görüşlerini reddetmiş ve diğer dilcilerin görüşlerinin doğruluğunu sebeplerini zikrederek beyân etmiştir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki Sîbeveyh tercihlerinde onun için vazgeçilmesi zor olan temel bir kaynaktır.

ı) İbn 'Atiyye dil ekollerinin görüşlerini aktarırken önde gelen mümessillerinin görüşlerini de zikretmiştir. Ancak o bazı meselelerde kendine özgü görüşleri zikretmekten geri durmamış ve getirdiği özgün yorumlar ile onlardan farklı düşündüğünü açıkça ifade etmiştir.

i) Müellifimiz nahvî tercihlerinde daha çok İsti'mâlu'l-'Arab, şiir zarûreti, semâ' ve kıyâs gibi illetlere önem vermiştir. Tercihlerinde kendisinden önceki dil âlimlerinin görüşlerini örnek cümle/ler ile aktararak kıyâs yolunu da sık sık kullanmıştır. Özellikle mef'ûlün mutlak, temyiz ve hal konusunda örnek cümleler ile kıyâs yapmış, konuların daha anlaşılır bir hâle gelmesini sağlamıştır. Nahvî açıklamalarında ise müsned-müsnedun ileyh, âmil-ma'mûl ilişkisini ortaya koymuştur. Ayrıca kıraat farklılıklarının dayandığı i'râb vecihlerini de açıklamıştır.

j)İbn 'Atiyye nahvin hemen hemen her konusunda fikir beyan etmiş, bazen kendisi tanım yapmış ya da kâide zikretmiş bazen de önde gelen dilcilerin görüşlerini aktarmıştır. O nahvî ıstılahları bu günkü anlamıyla ele almış, farklı isimlendirmelerden kaçınmıştır.

k) İbn ‘Atiyye eserinde sarf ilminin verilerinden çok faydalanmış, hemen hemen her sayfada sarf ile ilgili bir konuya değinmiş ve bu ilmin otoritelerine atıf yapmıştır. O bazen kelime tahlillerine yer verirken bazen de kelimenin iştikâkı hakkında geniş açıklamalar yapmıştır. İlgili âyetin tefsîrinde bazen fiillerin vezinleri hakkında uzun açıklamalar yapmış bazen de aynı vezinden gelen örnek kelimelere yer vermiştir. O bazı âyetlerin tefsîrinde ise fiillerin vezinleri ile ilgili bilgi vermekle birlikte bu veznin o kelimeye kazandırdığı anlam/lar üzerinde de durmuştur. Bazı isimlerin müfred, tesniye ve cem‘ şekilleri hakkında da bilgi vermiş, kelimenin bünyesinde meydana gelen değişiklikleri de tefsîrine taşımıştır. Sarf ilminin önemli bir kısmını oluşturan ibdâl ve idğâm konularında ise neredeyse üzerinde müstakil çalışma yapılabilecek kadar bilgiye yer vermiştir. Ayrıca sarf konularındaki tercihlerinde semâ’ ve kıyâsa önem vermiş, meşhur olan kullanımı dikkate almıştır.

l) İbn ‘Atiyye belâgata ait bilgileri de tefsîrinin değişik yerlerinde dağınık bir şekilde ele almıştır. O belâgata ait açıklamalarında bazen sadece edebî sanatın ismini zikretmiş bazen de zikrettiği edebî sanatla ilgili bilgiler vermiştir.

m) Müfessirimiz nahiv, sarf ve lügat konularında olduğu gibi belâgat konularında da kendinden önceki âlimlerin görüşlerine yer vermiş, onların konu hakkında yaptıkları açıklamalara mürâcaat etmiş ve görüşlerini aktarmıştır.

n) Müellifimiz bazı nahvî tercihlerinde ise belâgat ve fesahati dikkate almış, tercihlerini belâgat ve fesahate uygun olandan yana yapmıştır. O belâgat açıklamalarında karîne kavramının üzerinde durmuş, tercihlerini karîne ya da karînelerle açıklamıştır. Aksine herhangi bir karîne olmadan yapılan yorumların ise yanlış olacağını ifade etmiştir.

o) İbn ‘Atiyye meânî ilmi çerçevesinde haberî cümlenin kendi anlamları dışına çıkarak farklı anlamlardaki kullanımlarını da açıklamıştır. Ancak açıklamalarında haberî cümlenin çeşitlerine (ibtidâî haber-talebî haber-inkârî haber) değinmemiştir. O, inşâî cümlenin talebî kısmında yer alan emir, nehiy, istifhâm ve temennînin üzerinde durmuş, bunların kullanım şekillerini açıklamıştır. Bunların asıl anlamlarından çıkarak farklı anlamlarda kullanımlarını belirtmiştir. Özellikle emir ve nehyin 10 u aşkın farklı anlamlardaki kullanımlarını zikretmiştir. Kasr sanatını ise daha çok hasr kelimesi ile

kullanmıştır. O, tefsîrinde *إِنَّمَا* edatı ile yapılan hasr üzerinde daha çok durmuştur. Ancak diğer şekillerde yapılan hasrdan bahsetmemesi dikkat çekmektedir. O bazı âyetlerin tefsîrinde ise hasrın çeşitlerine de değinmiş, hasr-ı tâm kavramından bahsetmiştir. Müellifimiz takdîm ve te'hîr konusuna da değinmiş, bu sanatın daha çok ihtimam gösterme, üstünlük belirtme gibi sebeplerden dolayı gerçekleştiğini zikretmiştir. İcâz konusunda yaptığı geniş açıklamalara rağmen itnâb ve müsâvât konularında hiç açıklama yapmaması ise dikkat çekmektedir.

ö) İbn ‘Atiyye tefsîrinde, beyân ilmi içerisinde değerlendirilen anlatım biçimlerinin hepsine olmasa da büyük bir kısmına yer vermiştir. O, Kur’ân’daki mecâzi kullanımları açıklamış ancak mecâzı lugavî ve mecâzı aklî ayırımına girmemiştir. O, teşbih ve istiâre hakkında da açıklamalar yapmıştır. Hattâ bu iki sanat onun beyân ilmi içerisinde en çok üzerinde durduğu sanatlardır. Ancak o, teşbih konusunda diğer sanatlardan farklı olarak istilâhî kavramlar ile açıklama yapmış, müşebbeh, müşebbeh bih ve vechu’s-şebeh üzerinde ayrı ayrı durmuştur. Fakat yine onun açıklamalarında teşbih çeşitlerine değinmediğini görmekteyiz. Onun beyân ilminin sanatları hakkında yaptığı açıklamalardan, kavramlar üzerinde çok durmadığını ve âyette zikredilen sanatın anlama olan etkisini açıklama gayretinde olduğunu söyleyebiliriz.

p) İbn ‘Atiyye tefsîrinde Bedî‘ ilmi çerçevesinde lafzı güzelleştiren sanatlardan daha çok manayı güzelleştiren sanatlara değinmiştir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla o, el-Muhassinâtu’l-lafziyyeden cinâs, seci‘ ve reddu’l-‘acuz ‘ala’s-sadr sanatları hakkında açıklamalar yapmıştır. O, el-Muhassinâtu’l-ma‘neviyye sanatları içerisinde değerlendirilen pek çok sanatı ise Bedî‘ ilminin bugünkü anlamında ele almıştır. O, belâgata dâir sanatları tarif etme yolunu tercih etmese de iltifât sanatında genel temâyülünün dışına çıkarak tarif yapmıştır. Son olarak müellifimizin Bedî‘ ilminin sanatlarının daha çok anlamlarını ortaya koyma gayretinde olduğu, istilâhî kavramları kullanmaktan kaçındığı söylenebilir.

Sonuç olarak *el-Muharraru’l-vecîz* yukarıda değinilen Arap dilinin bütün alanlarından yararlanılarak ortaya konulmuş ve bu alanlarda önemli bilgilere yer veren emsâli arasında önemli bir yere sahip çok değerli bir çalışmadır.

KAYNAKÇA

- el-‘ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr, **Fî’t-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelusî**, Dâru'n-nehdati'l-‘Arabiyye, Beyrut tsz.
- ‘ABBÂS, İhsan, **Târîhu'l-edebi'l-Endelusî**, 5. Baskı, Dâru's-sekâfe, Beyrut 1985.
- ABDULBÂRÎ, Muhammed b. Ahmed, **el-Kevâkibu'd-dürriyye şerhun ‘ale'l-Âcurrûmiyye**, Dâru'l-kütübi'l-‘ilmiyye, Beyrut 1971.
- ABDULLAH, Abdulazîz b. Abdillâh, **Tetavvuru'l-fikri ve'l-lugati fi'l-Magribi'l-hadîs**, Dâru'l-lisâni'l-‘Arab, Beyrut tsz.
- ABDULMÜN‘ÎM, Muhammed Hüseyin, **Tarihu'l-Magribi'l-Endelusi fi ‘asri'l-Murâbitîn**, Müessesetu şebâbi'l-câmi‘ati, İskenderiyye 1986.
- ABDURRIZÂ, Ahmed Muhammed, **el-Kadâyâ's-sarfiyye ve'n-nahviyye fi hâşiyeti'l-bâcûrî ‘alâ cevhereti't-tevhîd**, Mektebetu's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire 2007.
- ADIGÜZEL, Adnan, **Abdülümün b. Ali Döneminde Muvahhidler Devleti**, (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.
- el-AFGÂNÎ, Sa‘îd b. Muhammed b. Ahmed, **el-Mûciz fi kavâ‘idi'l-luğati'l-‘Arabiyye**, Dâru'l-fikr, Beyrût 2003.
- el-AHFES, Ebu'l-Hasan Sa‘îd b. Mes‘ade, **Meâni'l-Kur‘ân**, (thk. Dr. Hüdâ Mahmûd Karâa), Mektebetu'l-hâncî, I-II, Kahire 1990.
- AKDAĞ, Hasan, **Arap Dili Dilbilgisi**, Tekin Kitapevi, Konya 1989.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, “Mekkî b. Ebî Tâlib” mad., **DİA**.
- el-ÂLÛSÎ, Ebu'l-Fadl Mahmûd b. Abdillâh, **Rûhu'l-me‘ânî fi tefsîri'l-Kur‘ânî'l-‘azîm ve's-seb‘i'l-mesânî**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-‘Arabî, I-XXX, Beyrut tsz.
- el-ASMA‘Î, Ebû Saîd Abdümelik, **el-Asma‘iyyât; İhtiyâru'l-Asma‘î** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Abdusselâm Muhammed Hârûn), Dâru'l-me‘ârif, Mısır 1993.
- AŞBÂH, Yûsuf, **Târîhu'l-Endelus fi ‘ahdi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn**, (trc. Muhammed Abdullah ‘Inân), 2. Baskı, Mektebetu'l-hâncî, I-II, Kahire 1958.

- ATÇEKEN, İsmail Hakkı, **Endülüs'ün Fethi ve Mûsâ b. Nusayr**, Araştırma Yayınları, Ankara 2002.
-, “İslâm Tarihinde Birarada Yaşama Tecrübesi (Asr-ı Saâdet ve Endülüs Örneği)”, **İstem (İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi)**, sayı 14 Endülüs, Damla Ofset, Konya 2010.
- ‘ATÎK, Abdulazîz, ‘**İlmu’l-bedî’**, Dâru’n-nehdati’l-‘Arabiyye, Beyrut 1985.
- AYDIN, İsmail, “Kur’ân’la İlgili İlk Filolojik Çalışmaların Tefsîr İlmi Açısından Değerlendirilmesi”, **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, Cilt 11, Sayı 1, 2011.
-, “İlk Filolojik Tefsîrin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar”, **Journal of Islamic Research**, 22(1), 2011.
- el-BAGDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hafîb (ö. 463/1070), **Târîhu Bagdâd**, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, I-XVIII, Beyrut 2001.
- el-BAGDÂDÎ, Abdulkâdir b. Ömer (ö. 1093/1682) , **Hızânetu’l-edeb**, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), Mektebetu’l-hâncı, Kâhire 1979, I-XIII.
- el-BAGDÂDÎ, İsmâil Bâşâ, **Hediyetu’l-‘ârifîn esmâu’l-müellifîn âsâru’l-musannifîn**, I-II, İstanbul 1951.
- BAL, Faruk, **Endülüs Emevi Devleti Sosyo-Ekonomik Yapısı**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- BERGSTRASSER, G., **et-Tatavvuru’n-nahvî li’l-lugati’l-‘Arabî**, (tsh. Ramazân ‘Abdu’t-tevvâb), 2. Baskı, Mektebetu’l-hâncî, Kahire 1994.
- BERTRAND, Louis, **İspanya Tarihi**, (çev. Galip Kemali Söylemezoğlu- Nurullah Ataç), Kanaat Kitabevi, İstanbul 1940.
- el-BEYYÛMÎ, Muhammed Receb, **el-Edebu’l-Endelusî**, Riyâd 1980.
- BEYZAK, Ebû Bekr Sanhâcî Mekkî, (ö. 555/1160) **Kitâbu Ahbâri’l-mehdî İbn Tûmert ve ibtidâi devleti’l-Muvahhidîn**, Yay. Levi Provençal, Paris 1958.
- el-BEZZÂR, Ebû Bekr Ahmed b. ‘Amr b. Abdilhâlik, **el-Müsned** (thk. Mahfûzu’r-Rahmân Zeynullâh), Mektebetu’l-‘ulûm ve’l-hikem, Medîne 2009.
- BİRİŞİK, Abdulhamit, “İbn Atiyye” mad., **DİA**, İstanbul 1999.
- BİŞTÂVÎ, Adil Saîd, **el-Endelusiyyûn**, Dımaşk 1985.
- BOLELLÎ, Nusrettin, Nahivde Hadisle İstişhâd Meselesi, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:5-6, İstanbul 1993.
-, **Nahiv ve Sarf Terimleri**, Yasin Yayınevi, İstanbul 2006.

-, **Belâgat Beyân-Me'ânî- Bedî' İlimleri Arap Edebiyatı**, 5. Baskı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.
- BROKELMAN, Karl, **Târîhu edebi'l-'Arab**, I-VI, Dâru'l-me'ârif, Kahire 1959.
- el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğîre, **el-Câmi'u's-Sahîh min umûri Rasûlillâh sallallahu 'aleyhi ve sellem ve sünenihi ve eyyâmih**, (thk. Muahmmmed Züheyr b. Nâsır b. en-Nâsır), Dâru tavki'n-necât, Beyrut Tsz.
- BULUT, Ali, **Erken Dönem Tefsîr Mukaddimelerinin Tefsîr Usûlü Açısından Değerlendirilmesi**, (Basılmamış Doktora Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2009.
- BÛTŞÎŞ, İbrahim Kâdirî, **el-Magribu ve'l-Endelusu fî 'asri'l-Murâbitîn**, Dâru't-tuley'ati li't-tabâ'ati ve'n-neşr, Beyrut 1993.
- el-CÂHİZ, Ebû Osmân 'Amr b. Bahr, **el-Beyân ve't-tebyîn**, 7. Baskı, Mektebetu'l-hâncî, I-IV, Kahire 1998.
- el-CÂRİM, Ali – Emin, Mustafa, **el-Belâgatu'l-vâziha**, Dâru kahramân, İstanbul 1984.
- el-CATLAVÎ, el-Hâdî, **Kadâyâ'l-lugati fî kütübi't-tefsîr, el-menhec, et-te'vîl, el-i'câz**, Dâru Muhammed 'Alî el-Hâmî, Tunus 1998.
- CERÎR, 'Atiyye et-Temîmî b., **Dîvânu Cerîr**, Dâru Beyrût, Beyrut 1986.
- el-CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, **es-Sihâh tâcu'l-luğa ve sihâhu'l-'Arabiyye**, (thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr), Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, I-VI, Beyrut 1979.
- el-CEZERÎ, Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, **en-Neşr fî'l-kırâ'âtî'l-'aşr**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1998.
- CHENEB, Moh. Ben, "İbn Sîde ed-Darîr" mad., **İslâm Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, I-V, İstanbul 1950.
- el-CÛRCÂNÎ, Seyyid Şerîf Alî b. Muhammed, **el-Hâşiyetu 'ale'l-Mutavvel şerhu Telhîs miftâhu'l-'ulûm fî 'ulûmi'l-belâga**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 2007.
-, **et-Târifât**, İstanbul 1203.
- el-CÛRCÂNÎ, Ebû Bekr 'Abdulkâhir, **Kitâbu Delâilî'l-i'câz**, (tlk. Mahmûd Muhammed Şâkir), Matbaatu'l-Medenî, Kahire 1992.
- ÇELEBÎ, Muharrem, "İbn'ul-Bâziş" mad., **DİA**.
-, **Me'ânî'l-Kur'ân ve ez-Zeccâc**, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi, Erzurum 1976.

- ÇETİN, Nihad M., **Eski Arap Şiiri**, 2. Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul 2011.
- ÇINAR, Mustafa, “Endülüs’te Mülûkû’t-tavâif Döneminde Gelişme Gösteren Zühd Şiiri ve Şairleri Üzerine Bir İnceleme”, **Ekev Akademi Dergisi**, Yıl:2., Sayı:36 (Yaz 2008).
- ÇÖRTÜ, Mustafa Meral, **Arapça Dilbilgisi Nahiv**, İfav Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2008.
- ed-DABBÎ, Ahmed b. Yahya, **Buğyetu’l-multemis fî târîhi rıcâli ehli’l-Endelus**, (nşr. İbrahim el-Ebyârî), I-II, Dâru’l-kitâbi’l-Mısırî, Kahire 1989.
- ed-DAHDÂH, Antoine, **Mu‘cemu kavâ’idi’l-‘Arabiyyeti’l-‘âlemiyye**, Beyrut 1997.
- ed-DÂVÛDÎ, Şemsuddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed (ö. 945/1538), **Tabakâtu’l-müfessirîn**, (thk. Ali Muhammed Ömer), 2. Baskı, Matba‘atu emîrati, I-II, Kahire 1994.
- DAYF, Şevki, **el-Medârisu’n-nahviyye**, Dâru’l-me‘ârif, Kahire 1979.
- DEMİRCİ, Muhsin, **Kur’ân Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fak. Vakfi Yayınları, 1997 İstanbul.
- DENDEŞ, İsmet Abdullatif, **el-Endelus fî nihâyeti’l-Murâbitîn ve mustehalli’l-Muvahhidîn ‘asru’t-tavâifi’s-sânî**, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1988.
- ed-DÎNEVERÎ, İbn Kuteybe, **el-Me‘ânî’l-kebîr fî ebyâti’l-me‘ânî**, (thk. Abdurrahmân b. Yahyâ b. Alî el-Yemânî), Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1984.
- ed-DUMEYRÎ, Ramazan Ahmed, **Şerhu Kitâbi Sîbeveyh li Ebi’l-Hasen er-Rummânî**, Matba‘atu’s-sa‘ade, Kahire 1988.
- DURMUŞ, İsmail, “İstişâd” mad. **DİA**.
-, “Müberred” mad., **DİA**.
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî (ö. 275/889), **Sünenü Ebî Dâvûd**, Dâru’l-kitâbi’l-‘Arabî, Beyrut tsz.
- EBÛ HAYYÂN, Muhammed b. Yûsuf (ö. 745/1344), **el-Bahru’l-muhît**, Dâru’l-kitâbi’l-‘ilmiyye, I-VIII, Beyrut 1993.
- EBÛ YA‘LÂ, Ahmed b. Alî et-Temîmî el-Mevsilî (ö. 307/919), **Müsnedü Ebî Ya‘lâ**, Dâru’l-Me’mûn li’t-turâs, I-XIII, Dımaşk 1984.
- EDİRNEVÎ, Ahmed b. Muhammed, **Tabakâtu’l-mufessirîn**, (thk. Süleyman Salih), Mektebetu’l-‘ulûmi ve’l-hıkemi, Medine 1977.
- EGE, Ramazan, **Kelâmın Muktezây-ı Hâle Mutâbakatı (Belâgat)**, Birleşik Matbaacılık, İzmir 2010.

- el-EHVÂNÎ, Abdülazîz, "Endülüs'teki Ulemâ Bernâmeçlerine Dâir Kitaplar", (çev. Said Toprak), **DEÜ, İFADER**, sayı: XX, İzmir 2004.
- EKİN, Yunus, "Endülüs Tefsîr Geleneği", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 3/2001.
- ELMALI, Hüseyin, **Muhammad b. Ebu Bakr ar-Râzî ve Tafsîr Garîb al-Kur'ân'ı**, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1986.
-, "Kâlî" mad., **DİA**.
- ER, Rahmi, "İflîlî" mad., **DİA**.
- ERDOĞAN, Mehmet, **Fıkıh ve Hukuk Terimleri**, Ensar Neşriyat, 2. Baskı, İstanbul 2005.
- ERDİM, Enes, **Zemahşerî ve İbn 'Atiyye'nin Tefsîrlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım**, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.
- EREN, Cüneyt-Uzunoglu, Vecih, **Arap Edebiyatında Edebî Sanatlar Belâgat**, Sütun Yayınları, İstanbul 2008.
-, **Hülâsatu'l-belâga**, Cantaş Yayınları, İstanbul 2012.
- ERGUVEN, Şehabettin, "Endülüs'te Dil ve Nahiv Çalışmaları", **Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2007/2, c. 6, sayı: 12.
- EROĞLU, Muhammet, "Âlûsi" mad., **DİA**.
- el-ESBEHÂNÎ, Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Silefî (ö. 576/1180), **Ahbâru'n ve terâcimu Endulusiyyetun**, (thk. İhsan 'Abbâs), Dâru's-sekâfe, Beyrut 1963, s. 31.
- el-ESBEHÂNÎ, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. Ahmed b. İshâk b. Mûsâ b. Mihrân (ö. 430/1038), **Ma'rifetu's-sahâbe**, (thk. 'Âdil b. Yûsuf), Dâru'l-vatan, I-VII, Riyâd 1998.
- el-ESFEHÂNÎ, Ebu'l-Ferec Alî b. Hüseyin, **Kitâbu'l-Egânî** (thk. Abdulkerîm el-'Azbâvî-'Abdulazîz Matar), el-Hey'etu'l-Mısriyye li'l-kütüb, Mısır 1994.
- el-EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed, **Tehzîbu'l-luga**, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn, Muhammed Alî en-Neccâr), ed-Dâru'l-Mısriyye, I-XV, Kahire 1964.
- el-FÂRİSÎ, Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr en-Nahvî, **Kitâbu'l-İdâh**, 'Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1996.
-, **el-Mesâilu'l-'adudiyât**, (thk. Alî Câbir el-Mansûr), 'Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1986.

- FAYDA, Mustafa, "Taberî" mad., **DİA**.
- FÂYİD, Abdülvehhâb, **Menhecu İbn Atiyye fî tefsîri'l-Kur'ân i'l-kerîm**, (Basılmamış Doktora Tezi), el-Hey'etu'l-âimme, Kahire 1973.
- FAZL, Hasan 'Abbâs, **el-Belâga funûnuhâ ve efnânuhâ 'ilmu'l-me'ânî**, Dâru'l-Furkân, Ürdün 1985.
- FEHMÎ, Abdurrahmân, **Medresetu'l-'Arab (İslâm Medeniyeti Tarihi)**, (haz. Hüseyin Elmalı-Cüneyt Eren), Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2005.
- el-FERAZDAK, Ebû Firâs Hemmâm b. Gâlib b. Sa'saa et-Temîmî, **Divânu'l-Ferezdak**, (nşr. Alî Fâ'ûr), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1987.
- el-FERÂHÎDÎ, el-Halîl b. Ahmed, **Kitabu'l-'Ayn muretteben 'alâ hurûfi'l-mu'cem**, (thk. Abdulhamid Handâvî), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-IV, Beyrut 2003.
-, **el-Cumel fi'n-nahv**, (thk. Fahrudîn Kabâve), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1985.
- el-FERRÂ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd, **Me'âni'l-Kur'ân**, 3. Baskı, 'Âlemu'l-kütüb, I-III, Beyrut 1983.
- el-FÎRÛZÂBÂDÎ, Muhammed b. Ya'kûb, **el-Kâmusu'l-muhît**, el-Heyetu'l-Mısriyyetu'l-'âmmetu li'l-kitâb, I-IV, Kahire 1978.
- GAZÂVÎ, Faysal b. Cemîl b. Hasan, **Menhecu'l-İmâm İbn 'Atiyye el- Endelusî fî 'arzi'l-kırâati ve eseru zâlike fî tefsîrihî**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dnş., Muhammed Veled Seydî Veled Habîb, Ümmü'l-Kurâ Üniv., 414408, Su'ûdî Arabistan 1243/2002.
- GOLDZİHER, Ignace, Arap Dili Mektepleri, (çev. Süleyman Tülücü), **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 9. Sayı, Erzurum 1990.
- GÜLSEN, Ekrem, **Kurtubî Tefsîrinde Esbâb-ı Nüzûl**, (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2002.
- el-HACCÎ, Abdurrahman Alî, **et-Târihu'l-Endelusî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ sukûti Gırnâta**, Dâru'l-i'tisâm, Kahire 1403/1983.
- el-HAFÂCE, Muhammed Abdu'l-Mun'im, **Kıssatu'l-edebi fi'l-Endelusi**, Mektebetu'l-me'ârif, Beyrut 1962.
- HAFÎZA, Yahyâvî, **İshâmâtu nuhâti'l-Magrib ve'l-Endelus fî te'sîli'd-dersi'n-nahvîyyi'l-'Arabî hılâle'l-karneyni's-sâdisi ve's-sâbi'l-hicriyeyn**, Menşûrât mehberi'l-mümâresâti'l-lugavî fi'l-Cezâir, Cezâir 2011.
- el-HÂKİM, en-Neysâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, **el-Mustedrek 'ale's-Sahîhayn**, Mektebetu'n ve metâbi'u'n-nasri'l-hadîse, Riyad tsz.

- el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdillâh, **Mu‘cemu’l-‘udebâ irşâdu’l-erib ilâ ma’rifeti’l-edîb**, (thk. İhsân ‘Abbâs), I-VII, Beyrut tsz.
-, **Mu‘cemu’l-buldân**, Dâru sâdir – Dâru Beyrût, I-V, Beyrut 1995.
- el-HAMLÂVÎ, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, **Şeze’l-‘arf fî fenni’s-sarf**, (tlk. Muhammed b. Abdu’l-Mu‘tî), Dâru’l-keyân, Riyâd 1894.
- HANBEL, Ahmed b., **Müsnedu’l-İmâm Ahmed b. Hanbel**, (thk. Şu‘ayb el-Arnâvût), Müessesetu’r-risâle, Beyrut 1999.
- el-HARÎRÎ, Muhammed b. Kâsım, **Şerhu Mulhati’l-i‘râb**, (thk. Ahmed b. İbrâhim b. ‘Abdi’l-Mevlâ), el-Mektebetu’l-İslâmiyye, Kahire 2005.
- HASAN, ‘Abbâs, **en-Nahvu’l-vâfi**, Dâru’l-me‘ârif, I-IV, Mısır 1974.
- el-HÂŞİMÎ, Ahmed b. İbrâhim b. Mustafa, **el-Kavâidu’l-esâsiyye li’l-lugati’l-‘Arabiyye**, (thk. Muhammed Ahmed Kâsım), el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 2005.
-, **Cevâhiru’l-belâga fi’l-me‘ânî ve’l-beyân ve’l-bedi’**, (thk. Yûsuf es-Sameylî), el-Mektebetu’l-‘asriyye, Beyrut 1999.
- el-HEYTEMÎ, İbn Hacer (ö. 974/1566), **el-Fetâvâ’l-hadîsiyye**, 3. Baskı, Kahire 1989.
- HİNDÎ, ‘Alâuddîn Alî b. Husamuddîn el-Muttakî, **Kenzu’l-‘ummâl fî süneni’l-akvâl ve’l-ef‘âl**, (thk. Bekrî Hayyânî), Müessesetu’r-risâle, Beyrut 1981.
- HİTTİ, Philip K., **İslâm Târihi**, (çev. Salih Tuğ), Boğaziçi Yayınları, I-IV, İstanbul 1980.
- HÜSEYİN, Abdülmün‘îm Muhammed, **Tarihu’l-Magribi’l-Endelus fî ‘asri’l-Murâbitîn**, Müessesetu şebâbi’l-câmi‘a, İskenderiyye 1986.
- ‘İNÂN, Muhammed Abdullâh, **Devletu’l-İslâm fi’l-Endelus**, 3. Baskı, Beyrut 1408/1988.
-, **‘Asru’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn fi’l-Magribi ve’l-Endelus**, Matba‘atu lecneti’t-te’lîf ve’t-terceme, I-II, Kahire 1964.
- İBN ‘AKÎL, Bahâuddîn Abdullâh b. Abdirrahmân el-Hâşimî (ö. 769/1367), **Şerhu İbn ‘Akîl**, (nşr. Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd), el-Mektebetu’l-‘asriyye, I-II, Beyrut 2007.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî, **et-Tahrîr ve’t-tenvîr**, Dâru sahnûn, I-XIV, Tûnus 1997.
-, **et-Tahrîr ve’t-tenvîr**, ed-Dâru’t-Tûnusiyyeti li’n-neşr, I-XX, Tûnus 1984.

- İBN ‘ATİYYE, Ebû Muhammed Abdulhakk, **Fihrisu İbn ‘Atiyye**, (thk. Muhammed Ebu’l-Ecfân Muhammed ez-Zâhî), 2. Baskı, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut 1983.
-, **el-Muharraru’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz**, (thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi), Dâru’l-kitâbi’l-‘ilmiyye, I-VI, Beyrut 2001.
- İBN BEŞKUVÂL, Ebu’l-Kâsım Halef b. Abdilmelik (ö. 578/1182), **es-Sılatu fî tarîh-i eimmeti’l-Endelusi**, Matba‘u rûhas, I-II, Madrid 1882.
- İBN CİNNÎ, Ebu’l-Feth Osmân, **el-Muhtesib fî tebyîni vucûhi şevâzzi’l-kırâât ve’l-îzâh ‘anha**, (thk. Alî en-Necdâ Nâsîf, Abdulhalîm en-Neccâr, Abdulfettâh İsmâil), I-II, Kâhire 1994.
-, **Sirru smâ’ati’l-i-‘râb**, (thk. Hasan Handâvî), Dâru’l-kalem, Dımaşk 1985.
-, **el-Lem‘u fi’l-‘Arabiyye** (thk. Fâiz Fâris), Daru’l-kütübi’s-sekâfe, Küveyt tsz.
-, **el-Munsif şerhu’n li kitâbi’t-Tasrîf**, (thk. İbrâhim Mustafa- Abdullâh Emîn), Dâru’s-sekâfe, I-III, Kahire 1954.
-, **el-Hasâis** (thk. Muhammed Alî en-Neccâr), Mektebetu’l-‘ilmiyye, Beyrut tsz.
- İBN DUREYD, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Ezdî, **Cemheratu’l-luga** (thk. Remzi Münîr Be‘lebekkî), Daru’l-‘ilm li’l-melâyîn, Beyrût 1987.
- İBN EBÎ ŞEYBE, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî, **Musannef İbn Ebî Şeybe**, Beyrut 1989.
- İBN FÂRİS, Ebu’l-Huseyn Ahmed b. Zekerıyyâ, **Mu‘cemu mekâyîsu’l-luga**, (thk. ‘Abdüsselâm Muhammed Hârûn), Dâru’l-fıkr, I-VI, Kahire 1972.
- İBN FERHÛN, İmâm el-Kâdî İbrahim b. Nüreddîn (ö. 799/1396), **ed-Dîbâcû’l-müzheb fî ma‘rifeti a‘yâni ‘ulemâi’l-mezheb**, (thk. Me‘mûn b. Muhyiddîn el-Bennân), Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1996.
- İBN HÂKÂN, el-Feth b. Muhammed b. ‘Ubeydillâh el-Kaysî el-İşbîlî (ö.529/1134), **Kalâidu’l-‘ıkyân ve mehâsinu’l-a‘yân**, Mektebetu’l-menâr, I-IV, Mısır 1989.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed el-Magribî, (ö. 808/1405) **Târîhu İbn Haldûn**, (nşr. Halil Şehâde), 2. Baskı, Beyrut 1988.
-, **Mukaddime**, (thk. Alî Abdolvâhid Vâfi), I-II, Kahire 1965.
- İBN HALLİKÂN, Ebu’l-‘Abbâs Ahmed b. Muhammed (ö. 681/1282), **Vefeyâtu’l-a‘yân ve enbâu ebnâi’z-zamân**, (thk. İhsân ‘Abbâs), Dâru sâdır, I-VIII, Beyrut 1977.
- İBN HATÎB, Ebû ‘Abbâs Ahmed b. Hasan b. Alî (ö. 750/1349), **el-Vefeyât**, 4. Baskı, Dâru’l-afâkı’l-‘cedîde, Beyrut 1983.

- İBN HAZM, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endelûsî, **Cemheratu ensâbi'l-'Arab**, (thk. Abdusselâm Muhammed Harun), Dâru'l-me'ârif, Kahire 1962.
- İBN HİBBÂN, Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed Ebû Hâtım et-Temîmî el-Bustî, **el-İhsân fî takrîb-i sahîh-i İbn Hıbbân**, (thk. Şu'ayb el-Arnâvût), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1993.
- İBN HİŞÂM, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâluddînel-Ensârî (ö. 761/1359), **Katru'n-nedâ ve bellu's-sadâ**, (thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), el-Mektebetu't-ticâriyyetu'l-kübrâ, Beyrut 1963.
-, **Şerhu Şuzûri'z-zeheb** (nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Beyrut, el-Mektebetü'l-'asriyye, tsz.
-, **Mugni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârif**, (thk. Mâzin el-Mübârek-Muhammed Alî Hamidullâh), Dâru'l-fıkr, Beyrut 2007.
-, **Evdahu'l-mesâlik ilâ elfiyyeti İbn Mâlik**, el-Mektebetu'l-'asriyye, I-IV, Beyrût tsz.
- İBN HUZEYME, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk, **Sahîhu İbni Huzeyme** (thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî), el-Mektebetu'l-İslâmî, Beyrut tsz.
- İBN İSHÂK, Muhammed b. İshâk b. Yesâr, **Sîratu Rasûlillâh**, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1978.
- İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslim, **eş-Şi'ru ve's-şu'arâ'**, Dâru'l-hadîs, Kahire tsz.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Manzûr el-İfrîkî, **Lisânu'l-'Arab**, Dâru'l-me'ârif, I-VI, Kahire tsz.
- İBN RAŞÎK, Ebû Alî el-Hasan, **el-'Umde fî mehâsini's-şî'r ve âdâbih ve nakdih**, (thk. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), 5. Baskı, Dâru'l-cîl, I-II, Beyrut 1981.
- İBN SÎDE, Ebu'l-Hasan Alî b. İsmâil el Mursî, **el-Muhassis**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-XVII, Beyrut 1904.
- İBN 'USFÛR, Alî b. Mûmin b. Muhammed el-İşbîlî el-Hadrâmî en-Nahvî (ö. 669/1270), **el-Mukarreb**, (thk. Ahmed Abdussettâr el-Cevârî-Abdullah el-Cubûrî), Matba'atu'l-'ânî, I-II, Bağdat 1972.
- İBNU'L-EBBÂR, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr, **el-Mu'cem fî ashâbi'l-kâdî Ebî Alî es-Sadefî**, Matba'at-u rûhas, Madrid 1885.
- İBNU'L-ENBÂRÎ, Ebu'l-Berekât Abdurrahmân b. Muhammed el-Enbârî (ö. 577/1181), **Nuzhetu'l-elıbbâ fî tabakâti'l-udebâ**, (thk. İbrahim es-Sâmerrânî), 3. Baskı, Mektebetu'l-menâr, Ürdün 1985.

-, **el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyîn**, (nşr. Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), Matba'atu's-sa'ade, Kahire 1961.
- İBNU'L-ESÎR, Alî b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed, **el-Kâmil fî't-târih**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-XI, Beyrut 1987.
- İBNU'L-HÂCİB, Osman b. Ömer Ebû 'Amr Cemâluddîn, **eş-Şâfiye fî 'ilmi't-tasrîf** (thk. Hasan Ahmed el-Osmân), el-Mektebetu'l-Mekkiyye, Mekke 1995.
- İBNU'L-HATÎB, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed es-Süleymânî (ö. 776/1374), **el-İhâta fî ahbâri Gırnâta**, (thk. Muhammed Abdullâh 'Inân), I-IV, Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1977.
- İBNU'L-MU'TEZ, **Kitabu'l-Bedi'**, (nşr. Ignatius Kratchkovsky), Londra 1935.
- İBNU'N-NEDÎM, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk b. Ebî Yâkûb (ö. 385/995), **el-Fihrist**, 2. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 1997.
- İBN TEYMİYYE, **Şerhu Mukaddimeti fî usûli't-tefsîr li İbni Teymiyye**, (şrh. Süleyman b. Nâsır et-Tayyâr), 2. Baskı, Dâru İbn-i Cevzî, Kâhire h. 1428.
- İBN YA'ÎŞ, İbn Alî b. Ya'îş en-Nahvî, **Şerhu'l-Mufasssal**, İdâratu't-tibâ'ati'l-münîriyye, I-X, Beyrut tsz.
- İLHAN, Sinan, **Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar Endülüs'te Yahudiler (711-1091)**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- 'İMÂMUDDÎN, S. Muhammed, **Endülüs Siyasi Tarihi**, (trc. Yusuf Yazar), Rehber Yayıncılık, Ankara 1990.
- İMRİU'L-KAYS, b. Hucr b. el-Hâris b. 'Amr, **Dîvânu İmrii'l-Kays**, (şrh. Abdurrahmân el-Mustâvî), 2. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 2004.
- el-İŞBÎLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer (ö. 575/1179), **Fehresetu mâ ravâhu 'an şuyûhihî mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-'ilmi ve envâi'l-me'ârif**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1998.
- el-KÂDÎ, 'Iyâz b. Musa b. 'Iyâz, **Tertîbu'l-medârik ve takrîbu'l-mesâlik li ma'rifeti e'lâmi mezhebi Mâlik**, (thk. Ahmed Bekr Mahmud), I-II/III-IV, Beyrut 1965.
- KAFES, Mahmut, "Ebû Hayyân" mad., **DİA**.
- KARAARSLAN, Nasuhi Ünal, "İbnü's-Sikkît" mad., **DİA**.
- KARAÇIYIL, Fatmahan, **İstek ve Emir Kiplerinin Öğretimi**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- el-KARTÂCENNÎ, **Minhâcu'l-bulegâ ve sirâcu'l-'udebâ**, (nşr. Muhammed el-Habîb), Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1981.

- el-KÂSİMÎ, Muhammed Cemâluddîn, **Mehâsinu't-te'vîl**, (tsh. Muhammed Fûad 'Abdulbâkî), Dâru ihyâi'l-kütübi'l-'Arabîyye, I-XVII, Beyrut 1957.
- KÂTİP ÇELEBÎ, Hacı Halife Mustafa b. Abdillâh, **Keşfu'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-funûn**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, I-II, Beyrut tsz.
- KAYAPINAR, Durmuş Ali, "ez-Zeccâc'a Nisbet Edilen İ'râbu'l-Kur'ân Kimindir? Ve Bu Kitabın Gerçek Adı Nedir?", **S.Ü.İ.F. Dergisi**, Sayı, 7, Konya 1997.
- el-KAYS, Meymûn b., **Dîvânu'l-A'sa'l-Kebîr**, (şrh. Muhammed Hüseyin), Mektebetu'l-âdâb, Kahire tsz.
- el-KAZVÎNÎ, el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed b. Muhammed (ö. 739/1339), **el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2003.
- el-KAZVÎNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ö. 273/887), **Sünen-i İbn-i Mâ'ce**, (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dâru ihyâi'l-kütübi'l-'Arabîyye, I-II, Kahire tsz.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, **Mu'cemu'l-muellifin terâcimu musannifi'l-kütübi'l-'Arabîyye**, Müessesetu'r-risâle, I-IV, Beyrut 1993.
- el-KİFTÎ, Ebu'l-Hasen Alî b. Yûsuf, **İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât**, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-fikri'l-'Arabî, I-IV, Kahire 1986.
- KILIÇ, Hulusi, "İbn Madâ" mad., **DİA**.
- KOÇ, Mehmet Akif, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", **İslâmiyât**, c. 7, sayı 3, Temmuz-Eylül 2004, 43-58.
- KORKMAZ, Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK, Ankara 2003.
- KOMİSYON, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi (DGBİT)**, (Red. Hakkı Dursun Yıldız), Çağ Yayınları, I-XV, İstanbul 1988.
- KOMİSYON, **Şurûhu't-Telhîs**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-IV, Beyrut tsz.
- KUNÛN, Abdullah, **en-Nubûgu'l-Magribî fî'l-edebi'l-'Arabî**, 3. Baskı, Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, Beyrut 1975.
- el-KURTUBÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 671/1273), **el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân**, (thk. Abdullah b. 'Abdi'l-Muhsin), Müessesetu'r-risâle, I-XXIV, Beyrût 2006.
- LEARSÎ, Rufus Israel, **A History of the Jewish People**, The World Publishing, Cleveland – New York 1949.
- el-LUBDÎ, Muhammed Semîr Necîb, **Mu'cemu'l-mustalahâtî'n-nahviyye ve's-sarfiyye**, Dâru'l-Furkân, Beyrut 1985.

- MAHLÛF, Muhammed b. Muhammed, **Şeceratu'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye**, el-Matba'atu's-selefiyye, I-II, Kahire 1349/1930.
- el-MAHTÛN, Muhammed Bedevî, **el-Mustevfâ fî'n-nahv**, Dâru's-sekâfeti'l-'Arabiyye, Kahire 1987.
- el-MAKKARÎ, Ebu'l-'Abbâs Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, **Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelusi'r-rafîb**, (nşr. İhsan 'Abbâs), Dâru sâdır, I-II, Beyrut 1968.
- MATLÛB, Ahmed, **Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâgiyye ve tetavvuruhâ**, Matba'atu'l-mecme'î'l-'ilmi'l-'Irâkî, I-II, Bagdat 1983.
- MEKKÎ, Mahmud Alî, **Vesâikun târîhiyyetun cedîdetun min 'asrı'l-Murâbitîn**, el-Ma'hedu'l-Mısıriyyu li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Madrid 1954.
- el-MERÂĞÎ, Ahmed Mustafa, **'Ulûmu'l-belâga**, Dâru'l-kütubi'l-'ilmiyye, Beyrut 1993.
- el-MERRÂKUŞÎ, **el-Mu'cib fî telhîsi ahbârî'l-Magrib**, (nşr. Muhammed Saîd el-'Uryân), İhyâu't-turâsi'l-İslâmî, Kahire 1383/1963.
- el-MERZUBÂNÎ, Ebû 'Ubeydullah (ö. 384/994), **Mu'cemu's-şu'arâ**, (tsh. Fritz Krenkow), Beyrut 1982.
- MEŞÎNÎ, Mustafa İbrâhîm, **Medresetu't-tefsîr fi'l-Endelus**, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1986, s. 81-82.
- el-MUHAYMÎD, Yâsîn Câsim, **ed-Dirâsâtu'n-nahviyye fî tefsîri İbn 'Atiyye**, Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut 2001.
- MUHAYSİN, Muhammed Sâlim **el-Muktebes mine'l-Lehecâti'l-'Arabiyye ve'l-Kur'âniyye**, Müessesetu Şabâbi'l-Câmi'a, Mısır tsz.
- el-MÛBERRED, Ebu'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd, **el-Kâmil fi'l-lugati ve'l-edeb**, (Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-fikri'l-'Arabî, Kahire 1997.
-, **el-Muktedab**, (thk. Muhammed Abdulhâlik Adîma), Lecnetu İhyâi't-turâsi'l-İslâmî, I-IV, Kahire 1994.
- MÛSLİM, Ebu'l-Hüseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî, **Sahîh-u Müslim** (thk. Muahmmed Fuâd Abdulbâkî), Dâru İhyâi't-turâsi'l-'Arabî, Beyrut tsz.
- MÛNÎS, Hüseyin, **Fecru'l-Endelus**, Cidde 1985.
- en-NAHHÂS, Ebû Câ'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil, **İ'râbu'l-Kur'ân**, 2. Baskı, Dâru'l-ma'rife, Beyrut 2008.
- en-NAHVÎ, Ebû Alî el-Hasan b. Ahmed b. Abdulgaffâr, **Kitâbu'l-İdâh**, (thk. Kâzım Bahru'l-Mercân), Âlemu'l-kütüb, Beyrut 1996.

- en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî b. Bahr b. Sinân, **Kitâbu's-Sünen**, Beytu'l-efkâr, I-VIII, Riyad tsz.
- en-NEYSÂBÛRÎ, Hâkim, **el-Mustedrek 'ala's-Sahîheyn** (thk. Mustafa Abdulkâdir 'Atâ), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1990.
- en-NÛBÂHÎ, İbn Hasan el-Endelûsî, **Tarihu kudâti'l-Endelûs**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 1995.
- ÖĞMÜŞ, Harun, "İbn Atıyye'nin Tefsîrinin Şiirle İstişhâd Yöntemi Açısından Değeri", **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 20 (2009/2).
- ÖZBALIKÇI, Mehmet Reşit, **Kur'ân ve Hadîs'in Arap Gramerindeki Rolü**, Yeni Akademi Yayınları, İzmir 2006.
-, "Batalyevsi" mad., **DİA**.
- ÖZDEMİR, Mehmet, **Endülüs Müslümanları-I**, TDV Yayınları, Ankara 2012.
-, "*Endülüs'ün Yıkılışı Üzerine Mülâhazalar*", **Endülüs'ten İspanya'ya**, TDV Yayınları, Ankara 1996.
-, "Endülüs" mad., **DİA**.
-, "Cehverîler" mad., **DİA**.
-, "Mülûkü't-tavâif" mad., **DİA**.
-, "Eftâsiler" mad., **DİA**.
-, "Endülüs'ün Yıkılış Sürecinde Öne Çıkan Bazı Hususlar", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, (1997) XXXVI (233-254), s. 233.
- ÖZTOPRAK, Mustafa, **İbnü'l- Harrât el-İşbîlî'nin (ö. 582/1186) Hadis İlmindeki Yeri**, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2012.
- PARLAK, Nizâmeddin, **Endülüs Dil Mektebi**, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 107-113.
- er-RÂFİ'Î, Mustafa Sâdık, **Târîhu edebi'l-'Arab**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut 2000.
- es-SAFEDÎ, Salâhuddîn Halîl b. Aybek, **Tashîfu't-tashîf ve tahrîfu't-tahrîf** (thk. es-Seyyid eş-Şarkâvî-tlk. Ramazan Abdu'ttevvâb), Mektebetu'l-hâncî, Kahire 1987.
-, **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, I-XXIX, Beyrut 2000.
- SALAH, Hâlis, **el-İbnü'l-Harrâtiyye fi'l-karni'l-hâmis**, Beyrut tsz.

- SÂLİM, Abdulazîz, **Târihu medîneti'l-Meriyeti'l-İslâmiyye**, Müessesetu şebâbi'l-câmi'a, İskenderiyye 1984.
-, **Tarihu'l-Magrib fi'l-'ahdi'l-İslâmî**, I-II, İskenderiyye tsz.
- es-SAYMERÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Alî İshâk, **et-Tebşira ve't-tezkire** (thk. Ahmed Mustafa Aliyuddîn), el-Mektebetu'l-'Arabiyye's-Su'udiyye, Mekke 1982.
- es-SE'ÂLİBÎ, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, **el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân**, I-IV, Müessesetu'l-a'lamî, Beyrut tsz.
- es-SE'ÂLİBÎ, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf, **el-Cevâhiru'l-hisân fi tefsîri'l-Kur'ân**, Dâru ihyâi't-turâsi'l-'Arabî, I-V, Beyrut 1997.
- SEBÎL, Abdulkâdir, **ez-Zavâhiru's-savtıyye fi kitâbi'l-Muharrari'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), el-Câmi'atu'l-İslâmiyye, Külliyyetu'l-lugati'l-'Arabiyye, Medine 2001.
- es-SEKKÂKÎ, Ebû Ya'kûb Yusûf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî, **Miftâhu'l-'ulûm**, el-Matba'atu'l-meymeniyye, Mısır 1901.
- es-SERRÂC, Ebû Bekr Muhammed b. Sehl (ö.316/928), **el-Usûl fi'n-nahv**, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1988.
- es-SERRÂC, Muhammed Alî, **el-Lubâb fi kavâ'idî'l-luga ve âlâtu'l-edeb** (nşr. Hayruddîn Şemsî Paşa), Dâru'l-fikr, Dimeşk 1983.
- SEYBOLD, C.F., "Endülüs", **İslâm Ansiklopedisi**, I-V, İstanbul 1977.
- es-SEYRÂFÎ, Ebû Sa'îd el-Hasan b. Abdillâh (ö. 368/978), **Ehbâru'n-nahviyyîne'l-Basriyyîn**, Kahire 1955.
- SEZGİN, Fuad, **Târihu't-turâsi'l-Arabî (GAS)**, (trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî), İdâretu's-sekâfe, Riyâd 1991.
- SÎBEVEYH, İmâmu'n-Nuhât 'Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, **el-Kitâb**, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), 3. Baskı, Mektebetu'l-hâncî, I-V, Kahire 1988.
- SULTÂNÎ, Muhammed Alî, **el-Muhtâr min 'ulûmi'l-belâga ve'l-'arûz**, Dâru'l-'Asmâi, Dimeşk 2009.
- es-SUYÛTÎ, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr (ö. 911/1505), **Buğyetu'l-vu'ât fi tabakâti'l-luğaviyyîn ve'n-nuhât**, 2. Baskı, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-fikr, I-II, Kahire 1979.
-, **Tabakâtu'l-mufessirîn**, (thk. Alî Muhammed 'Umeyye), Mektebetu Vehbe, Kahire 1976.

-, **el-İktirâh fî 'ilmi usûli'n-nahv**, Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiyye, Tantâ 2006.
-, **el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'âni'l-kerîm**, I-II, Beyrut 1973.
-, **el-Muzhir fî 'ulûmi'l-lugati ve envâ'ihâ**, (tlk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim vd.), Mektebetu dâru't-turâs, I-II, Kahire 2008.
- eş-ŞÂFÎ'Î, Muhammed b. 'Alî, **Hâşiyetu's-Sabbâni 'alâ şerhi'l-Eşmûnî li Elfiyyeti İbni Mâlik**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-III, Beyrut 1997.
- eş-ŞEHRÂNÎ, Hâlid b. Muhammed b. Sâlih b. Zerîk, **İstidrâkâtu İbn 'Aşûr 'ale't-Taberî ve İbn 'Atiyye**, (Basılmamış Doktora Tezi), Câmi'atu Ummi'l-kurâ, Külliyyetu'd-da've ve Usûli'd-dîn, Su'ûdî Arabistan 1431/2009.
- eş-ŞENTERÎRÎ, İbn Bessâm Ebu'l Hasan Alî, **ez-Zehîra fî mehâsini ehli'l-Cezîra**, (nşr. İhsan 'Abbâs), I-II, Beyrut 1979.
- ŞENTÛRK, Mustafa, **İbn Atiyye el-Endelüsî İle Tabresî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2008.
-, "Endülüs Tefsîr Kültürü", **Hitit Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi**, c. 11, sayı; 21, 1/2012.
- ŞERÎT, Abdullah, **Târîhu's-sekâfeti ve'l-edebi fi'l-meşriki ve'l-magrib**, 3. Baskı, el-Müessesetu'l-vatanıyyetu li'l-küttâb, Cezayir 1983.
- eş-ŞEVKÂNÎ, Muhammed b. Alî b. Muhammed (ö. 1250/1834), **Fethu'l-kadîr; el-Câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr**, Dâru'l-fikr, Beyrut 1983.
-, **Fethu'l-kadîr; el-Câmiu beyne fenneyi'r-rivâyeti ve'd-dirâyeti min 'ilmi't-tefsîr**, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, I-V, Mısır 1994.
- ŞEYBAN, Lütfî, **Reconquista-Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri**, İz Yayıncılık, İstanbul 2003.
- ŞEYRÛZÎ, 'Abbâs Muhammed, **el-Bahsu'd-dilâlî fî tefsîri İbn 'Atiyye (el-Muharreru'l-vecîz fi'l-kitâbi'l-'azîz)**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Dnş., 'Abdu'l-Kâzım Muhsin el-Yâsirî, Câmi'atu Kûfe, Eğitim Fak., Arap Dili Bölümü, Kûfe 2001.
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, **Tefsîru't-Taberî Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân**, (thk. Mahmûd Muhammed Şâkir - Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebetu İbn Teymiyye, I-XVI, Kahire 1955.
- et-TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer, **Şerhu Müşkili'l-âsâr** (thk. Şuayb el-'Arnavût), Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1994.

- TAŞ, Aydın, “Türkiye Kütüphanelerindeki Mâlikî Mezhebiyle İlgili Yazma Eserler”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 12:2, 2007.
- et-TAYYÂR, Mûsâ’îd b. Süleyman b. Nâsır, **et-Tefsîru’l-lugavî li’l-Kur’ân i’l-kerim**, Dâru İbni’l-Cevzî, Riyad 2001.
- TALEBE, Cemâl, **Fehârisü’l-muharreri’l-vecîz fî tefsîri’l-kitâbi’l-‘azîz**, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut 2001.
- et-TEFTÂZÂNÎ, Sa’duddîn, **Muhtasarü’l-me’ânî**, Âsitâne, İstanbul tsz.
- et-TİRMÎZÎ, Muhammed b. İsa Ebû İsa, **el-Câmi’u’s-sahîh Sünenü’t- Tirmizî** (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Dâru ihyai’t-turâsi’l-‘Arabî, Beyrut tsz.
- TOPUZOĞLU, Tevfik Rüştü, “Halîl b. Ahmed” mad., **DİA**.
- TOUREAU, Roger, **Afrika ve Batı İslâmı- İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, (trc. Hürrem Yılmaz), İstanbul 1977.
- TÜCCAR, Zülfikar, “İbn Sîde” mad., **DİA**.
- ‘UBÂDE, Muhammed İbrahim, **Mu‘cemu mustalahati’n-nahv ve’s-sarf ve’l-‘arûz ve’l-kâfiye**, Mektebetu’l-âdâb, Kâhire 2011.
- URALGİRAY, Yusuf, **İlk ve İleri Dilbilgisi**, Safir Press, I-II, Riyad 1986.
- UZUN, Taceddin, **Arapça’dan Türkçe’ye Tercüme Çalışmaları 2**, Damla Ofset, Konya 1999.
- UZUN, Tacettin, vd., **Anlatımlı Belâgat**, Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 2008.
- UZUNOĞLU, M. Vecih, **el-Bahru’l-Muhî’tin Filolojik Açıdan İncelenmesi**, (Basılmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006.
- VÂFÎ, İbrâhîm Ahmed; “et-Tefsîr ve ulûmu’l-Kur’ân bi’l-garbi’l-İslâmiyyi mine’l-karni’s-sânî ile’l-karni’s-sâmini’l-hicrî”, **es-Sicillü’l-‘ilmiyyü li’n-nedveti’l-Endelus**, (haz. Abdullah b. Alî ez-Zeydân, vd.), Riyad 1996.
- el-VÂKIDÎ, Muhammed b. Ömer, **Kitâbu’l-Megâzî**, Oxford Universty Press, I-III, London 1966.
- VEHBE, Mecdî - el-Mühendis, Kâmil, **Mu‘cemu’l-mustalahâti’l-‘Arabiyye fi’l-luga ve’l-edeb**, Mektebetu Lübnân, Beyrut 1984.
- YAZICI, Hüseyin, “İbnü’t-Tarâve” mad., **DİA**.
- YILDIRIM, Aydın, **Endülüs’te Arap Dili Çalışmaları**, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2007.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, “Abbâdiler” mad., **DİA**.

YİĞİT, İsmail, “Murabıtlar” mad., **DİA**.

YÜKSEL, Ahmet, “Arap Dilinde İltifat Sanatının Tarihi Seyri Üzerine Bir İnceleme”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı; 28, Yıl: 2010.

ez-ZEBİDÎ, Ebu'l-Fayd Muhammed Murtadâ, **Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs**, Matba'atu hukûmeti'l-Kuveyt, I-XXXX, Kuveyt 1965.

ez-ZECCÂC, İbrâhim b. Muhammed b. Seriy b. Sehl (ö. 311/923), **İ'râbu'l-Kur'ân**, (thk. İbrâhim el-Ebyârî), Dârâ'l-kütübi'l-İslâmiyye, Kahire 1982.

ez-ZECCÂCÎ, Abdurrahmân b. İshâk (ö. 337/949), **Kitâbu'l-Lâmât (Lâm'lar Kitabı)**, (çev. Ahmet Yüksel), Etüt Yayınları, Samsun 2005.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, **et-Tefsîr ve'l-müfessirûn**, 7. Baskı, Mektebetu Vehbe, I-III, Kahire 2000.

....., **Kur'ân Tefsîrinde Yanlış Yönelişler** (çev. Ferruh Kahraman), Tibyan Yayıncılık, İzmir 2013.

ez-ZEHEBÎ, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz (ö. 748/1347), (thk. Şuayb el-Arnaût), **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, Müessesetu'r-risâle, I-XXIII, Beyrut 1985.

....., **Tezkiretu'l-huffâz**, Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-IV, Beyrut 1374.

ez-ZEMAŞERÎ, Ebu'l-Kâsım Cârulllah Mahmûd b. Ömer, **el-Mufassal fi san'ati'l-i'râb** (thk. Alî Ebû Mulhim), Mektebetu'l-hilâl, Beyrut 1993.

....., **Esâsu'l-belâga**, (thk. Muhammed Bâsıl), Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, I-II, Beyrut 1998.

ez-ZERKEŞÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim Levlevî, **Tarihu'd-devleteyn el-Muvahhidiyye ve'l-Hafsiyye**, Matba'atu'd-devleti't-Tûnusiyye, Tunus 1289.

ez-ZEVZENÎ, Ebû Abdillâh el-Hüseyin b. Ahmed, **Şerhu'l-Mu'allakâtı's-seb'ı't-tivâl**, 2. Baskı, Dâru'l-Erkâm, Beyrut 1997.

ZEYDAN, Corci, **Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhi**, (çev. Zeki Magamiz), I-II-III, İstanbul 1330.

ZİHNÎ, Mehmed, **el-Muntehab ve'l-muktedab fi kavâidi's-sarfi ve'n-nahvi**, Marifet Yayınları, İstanbul 1991.

ez-ZİRİKLÎ, Hayreddîn b. Muhammed (ö. 1396/1976), **el-A'lâm**, 15. Baskı, I-VIII, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, Beyrut 2002.

ZİYA PAŞA, Abdulhamid, **Endülüs Tarihi**, I-IV, Tercümân-ı ahvâl matba'ası, İstanbul 1863.

ez-ZUBYÂNÎ, Ziyâd b. Mu‘âviye en-Nâbiga, **Dîvân**, (şrh. ‘Abbâs Abdu’s-Settâr), Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, Beyrut 1996.

....., Ziyâd b. Mu‘âviye en-Nâbiga, **Dîvânu’n-Nâbiğati’z-Zubyânî**, (şrh. Hamdû Tammâs), 2. Baskı, Dâru’l-ma‘rife, Beyrut 2005.

ez-ZÜBEYDÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan, **Tabakâtu’n-nahviyyîn ve’l-lugaviyyîn**, (thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrâhim), 2. Baskı, Dâru’l-me‘ârif, Mısır tsz.